HAYRULLAH ÖRS

MUSA VE YAHUDİLİK

Remzi Kitabevi

MUSA VE YAHUDİLİK

HAYRULLAH ÖRS, eğitimci, müzeci, yazar ve çevirmendir. 1901 yılında İstanbul'da doğdu. İlköğrenimini Reşit Paşa okulunda tamamladıktan sonra, İstanbul Öğretmen Okulu'na girdi ve 1921 yılında buradan mezun oldu. İstanbul Feyziati Numune Mektebi'nde (1921-1925) ve Şavşat Merkez Mektebi'nde (1925-1926) öğretmenlik yaptı. Eğitim düzeyini yükseltecek kaliteli öğretmenler yetiştirmek üzere Cumhuriyet döneminde açılan ilk yurtdışı öğrenim sınavına girerek kazandı. Almanya'da Köln İş Okulu Semineri, Bonn Pedagoji Akademisi ve İsveç'te Naas August Abrahamson kurumunda el işleri seminerlerine devam ederek yüksek öğrenimini bitirdi (1927-1931).

Türkiye'ye döndükten sonra Gazi Terbiye Enstitüsü el işleri öğretmenliğine atandı (1932). 1935-1939 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı müfettişliği yaptı. Bu görevi sırasında birçok köy enstitüsünün kuruluşunda da katkısı oldu.

1950 yılında eski Eserler Genel Müdürü olan Hayrullah Örs, 1951-1954 yılları arasında Talim ve Terbiye Kurulu üyeliği, 1954-1957 yılları arasında da İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü görevlerinde bulundu. Daha sonra sırasıyla Tatbiki Güzel Sanatlar Okulu öğretmenliği ve müdürlüğüne, İstanbul Eğitim Enstitüsü öğretmenliğine ve nihayet 1961 yılında Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğüne atandı. 1 Aralık 1970 tarihinde bu son görevinden yaş haddi nedeniyle emekliye ayrıldı.

İyi Almanca ve Fransızca bilen Hayrullah Örs bu iki dilden Türkçe'ye çok sayıda eser kazandırdı. Türk kültürüne büyük katkılarda bulunan Tercüme Bürosu'nda da kuruluşundan itibaren uzun süre görev alan Hayrullah Örs'ün telif ve çeviri eserlerinden bazıları şunlar: *Konfüçyüs; Anabasis; Kırık Testi; Gök ile Yer Arasında; Allahın Güneşi Avrupa Üzerinde; Bir Gecelik Misafir; Felsefe Meseleleri; Kudüs; Hazreti Muhammed; Moltke'nin Türkiye Mektupları; Bilge Nathan; Sanat Tarihinin Temel Kavramları; Şölen* ve *Sokrates'in Savunması; Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler.*

Hayrullah Örs 6 Ekim 1977 tarihinde İstanbul'da yaşama veda etti.

Hayrullah Örs

Musa ve Yahudilik

4. Basım

Remzi Kitabevi

MUSA VE YAHUDİLİK / Hayrullah Örs

Kapak: Ömer Erduran

ISBN 975-14-0697-8

BİRİNCİ BASIM: 1966
DÖRDÜNCÜ BASIM: Eylül, 2000

Remzi Kitabevi AŞ., Selvili Mescit Sok. 3, Cağaloğlu 34440, İstanbul.
Tel (212) 522 0583, 511 6916, Faks (212) 522 9055
WEB: http://www.remzi.com.tr E-POSTA : post@remzi.com.tr

Remzi Kitabevi A.Ş. tesislerinde basılmıştır.

ÖNSÖZ

Söze, Alman Protestan Kilisesi Komisyonu'nun kontrolünden geçmiş olan Eski ve Yeni Ahit çevirisindeki şu cümlelerle başlamak istiyorum:

"Kutsal Kitap (Yani Eski ve Yeni Ahit) gökten inmiş değildir. Eski Ahit'in 39 kitabıyla dört İncil binlerce yılda yavaş yavaş gelişmiş ve son şeklini almıştır."

Protestanlığın doğuş yeri olan Almanya'daki en yüksek dinî kurullardan biri tarafından onaylanan bu söz, bundan hatta yüz yıl önce bile, ancak sayılı kimselerin, biraz da tehlikeyi göze alarak söyleyebilecekleri kadar cüretli sayılırdı. Ama daha 1670'te filozof Baruch Spinoza – ki bir Yahudi idi – adını vermeden yayınladığı *Tractatus theologico-politicus* adlı kitabında şöyle demiştir:

"Kutsal Kitabın, olduğu gibi, bir insana gökten inen Tanrı mektubu olduğuna inanan kişi, hiç şüphesiz beni, Kutsal Ruh'a karşı günah işlemekle suçlayacaktır, çünkü ben burada Tanrı kelâmının yanlışlarla dolu, birçok yerleri kesilmiş, değiştirilmiş ve birçok yerlerinde kendi kendisiyle çelişir hale gelmiş olduğunu ileri sürmekteyim. Ama, eğer onlar da düşünecek olurlarsa hiç şüphesiz bağırmaktan vazgeçeceklerdir."

Bu sözler büyük bir öfke uyandırdı, Hıristiyanlar, özellikle Luther mezhebinin bağnaz taraftarları Spinoza için, "cehennem direği" gibi iltifatları bol bol kullandılar, Yahudiler de onu cemaatten attı. Ama kitabı, birçok kere, içindekilerle hiç ilgisi olmayan adlar altında ve hep yazanı belirtilmeden yayınlandı.

Zamanla, İnanç ile Bilgi arasında kesin bir ayırma yoluna gidildi. Din bilginleri gerçeklerden korkmaz oldular. Son zamanlarda, Lût gölü kıyısındaki Kumran'da, mağaralarda bulunan yazı

tomarları, Hıristiyanlığın da Yahudiliğin bir mezhebinden gelişmiş olduğunu, inkâr edilemez bir açıklıkla ortaya koydu, fakat bütün bunlar ne Hıristiyanlığı, ne de Museviliği sarstı. Kutsal kitaplar gene saygı görmekte devam etti. Hatta bu araştırmalara her iki dinin bilginleri, teologlar da katıldılar. Goethe'nin, ölümünden az önce Eckermann'a söylediği şu sözler ne kadar doğru ve güzeldir:

"Kutsal Kitapta gerçek ve sahte yerler sorusu garip bir sorudur. En saf doğayla ve akılla âhenkli olan ve hâlâ da en yüce gelişmemize imkân veren, o, hayranlığa değer yerlerden daha gerçek ne olabilir? Mantıksız, boş ve akılsızca olan, hiçbir meyve, hiç değilse iyi bir meyve vermeyenlerden daha sahte ne olabilir!"

İşte bu kitap, bundan yüzyıllar öncekilerin değil, günümüzde yaşayanların ya da bir iki kuşak önce yaşamış olanların vardıkları sonuçları içinde toplamaktadır; tarihe ve gerçeklere son derece sadık kalmak çabasıyla yazılmıştır. Genel olarak kabul edilmeyen düşüncelere ya yer verilmemiş ya da bunların aksi düşünceler de, onların yanı sıra kitaba alınmıştır. Dilimizde kendi alanında ilk kitap olduğu için eksik ve kusurlarının bulunması doğaldır, ama her kitabın belirli bir zaman sonra eskiyeceği ve yerini daha üstün, daha mükemmel olanlara bırakacağı düşünülürse, bunun hoşgörüyle karşılanacağını sanıyorum.

İnsanı gerçekten insan yapan Din'in, çeşitli görünüşlerini ve bunların zaman içindeki değişme ve oluşumlarını tanımanın büyük yararlar sağlayacağına içtenlikle inandığım için, yabancı dillerde de toplu bir şekilde yazılmamış olan böyle bir kitabı çeviri ya da derleme şeklinde değil de telif olarak meydana getirmek zorunda kaldığımı buraya kaydetmem gerekmektedir; yoksa maksadım, kendi düşüncelerimi yazıya dökmek değildir. Kitabın sonundaki bibliyografya, hangi kaynaklardan yararlandığımı sayın okuyucuya açıklayacaktır.

H. ÖRS

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ, 9

SAMİLER, 13
Filistin, 15; Batı Samîleri, 19; Batı Samîlerinde Tanrılar, 20; Batı Samîlerinde Mitologya, 22; Kenanîlerde Rahip Sınıfı ve Tapınış, 24; Aramîlerde Din, 26; Batı Samî Dinlerinin Ortak Çizgileri, 27

ESKİ AHİT, 29

İSRAİL OĞULLARI, 35
Yaratılış, 36

MUSA, 63
İsrail Oğullarının Mısır'dan Çıkışı, 63; Musa ve Firavun, 74; Pesah Bayramı, 79; İsrail Oğulları Çöl Yolunda, 82; İsrail Oğullarının Yeniden İsyanı ve İlk Savaş, 88; Tanrının İsrail Oğullarıyla Antlaşması: On Emir, 89; Musa, İsrail Oğullarını Disipline Sokar, 106; Vaat Edilmiş Topraklara Doğru, 111

MUSA ŞERİATI, 119
Tabular ve Yasaklar, 119; İsrail Oğullarında Kurban, 120; Musa Şeriatında Tabular, 127; Musa Şeriatında Yasaklar, 136

YERLEŞME, 153
Vaat Edilmiş Ülke İçin Savaşlar ve Yerleşme, 153; Hâkimler, 158; Midyanîler Göçü, 163; Filistîlerle Savaş, 166; Teokrasiden Krallığa, 171

İSRAİL OĞULLARININ TARİH ÇAĞI, 179
İsrail'de Krallar, 179

İSRAİL DEVLETİNİN PARÇALANMASI, 207
İsrail Devletinin Sonu, 213; Yahuda Krallığı'nın Sonu, 215; Yahudilerin Babil Tutsaklığı, 220

YAHUDİLERDE NEBİLER, 225
Amos, 228; Hoşea, 229; İşaya, 230; Tsefanya, 231; Habakkuk, 232; Yeremya, 233; Yunus, 234; Eyub, 236

BABİL'DEN SONRA, 241
Yahuda, İran İmparatorluğu'nun Yarı Egemen Bir İli Olur, 241; Filistin'de Hellen Etkisi, 245; Makedonya Egemenliği Altında, 247; Titus, Yeruşalim'i Yıkar, 253; Ulema Devleti, 259; Salt Din Devleti, 264; Talmud'un Ortaya Çıkışı, 266

ORTAÇAĞDA YAHUDİLİK, 273
Doğu'da, 273; Yahudilerde Teolojinin Gelişmesi, 275; Hıristiyanlar Arasında Yahudilik, 280; Kabala, 283; Yahudilerde Tarikat (Hasidimcilik), 291

GÜNÜMÜZDE, 295
Günümüz Yahudilerinde İmanın Şartları, 295; Meleklere İnanış, 297; Kitaba İnanış, 300; Peygamberlere İnanış, 300; Ahret Gününe İnanış, 301; Kaza ve Kadere İnanış, 301; Doğumdan Ölüme Kadar Ödevler, 302; Günümüz Yahudilerinde Yiyecek ve İçecekler Üzerindeki Kurallar, 321; Hastalık ve Ölüm, 325; Yahudilerde İbadet, 332; Yahudi Yılında Tören ve Bayram Günleri, 340

MESİH, 355
Yahudilerin Bekledikleri Mesih, 355; İlk Mesih Düşüncesinin Doğuşu, 355; Sözde Mesihler, 361

SÖZLÜK, 371

GİRİŞ

Yüzölçümü bakımından küçücük bir ülke olan Filistin, insanların hayatlarına, düşüncelerine ve ahlaklarına İlkçağın dev imparatorlukları olan Babil, Asur, İran, Mısır, Hind ve Çin'den fazla etki yapmış, üstelik bu etki günümüze kadar sürmüştür. Filistin'in kültür mirası Yunan kültüründen de çok daha etkili olmuştur: Bu ufacık ülke dünyaya tektanrıcılığı armağan etmiştir. Mısırlıların *Ölüler Kitabı* unutulmuş ve ancak eski Mısır dilinin yeniden öğrenilmesiyle meydana çıkmışken, Hintlilerin *Mahabarata*'sı, sadece kendi diyarlarında şöyle böyle yaşamış. Azteklerin tanrıları kanlı tapınaklarıyla birlikte yok olmuşken, Tevrat günümüze kadar kaybolmamış, doğrudan doğruya ya da detaylı olarak insan hayatına etkisini sürdürmüştür.

Hiçbir kitap Tevrat kadar çok kere yakılmamış, hiçbir kitap onun kadar çok dile çevrilmemiş, hiçbir kitaba onun kadar saldırılmamış, ama aynı zamanda hiçbir kitap onun kadar çok insan tarafından saygı görmemiştir. Tevrat üzerine yazılan eserler saymakla tükenecek gibi değildir.

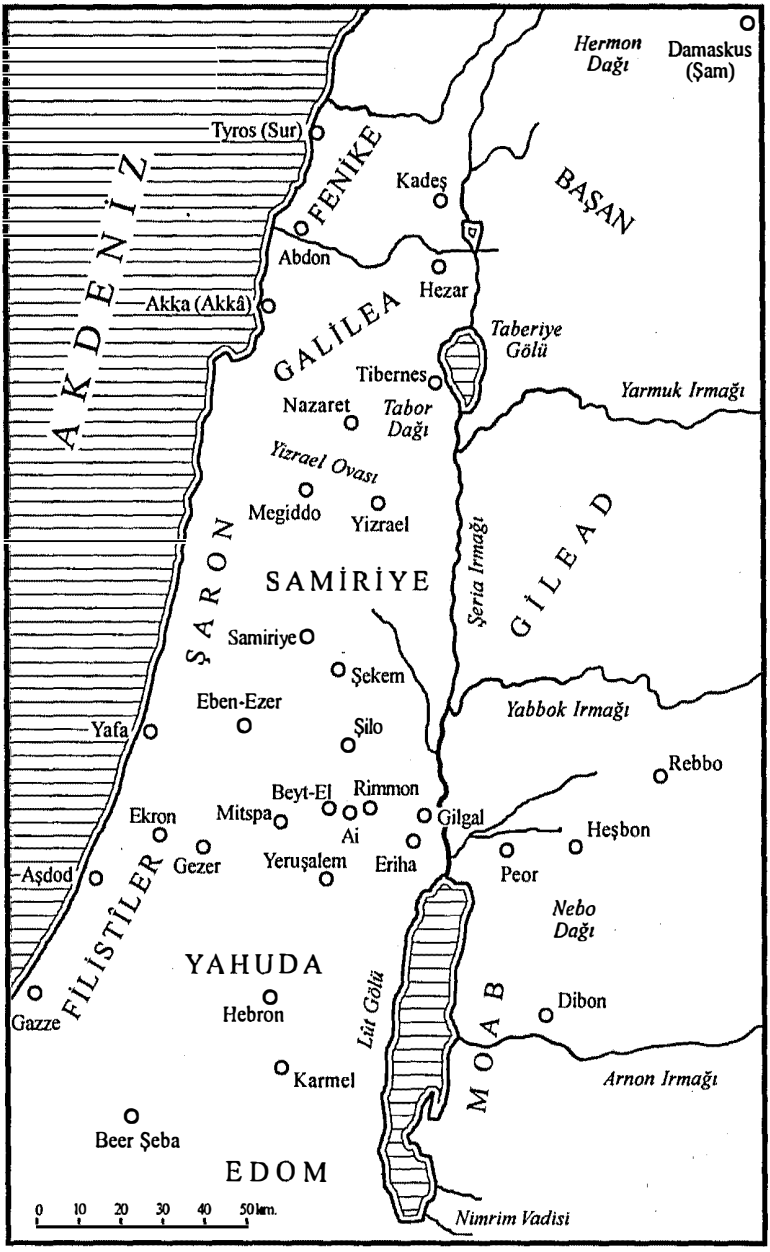
Yahudiler – tıpkı Babilliler, Asurlular, Fenikeliler ve Araplar gibi – Samî bir halktı ve çok eski zamandan beri Filistin'de yaşamışlardı. Göçebeyken bunlara *Habiri* (İbranî) adı verilirdi. Yahudi adı Yakup'la Lea'nın dördüncü oğulları olan Yahuda'dan gelmektedir.

Yahudilerin ilk dedeleri olarak kabul ettikleri İbrahim'e Tevrat İbranî demektedir. Daha sonraları, bu sefer Yakup'un lakabı olan İsrail'den, İsrail oğulları adını aldıklarını görüyoruz. Günümüzde, iki bin yıldan sonra yeniden kurulan devletlerinin adı da İsrail'dir.

Şimdilik bu esrarlı ve dinamik ulusun tarihi üzerinde durmayalım. Bu, biraz vaktinden önce davranış olacaktır. Kitabımızın adına uyarak, doğrudan doğruya Musa'nın hayatıyla da söze girişecek değiliz. Çünkü Yahudi dini tek bir kişi tarafından kurulmuş – dinî bir terimi kullanırsak – tek bir peygambere gelen vahiy ile gökten inmiş bir din değildir. Yahudi dini ya da bizim deyimimizle Musevilik uzun bir evrimin sonucudur. Bu evrim sırasında çoktanrıcılıktan (politeizm), başka tanrıların bulunduğunu kabul etmekle birlikte, kendi halklarının özel ve tek bir tanrısı olduğuna (henoteizm), oradan da, bütün dünya için tek ve ortaksız bir tanrı fikrine (monoteizm – tektanrıcılık) geçmişlerdir. İsrail oğullarının inançlarına göre tanrıları Yahve (Yehova) önceleri, göçebelik devirlerinde, onlarla birlikte göçüp konar, onların başka tanrılara tapmamalarına, onlara kurban kesmemelerine, başka tanrıların kullarıyla evlenmemelerine önem verirdi. İsrail oğullarının o zamanki savaşları, bir bakıma kendi tanrılarıyla komşularının tanrıları arasındaki savaşlardı. Sonradan bu göçebe ulus yerleşip, çobanlık yapmak yerine, çiftçi olunca ve kendisine şehirler kurunca, devlet şekilleri uzun zaman teokrasi olmakta devam etti. Hayatın her alanında egemenlik din adamlarında kaldı. Nihayet, dış düşmanlara karşı birleşmek; sadece kurban kesen ve dinsel işleri yöneten kâhinler yerine, bir orduyu idare edebilecek insanların buyruğu altına girmek zorunluluğu doğdu; ileride göreceğimiz gibi, din adamlarının dirençleri bunu önleyemedi, İsrail Krallığı meydana geldi. Bu arada, din de gelişmesine devam etmekteydi. Genç İsrail devleti gelişti, en parlak devrini bizim Süleyman dediğimiz Şelomo'nun zamanında yaşadı. Ama doğuda Asur, sonra Babil devletleri ülkelerini Akdeniz kıyılarına kadar eriştirmek için akın ediyorlardı. İsrail oğulları, Asur ordusunun bir salgın yüzünden kırılması sonucu birinci beladan kurtulabildi, ama Babilliler Kudüs'ü aldılar ve İsrail oğulları esir olarak Babil'e götürüldü. Artık İsrail, Tanrı'nın kendilerinin, yalnız kendilerinin Tanrısı olduğu, kendileriyle antlaşmış bulunduğu hülyasını yaşatamazlardı. O zaman, her olayın hep bir Tanrı'nın, Yahve'nin iradesiyle meydana geldiği, ama kendilerinin gene de onun en sadık ve en sevgili ev-

latları oldukları düşüncesine eriştiler. Eski Ahit (Ahit: antlaşma, sözleşme) de işte bu sırada son şeklini aldı. O zamana kadar yüzyıllar boyunca ancak ağızdan ağıza gelen eski şiirler, tarihî olaylar, kanunlar derlenip yazıya döküldü, tabii bu arada bazı yerleri yepyeni bir kılığa da girdi. Yalnız İsrail oğulları üzerinde durmak da bu büyük evrimi kavramak için yetmez. Bu nedenle okuyucuların, söze onlarla değil, çağdaşları olan öteki Samîlerle başlamamızı hoş göreceklerini umarız. Çünkü, İsrail oğullarının ilk zamanları için elimizde yazılı belgeler yokken ötekiler, Fenikeliler (Kenanîler) ve Aramîler bize oldukça bol belge bırakmışlardır. Hiç şüphesiz, aynı bölgede yaşayan, onlarla akraba bir dil konuşan İsrail oğullarının o eski çağlardaki dinî tasarımları da diğer uluslardan pek farklı değildi.

FİLİSTİN (ESKİ AHİT DÖNEMİ)

SAMÎLER

Ayrı bir Samî ırkından söz etmek, son zamanlarda pek moda olmuştu. Ama böyle bir ırk ayrımı yapmak gerçeklere uymaz. Buna karşılık çeşitli Samî halkları arasındaki dil akrabalığı çok belirgindir ve kolayca anlaşılabilir. Bu dillerin özelliklerinin en önemlisi, kelimelerin köklerinin sessiz harflere bağlı olması ve bu kelime köklerinin genel olarak üç sessiz harften meydana gelmesidir. Bütün Samî dillerinde tâ en eski zamanlardan beri aynı özelliği görüyoruz.

Samîlerin ana yurtlarının nerede olduğu sorusu henüz açıklanabilmiş değildir. Ama genel olarak, bunların Arabistan'dan geldikleri ve oradan çevrelerindeki ülkelere yayıldıkları tahmin edilmektedir. Bazı dil özelliklerinin ortak oluşuna bakarak, bir vakitler Samî ve Hamî (Afrikalılar) soylarının Afrika'da ortak bir yurtları bulunduğu sonucunu çıkaranlar varsa da, bu düşünceye destek olacak bilgiler elde edilememiştir. Daha M. Ö. 3000'de Samî Akkadlar, Mezopotamya'nın güneyinde yerleşmişler ve orada, Sümerlerle komşu olarak yaşamışlardı. Çok geçmeden bunlar kendi başlarına bir devlet kurabilecek kadar güçlendiler.

M. Ö. 3. binin sonlarına doğru Filistin'de, herhalde gene Samî olan, Kenanî (Fenikeliler) boylar bulunuyordu. Yeni bir kavimler göçü Amorîleri kuzeye doğru getirdi; Babil'deki Hammurabi sülâlesi Amorîlerdendi; daha sonra bu Amorîlerden Aramî boyları çıktı. Güney Arapları, Arabistan yarımadasının güney kesiminde M. Ö. 13. yüzyıldan sonra önemli devletler kurdular; tarihten önceki çağda Habeşistan'a da buradan insanlar giderek yerleştiler. Son Samî "Kavimler Göçü" olarak İslâmlığın M. S. 7. ve 8. yüzyıllardaki akınlarını kabul edebiliriz.

Samî halkları arasında kültür bakımından büyük ayrılıklar vardır ve dayanaksız genellemelere kapılmadan, bunlar arasında ortak karakter çizgileri bulmak çok zordur.

Samîlerin başlangıçta ortak bir dinleri olup olmadığı, cevaplanması imkânsız bir sorudur. Ama gene de ortak bazı noktalar bulunabilir. "Tanrı" kavramını anlatan kelime hemen hemen bütün Samî dillerinde aynıdır; Akkadcada "İlu", Kenan dilinde "İl" ya da "El" İbranîce'de "El" genişletilmiş şekliyle "Elohim", Aramî dilinde "El" (ve Elah) Güney Arapları'nda "İl", klâsik Arapçada "Allah". Bu kelimeler, çoğu vakit en üstün tanrının adıydı. Tanrı adını içine alan kişi adlarından (bizdeki Aptullah, Ruhullah, vbg.) El kelimesinin en eski çağlarda bile bulunduğunu anlıyoruz. Samîlerde kuvvetli bir monoteistlik (tektanrıcılık) eğiliminin bulunduğu açıkça görülmektedir, ama en eski çağlar için buna henoteistlik (başkalarının ayrı tanrıları olacağını, ancak kendi tanrısının tek olduğunu kabul ediş) demek daha doğru olur. Üç büyük monoteist dinin, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın Samîlerin topraklarında doğmuş ve gelişmiş olması boşuna değildir.

Birçok Samî halklarında ortak olan tanrı adlarından biri de Akkadcadaki İştar'dır. Bu ad Kenan dilinde Athart – Astarte, Güney Arabistan'da Athar, Habeş dilinde Astar'dır. Dikkate değer bir nokta, bu adları taşıyan tanrılardan ilk ikisinin dişi, öteki ikisinin de erkek oluşudur. Bunlar, belki de başlangıçta tek ve cinsiyetsiz ya da hem erkek hem dişi bir tanrıdan zamanla ve ayrı ayrı bölgelerde gelişmişlerdi. (İştar'a bir zamanlar "Sakallı" denmekteydi.) Bu tanrı da gök ya da bereket tanrısıydı. (Habeşlerin Astar'ı gök tanrısıydı.) Arapçada Merkür gezegeninin adı olan Utarit de bu kökten olsa gerektir. Tanrıların böyle yer yer cinsiyet değiştirmeleri görülen şeylerdendir: Akkadlarda güneş tanrısı Şamaş erkek olduğu halde, Ras-Şamra'da gene güneş tanrısı Şapaş dişidir, Güney Arabistan'ın Şams'ı da dişi bir tanrıçadır. Buna karşılık Ay, her tapıldığı yerde erkek olarak kabul edilmiştir.

Filistin

Kutsal Ülke ya da Vaat Edilmiş Ülke adı da verilen Filistin, günümüzde de üç büyük dinin üyelerinden büyük saygı gören bir topraktır. Hele Kudüs, bu üç dinin Müslümanlık, Hıristiyanlık ve Yahudiliğin inançlarının toplandığı, birbiriyle yarıştığı ve çarpıştığı bir merkezdir. Bu şehrin ufacık bir bölgesine de bütün bu inançların odak noktası gözüyle bakabiliriz: Mescidi Aksa, Kamame ya da Kutsal Mezar kilisesini ve artık sofu Yahudilerin yüz sürerek ağladıkları bir duvardan, Ağlama Duvarı'ndan başka iz kalmamış olan Süleyman Mabedi'ni içine alan köşecik.

Filistin, Şeria Irmağı, Lût Gölü ve Akdeniz kıyısı arasına sıkışmış bir ülkedir. Alçak, dar ve kışın yağmurlu kıyı bölgesine karşılık, ülkenin en büyük kısmı kurak, çoğu yeri çöl karakterinde, dağlık ve yaylalık yerlerdir. Filistin toprakları pek verimli değildir. Son yıllarda Yahudilerin büyük gayretiyle o zamana kadar kurak olan yerler sulanmış, verimli buğday tarlaları, zeytinlik, portakal bahçeleri ve bağ haline getirilmiştir. Ama ülkenin iç tarafları bugün de sadece hayvan otlatmaya yaramaktadır. Filistin günümüzde İsrail, Ürdün ve Mısır arasında bölünmüş durumdadır. Bu küçük ülke İlkçağda da gene böyle karşıtlıklar, çeşitli halkların birbirleriyle savaşmaları, çeşitli kültürlerin yarışmaları içinde yaşadı.

Burada Mısır piramitleri ya da Babil'in gök tırmalayan tapınakları gibi uygarlık eserlerine rastlanmaz, ama piramitleri ve zigguratları yapanlardan artık tarih kitaplarından başka yerde söz edilmezken, dünyadaki insanların büyük bir kısmı, hâlâ, aslında küçük ve önemsiz bir tapınak olan Süleyman Mabedi'ni ve küçük bir topluluğun hükümdarı olan Süleyman'ı saygıyla anar: O, kuşların bile dilinden anlayan, yellere bile sözünü geçiren, insanüstü bir yaratıktır. O, insan aklının en üstün örneğidir. Bilgeliği dillere destan olmuştur. Bu saygı boşuna değildir, bu unutmayış rasgele olmamıştır, bu topraklarda, bu çorak ülkede insanların saygısını hak eden birçok yön vardır.

Son araştırmalar gözleri gittikçe daha fazla Yakın Doğu bölgesine, bunun içinde de Filistin'e çevirdi. Günün birinde bilgin bir kadın, Kathleen Mary Kenyon adında bir Amerikalı, Kudüs'ün 13 kilometre kuzeyindeki Eriha'da kazıya başladı. O zamana kadar bu şehrin tarihi üzerinde bilinen en ilgi çekecek şey Tevrat'ta şu satırlarla anlatılmıştı: "Ve Yeşu sabahleyin erken kalktı ve kâhinler Rabbin sandığını (Ahit Sandığı, Kutsal Sandık) kaldırdılar. Ve koç boynuzundan yedi boruyu taşıyan yedi kâhin, Rabbin sandığı önünde durmadan gidiyorlardı ve boruları çalıyorlardı; ve silâhlı adamlar onların önünde gidiyorlardı; ve kâhinler boruları çalarak giderken dümdar da Rabbin sandığının arkasından geliyordu. Ve ikinci günde şehri bir kere dolandılar ve ordugâha döndüler; altı gün böyle yaptılar. Yedinci günde erken, şafak sökünce kalktılar ve şehri yedi kere bu usul üzere dolandılar; yalnız o gün şehri yedi kere dolandılar. Ve yedinci kerede, kâhinler boruları çalınca, Yeşu kavme dedi: Bağırın; çünkü Rab şehri size verdi. Ve şehir ve onda olanın hepsi Rabbe tahsis edilecek... Kavim yüksek sesle bağırdı ve kâhinler boruları çaldılar; ve vaki oldu ki, kavim boru sesini işittikleri zaman, yüksek sesle bağırdılar ve duvar, olduğu yere çöktü ve herkes kendi önüne doğru olarak kavim şehre çıktı ve şehri aldılar." (Yeşu: 6, 12-20.)

Efsanelerde, çoğu zaman, biraz gerçek payı vardır. Eriha şehrinin duvarları gerçekten yıkılmıştı; kazılar bunu meydana çıkardı, ama yedi koç boynuzundan borunun sesiyle ya da İsrail kavminin bağırmasıyla değil, bir deprem yüzünden! Belki de bu deprem tam savaş sırasında olmuştu ve ilkel insanın hayal gücü, zamanla bu olaya tabiatüstü niteliği vermişti.

Ama Eriha, çok daha büyük bir mucizeyi bağrında saklamaktaydı: İnsanın ilk uygarlığını! O zamana kadar avcı ve toplayıcı olan insanın bir yerde yerleşme, ekip biçme devresine girişinin izlerini ilk bu şehrin altında, tâ derinlerde buldular. Bununla, ilk uygarlığın Eriha'da doğduğunu söylemek istemiyoruz. Ama taş devri kültürünün, gerçekten şehir diyebileceğimiz bir yerleşme yeri burada bulundu; ondan sonra da ülkemizde, Konya'da Çatal Höyük'te ve Burdur'da Hacılar höyüğünde. Kitabımız bize belirli

bir sınır çizmeyi zorunlu kıldığı için Eriha'nın ülkemizdeki benzerlerini bir tarafa bırakıyoruz.

Mezolitik çağda, yani orta taş devrinde (M. Ö. 10000-7500), daha sonra da Neolitik'te, yani geç taş devrinde (M. Ö. 7500-4000) burada insanlar yaşamıştı. Kathleen Kenyon, seramik öncesi, yani insanların pişmiş topraktan kap yapmayı bilmedikleri bu çağlarda, Eriha'nın adamakıllı büyük bir şehir olduğunu ortaya koydu. Halbuki o zamana kadar inanılan, insanların bu çağda ancak küçük yerleşme yerlerinde yaşamış oldukları yolundaydı. Bu şehirdeki Neolitik çağ insanları pişmiş toprak kap yapmayı bilmiyorlardı ama, etrafı surla çevrili bir şehirde oturmuşlar, binlerce yıl da – gene pişmiş toprak işleri yapmadan – yaşamışlardı. Bunların bütün âletleri taştan, kemikten, kapları da gene taş ya da ağaçtandı. Bu devre Eriha'da günümüzden dokuz-on bin yıl önceye varmaktadır (M. Ö. 7800). Boyuna daha öncekilerin yıkıntıları üzerine evlerini yapmaları yüzünden meydana gelen molozun kalınlığı 15 metreyi bulmaktadır.

En eski evler kerpiçten ve yarım küre ya da yarım yumurta biçiminde yapılmıştı. Döşeme çamurdandı. Duvar kerpiçleri, bir yüzü düz, öteki kabarık, yumurtamsı biçimdeydi. Kerpiç ustası parmağıyla bunların üzerine çizikler çekmişti. Evlerin aralarındaki yollar süprüntü ve moloz atılması yüzünden yükseldiği için evlere merdivenle iniliyordu ama bu, belki de güvenlik kaygusundandı. Toprak basamakların üzerinde o zamanlar tahta kaplama bulunduğu da anlaşılmaktadır. Bir zaman sonra, ama gene M. Ö. 5000'den daha eski bir çağda artık evlerin daha büyük ve dörtgen biçiminde yapılmaya başladığı görülmekteydi. Duvar köşeleri, toz birikmemesi için, tıpkı modern yapılarda olduğu gibi, içten yuvarlaklaştırılmıştı. Evlerde ambarlar ve birkaç oda vardı. Yemekler iç avludaki bir ocak üstünde pişirilmekteydi. Kerpiç duvarlar o kadar sağlamdı ki bunları yıkmak, hatta bir kerpici çıkarmak bile zordu. Evlerin birinde bir çeşit sunak da bulundu: Bu, mihraba benzer bir duvar girintisine yerleştirilmiş, kara volkan taşından küçük bir direkti. Anlaşılan Erihalıların o zamanlarda tanrısı ya da tanrıları vardı. Ama en tuhaf buluntu, evlerin altından çıkarılan insan kafalarıydı. Bu

kurukafaların üzeri çamurla sıvanarak, sahibine benzetilmeye çalışılmış, gözler deniz kabuklarıyla yapılmış, sonra yüz ve baş boyanarak daha canlı bir hale getirilmişti. Bu bir inancı anlatıyordu, ama nasıl bir inancı? Acaba bu insanlar, ölümden sonra bir hayata inanıyorlar mıydı? Yoksa günümüzde bile şurada burada, örneğin Güney Amerika ormanlarında yaşayan bazı ilkel kabilelerde olduğu gibi kafa avcılığı mı yapıyorlardı? Ama herhalde birinci ihtimal daha doğru olsa gerektir. Bunlar, yaşayanlar üzerinde etkilerini sürdürdüklerine inanılan dedelerin başları olmalıdır.

Daha sonra, pişmiş toprak işlerini bilen bir insan soyunun buraya yerleştiğini görüyoruz. Ama bunlar ev yapmamışlardı. Demek çadır adamıydılar. Bunlarla birlikte, Anadolu'da da çok rastlanan üçlü tanrı tasarımının geldiğini görüyoruz. Hemen hemen doğal büyüklükte bir kadın, bir erkek, bir de çocuktan meydana gelme gruplar bulunmuştur. Buna, İsa'dan binlerce yıl önce yaşamakta olan Kutsal Aile tasarımının belirtisi gözüyle bakabiliriz.

Daha sonra başkaları, başka saldırganlar gelmiş, bunlar daha iyi, daha ince kapkacak yapma sanatını getirmişlerdi. Yıl da, aşağı yukarı M. Ö. 4750'dir.

Bundan sonra tâ M. Ö. 3200'e kadar burasının boş kaldığı anlaşılıyor. Ancak bu yıllarda yeniden insan izleri başlamaktadır. Bu çağdaki insanlar ölülerini şehrin yanındaki tepeye kazdıkları mezar hendeklerine gömüyorlardı. Halbuki Neolitik çağ öncesi insanı, ölüsünü yanından ayırmamakta, evlerinin altına gömmekteydi. Bu mezarlardan birinde tam 113 insan kafası, düzenli bir şekilde çepeçevre sıralanmış, boş gözleri mezarın ortasına bakar şekilde bulundu. Yanlarında da, sungu olarak konan tabaklar, küpler ve birçok şarap testileri vardı. Buluntulardan anlaşıldığına göre ölüler önce başka bir yere gömülerek çürütülüyor, sonra yalnız kafaları alınarak böyle diziliyordu. Geri kalan tarafları ise mezar yerinin ortasında yakılıyordu. Kafalar, vücutlarının yakılışını seyretsinler diye böyle, gözleri ortaya çevrik olarak konulmaktaydı. Kafaların üzerindeki yanık izleri bunu açıkça göstermektedir. Arkeologlar bu mezarları yapan insanların da göçebe oldukları düşüncesindedirler.

Sonra, Eski Bronz Çağı dediğimiz devre geldi. Aşağı yukarı M. Ö. 2900'den 2300'e kadar süren bu devrede şehrin yeni ahalisi gene kalın duvarlar yaptı, surların üzerinden nöbetçiler, göçebelerin saldırıp saldırmayacağını gözetledi. Şehir zenginleşti ve güzelleşti. Eriha daima göçebelerin saldırılarına hedef olmuştu. Yeni moloz tabakaları eskileri örttü, yeni kültürler eskilerini kovaladı, sonunda, belki de M. Ö. 1375'le 1300 arasındaki bir tarihte, bu bölümün başında Tevrat'tan alarak yazdığımız olay geçti: İsrail göçebeleri, Yeşu'nun komutası altında şehri zaptettiler. O sırada şehir halkı Kenanîlerdi.

İşte Filistin toprağı bu kadar eski anıları saklayan bir yerdir.

Batı Samîleri

İsrail oğullarının da içinde bulunduğu Batı Samîlerini iki gruba ayırmak mümkündür: Fenikeli-Kenanî grubu ile Aramî grubu. Samî halkı, daha M. Ö. 4. binde Filistin ve Suriye'ye yerleşmiş bulunuyordu. 2000'den az sonra, Babil kralı Hammurabi'nin halkı olan Amorîlerden bir kısım da, anlaşılan kuraklık yüzünden buraya göç etmişti. Bunların hepsi göçebe olarak gelmişler ve yerleşik olmuşlardı.

Bu Batı Samîlerinin dinleri üzerine bilgimiz, yakın zamanlara kadar, ancak Tevrat'ta ve Yunan yazarlarının eserlerinde bulunanlar kadardı. Ama son yıllarda yapılan kazılar birçok yeni bilgiler sağladı. Tapınaklar ve dinî eşya bulundu; dinî tasarımlar üzerine çok değerli bilgiler veren yazıtlar ortaya çıkarıldı. Bu kazıların en önemlisi Suriye'nin kuzey tarafındaki Ras-Şamra (eski adı Ugarit) höyüğünde yapılandır. Ugarit aşağı yukarı M. Ö. 15. yüzyılda büyük önem kazanmış olan bir şehirdi ve burada, çivi yazısından türemiş fonetik bir alfabe icat edilmişti. Bu alfabenin çözülmesi sayesinde elimize çok değerli bilgiler geçti. Bulunan metinlerin çoğu ibadete ve mitologyaya aittir. Bunlardan ve başka yerlerdeki kazılarda elde edilen metinlerden öğrendiğimize göre, Batı Samîlerinin dinleri Mezopotamya ve Mısır'ın etkisi altında kalmıştı.

Batı Samîlerinde Tanrılar

Artık bildiğimiz gibi Batı Samîlerinin çok kalabalık bir tanrılar âlemi vardı. Bununla birlikte her tanrının kişiliği kesin bir şekilde belirtilmemişti ve bunların görevleri ve sıfatları çoğu zaman birbirine karışırdı. Özellikle tanrıçalarda bu, daha da fazla olurdu. Dikkate değer bir nokta, iki baş tanrının, El ile Ba'al'in adlarının genel olarak tanrı ya da efendi (rab) anlamına gelmesiydi.

Ugarit metinlerinde, Tevrat'ta ve birçok özel isimlerde gördüğümüz El, en yüce tanrıdır, tanrılar toplumunun başıdır, yaratanıdır, hükümdarıdır ve yargıçtır, ihtiyardır, "Yılların Babası"dır. Ama uzak ve umursamaz bir tarafı vardır ve efsanelerde daima Ba'al'den geride kalır.

Bununla birlikte kurbanlar ve sungularda onun adı çok anılır. El'e "Boğa El" denir, belki de ara sıra boğa kılığında gösterilirdi. Bu tanrıyı hatırlatan bazı izleri Musa'nın 2. kitabında görmekteyiz:

İsrail oğulları, Mısır'dan çıktıktan sonra, Musa Tur dağındayken, Harun'dan kendilerine bir put yapmasını isterler. Artık, görünmez bir tanrıya tapmaktan bıkmışlardır. Harun da onlardan ellerindeki altınları getirmelerini ister. Bütün kavim kendi kulaklarındaki altın küpeleri çıkarırlar ve onları Harun'a getirirler, o da oymacı âletleriyle biçim verir, dökme bir buzağı yapar, önüne bir sunak kurar. İşte bu altın buzağı hikâyesi herhalde İsrail oğullarının eski Samî dinine, El'e tapmaya dönüşlerini anlatmaktadır. Ayrıca gene Tevrat'ın I. Krallar bölümünde (12, 28) şöyle bir yer vardır: "Ve kral danıştı ve iki altın buzağı yapıp kavme dedi: Yeruşalim'e çıkmak sizin için fazladır; ey İsrail, işte seni Mısır diyarından çıkaran ilâhların!" Bundan, İsrail oğullarının Mısır'dan çıktıktan çok sonra da yalnız Yahve'ye (YHVH, Yehova) tapmaya alışmamış oldukları, El'e ve Ba'al'e kulluk ettikleri sonucu çıkarılabilir. Bunu ileride, İsrail bölümünde daha etraflı olarak göreceğiz.

Acaba boğa, tanrı El'in gücünü mü anlatmaktaydı, yoksa düşünülen, onun aynı zamanda döl bereketi tanrısı oluşu muydu? Burasını ayırt etmek kolay değildir. Yukarıda sözünü ettiğimiz, Harun'un altın buzağısına kavmin nasıl taptığı, aynı yerde şöyle anlatılmaktadır: "Ve ertesi gün erken kalktılar; ve yakılan takdimeler (kurban, sungu) arz ettiler ve selâmet takdimelerini getirdiler; ve kavim yemek ve içmek için oturdular ve oynamak için kalktılar." Bundan altın buzağı şerefine yenip içildiği ve dinî danslar yapıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu, döl bereketi âyinlerindeki şölenleri ve taşkın, kadınlı erkekli dansları hatırlatmaktadır. Belki El için yapılan âyinlerin karakteri de böyleydi.

Ba'al (Efendi) de, genç, aktif tanrı, fırtına ve yağmurun tanrısıdır. Buna "Bulutlara Binen" denirdi. Tevrat'ta Yahve için de aynı deyimin kullanıldığını görmekteyiz (Mezmurlar: 68, 33), bu bakımdan Ba'al bereket sağlayıcıdır. Birçok yerlerde ona Ba'alşamem (Göklerin Efendisi) denirdi; bu da çoğu zaman gök tanrısı ile hava değişimlerinin hâkimi bereket tanrısı arasında kesin bir sınır tanınmadığını anlatır. Yaz sıcağının bitkileri kavurup kurutması, Ba'al'in ölümü, yağmur mevsiminde yeniden yeşermeleri de onun yeniden dirilmesi ile açıklanırdı. Fenike şehirlerinden Biblos'ta Ba'al'in ölümü ve dirilmesi âyinlerle anılır ve kutlanırdı. Yunanlılar Biblos Ba'al'ini almış ve ona Adonis adını vermişlerdi (adon=efendi), Adonis tipik bir çoğalma tanrısıydı. Efsaneye göre bir yabandomuzu onu öldürür, ama o sonra yeniden dirilirdi. Adonis'in ölümü âyininde kadınlar yüzlerini yırtarlar, feryat ederek dolaşırlardı. Adonis'in yeniden dirilmesi de orji'lerle kutlanırdı.

Tanrı'ya verilen başka bir unvan da "Melek", yani kraldı. Bunu, örneğin, Ammonîlerin baş tanrısı Milkom'da ve Tyros (Sur) şehrinin tanrısı Melkart'ta görüyoruz (Melk-Kart, Şehrin Kralı anlamındadır).

Reşef, adına bakılırsa, şimşek ve belki de veba tanrısı idi. Tevrat'ta peygamber Habakkuk'un Tanrı için şöyle dediğini görüyoruz. "Elinden ışıklar çıkıyordu... Veba onun önünde yürüyordu ve ayaklarının ardınca humma çıkıyordu." Burada İsrail peygam-

berinin Yahve için, eski bir Samî tanrısı – bu sefer Reşef – hakkında söylenen sözleri tekrarladığını görüyoruz.

Dagon bir döl bereketi tanrısı idi; Tevrat'ta bunun Filistîlerin tanrısı olduğu yazılıdır: "Ve Filistîlerin beyleri ilâhları Dagon'a büyük kurban kesmek ve şenlik etmek için toplandılar ve dediler: Düşmanımız Şimşon'u ilâhımız bizim elimize verdi." (Hâkimler: 16, 23.)

Gene Tevrat'ta Samuel I. Kitabı'nda şöyle denir: "Ve Filistîler Tanrı'nın sandığını almışlardı ve onu Eben-ezer'den Aşdod'a getirdiler. Ve Filistîler Tanrı'nın sandığını alıp Dagon'un evine götürdüler ve onu Dagon'un yanına koydular. Ve Aşdodlular ertesi gün erken kalktılar ve işte, Dagon, Rabbin sandığı önünde yüzüstü yere düşmüştü. Ve Dagon'u alıp yine yerine koydular." (I. Samuel: 5, 1-3.)

Tanrıçalar arasında Aşera, An'at ve Astarte (Athtart) başta gelirdi. Aşera, El'in eşiydi. Anat, Ba'al'in bâkire kardeşiydi ve kardeşi öldüğü zaman onun yeniden dirilmesi için çalışırdı. Astarte oldukça önemsiz bir rol oynardı. Aslında bu üç tanrıça herhalde, Yakın Doğu'daki büyük, döl bereketi tanrıçası Ana Tanrıça'nın üç ayrı kişiliğinden başka bir şey değildi. Bu Ana Tanrıça'nın birçok heykelleri bulunmuştur. Bunlarda tanrıça tamamiyle çıplaktır ve kadınlık belirtileri abartılı bir şekilde gösterilmiştir.

Batı Samîlerinde Mitologya

Ugarit metinlerinden birçok tanrı efsanelerini öğreniyoruz. Bunlar arasından üçü gerçekten ilgi çekecek türdendir:

Ba'al efsanesi bu tanrıyı, düşmanı Mot'un (mevt, ölüm) nasıl yendiğini ve öldürdüğünü, sonra kız kardeşi Anat'ın Ba'al'i diriltmek için, nasıl yeraltı dünyasına indiğini anlatır. Anat düşündüğünü başaramaz, sadece Ba'al'in yerine bir vekil konmasını sağlar. Anat yeraltındayken bütün bitkiler kurumuş, bütün yaratıklar üremez olmuşlardır; sonunda Anat korkunç bir öfkeye kapılır, Mot'u yakalar ve onu yener.

Yakaladı tanrı oğlu Mot'u,
Biçti ikiye kılıçla,
Orakla lokma lokma etti,
Yaktı ateşte onu,
Değirmende öğüttü onu,
Serpti tarlalara,
Kuşlar yedi Mot'un etlerini.

(Ugarit tabletlerinden)

Anlaşılan bu, bir başağın başından geçenlerin sembolik hikâyesidir. Bununla da Mot'un sadece ölüm değil, aynı zamanda yaz sıcakları tanrısı olduğu anlaşılmaktadır.

Mot yenilince Ba'al canlanır ve dünya da yeniden can bulur. Bu metnin ve buna göre yapıldığı anlaşılan âyinlerin mevsim değişmelerini temsil ettiği açıkça görülmektedir. Bu âyinlerle, yağmur mevsiminin gelmemesi ve bütün canlıların yok olması tehlikesi önlenmiş sayılıyordu. Kenanîler, her yıl bu korkuyu çeker ve bu âyinlerle onu savuşturmaya çalışırlardı. İbranîlerde de tabiat tamamiyle Tanrı'nın emrindedir, o dilerse baharı getirir, dilerse getirmez, dilerse yağmur, dilerse onun yerine kan ve kül yağdırır; İsrail oğullarının bayramları da böyle mevsimlere bağlıdır.

İkinci bir tablette Danyal (ya da Dan'el) ile oğlu Akhat'ın hikâyesi vardır. Danyal bilge bir kraldır (bu ad Tevrat'ta: Hezekiel 14:14'te de geçer), adil bir insandır, dulların ve kimsesizlerin hakkını yedirmez. Çocuğu olmamıştır; bunun için El'e yakarır, kurbanlar sunar. Sonunda rüyasında ona bir oğlu olacağı bildirilir. Danyal'ın, Akhat adını verdiği bir oğlu olur. Ama bir zaman sonra Anat, oğula, ona ölümsüzlük bağışlamasına karşılık, kendisine yayını vermesini teklif eder. Akhat bunu yapmak istemez. Anat bunun öcünü almak için uşaklarından birini kartala çevirir. Kartal uşak da Akhat'ı parçalar. Bunun arkasından yağmurların nasıl kesildiği ve yas âyinlerinin nasıl yapılması gerektiği tablette yazılmaktadır. Ama Akhat'ın kız kardeşi onun öcünü almak ve kartalı öldürmek ister. Metnin bundan ötesi kaybolmuştur, ancak kızın bu işi başardığı ve Danyal'ın yeni bir oğlu olduğu tahmin edilebilir.

Görülüyor ki bu da Ba'al efsanesinin değişik bir şeklidir. Ama asıl dikkate değer nokta, kralın da bereket sağlamakta rol alışı ve kral soyunun kutsallığıdır. Ölümsüzlüğe kavuşamayış da Sümer efsanesindeki Gılgamış'ın(*) başına gelenleri hatırlatmaktadır.

Üçüncü bir metinde de bütün soyunu yitirmiş olan Kral Keret'in hikâyesi anlatılmaktadır. O da rüyasında El'i görür. El ona, Udum ülkesine sefer etmesini ve kendisine evlâtlar verecek olan bir kızı ele geçirmesini söyler. Destan bundan sonra bu tanrı buyruğunun nasıl yerine getirildiğini anlatmaktadır. Yenilmiş olan düşman kralın elçileri gelip Keret'e değerli hediyeler vermek isterler, ama Keret bunları geri çevirir. Yalnız kralın güzel kızını alır, El'in vaadi de yerine gelir.

Bu metin tarihî bir olayın ozanca anlatılışı olarak görülebilir. Ama bunu asıl, kralla soyunun bir ülkenin mutluluğu ve bolluğu için ne kadar önemli olduğunu anlatmak amacıyla düzenlenmiş olarak almak daha yerinde olur. Kral, Kenanîlerde nasıl kutsalsa İsrail oğullarında da öyleydi. İleride bunun örneklerini göreceğiz.

Bibloslu Philon'un anlattığına göre Fenikelilerde dünyanın yaratılışı efsanesi şöyledir:

Başlangıçta çetin bir rüzgârla Kaos vardı. Uzun zaman sonra rüzgârla Kaos birbirine karıştı ve yumurta biçiminde bir kitle meydana geldi. Bu da ortasından ayrıldı. Gökle yer ve yıldızlarla hayvanlar böylece yaratılmış oldu.

Kenanîlerde Rahip Sınıfı ve Tapınış

Kenan şehir-devletlerinin çoğunda kral kutsal bir varlıktı. Ülkenin mutluluğu ve bereketi ona bağlıydı. Kral soyunun sürmesine duyulan ilgiyi bundan önce anlatmıştık. Tevrat'ın Tekvin (Yaratılış) kitabında şu sözleri görürüz: "Ve İbrahim, Kedorlamoer

(*) Bak: *Gılgamış Destanı*, Millî Eğitim Bakanlığı klâsikler serisinden.

ve beraberinde olan kralları vurup döndükten sonra, Şave vâdisinde Sodom kralı onu karşılamaya çıktı. Ve Salem kralı Melkisedek ekmek ve şarap çıkardı; ve o, Yüce Tanrı'nın kâhini idi." (Tek: 14, 17-18.) Mezmurlarda da Tanrı, Davut'a şöyle demektedir: "Rab and etti ve caymaz; Melkisedek tertibi üzere sen ebediyen kâhinsin." İsrail oğulları, kutsal krallık düşüncesini Kenanîlerin örneğine göre sürdürmüşlerdir.

Rahip sınıfının oldukça gelişmiş olduğu da anlaşılmaktadır. Şunu da kaydedelim ki Ugarit metinlerinde rahiplere İbranîcedeki gibi, "Kohen" unvanı verilmektedir. Kenanîlerde vecde gelen nebî'lerin bulunduğunu öğreniyoruz; Tevrat'ta da bunu bulabiliriz:

"Ve Ahab bütün İsrail oğullarına gönderdi ve nabi'leri Karmel dağına topladı. Ve İlyas bütün kavme yaklaşıp dedi: Ne vakte kadar iki tarafa topallayacaksınız? Eğer Yahve Allah ise onun ardınca yürüyün; ve eğer Ba'al ise onun ardınca yürüyün. Ve kavim ona hiçbir cevap vermedi. Ve İlyas kavme dedi: Rabbin nabi'si olarak ben, yalnız ben kaldım; fakat Ba'al'in nabi'leri dört yüz elli kişidirler." (I. Krallar: 18, 21-23.)

Batı Samîlerinde tapınma yerleri başlangıçta çok sadeydi ve bir tepe üzerine kurulmuştu (kurban tepesi, 'Bama'). Buralarda en önemli olan şey, erkek tanrının sembolü olan bir dikilitaşla (Maşşeba) tanrıçanın sembolü olan ağaçtan bir kazıktı. Ama çok eski zamanlarda tapınaklar yapılmaya başlanmıştı. Bunlarda büyük bir dış salonla, tanrının heykeli ve başka dinî sembollerin bulunduğu bir iç oda vardı. İsrail oğullarının önceleri çadırdan olan tapınaklarında da, sonradan yaptıkları yerli tapınakta da bir kutsal ön kısım (Debir) ve bir de kutsalların kutsalı yer (Hikal) görmekteyiz; İsrail oğulları eski Kenanî tapınak planını devam ettirmişlerdi. Bazı İsrail tapınaklarının önünde yığma kurban tepeleri (Bama'lar) bulunmuştur. Tapınma, üreme tanrısının ölümü ve yeniden dirilmesinin temsil yoluyla canlandırılması ve bol bol kurban kesilmesinden ibaretti. İsrail oğullarının da ne kadar çok ve çeşitli kurbanlar sunduklarını ileride göreceğiz.

Aramîlerde Din

Aramîler gerek kültür, gerek din bakımlarından, çevrelerindeki halkların etkisi altında kalmışlardı. İlkel ve göçebe bir halk için bu da doğaldır. Beri yandan politik bakımdan bağımsız, küçük toplumlar halinde yaşamaları, onların dinlerinde yer yer değişikliklere sebep olmuştu.

Bununla birlikte bazı tanrılara bütün Aramîler saygı gösterirlerdi. Örneğin en yüce tanrı olan Hadad (Babillilerin Adad'ı) gibi. Hadad bir yandan yıldırımı kullanan yıkıcı, aynı zamanda bereket getiren yağmuru vermesiyle iyilikçi fırtına tanrısıydı. Fırtına tanrısı olarak ona Ramman (Tevrat'ta Rimmon) yani "Gürleyici" sıfatı verilirdi. Tevrat'ta Rimmon kelimesi şöyle geçer: "Ve Naaman dedi (...) Yahve şu işte kulunu bağışlasın; benim efendim tapınmak için Rimmon evine girdiği ve elimin üzerine dayandığı zaman, Rimmon evinde ben de eğiliyorum. Rimmon evinde eğildiğim zaman Yahve bu işte kulunu bağışlasın." (II. Krallar: 5, 18.)

Gene Tevrat'ta (Zekeriya: 12, 11) şu satırları görüyoruz: "O gün Yeruşalim'de, Megiddon vâdisindeki Hadadrimon dövünmesi gibi büyük dövünme olacaktır." Bundan da, bereket tanrısı olan Hadad için, ölüm ve yeniden dirilme âyinleri yapıldığını, birincisinde halkın dövünerek yas tuttuğunu anlıyoruz. Hadad çoğu zaman gök tanrısı sayılırdı ve sonraları güneş tanrısıyla da birleştirilmişti. Resimlerinde bir boğanın sırtında ayakta durmuş, bir elinde şimşek, ötekinde bir balta olarak gösterilirdi. Hadad, güneş tanrısı olarak Hellen dünyasına da geçti; Zeus'la ve Romalılarda Jupiter'le (Baalbek'te Jupiter Heliopolitanus) bir tutuldu.

Hierapolis'te, Hadad'ın yanında, Yunanca adı Atargatis olan bir de tanrıça vardı. (Attar-Ate; yani Astarte ile Ate adındaki tanrıçanın adlarının birleşmesi.) Bu da büyük bereket tanrıçasının bir şekliydi. Söylendiğine göre onun, Tufan'da suların akıp gittiği bir yer yarığının üzerinde kurulmuş olan tapınağında, hadım edilmiş rahipler, kadın kılığına girerek görev alırlardı. Yılda iki kere bir alayla "denize" (herhalde bir göl olacak) gidilir ve sonra-

dan tapınağa dökmek için, oradan su alınırdı. Bu da herhalde bir yağmur ya da bereket âyiniydi. Her yıl Hadad'la Atargatis'in heykelleri, evlenmelerine hazırlık olarak, yakındaki bir göle götürülerek yıkanırdı. Göl bu tanrıçanın efsanelerinde büyük bir rol oynar ve balıklar onun kutsal hayvanlarıdır. Bu kutsal balık efsaneleri Yakın Doğu'da günümüze kadar yaşamakta devam etmiştir. (Örneğin Urfa'daki balıklar.)

Kenanî tanrıları Aramî panteonunda önemli bir yer alırdı. Bazı yerlerde El'e tapılırdı, Ba'al de çeşitli adlarla gene tanrı idi. Örneğin Palmira'da Bel (Ba'al) en yüce tanrıydı. Bunların yanında Arap kökenli birçok tanrı da vardı.

Batı Samî Dinlerinin Ortak Çizgileri

Bütün bu dinlerde ana çizgiler şöyle özetlenebilir:

Krala tanrısal bir varlık gözüyle bakılması ve onun her yıl yapılan büyük bayramlarda tanrıyı temsil etmesi. En önemli bayram, yeni yıl bayramıydı. Bu bayramda şu ana bölümler bulunurdu:

1. Tanrının ölmesi ve yeniden dirilmesinin temsili,
2. Yaratılış efsanesinin okunuşu ya da sembolik bir şekilde temsili,
3. Düşman Kaos kuvvetlerini tanrının yenişini temsil için ibadet olarak bir boğuşma,
4. Kutsal evlenme,
5. Tanrı rolündeki kralın bir zafer alayı.

Çiftçi olan ilkel halklarda böyle bir şemanın kendiliğinden doğması doğal sayılabilir, ama Samîlerde bunun tek bir kökten gelmiş olması çok mümkündür.

Batı Samîlerinin dinleri üzerinde verdiğimiz bu açıklamalar belki biraz uzun görülmüş olabilir. Ama İsrail oğullarının dinlerini anlamak için, onların daha önceki inançları hakkında biraz bilgi verilmesi gerekiyordu. Aksi halde bu dinin getirdiği büyük yeniliği de, onun oluşumunu da anlamak çok zordur.

ESKİ AHİT

İsrail oğullarının dinini tarihinden ayırmak mümkün değildir. Eski Ahit (Ahit: Akit, Sözleşme; Tanrı'yla yapılan akit anlamında) ya da Kutsal Kitap adı verilen ve büyük bir kısmı, eski İbranî edebiyatının günümüze kadar ulaşabilen yegâne örnekleri olan kitap, aslında İsrail'in kutsal tarihinden başka bir şey değildir. İlkçağın büyük uygar halklarından kalanlar gibi eserler bırakmamış, hatta biricik tapınaklarından bile hemen hemen hiç iz kalmamış olan bu kavim, yüzyıllar boyunca bu kitap sayesinde – oldukça değişmiş de olsa – gene de anılarını saklayabilmiştir. Gerçekten Eski Ahit onlar için her şeydi: Fıkıhçılar bütün hükümlerini ondan çıkarmışlar, din filozofları ona dayanmışlar, Yahudiler en karanlık günlerinde onda ümit kaynağı bulmuşlardı. Eski Ahit yalnız Yahudilerin değil, Hıristiyanların da Kutsal Kitabı olmuştur. İncil'e Yeni Ahit demeleri ve çoğu zaman bu iki kitabın biraraya toplanması, Hıristiyanlar Yahudiliğe düşman olsalar da, her iki dinin ne kadar sıkı sıkıya birbirine bağlı, daha doğrusu birinin ötekinin devamı olduğunu açıkça ortaya koyar.

Yahudilerin geçmişlerine, dinlerinin gelişmesine dair elimizdeki tek kaynak, Eski Ahit'tir. Onun için bu kitap hakkında kısa da olsa, bilgi vermemiz gerekmektedir:

Her ne kadar Tevrat yani "Töre" adı, aslında yalnız Eski Ahit'in ilk beş kitabına verilirse de, hepsine birden *Tevrat* denmesine alışık olduğumuz için biz de bunu kullanmakta devam edeceğiz.

Eski Ahit ya da Tevrat'ın tarih ve din kitabı olduğu ileri sürülür; ama aslında tam anlamıyla her ikisi de değildir. Bu kitabın içinde efsaneler, menkıbeler, epopeler ve hikâyeler, kronikler ve biyografiler, şeriat ve hukuk, teozofi, dua, ilâhiler, aşk şiirleri ve

aforizmalar, uydurma istatistikler ve gerçekten büyük çapta şairlerin eserlerinden kalabilmiş kısımlar vardır. Ama hepsi birden bir çeşit tarihtir. Bu tarihin temel karakteri, "Tanrı'nın yeryüzünde, daha doğrusu, İsrail oğullarının bulundukları yerlerde yapmış olduklarını" içinde toplamasıdır. Bu sebeple Eski Ahit'e "Tarih-i Kadîm" adı da verilmişti ki, işte Tevfik Fikret'in *"Beşerin köhne sergüzeştinden bize efsaneler terennüm eden"* diye tanımladığı eski tarih de budur.

Bütün kavimlerde olduğu gibi İsrail oğullarında da gelenekler yazıya dökülmeden önce, yüzyıllar boyunca ağızdan ağza aktarılmıştı. Bunlardan – ezberleme kolaylığı yüzünden – olduğu gibi ya da biraz değişikliğe uğrayarak kalanlar, manzum olanlarıydı. Bununla, bütün manzum destan, şarkı gibi eserlerin günümüze kadar ulaşabildiğini söylemek istemiyoruz elbette; bazıları unutulmuş, bazıları da daha sonra dinde olan değişmeler yüzünden ağza alınmaz olmuştu. Bu en eski kısımlardan kalanlar, örneğin İsrail oğullarının Kızıldeniz'den geçmelerini öven kısa parça (Çıkış: 15, 21). Debora'nın zafer şarkısı (Hâkimler: 5), İşaya'nın bağ şarkısı (İşaya: 5, 1-5), Amos'un ağıtı (Amos: 5, 2) gibi parçalardır.

Manzum olmayan hikâyeler en çok değişikliğe uğramış olanlarıdır. Bunu, tarihî olayların birkaç yüzyıl içinde nasıl masallaştığını, gerçekten ancak belli belirsiz bir çekirdek kaldığını düşünürsek, kolayca anlarız. Bizde de örneğin serhat türküleri bozulmadan hâlâ yaşamaktadır ama, bu türkülerin doğmasına sebep olan olayların anıları çoktan silinmiş, sadece tarih kitaplarından öğrenilir hale gelmiştir.

Eski Ahit, özellikle Tevrat (Musa'nın beş kitabı: Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye) Yahudiler ve Hıristiyanlarca yakın zamana kadar Tanrı'nın Musa'ya doğrudan doğruya yazdırdığı kitap olarak kabul edilmekteydi. Ama iki yüzyıldan beri yapılan incelemeler bunların çok yeni diyebileceğimiz zamanlarda yazıldığını ve çeşitli maksatlarla sürekli olarak değişikliklere uğratıldığını ispatlamıştır.

Dil bilginlerinin uzun ve inceden inceye araştırmaları sayesin-

de artık Eski Ahit'i yazanları, adlarını bilmesek de, ayırt edebiliyoruz ve bu işlerin hangi zamanlarda yapıldığını da kesin olarak öğrenmiş bulunuyoruz. Tevrat'ın bu yazar gruplarını – Tanrı'ya verdikleri ad bakımından – Yahve'ciler, Elohim'ciler, aynı konuları bir kere daha işleyen Tesniye'ciler ve fıkıhçı oldukları belli olan Kâhinler diye adlandırabiliriz.

Yahve'cilerden olanların M.Ö. 9. yüzyılın ortasında, yani İsrail devletinin ikiye bölünmesinden yüz yıl sonra ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Bu da, Musa'nın yaşadığı iddia edilen zamandan dört yüz yıl sonradır. Yahve'ciler grubunun tasarımladığı Tanrı, tıpkı insana benzer. İleride göreceğimiz gibi, bu Tanrı bahçede dolaşır, ağaç arkasına saklananları göremez, bir insanla güreşe tutuşur, hatta uyur bile. Bu Yahve'cilerin tek bir grup değil de birkaç kuşak bu işi sürdüren insanlar oldukları da meydana çıkmıştır.

İşte bu yüzden de, gene ileride göreceğimiz gibi, aynı hikâyenin başka başka anlatılış şekilleri de yan yana Tevrat'a girmiş bulunmaktadır. Yaratılış efsanesi, ilk günah, yani Âdem ve Havva'nın yasak meyveyi yemeleri, Tufan, Babil Kulesi efsanesi hep bunlardan kalmadır. Bunlarda Yahve (ya da Yehova) adı verilen Tanrı'nın aslında "tanrılar" olduğu da açıkça belli olmaktadır.

Elohim'ciler (yani Tanrı'ya Elohim adını verenler) Yahve'ciler kadar güçlü bir üslûba sahip değildirler. Bunlarda Tanrı ya da tanrılar (Elohim, Eloh'lar, yani tanrılar anlamına gelir) artık biraz uzaktadır, insana o kadar benzemez, sadece bulutlardan, elçiler aracılığıyla ya da rüyalarda insanlarla konuşur. Bunlarda Yusuf ve Efraim kabilelerine karşı büyük bir dostluk sezilmektedir ki bu da Elohim'cilerin Orta Filistin'de ve belki Davut ya Süleyman zamanında yaşamış oldukları düşüncesini doğurmuştur, ama genellikle benimsenen düşünceye göre Elohim'ciler M. Ö. 750'den sonra gelmişler ve belki sadece Efraim ya da Yusuf kabileleri arasında yaşamış gelenekleri derlemişlerdir. Bu iki anlatışın birleştirilmesi M. Ö. 650'ye doğru oldu. O sırada Sargon Samiriye'yi alıp yıkmış, İsrail devletini ortadan kaldırmıştı. Geriye sadece Yahuda devleti kalmıştı. Buna göre bu iki anlatımı birleştirmenin Kudüs'te olduğu anlaşılır. İbrahim'in Sara'yı kardeşi diye göstermesi, Yakup'un

babasını aldatması gibi, ileride göreceğimiz bazı hikâyeler Elohim'cilerindir. Yahve'ciler ve Elohim'cilerin birleştirilmesi de birçok yerlerde çelişkilerin ortaya çıkması, iki rivayetin, sanki ayrı ayrı şeylermiş gibi yan yana yaşamakta devam etmesi sonuçlarını verdi, bu da Yahudi tefsircilerine hayli zorluklara mal oldu; bunların bazılarını da ileride göreceğiz.

Tesniye (ikileme) dediğimiz, *Deuternomium* kitabının adı, şeriatın tekrarlanışı anlamındadır. Bu kitabın dili, daha sonra Talmud'da rastladığımız haham yazı diline çok benzer. Bunda söze: "Yazılmıştır ki," diye başlandığını görürüz. İlk defa olarak Tesniye'de halkla kâhinler, devletle din adamları arasındaki ayrılıklardan söz edilmektedir. Tesniye'nin yazılması sırasında Musa'nın Beş Kitabı, Yeşu, Hâkimler ve Krallar kitaplarının da elden geçirildiği ve hoşa gitmeyen, politikaya uymayan ya da tek tanrı düşüncesiyle açıktan açığa çelişen yerlerin ya çıkarıldığı ya da yumuşatıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar M. Ö. 550 yılına doğru olmuştur, bu da, Babil sürgünlüğü zamanına ve İran hükümdarı Kyros'un sayesinde yeniden Yeruşalim'e dönüşe rastlar.

Kâhinlerin yazısı denen kısımlarda Yahudi şeriatı artık son ve kesin şeklini alır. Bunların bir okulun ortak eseri olduğu anlaşılmaktadır. Bu okul, daha doğrusu ulema topluluğunun içinde, ileride göreceğimiz, Ezra da vardı. Bunların da bütün Musa kitaplarını yeniden elden geçirmiş oldukları bellidir. Ama kendi koydukları kuralları hep Musa'nınmış gibi göstermişlerdir. Bu dönemde yazılanlar kuru bir hukukçu ifadesiyle kaleme alınmıştır. Eski Ahit'teki Levililer kitabıyla 25. bölümden itibaren Çıkış ve Sayılar'ın 10. bölümüne kadar olan bölümler doğrudan doğruya bunlarındır. Bu şeriatçıların M. Ö. 444-450 arasında yaşadıkları anlaşılmaktadır ki bu da Yahudilerin İran yönetimi altında yaşadıkları döneme rastlar.

Eski Ahit'in öteki bölümlerinin yazılış zamanları üzerinde duracak değiliz. Bunların hemen hepsi Babil sürgünlüğünden sonra yazılmıştır ve tarafsız bir göz, çoğunun nasıl belirli amaçlara göre kaleme alınmış olduğunu kolayca görür. Aşağıya Eski Ahit'in meydana gelişinin kısa bir kronolojisini alıyoruz:

Eski şarkı ve ilâhiler (Debora) ve efsaneler	M. Ö. 1000'den sonra
Yahve'ciler	M. Ö. 850'ye doğru
Elohim'ciler	M. Ö. 750'den sonra
Musa, Yeşu, Hâkimler, Samuel, Krallar kitaplarının Tesniyeciler tarafından işlenmesi	M. Ö. 550'ye doğru
Kâhinler (Şeriatçılar), Levililer, 25. bölümünden itibaren Çıkış ve 10. bölümden itibaren Sayılar)	M. Ö. 444
Musa Kitaplarının Kâhinler tarafından yeniden işlenmesi	M. Ö. 450'den sonra
Tarihler, Ezra ve Nohemya kısımları	M. Ö. 300'e doğru

Bu son tarihten sonra Eski Ahit'in artık şimdiki şeklinde kaldığı, hatta tek bir harfinin bile değiştirilmediği bir gerçektir. Ama bu hale gelinceye kadar geçtiği safhalar düşünülürse, Debora'nın ilâhisinin bile kalmış olması şaşılacak şeydir.

İSRAİL OĞULLARI

İsrael ya da bizdeki şekliyle İsrail kelimesinin nereden geldiğini ve anlamının ne olduğunu bilmiyoruz. Tevrat bunu şu şekilde açıklar:

Yakup annesiyle birlikte bir hile yaparak, kör babasını aldatır. Babası İshak, Yakup'un hilesine kanar ve aslında kardeşi Esav'ı, kutsamak istediği halde, bilmeden Yakup'u kutsar. Esav bir süre sonra durumu anlar ve çok kızar. Yakup da kardeşinin öfkesinden kaçar; Harran taraflarında bir yere gelir ve gece bastırdığı için başının altına yastık olarak bir taş koyup uyur. Rüyasında, yerle gök arasına kurulmuş bir merdiven görür. Rabbin melekleri bu merdivenden inip çıkmaktadırlar. Tanrı da Yakup'un üzerine gelir ve ona bu diyarı kendisine ve soyuna vereceğini, soyunun yerin tozu kadar kalabalık olacağını, dört bucağa yayılacağını söyler ve ona her gittiği yerde kendisiyle birlik olacağını da vaat eder. Bu merdivenin Babil zigguratının bir anısı olduğu tahmin edilmektedir. Daha sonra Yakup, Laban adında bir kabîle reisinin iki kızını alır ve bu kızlarla bazı cariyelerden on iki oğlu olur. İşte bütün İsrail oğullarının dedeleri bu on iki oğul, dolayısıyla Yakup'tur. Hikâye şöyle devam etmektedir: "Ve Padden-Aram'dan geldiği zaman Tanrı Yakup'a yeniden göründü ve onu mübarek kıldı. Ve Tanrı ona dedi: Senin adın Yakup'tur; artık adın Yakup çağrılmayacak, fakat adın İsrail olacaktır; ve onun adını İsrail koydu. Tanrı ona dedi: Ben kadir Tanrı'yım; semereli ol ve çoğal; senden bir millet ve milletler cumhuru olacak ve senin sulbünden krallar çıkacak; ve İbrahim ve İshak'a verdiğim diyarı sana vereceğim, ve senden sonra diyarı senin zürriyetine vereceğim. Ve Tanrı onunla sözleştiği yerde, onun yanından yukarı çıktı. Ve Yakup

onunla sözleştiği yerde bir direk, bir taş direk dikti ve üzerine, dökülen takdime (sungu) serpti ve üzerine yağ döktü. Ve Yakup Tanrı'nın kendisiyle sözleştiği yerin adını Beyt-el koydu." (Tekvin: 28, 10-15 ve 35, 9-15.)

Daha önce gördüklerimizin ışığında bu satırları incelersek, Yakup'un bir El tapınma yeri kurduğunu, tıpkı öteki tapınma yerlerindeki gibi, El'in sembolü olan direği diktiğini anlarız. Üstelik, bu yere inen ve yeniden yukarı çıkan Tanrı, ona döl bereketi vaat etmektedir. Ama İsrail ne demektir? Bunu anlatan bir açıklama yoktur. Dikkat edilecek bir nokta da Yakup'a soyundan krallar geleceğinin vaat edilişidir. Tevrat'ın bu bölümünün Yahuda kralları günlerinde yazıldığı, dil bilginleri tarafından tamamiyle ispatlanmıştır. O dönemlerde kralların kutsallığının bu yolla belirtilmesi doğaldı.

Anlamı tarihin karanlıklarında kaybolan bu ad üzerinde şimdilik daha fazla durmayalım ve İsrail oğullarının ya da İbranîlerin, kendi tarihlerine, yani Tevrat'a göre (İbranîcesi "Tora", Kanun, Töre demektir ve bu ad yalnız Kutsal Kitabın ilk beş kısmına verilir) dinlerinin ve uluslarının doğuşunu ve gelişmesini nasıl anlattıklarını görelim.

Yaratılış

Tevrat, Tanrı'nın evreni yaratışının hikâyesiyle başlar: Tanrı önce gökleri ve yeri yaratır. Yer henüz ıssız ve boştur, alabildiğine her yer karanlıktır ve Tanrı'nın ruhu suların üzerinde hareket etmektedir. Tanrı: Işık olsun; der ve ışık olur. Tanrı ışığın iyi olduğunu görür ve onu karanlıktan ayırır. Işığa gündüz, karanlığa da gece adını verir. Akşam olur, sabah olur ve birinci gün böylece biter. İkinci günde Tanrı: Suların ortasında kubbe olsun ve suları sulardan ayırsın, der. Kubbe olur ve kubbenin altındaki sular, yani yerdeki sular, gök kubbesinin üzerinde yığılı olanlardan ayırır. Tanrı kubbeye gök adını verir. İkinci gün de böyle geçer. Üçüncü gün Tanrı: Gök altındaki sular bir yere biriksin ve kuru toprak

görünsün, der ve böyle olur. Tanrı bir yere birikmiş sulara deniz, kuru toprağa da kara adını verir. Gene o gün Tanrı: Yer, ot, tohum veren sebze ve tohumu kendisinde olup cinslerine göre meyve veren ağaçlar yetiştirsin, der; bu da olur, Tanrı bunun da iyi olduğunu görür. Üçüncü gün de böyle biter. Tanrı, gündüzü geceden ayırmak için gök kubbesinde ışıklar olsun, bunlar belirtiler (yani olacakları bildirmek) için, vakitlerin belli olması için ve seneler için olsunlar (vakti bildirmek ve takvim için), yer üzerine ışık vermek için gök kubbesinde ışıklar olarak bulunsunlar der ve böyle olur. Tanrı gündüze hükmetmek için büyük bir ışık, geceye hükmetmek için daha küçük bir ışık ve yıldızları yaratır, onları gök kubbesine koyar, bunların iyi olduğunu görür. O gün de böyle geçer. Beşinci günde Tanrı: Sularda canlı yaratıkların sürüleri kaynaşsın, yerin üstünde ve gök kubbesinin yüzünde kuşlar uçuşsun, der ve büyük deniz canavarlarını, sularda kaynaşan her çeşit hayvanı ve her çeşit kuşu böylece yaratır, bunların iyi olduklarını görür, onlara: Ürün verin ve çoğalın, denizleri doldurun ve karada kuşlar çoğalsın, der; beşinci gün de böylece biter. Altıncı gün Tanrı, cinslerine göre canlı yaratıkları, sığırları, sürüngenleri yaratır. Bütün bunlar olunca Tanrı: Suretimizde, benzeyişimize göre insan yapalım, o da denizin balıklarına, göklerin kuşlarına, sığırlara, bütün yeryüzüne, yerde sürünen her şeye hâkim olsun, der. Kendi suretinde, erkek ve dişi olarak insanı yaratır, onlara da üreyin ve çoğalın, yeryüzünü doldurun, denizin balıklarına, göklerin kuşlarına, yeryüzünde hareket eden her canlıya da hâkim olun, der; onlara her çeşit sebzeyi, her çeşit ağacın meyvesini, yiyecek olarak verir. O gün, bütün yaptıklarına bakar, çok iyi olduklarını görür. Altıncı gün de böylece sona erer. Tanrı yedinci günü mübarek kılar ve onu takdis eder; çünkü, "Yaratıp yaptığı bütün işten o günde istirahat etmiştir." Bundan sonra Tevrat başka bir kalemden çıkmış olduğu açıkça görülen şu sözlerle devam eder: "... Ve henüz yerde bir kır fidanı yoktu ve bir kır otu henüz bitmemişti; çünkü Tanrı, yerin üzerine henüz yağmur yağdırmamıştı; ve toprağı işlemek için adam yoktu; ve yerden buğu yükseldi ve bütün toprağın yüzünü suladı. Ve Tanrı yerin toprağın-

dan adamı yaptı ve onun burnuna hayat nefesini üfledi ve adam, yaşayan can oldu ve Tanrı Doğu'da Aden'de bir bahçe dikti; ve yaptığı adamı oraya koydu; ve Tanrı, görünüşü güzel ve yenilmesi iyi olan her ağacı ve bahçenin ortasında hayat ağacını ve iyilik ve kötülüğü bilme ağacını yerden bitirdi. Bahçeyi sulamak için Aden'den bir ırmak çıktı, orada bölündü ve dört kol oldu. Birinin adı Pişon'dur; kendisinde altın olan bütün Havila diyarını kuşatır; ve bu diyarın altını iyidir; orada ak günlük ve akik taşı vardır. Ve ikinci ırmağın adı Gihon'dur; bütün Kuş ilini kuşatan odur. Üçüncü ırmağın adı Dicle'dir; Aşur'un önünden akan odur. Ve dördüncü ırmak Fırat'tır. Ve Tanrı adamı aldı ve onu korusun diye Aden bahçesine koydu. Ve Tanrı adama emredip dedi: Bahçenin her ağacından istediğin gibi ye; fakat iyilik ve kötülüğü bilme ağacından yemeyeceksin; çünkü ondan yediğin günde mutlaka ölürsün."

Tanrı bundan sonra: "Adamın yalnız olması iyi değildir," der ve onu uyuttuktan sonra kaburga kemiklerinden birini alır ve bundan bir kadın yaratır. İşte böylece, Tanrı'nın, altıncı günde erkek ve dişi olarak yarattığı insana, kaburga kemiğinden yaratılan bir üçüncü ilâve edilmiş olur. Bu çelişkinin nedeni görmüş olduğumuz gibi Tevrat'ın çok kaleme alınmış olması ve çeşitli anlatılış şekillerinin birleştirilmiş bulunmasıdır. Ama İsrail din bilginlerinin ortak eseri olan ve Tevrat'ın yanında, en önemli kitap sayılan Talmud'a göre (bu kitabı eserimizin sonuna doğru ele alacağız) Tanrı, gerçekten, Âdem'le birlikte bir de – Tevrat'taki deyimle – dişi insan yaratmıştır. Bu kadın ya da dişinin adı Lil'ith'tir. Fakat Lil'ith kendini Âdem'le eşit gördüğü için onun sözünü dinlememiştir ve bir dişi cin olmuştur. Tanrı da bundan sonra, erkeğin sadece bir kaburga kemiği değerinde bir kadın yaratmış, böylece ilk ailenin mutluluğunu kurtarmıştır. Lil'ith adının nereden geldiğini öğrenirsek, bu inancın köklerinin ne kadar eski, tâ İsrail oğullarının çoktanrıcı oldukları zamanlardan kaldığı da ortaya çıkar: Lilitu, Asurluların fırtına şeytanı idi. Lil'ith sadece bunun değişmiş bir şeklidir ve düşünülecek olursa, fırtınayla geçimsiz kadın arasındaki bu bağlantı pek de yabana atılacak gibi değildir.

Âdem'in Aden bahçesinden kovuluşu, kendisine yasak olan iyilik ve kötülüğü bilme ağacının meyvesini, yılanın fesadı yüzünden yemesiyle olur. O zamana kadar "İyilik ve fenalığı bilmeyen", yani akıl sahibi olmayan ilk insan çifti, çıplak olduklarını görürler ve bir ağacın arkasına saklanırlar. Tanrı onları göremeyince seslenir ve nerede olduklarını sorar, onların çıplaklıklarını bilmelerinden iyilik ve fenalığı bilme ağacından meyve yediklerini anlar. Yılanı lanetler, kadına da gebeliğini uzattığını ve çocuklarını ağrı çekerek doğuracağını, kocasının emri altına gireceğini söyler. Erkeğe de – karısının sözünü dinlediği için – onun yüzünden toprağı lanetlediğini, erkeğin toprağı zorluklarla işleyeceğini, toprağın da ona diken ve çalı vereceğini, erkeğin, toprağa dönünceye kadar onu alnının teriyle sulamak zorunda kalacağını bildirir. Yılan da Tanrı'nın öfkesinden payını alır: O, hep insanın topuğunu ısıracak, insan da onun başını ezecektir. Âdem'le Havva Aden bahçesinden kovulur. Burada Tevrat'tan şu satırları alalım: "Ve Tanrı dedi ki: İşte, adam iyiyi ve kötüyü bilmekle bizlerden biri gibi oldu; ve şimdi elini uzatmasın ve hayat ağacından almasın ve ebediyen yaşamasın." Buradaki "Bizlerden biri gibi oldu" sözü Tevrat'ın bu bölümünün İsrail oğullarının çoktanrıcılık çağından kalma olduğunu açıkça göstermektedir. Tevrat'ı okumaya devam edecek olursak bunun ikinci bir örneğini de göreceğiz.

Âdem'le Havva, Aden bahçesinden kovulduktan sonra – Yahudi inancında gökten atılma yoktur – Kabil adında bir oğulları olur, daha sonra da bir ikincisi, Habil dünyaya gelir. Habil koyun çobanı, Kabil de çiftçi olur. Günün birinde ikisi de emeklerinin ürünlerinden Tanrı'ya sunarlar. Tanrı Habil'inkini kabul eder, Kabil'inkine bakmaz, buna kızan Kabil de kardeşi Habil'i öldürür. Tanrı onu lanetler, ama yine de kimsenin onu öldürmemesi için ona bir işaret koyar. Kabil'in çocukları olur. Bundan sonra Tevrat Kabil'in birçok torunlarını saymaktadır. Bunların kimi çadırda oturan ve sürü besleyenlerin, kimi boru çalanların, kimi tunç işleyen ve kesici âletleri yapanların dedeleridir. Âdem'in Kabil'den başka, Şit adında da bir oğlu olur. Artık insanlar çoğalmaktadırlar. Tevrat der ki: "Ve vaki oldu ki, toprağın yüzü üzerinde

adamlar çoğalmaya başladı ve onların kızları doğduğu zaman Tanrı oğulları adam kızlarının güzel olduklarını gördüler ve bütün seçtiklerinden kendilerine karılar aldılar. Ve Rab dedi: Ruhun, adam ile ebediyen çekişmeyecek, çünkü o da ettir; bunun için onun günleri yüz yirmi yıl olacaktır. Tanrı oğulları insan kızlarına vardıkları ve bu kızlar onlara çocuk doğurdukları zaman, o günlerde, hem de ondan sonra, yeryüzünde Nefilim (yani devler) vardı; bunlar eski zamanda zorbalar, şöhretli adamlardı." Bu sözlerden çıkan açık anlam, Tanrı oğullarının bulunduğu, yani bu efsanenin doğuşunda İsrail oğullarının henüz birçok tanrılara inandıklarıdır. Ugarit metinlerinden birinde Mot, yani ölüm için de "Tanrı Oğlu" sıfatının kullanıldığını görmüştük. Esasen, çok daha sonraları da, bazı çevrelerde, Yahve'nin yanı sıra bir de tanrıça bulunduğuna inanılmıştır. Bu, Kenanî tanrıçası Anat idi.

Gene hikâyeye dönelim: Yeryüzünde insanlar arttıkça artmış, kötülükleri de alabildiğine çoğaltmıştır. Tanrı insanı yarattığına pişman olur ve bütün hayvanları, sürüngenleri ve göklerin kuşlarını toprağın yüzü üstünden silmeye karar verir. Ama Nuh'a acır. Nuh'un üç oğlu vardır: Sam, Ham ve Yafet. Tanrı Nuh'a gofer ağacından bir gemi yapmasını, bunun içini odalara bölmesini, içini ve dışını ziftlemesini, sonra her çeşit hayvandan bir çifti ve evindekilerin hepsini alarak bu gemiye bindirmesini emreder: "Ve yedi günden sonra, tufan suları yeryüzü üzerinde idi. Nuh'un ömrünün altı yüzüncü senesinde, ikinci ayda, ayın on yedinci gününde, o gün büyük enginin bütün kaynakları yarıldılar ve göklerin pencereleri açıldılar. Ve yeryüzü üzerinde kırk gün kırk gece yağmur yağdı. Tam o günde Nuh ve Nuh'un oğulları Sam ve Ham ve Yafet, ve Nuh'un karısı ve Nuh'un oğullarının üç karısı kendileriyle beraber gemiye girdiler; onlar, ve kendi cinsine göre her hayvan ve cinslerine göre bütün sığırlar ve cinsine göre toprak üzerinde her sürünen ve cinsine göre her kuş, her çeşitten her kuş girdiler. Ve kendisinde hayat nefesi olan her bedenden ikişer ikişer gemiye, Nuh'un yanına girdiler. Ve girenler Tanrı'nın ona emrettiği gibi bütün beden sahiplerinden, erkek ve dişi olarak girdiler ve Rab onun üzerine kapıyı kapadı. Ve yer

üzerinde kırk gün tufan oldu ve sular çoğalıp gemiyi kaldırdılar, ve yerden kalktı. Ve sular yükseldiler ve ziyadesiyle çoğaldılar; ve gemi suların yüzü üstünde yürüdü. Ve yer üzerinde sular pek çok yükseldiler ve bütün gökler altında olan bütün yüksek dağlar örtüldüler. Sular on beş arşın daha yükseldiler ve dağlar örtüldüler ve yer üzerinde hareket eden bütün beden sahipleri, gerek kuşlar, gerek sığırlar ve hayvanlar ve yer üzerinde her sürünen ve her adam öldü... ve yalnız Nuh ve kendisiyle beraber gemide olanlar kaldılar. Ve yüz elli gün sular yer üzerinde yükseldiler."

Nihayet Tanrı Nuh'u ve onunla birlikte gemide olan "bütün hayvanları ve bütün sığırları" hatırlar, bir rüzgâr estirir, sular alçalır. Gemi yedinci ayda, ayın on yedinci gününde Ararat dağları üzerine oturur. Onuncu ayda, ayın birinci günü sular, dağların başları görünecek kadar azalmıştır. "Ve vaki oldu ki, kırk gün bittikten sonra Nuh, yapmış olduğu geminin penceresini açtı ve kuzgunu gönderdi ve o, yerde sular kuruyuncaya kadar, öteye beriye gitti. Ve Nuh, sular toprağın üzerinden eksildi mi diye görmek için, yanından güvercini gönderdi; fakat güvercin ayağının tabanına bir istirahat yeri bulamadı ve gemiye onun yanına döndü; çünkü sular bütün yer üzerinde idiler; ve elini uzatıp onu tuttu ve onu kendi yanına, gemiye aldı ve diğer yedi gün daha bekledi ve güvercini gemiden tekrar gönderdi; ve akşam vakti güvercin onun yanına girdi ve işte, ağzında yeni koparılmış zeytin yaprağı vardı. Ve Nuh suların yeryüzünden eksilmiş olduklarını bildi. Ve diğer yedi gün daha bekledi ve güvercini gönderdi; ve o artık tekrar kendisine dönmedi." Böylece, altı yüz birinci yılın birinci gününde Nuh gemiden çıkar ve hem insanlar, hem de bütün hayvanlar yeniden çoğalırlar.

Şimdi Sümerlerin tufan efsanesini de buraya aktaralım:

1872 yılında ilk defa bazı parçaları bulunan ve sonradan tamamlanabilen Gılgamış destanında tufan şöyle anlatılmaktadır: İnsanları seven tanrı Ea, sevdiği bir adam olan Ur-napişti'nin (Sümer Nuh'unun adı budur) rüyasına girer ve tanrıların insanları cezalandırmak için tufanı göndereceklerini söyler. Ur-napişti de bir gemi hazırlar. Bunu Gılgamış'a şöyle anlatmaktadır: "Neyim

varsa yanıma aldım, hayatımın bütün mahsullerini gemiye yükledim; ailemi ve bütün hısımlarımı, tarladaki hayvanları, otlaktaki hayvanları ve usta işçileri hep gemiye bindirdim. Gemiye bindim ve kapıyı kapadım. Sabah ortalık aydınlanırken uzakta, ufukta siyah bir bulut kümelendi... Gün aydınlığı birdenbire geceye döndü. Kardeş kardeşi göremez oldu, gök halkı artık birbirlerini tanıyamıyorlardı. Tanrılar tufandan korku içindeydiler, kaçtılar ve tâ Anu'nun göğüne sığındılar, tanrılar köpekler gibi duvar dibine büzüldüler ve kımıldamadılar. Altı gün ve altı gece, fırtına ve yağmur arttı, kasırga memlekette azdıkça azdı. Yedinci gün başlarken fırtına kesildi, bir savaş ordusu gibi her şeyi yıkıp parçalayan sular yatıştı; dalgalar hafifledi, rüzgâr düştü ve su artık yükselmedi. Suya baktım, gürlemesi susmuştu. Bütün insanlar balçık olmuştu. Damların üzerine kadar varıyordu çamur. Denizin ufuklarında kara aradım. Uzakta, tâ uzakta bir ada göründü. Gemi Nissir dağına vardı, Nissir dağına saplandı ve çapa atmış gibi kaldı. Yedinci gün doğduğu zaman bir güvercin yolladım, onu salıverdim, uçtu gitti ve yine geri döndü benim güvercinim. Konacak yer bulamadı, onun için geri döndü. Bir kırlangıç yolladım, uçurdum onu; uçtu gitti ve yine döndü benim kırlangıcım. Konacak yer bulamadığı için geri döndü. Bir karga yolladım, uçurdum onu; uçtu gitti karga, su yüzünün alçaldığını gördü; yedi, uçtu, durdu, gakladı ve geri dönmedi." Sonra Ur-napişti de Nuh gibi gemiden çıkar ve insanlar yeniden ürerler.

Görülüyor ki, İsrail oğulları, yüzyıllar boyunca bütün Yakın Doğu'ya yayılmış olan bu destandan tufan efsanesini hemen hemen olduğu gibi almışlardır. Ama sonradan, tektanrıcılık devirlerinde, tufanı yapanla, insan ve hayvanları kurtaranın ayrı ayrı tanrılar değil, yalnız Yahve olduğunu söylemek zorunda kalmışlardır.

Tevrat'a göre Nuh'un oğullarından, tabii o zamanlarda tanıdıkları, halklar meydana gelmiştir. Tevrat bunları uzun uzun sayar. O sırada bütün insanlar hep aynı dili konuşmaktadır. Derken doğuya göç ederler ve bir ova bulurlar. Orada kerpiç keserler. Harç yerine zift kullanarak bir kule yapmaya başlarlar. Tevrat der ki: "Ve dediler: Bütün yeryüzü üzerine dağılmayalım diye, gelin,

kendimize bir şehir ve başı göklere erişecek bir kule bina edelim ve kendimize bir nam yapalım. Ve Âdem oğullarının yapmakta oldukları şehri ve kuleyi görmek için Rab indi. Ve Rab dedi: İşte, bir kavimdirler ve onların hepsinin bir dili var: ve yapmaya başladıkları şey budur; ve şimdi yapmaya niyet ettiklerinden hiçbir şey onlara men edilmeyecektir. Gelin, inelim ve birbirlerinin dilini anlamasınlar diye, onların dilini orada karıştıralım. Ve Rab onları bütün yeryüzü üzerine oradan dağıttı; ve şehri bina etmeyi bıraktılar. Bundan dolayı adına Babil denildi: çünkü Rab bütün dünyanın dilini orada karıştırdı; ve Rab onları bütün yeryüzü üzerine oradan dağıttı."

Gene Tanrı çoğul olarak konuşmakta ve insanların dillerini karıştırmak için öteki tanrıları da yardıma çağırmaktadır. Burada Babil'in ihtişamı, zigguratın yüksekliği hikâyelerinin göçebe bir halk üzerinde yaptığı büyük etkiyi de görüyoruz. Halbuki Babil bu parlak devrine erişmeden, Mezopotamya'da ne şehirler doğmuş ve yok olmuştu.

Bundan sonra Tevrat'ın saydığı adları bir tarafa bırakacağız ve artık, İbranîlerin dedeleri olarak saydıkları İbrahim'e geleceğiz. Zaten Tevrat bu arada hiçbir olayı anlatmaz, sadece birtakım adlar verir. Bunlar olsun, İbrahim, İshak ve Yakup olsun, tarihî kişilikler değildirler. İleride göreceğimiz Yakup, çok büyük bir ihtimalle, eski bir Kenanî tanrısının kişileştirilmiş haliydi; İsrail'in on iki kabilesinin dedeleri sayılan on iki oğula gelince, gene ileride görüleceği gibi bunlar halkı bir kan bağıyla birbirine bağlamak için düşünülmüştü. Ama biz, gene Tevrat'a dönelim! Tevrat der ki: Kildanîlerin Ur şehrinde, Terah adında bir adamın üç oğlu vardı: İbrahim, Nahor ve Haran. Haran'ın da Lût adında bir oğlu olur, ama kendisi Ur'da ölür. İbrahim, üvey kız kardeşi olan Sara ile evlenir. Sara kısırdır; çocuğu olmaz. Terah günün birinde oğlu İbrahim'i, torunu Lût'u, gelini Sara'yı yanına alarak, Kenan diyarına gitmek için yola çıkar. Bunlar Harran'a gelirler ve orada, ne kadar sürdüğü bilinmeyen bir zaman kalırlar.

Bir gün Tanrı, İbrahim'e oradan ayrılarak, kendisinin göstereceği ülkeye gitmesini söyler ve: "Seni büyük millet edeceğim, seni

mübarek kılacağım, senin adını büyük edeceğim; ve seni mübarek kılanları mübarek kılacağım ve sana lanet edene lanet edeceğim; yeryüzünün bütün kabileleri sende mübarek olacaktır," der. İbrahim de Tanrı'nın dediğini yapar, Lût'u da yanına alarak oradan ayrılır. Harran'da kazanmış olduğu bütün malları, soyunu sopunu hep birlikte götürmektedir. Artık Kenan diyarına gideceklerdir onlar. Tevrat: "O sırada Kenanîler memlekette idiler," demektedir. Burada Filistin'e yeni bir göçün anısını görüyoruz. Hikâyenin daha ilerisinde Tanrı'nın Kenan ilini İbrahim'in soyuna adadığını okumaktayız.

Ama bunlar henüz, güçlü Kenanîlerin ülkesinin bir köşesine sığınan zayıf göçebelerdir. Gittikçe daha güneye inerler. Ülkede kıtlık vardır. Zaten İbrahim soyunun bu göçüne mutlaka büyük bir kıtlık sebep olmuştur. Tevrat'a göre İbrahim Mısır'a da gider, orada karısı Sara'yı kız kardeşi olarak gösterir. Tevrat bunu şöyle anlatır: "İşte, biliyorum ki, sen görünüşü güzel bir kadınsın; ve olur ki, Mısırlılar seni görünce: Bu onun karısıdır, derler ve beni öldürürler, fakat seni sağ bırakırlar. Senin yüzünden bana karşı iyi davranılsın ve senin sebebinle canım yaşasın diye: Onun kız kardeşiyim, de. Ve vaki oldu ki, İbrahim Mısır'a girdiği zaman, Mısırlılar kadının çok güzel olduğunu gördüler ve onu Firavuna methettiler ve kadın, Firavunun sarayına alındı. Ve onun yüzünden İbrahim'e karşı iyi davrandı; ve onun koyunları, sığırları ve eşekleri ve köleleri ve cariyeleri ve dişi eşekleri ve develeri oldu." (Tekvin: 12, 11-13.) Burada İbrahim'in günümüzün ahlak anlayışına pek de uymayan bir yolda davrandığını görüyoruz. Ama tapınaklarında dinî fuhuş yapılan Batı Samîleri için bu, ayıp sayılmasa gerektir. Yalnız, kocanın hoş gördüğünü, tanrısı hiç de öyle görmez ve ne gariptir ki, kocayı cezalandıracak yerde hiçbir şeyden haberi olmayan Firavunu belalara uğratır: "Ve Rab İbrahim'in karısı Sara'dan dolayı, Firavunu ve onun sarayını büyük vuruşlarla vurdu. Ve Firavun İbrahim'i çağırıp dedi: Bana yaptığın nedir? Bunun senin karın olduğunu niçin bana bildirmedin? Niçin: Bu benim kız kardeşimdir, dedin, ve şimdi, işte karın, al ve git. Ve onu ve karısını, ve kendisine ait olan her şeyi gönderdiler." (Tekvin: 12, 17-20.)

İbrahim, gene Lût'u yanına alarak soyu sopu ile – coğrafya bilgimizle taban tabana zıt olarak – Mısır'dan güneye doğru gider ve Yafa ile Lût gölünün tam ortasında bulunan Beyt-El'e varır. Zaten Mısır'a gitmezden önce de orada yerleşmiş bulunmaktaydı. Artık zengindirler, sürüleri pek çoktur, Lût'un çobanlarıyla İbrahim'inkiler arasında sık sık kavga çıkmaktadır. Onun için amcayla yeğen birbirlerinden ayrılırlar. Lût, Tanrı'nın sonradan yok ettiği Sodom ve Gomore tarafına gider. İbrahim Kenan diyarında kalır. Bundan sonra Tanrı İbrahim'e gene bütün Kenanîler ülkesini vaat eder. Bu tekrarlamalar hep, İsrail oğullarının kendilerini Tanrı'nın öz evlatları saymaları ve ileride görüleceği gibi, çeşitli kabilelerin bir bileşimi oldukları halde, tek bir ulus haline gelebilmeleri için, sonradan kaleme alınmıştır.

Lût'un Sodom ve Gomore bölgesinde koyun ve sığırlarını otlattığı sırada büyük bir ayaklanma olduğunu Tevrat'tan öğreniyoruz. Bu ayaklanma sırasında yeniden Gomore kralı, Lût'u ve bütün klanını esir eder, bunu öğrenen İbrahim hemen yardıma koşarak onu esirlikten kurtarır.

Bu olaylardan sonra İbrahim'e rüyasında Tanrı görünür ve: "Ey İbrahim! Korkma; ben sana siperim ve senin kazancın büyük olacaktır," der. İbrahim'se çocuksuz olduğu için tasalıdır, Tanrı'ya, ne verse boş olduğunu, çünkü kendi ölünce varının yoğunun kâhyası Şamlı Eliezer'e kalacağını söyler. Tanrı da: "O, senin mirasçın olmayacaktır," karşılığını verdikten sonra onu dışarı çıkarır, "Şimdi göklere bak, ve eğer yıldızları sayabilirsen onları say, işte zürriyetin (dölün) böyle olacaktır!" der. Ama İbrahim Tanrı'dan bunun teminatını ister. Tanrı da, üç yaşında bir inek, üç yaşında bir koç, üç yaşında bir keçi, bir kumru, bir de güvercini kurban olarak kendisine sunması emrini verir. İbrahim kuşların dışındaki hayvanları ortalarından ikiye bölerek, hepsini sunağa koyar ve bunların kokusunu alan yırtıcı kuşları kovarak bekler. Ama üzerine derin bir uyku çöker, rüyasında gene Tanrı'yı görür. Bu sefer Tanrı'nın söyledikleri, İsrail oğullarının gelecekleri üzerinedir: "İyi bil ki, senin zürriyetin kendilerinin olmayan bir memlekette garip olacak ve onlara kulluk edecekler; ve kulluk edecek-

leri millete ben hükmedeceğim ve ondan sonra büyük malla çıkacaklardır. Fakat sen, atalarına selametle gideceksin ve güzel ihtiyarlıkla gömüleceksin. Ve dördüncü kuşakta buraya döneceklerdir; çünkü Amorîlerin fesadı henüz tamam olmamıştır." Güneş batıp karanlık basınca, kurbanların üzerinden "dumanlı bir fırın ve alevli bir meşale" geçer ve onları yakar. Bundan sonra Tanrı biraz daha büyük bir vaatte bulunur: "Mısır ırmağından (Nil), büyük ırmağa, Fırat ırmağına kadar bu diyarı, Kenîleri ve Kenizzîleri ve Kadmonîleri ve Hititleri ve Perizzîler ve Kenanîleri ve Refaları ve Girgaşîleri ve Yebusîleri senin zürriyetine verdim." İbrahim'in tanrısının bugüne dek bu vaatlerini tutmadığını biliyoruz. Ama Tevrat'ın bütün bu kısımlarının İsrail oğullarının Babil sürgünlüğü sırasında yazıldığını düşünürsek, bu vaatleri de – darlık ve eziyet içindeki bir halkın dilek rüyaları olarak – doğal görürüz. Bu hayalî adamlar onlara yaşama gücü bağışlamıştı.

İbrahim'in eşi Sara hâlâ çocuk doğurmamıştır. Sara, İbrahim'in soyunun kesilmemesi için, Mısırlı cariyesi Hacer'i ona verir. Hacer gebe kalır, ama Sara kocasının gözünden düştüğünü sanır ve bundan sızlanır. İbrahim de: "İşte, cariyen senin elindedir; gözünde iyi olanı kendisine yap!" der. Sara Hacer'e olmayacak eziyetler eder; Hacer de dayanamaz, kaçar. Ama Tanrı'nın meleği onun peşinden yetişir ve geri dönmesini, hanımının yaptıklarına dayanmasını söyler. Tevrat burada, Tanrı'nın meleğini şöyle konuşturmaktadır: "Senin zürriyetini çoğalttıkça çoğaltacağım ve çokluğundan sayılmayacaktır." Burada gene hikâyenin eski, belki ilk şeklinden bir iz görmekteyiz. Bu gelen, aslında bir melek değil bir "Eloh" yani bir tanrı ya da tanrıça olabilir. Belki de döl bereketi tanrısının tâ kendisidir, ama sonunda tektanrıcı olan İsrail oğulları bunu meleğe çevirmişlerdir. Melek – ya da Tanrı – Hacer'e doğuracağı çocuğun adını İsmail koymasını, bu çocuğun "insanlar arasında yabanî adam olacağını; onun elinin herkese karşı, herkesin de ona karşı olacağını ve bütün kardeşlerinin doğusunda oturacağını" bildirir. Hacer meleği bir kuyu başında görmüştür. Tevrat'a göre, bu kuyu şimdiki Sur şehrinin doğusunda ve Hititlerin Mısırlılarla yaptıkları savaşla ün kazanmış olan Ka-

deş'in yakınlarında. Bu kuyuya Beer-lahay-roi, yani "Beni gören hay olanın (yaşayanın) kuyusu" adı verilir.

Bu sırada İbrahim seksen altı yaşındadır. Aradan yıllar geçer, İbrahim doksan dokuz yaşına gediği zaman Tanrı gene İbrahim'e görünür, andını tekrarlar.(*)

Tanrı, o zamana kadar *Saray*, yani "prenses" adını taşıyan Sara'ya da, "gülen" anlamına gelen bu yeni adını verir. İbrahim'in emrindeki bütün erkeklerin sünnet olmalarını da buyurur. Sebep olarak da bunun, aralarındaki ahdin, yani sözleşmenin nişanı olacağını bildirir: "Sünnet olmamış erkek varsa o can, kendi kavminden kesilecektir; o benim ahdimi bozmuştur," der. Sonra da Sara'nın bir oğlu olacağını haber verir. İbrahim buna güler: "Yüz yaşında olana bir oğul doğar mı? Doksan yaşında olan Sara doğurur mu?" diye sorar. Ama Tanrı gene vaadini tekrarlar ve doğacak çocuğun adının İshak olduğunu söyler, sonra İbrahim'in yanından yukarı çıkar. Şuna dikkat edelim ki burada söz konusu olan ne vahiy ne de ilhamdır, Tanrı'nın gözle görülebilir, hatta, ileride göreceğimiz gibi elle dokunulabilir bir varlık olarak yere inmesi, bir insanla yüz yüze konuşması, sonra gene geldiği yere, göğe çıkması söz konusudur. Tevrat'ın ilk kitaplarında sık sık rastladığımız böyle hikâyelere daha sonraları yer verilmemektedir. Bu da ilk kitapların, çoktanrıcılık çağı anılarının biraz değişmiş şekilleri olduğunu gösterir. Ama Tevrat'ın Tekvin 18. bölümünü, bu eski tasarımların ne kadar ilkel olduğunu açıkça gösterecği için, biraz uzun da olsa buraya almaktan vazgeçemeyeceğiz: "Ve Mamre meşeliğinde Tanrı ona (İbrahim'e) göründü; ve o, günün sıcağında çadırın kapısında oturuyordu; ve gözlerini kaldırıp baktı, ve işte, karşısında üç adam duruyordu; İbrahim onları karşılamaya koştu ve yere kadar eğildi ve dedi: Ey efendim, eğer şimdi gözünde lütuf buldumsa, kulunun yanında kalmadan geçme; şimdi biraz su getirilsin ve ayaklarınızı yıkayın ve ağaç al-

(*) Tanrı, İbrahim'e bu görünüşünde onun adını da değiştirir. İbranîce "Yüce Ata" demek olan Abram adını, "Soyun Atası" demek olan Abraham'a çevirdiğini bildirir.

tında dinlenin; bir parça ekmek getireyim de yüreğinizi kuvvetlendirin; ve ondan sonra geçersiniz, mademki kulunuza geldiniz. Ve dediler: Söylediğin gibi olsun, öyle yap. Ve İbrahim çadıra, Sara'nın yanına seğirtip dedi: Çabuk, üç ölçek has un hazırla, yoğur ve pide yap. Ve İbrahim sığırlara koştu ve körpe ve iyi bir buzağı alıp uşağına verdi ve onu hazırlamakta acele etti. Ve ayranla süt ve hazırladığı buzağıyı alıp önlerine koydu ve kendisi yanlarında, ağaç altında durdu, onlar da yediler (burada şunu da söylemeden geçemeyeceğiz ki aynı sofrada süt ve sütten çıkan maddelerle eti birarada bulundurmak, Musa şeriatına göre haramdır) ve ona dediler: Karın Sara nerede? Ve dedi: İşte çadırda. Ve o dedi: Gelecek sene bu mevsimde mutlaka senin yanına döneceğim; ve işte, karın Sara'nın bir oğlu olacaktır. Ve Sara onun arkasında olan çadırın kapısında dinliyordu ve İbrahim'le Sara kocamış ve yaşta ilerlemişlerdi; Sara âdetten kesilmişti. Ve Sara: ihtiyar olduktan sonra bana sevinç olur mu? Efendim de kocamıştır, diyerek içinden güldü. Ve Tanrı İbrahim'e dedi: Sara, gerçekten doğuracak mıyım ve ben kocadım, diyerek niçin güldü? Tanrı için imkânsız bir şey var mıdır? Muayyen vakitte, gelecek sene bu mevsimde, yanına döneceğim ve Sara'nın bir oğlu olacaktır. Ve Sara: Gülmedim, diyerek inkâr etti; çünkü korktu. Ve o: Hayır, ama güldün, dedi. Ve adamlar oradan kalktılar ve Sodom'a doğru baktılar; İbrahim onları geçirmek için beraber gidiyordu. Ve Tanrı dedi: Ben yapmakta olduğum şeyi İbrahim'den gizleyecek miyim? (...) ve Tanrı dedi: Sodom ve Gomore'nin feryadı büyük, ve onların günahı çok ağır olduğu için, şimdi ineceğim ve bana gelen feryadına göre tamamen yaptılar mı göreceğim; ve yapmadılarsa bileceğim. Ve adamlar oradan dönüp Sodom'a doğru gittiler; fakat İbrahim hâlâ Tanrı'nın huzurunda duruyordu. Ve İbrahim yaklaşıp dedi: Salihi (iyiyi) kötü ile beraber yok edecek misin? Belki şehrin içinde elli salih vardır; içinde olan elli salih için bağışlamayıp yeri yok edecek misin? Böyle yapmak senden ırak olsun, salih de kötü gibi olsun diye, salihi kötü ile beraber öldürmek senden ırak olsun; bütün dünyanın hâkimi adalet yapmaz mı?"

Bundan sonra mitolojyada çeşitli örneklerini gördüğümüz gibi

Tanrı ile insan arasında bir pazarlık başlar, sonunda on iyi insan bulunursa, Sodom'un yıkılmamasında uyuşurlar, Tanrı da gider.

Bundan sonraki bölümde, Tanrı ile birlikte olanlar artık Melek, diye geçmektedir. Halbuki asıl hikâyede bunlar belki El, Ba'al ve yıldırım tanrısı Reşef idiler ya da adını bilmediğimiz yerli başka tanrılardı. İlk efsanede Sodom'un günahı acaba neydi? Tevrat'a göre burada insanlar doğaya aykırı sevgilere düşkündüler; hatta bir sefer oraya gelen iki melek ya da Eloh (ilâh)'a bile tecavüze kalkarlar. Bunun üzerine melekler Lût'a, karısı ve iki kızıyla birlikte çabucak buradan kaçmasını söylerler. Lût onlara kendisine küçük Tsoar şehrine erişinceye kadar zaman vermeleri için yalvarır ve bu izni alır. Lût Tsoar'a vardığı sırada güneş doğmuştur. Tanrı da, içinde on tane bile iyi adam bulunmayan Sodom'la Gomore üzerine, "Göklerden kükürt ve ateş yağdırır, o şehirleri ve bütün havzayı, şehirlerde oturanların hepsini ve toprağın bütün bitkilerini alt üst eder." Tanrı Lût'a arkaya bakmamalarını emretmiştir. Ama Lût'un karısı merakına dayanamaz, arkasına bakar ve hemen bir tuz direği haline gelir. İbrahim sabahleyin kalkıp Sodom ve Gomore taraflarına bakınca, bütün o bölgede yerden "ocak dumanı gibi" dumanların çıktığını görür.

Bu da herhalde bir tabiat âfetinin anısından başka bir şey değildi. Hatta son zamanlarda, eskilerin bizden daha bilgili ve akıllı olduklarına ve yeni bulunan şeylerin vaktiyle hep bulunmuş ve kullanılmış olduğuna inanan bazı kişiler, bunu eski bir atom bombası patlamasının anısı olduğunu ileri sürmeye bile kalkmışlardır! Ama belki bu, Sibirya'ya vaktiyle düşen son derece büyük, meteor gibi bir gök cisminin yaptığı tahribattı ya da büyük bir yer çöküntüsüydü.

Daha sonra, Lût kavminin ahlaksızlığına taş çıkartan bir olayın hikâyesi gelmektedir; bunu olduğu gibi Tevrat'tan alalım: "Ve Lût Tsoar'dan çıkıp dağda oturdu, ve iki kızı onunla beraberdi; çünkü Tsoar'da oturmaktan korktu; ve o; ve iki kızı bir mağarada oturdular. Ve büyük kızı küçüğüne dedi: Babamız kocamıştır, ve bütün dünyanın yoluna göre yanımıza girmek için memlekette erkek yoktur; gel babamıza şarap içirelim ve babamızdan zürri-

yet yaşatmak için onunla yatalım. Ve o gece babalarına şarap içirdiler; ve büyük kız girip babası ile yattı, ve onun yatmasını ve kalkmasını bilemedi. Ve vaki oldu ki ertesi gün büyük kız küçüğüne dedi. İşte, dün gece babamla yattım; bu gece de ona şarap içirelim, ve babamızdan zürriyet yaşatmak için, gir, onunla yat. Ve o gecede dahi babalarına şarap içirdiler ve küçük kız kalkıp onunla yattı; ve onun yatmasını ve kalkmasını bilemedi. Lût'un iki kızı böylece babalarından gebe kaldılar. Ve büyük kız bir oğul doğurdu ve onun adını Moab çağırdı; o, bugüne kadar Moablıların atasıdır. Ve küçük kız, o da bir oğul doğurdu ve onun adını Ben-ammi (babamın oğlu) çağırdı; o, bugüne kadar Amnon oğullarının atasıdır." (Tekvin: 19, 30-38.)

Çirkin bir hikâye gibi görünen bu bölüm üzerinde biraz düşünülürse bunun da eski inançların bir kalıntısı olduğu anlaşılır: Bir kere bu olayın bir mağarada geçmesi, yeraltı tanrılarıyla ilgili bir yanı olduğunu gösterir. Ayrıca mitologyalarda, çeşitli tanrıların kendi kızlarıyla böyle birleşmelerinin hikâyelerini görmekteyiz. Unutmayalım ki, Tevrat'ın bu ilk bölümleri çok eski efsanelerin daha sonradan yazıya dökülmüş ve çok değişmiş şekilleridir. Belki de bu mağara sahnesi bir yeraltı tanrısı ile sembolik bir evlenme töreninin anısından başka bir şey değildir. Çünkü Tevrat'ta, Yahve'nin değil böyle bir suç işleyenleri, babasını çıplakken gözetleyen oğulu bile öldürdüğünü görmekteyiz.

Hele Tevrat'ın bundan sonraki Tekvin 20 bölümü daha da acayiptir. Bu sefer İbrahim'in Güney diyarında Kadeş'le Sur arasına gittiği, daha önce Mısır'da olduğu gibi, bu sefer de – artık doksanını aşmış olan – Sara'yı gene kız kardeşi gibi gösterdiği, Gerar kralı Abimelek'in de Sara'yı yanına aldıktan sonra bir rüya görerek gerçeği anladığı ve Sara'ya dokunmadığı anlatılmaktadır. Ama burada bir başkalık vardır: İbrahim kendisini azarlayan Abimelek'e, "Çünkü: Gerçekten bu yerde Tanrı korkusu yoktur; ve karım yüzünden beni öldürecekler, dedim. Ve gerçekten de kız kardeşimdir, kendisi babamın kızıdır, fakat annemin kızı değildir; ve benim karım oldu; ve vaki oldu ki, Tanrı beni babamın evinden gurbete çıkardığı zaman kendisini aldım; (ona) gideceğimiz

yerde benim için: Benim kardeşimdir, de; bana edeceğin lütuf budur, dedim," der. Abimelek de köleler ve cariyeler alıp İbrahim'e verir, karısı Sara'yı da ona geri gönderir. Tanrı bu sefer de gene İbrahim'i cezalandıracak yerde, Abimelek'in evindeki bütün kadınları kısırlaştırır!

Bu hikâye, Tevrat'ın, nasıl çeşitli anlatış yollarının biraraya getirilmesiyle ortaya çıktığını açıkça gösterir. Çünkü Abimelek masalı aslında, yukarıda anlatılan Firavun ve Sara masalının aynıdır. Sadece iki anlatış tarzı da Tevrat'a girivermiştir.

Sara bu arada İshak'ı doğurmuştur. Bu da mucizeli bir doğumdur. Tevrat der ki: "Tanrı, demiş olduğu gibi Sara'yı ziyaret etti. Ve Rab Sara'ya söylemiş olduğu gibi etti. Ve Sara gebe kaldı."

Bundan sonra Sara kocasına: "Bu cariyeyi ve oğlunu dışarı at, çünkü bu cariyenin oğlu benim oğlumla, İshak'la birlikte mirasçı olmamalıdır," demektedir. Çok ilgi çekici olduğu için bu kısmı da verelim: "Ve oğlundan dolayı bu şey İbrahim'in gözüne çok kötü göründü ve Tanrı İbrahim'e dedi: Çocuktan dolayı ve cariyenden dolayı gözünde (Sara) kötü olmasın. Sara'nın sana söylediği her şeyde onun sözünü dinle; çünkü senin zürriyetin İshak'ta çağırılacaktır. Ve cariyenin oğlunu da bir millet edeceğim, çünkü o senin zürriyetindir. Ve İbrahim sabahleyin erken kalktı ve ekmekle su tulumu aldı ve omuzu üzerine koyarak Hacer'e verdi, çocuğu da verip onu gönderdi; ve Hacer gidip Beer-Şeba çölünde dolaştı. Ve tulumda su tükendi, ve çocuğu bir çalı altına attı. Ve gidip karşıda bir ok atımı kadar uzakta oturdu: Çünkü: Çocuğun ölümünü göremiyorum, dedi ve (çocuk) sesini yükseltip ağladı ve Tanrı çocuğun sesini işitti; ve Tanrı'nın meleği göklerden Hacer'i çağırıp kendisine dedi: Nen var Hacer? Korkma, çünkü bulunduğun yerden çocuğun sesini Tanrı işitti. Kalk, çocuğu kaldır ve onu kendi elinde tut, çünkü onu büyük millet yapacağım. Ve Tanrı Hacer'in gözlerini açtı ve bir su kuyusu gördü, gidip tulumu su ile doldurdu ve çocuğa içirdi. Ve Tanrı çocukla beraberdi ve o, büyüdü ve çölde oturdu ve büyüyerek okçu oldu. Ve Paran çölünde oturdu; anası ona Mısır diyarından bir kadın aldı."

Bundan sonra Tanrı'nın İbrahim'den en büyük fedakârlığı, oğlunu kendisi uğruna kesip yakmasını istemesine sıra gelir. İbrahim Tanrı'nın buyruğuna uyar, İshak'ı yanına alır, eşeğine odun yükler, iki uşağıyla birlikte, Tanrı'nın bildirdiği yere gider. Burası Moriya diyarında bir tepedir. İbrahim İshak'ı ve odunları alarak tepeye çıkar, uşaklarını aşağıda bırakmıştır. Çocuk sorar: "Baba, işte ben, oğlun, işte ateş ve odun; ama yakılacak olan kurbanlık kuzuyu göremiyorum." İbrahim de: "Oğlum, yakılacak olan kuzuyu Tanrı kendi tedarik edecek," der.

Tepede İbrahim bir mizbah (ya da mezbah: kurban kesme yeri) yapar ve odunları dizer, oğlu İshak'ı da bağlayıp odunların üzerine koyar, elini uzatıp bıçağı alır. Ama tam bu anda gökten Tanrı'nın meleği iner, onu durdurur. Çalılar arasında da Tanrı'nın yolladığı bir koç vardır. İbrahim onu kesip yakar.

Bu hikâyede, mucizeli kurtuluş bir tarafa bırakılırsa, Batı Samîlerinin Ba'al'e oğullarını kurban edişlerinin anısını buluyoruz. Fenike şehirlerinde bu âyin dinî çılgınlıklar haline gelir ve bazısı daha memede olan yüzlerce çocuk yakılırdı. İbrahim'e Tanrı'nın böyle bir emir vererek onu denemek isteyişi hikâyesi, tabiî gene İsrail oğullarının artık tek tanrıya, ama henüz yalnız kendilerinin olan tanrıya tapmaya başladıkları zaman çıkmış olacaktır. İsrail'in eski zamanlarda insan kurban ettikleri de bilinmektedir. Bununla birlikte şurasını da unutmamalıdır ki Samîlerde tanrılara yalnız insan kurban edilmez, hayvan da kesilir, şarap ve güzel kokular da sunulurdu, ki bu gelenek İsrail oğullarında sonuna kadar devam etmiştir. İnsan kurban etme âdetinin İsrail oğullarında çok sonralara kadar sürdüğü ve nebîlerin buna karşı savaştıkları Tevrat'ta görülmektedir.

Tevrat, Sara'nın yüz yirmi yedi yaşındayken öldüğünü anlatır. İbrahim onu, Hititlerden birinden satın aldığı bir tarlanın içindeki mağaraya gömer. Bir zaman sonra ihtiyar ve emektar bir kölesini oğlu İshak için Mezopotamya'dan, kendi ülkesinden, bir kız getirmeye yollar; o da güzel Rebeka'yı beğenir; ona kimin kızı olduğunu sorar ve İbrahim'in kardeşi Nahor'un oğlu Betuel'in kızı olduğunu öğrenir. Kızı, kardeşi Laban'dan ister, o da verir. Köle,

Rebeka'yı ve ona arkadaşlık edecek olan kadınları alarak ülkesine döner.

İbrahim Tevrat'a göre tam yüz yetmiş beş yıl yaşamıştır. Daha sağlığında, Hacer'den, Sara'dan ve ondan sonra aldığı Ketura adında bir kadından olan çocukları ve torunları – gene Tevrat'a göre – hemen hemen bir ulus olacak kadar çoğalmıştır. İbrahim ölünce onu da Sara'nın yanına gömerler.

İbrahim'in oğlu İshak Tevrat'ta çok silik ve önemsiz bir rol oynar. Tevrat onun, İbrahim'in günlerinde olandan başka bir kıtlık çıkınca, şimdiki Gazze yakınında bulunan Gerar şehrine giderek Filistîler kralı Abimelek'e sığındığını ve ne tuhaftır ki, tıpkı babası için yukarıda anlatılan iki olayda da geçtiği gibi, karısı Rebeka'yı kız kardeşi olarak gösterdiğini anlatmaktadır. Bunun sebebi de gene onun yüzünden kendisine kötülük etmemeleri düşüncesidir. Nasılsa bu sefer Tevrat Rebeka'yı hükümdarın sarayına götürmez, sadece onların karı-koca olduklarının anlaşıldığını söyler: "Ve Abimelek dedi: Bize yaptığın nedir? Az kaldı halktan biri senin karınla yatacaktı ve üzerimize cürüm getirmiş olacaktın. Ve Abimelek: Bu adama ve karısına dokunan mutlaka öldürülecektir, diyerek bütün halka emretti." (Tekvin: 26. 10-11.) Bu üç ayrı yerde ve biraz değişik şekillerde anlatılan olay neydi? Tâ karanlık tarih öncesinden gelen bu anı neye dayanmaktadır? Herhalde bu da insanlar arasında değil, tanrılar arasında geçen bir efsaneydi, belki hem kardeş, hem karı koca olan Ba'al'le Anat'ın bir serüveninin değişmiş şeklidir bu. Bir halkın hafızasında bu kadar derin yer etmesine ve iki ayrı çifte böyle mal edilişine başka türlü anlam verilemez.

İshak kocayıp gözleri görmez olunca küçük oğlu Yakup anası Rebeka'nın yardımıyla ağabeyi Esav'a kötü bir oyun oynar: İshak artık öleceğini anlamıştır; büyük oğlu Esav'a, ava çıkmasını ve vuracağı avın etinden kendisine, sevdiği gibi bir yemek yapmasını söyler. Kendisi de, buna karşı oğlunu mübarek kılacak, başka bir deyişle ölümünden sonra kabileye reis olarak bırakacaktır. Ama Rebeka bunu işitir ve Esav avdayken Yakup'a: "İşte, kardeşin Esav'a bana av getir ve benim için lezzetli yemek yap ve yiyeyim ve seni ölümümden önce Tanrı'nın huzurunda mübarek kıla-

yım, diyerek babanın söylediğini işittim. Ve şimdi, oğlum, sürüye git ve oradan bana keçilerden iki iyi oğlak al; ve onları baban için, sevdiği gibi lezzetli yemek yapacağım; ve yemesi için babana götüreceksin, tâ ki o, ölümünden önce seni mübarek kılsın," der. (Tekvin: 27, 6-11.) Dediği gibi yemeği pişirir, sonra oğlu Esav'ın evde bulunan en güzel elbisesini Yakup'a giydirir. Esav çok kıllı olduğu için ellerine ve boynuna, kesilen oğlakların derisini geçirir. Yakup da bu acayip kılıkta babasına yemeği götürür. Şimdi kör ihtiyarın nasıl aldatıldığını da Tevrat'ta okuyalım: "Ve (Yakup) babasına gelip dedi: Ey babam, işte ben! (İshak) Sen kimsin oğlum? dedi. Ve Yakup babasına dedi: Ben senin ilk oğlun Esav'ım; bana söylediğin gibi yaptım; rica ederim, kalk otur ve avımdan ye, tâ ki, canın beni mübarek kılsın. Ve İshak oğluna dedi: Nasıl oldu da bu kadar çabuk buldun oğlum? Ve (Yakup) dedi: Çünkü senin Tanrın Rab bana rast getirdi. Ve İshak Yakup'a dedi: Yaklaş, rica ederim, sen gerçekten oğlum Esav mısın, yoksa değil misin, diye sana el süreyim. Ve Yakup babası İshak'a yaklaştı; ve (İshak) ona el sürüp dedi: Ses Yakup'un sesi, fakat eller Esav'ın elleri. Ve onu fark etmedi. Bana yaklaş, oğlumun avından yiyeyim, tâ ki canım seni mübarek kılsın. Ve yedi ve (Yakup) ona şarap getirdi; ve içti. Ve babası İshak ona dedi: Şimdi yaklaş ve beni öp oğlum. Ve yaklaşıp onu öptü ve esvabının kokusunu kokladı ve onu mübarek kılıp dedi:

Bak, oğlumun kokusu
Rabbin mübarek kıldığı kırın kokusu gibidir.
Ve Tanrı sana göklerin çiyinden,
Ve yerin semizliğinden,
Buğdayın ve şarabın çokluğunu versin;
Kavimler sana baş eğsinler;
Kardeşlerine efendi ol,
Ve ananın oğulları sana baş eğsinler;
Sana lanet edenler lanetli olsunlar,
Ve seni mübarek kılanlar mübarek olsunlar."

(Tekvin: 27, 18-30.)

Bize çirkin gelen bu oyunla kör babasından duayı koparan Yakup oradan ayrılır ayrılmaz Esav da gelir ve iş meydana çıkar. İshak çok üzülmüştür. Ama yapılacak bir şey yoktur. Esav, kardeşi için, "Ona boşuna Yakup denmemiştir (İbranîce *Yakob*, "yerini alan" ya da "başkasının ayağını çelen" anlamındadır), işte iki defadır ki beni aldattı. Ama ben öcümü nerede olursa olsun alacağım," der.

Burada da Habil ve Kabil hikâyesinin bir benzerini, iki düşman kardeşi görüyoruz. Kabil çiftçi, Habil çobandır. Burada ise avcı ile çobanın düşmanlığı görülmektedir. Acaba bu hikâyenin temeli ekonomik miydi? Avcılığı bırakıp hayvan besleyici olan insanın kendisini daha üstün görüşünün bir ifadesi miydi bu? Yakup'un eski bir tanrı ya da yarı tanrı olduğunu kabul eden bilginler de vardır. Buna göre belki Yakup ve Esav arasında geçenler, aslında tanrıların bir yarışmasının değişmiş şeklidir.

Yakup, kendine düşman ettiği kardeşinden, anasının öğüdüne uyarak kaçar. Yolda bir göçe rastlar. Bunlar da Harran'dan gelmektedirler ve Nahor'un torunu Laban da bu göçtedir. Yakup Laban'ın kızı Rahel'i sever, onu babasından ister. Laban yedi yıl bedava hizmet karşılığı olarak küçük kızı Rahel'i ona vermeyi kabul eder, ama sonunda, gözleri az gören büyük kızı Lea'yı verir. Sabahleyin bu hilenin farkına varan Yakup sızıldanır. Ama dayısı Laban buna bir kulp takar ve, büyükten önce küçüğün evlendirilmesinin doğru olmadığını söyler. Yakup yedi yıl daha Laban'a çobanlık ederek bu sefer gerçekten Rahel'i de alır. Bu iki kadından ve odalıklardan Yakup'un on iki oğlu doğar ve bunlar – gene Tevrat'a göre – İsrail oğullarının on iki kabilesinin dedeleri olurlar. Tevrat der ki: Lea önce bir oğul doğurdu ve adını "Bakın, bir oğul" anlamına gelen *Ruben* koydu. Bundan sonra doğurduğu oğulun adı "İşitme" anlamına gelen *Şimeon*, üçüncüsünki "Bağlanma" demek olan *Levi*, dördüncü "Methedilmiş" demek olan *Yahuda* oldu. Ama Rahel bu arada doğurmaz, onun için cariyesi Bilha'yı Yakup'a odalık olarak verir. Bilha'dan "Hükmetti" anlamına gelen *Dan*, sonra "Güreşim" anlamına gelen *Naftali* adını alan ikinci bir oğul doğar. Daha sonra Lea yeniden bir oğul do-

ğurur ve adını "Satın alınmış" anlamına gelen *İssakar* koyar. Lea tekrar bir oğul doğurur; bunun da adı "Oturma" anlamına gelen *Zebulun*'dur. Lea'nın cariyesi Zilpa'dan da "Uğur" demek olan *Gad* ve "Mutlu" demek olan *Aşer* doğar. Sonunda Tanrı Rahel'e acır, o da "Artırsın" demek olan *Yosef*, yani Yusuf adını verdiği bir oğul doğurur. Sonunda Rahel bir oğul daha doğurur, ama bu doğum yüzünden ölür. Yakup da bu çocuğun adını Bünyamin (*Benyamin*: Sağ elin oğlu) koyar. Tevrat bu acayip adların neden verildiğini açıklamaya çalışmaktadır. Biz bu konuyu ileride yeniden ele alacağımız için burada anlatarak vakit kaybedecek değiliz. Yalnız şunu söyleyelim ki İsrail oğullarının tek bir soydan gelmiş oldukları bir hikâyedir. Onlar, çeşitli Aramî kabilelerinden meydana gelme bir birlikti. Bu kabilelerin birleşmeden önceki adları, Kâhinler tarafından böyle hayalî dedelerin özel adları olarak açıklanmış, zamanla kökenleri unutulmuştu. Bunu, bazılarının gerçek anlamlarını gördüğümüz zaman kolayca anlayabiliriz: Bu kabilelerden bir kısmı yaşadıkları ve yerleştikleri yerlere göre adlanmışlardı; örneğin Yahuda ve Naftali dağ adlarıdır. Bünyamin adı bu kabilenin oturduğu yerin coğrafi yerini bildirir, çünkü "Güneydekiler" demektir (*yamin*, aynı zamanda hem sağ, hem de güney anlamına gelir, yüzümüzü doğuya çevirirsek güney sağdadır), İssakar, gündelikçi, ırgat anlamındadır. Bunlar, barındıkları toprakları oraların sahiplerinden, karşılığında iş görerek almışlardı. Zebulun "Deniz kıyısında oturmak" ya da sadece "Oturmak" anlamına gelmektedir; gerçekten de Zebulunlar Fenike kıyısının hemen arkasında yerleşmişlerdi. Belki de kudretli komşuları Fenikeliler onlara bu izni, limanlarda angarya karşılığında vermişlerdi.

Gene Yakup'un hikâyesine dönelim: Yakup'un Laban'ın yanından ayrılmasından sonra bir gece başından geçen olay, Yahudiliğin başlangıçtaki tanrı inancını ve dinlerinin ilkelliğini bir kere daha ortaya koymaktadır; bunu Tevrat'ın dilinden verelim: "Ve o gece kalkıp iki karısını ve on bir çocuğunu aldı (Bünyamin henüz doğmamıştır) ve Yabbok geçidini geçti. Ve onları alıp çayı geçirdi, kendisine ait olan şeyleri de geçirdi. Ve Yakup yalnız başına

kaldı; ve seher sökünceye kadar, bir adam onunla güreşti. Ve onu yenemediğini görünce, uyluğunun başına dokundu, ve onunla güreşirken Yakup'un uyluk başı incindi. Ve (o adam ya da tanrı) dedi: Bırak gideyim, çünkü seher vakti oluyor. Ve (Yakup) dedi: Beni mübarek kılmadıkça seni bırakmam. Ve (adam ya da tanrı) dedi: Adın nedir? Ve o dedi: Yakup. Ve (öteki) dedi: artık sana Yakup değil, ancak İsrail (El'le, yani tanrı ile güreşen, boğuşan) denecek; çünkü Tanrı'yla ve insanlarla uğraşıp yendin. Ve Yakup sorup dedi: Rica ederim adını bildir. Ve (öteki) dedi: Adımı niçin soruyorsun? Ve onu orada mübarek kıldı. Ve Yakup o yerin adını Pniel (yani Tanrı'nın, El'in yüzü) koydu; çünkü: Tanrı'yı yüz yüze gördüm ve canım sağ kaldı, dedi. Ve Pniel'i geçtiği zaman güneş üzerine doğdu ve uyluğu üzerinde aksıyordu. Bunun için bugüne kadar İsrail oğulları uyluk başı üzerindeki kalça adalesini yemezler; çünkü Yakup'un uyluk başını kalça adalesine El (Tanrı) dokundu." (Tekvin: 32, 23-32.)

Bir insanın Tanrı'yı görmesi, onunla güreş etmesi, hatta Tanrı'nın onu yenemeyip işi, şimdiki güreş deyimiyle kural dışı bir hamleye çevirmesi ne kadar ilkel bir düşünce gibi gelmektedir bize. Ama unutmayalım ki Yakup da aslında belki bir kabile tanrısıydı ve bu efsanenin çekirdeği, Yakup ya da İsrail tanrının, El tanrı ile güreşi ve berabere kalmasıydı. Bununla onun El kadar güçlü olduğu ifade edilmiş oluyordu. Belki de bu efsaneyi sembolik şekilde canlandıran âyinler de yapılmaktaydı.

Yakup Laban'ın yanından ayrılır, daha doğrusu kaçarken Rahel'in Trafim'i, yani soyun putunu çalarak birlikte götürdüğünü de okuyoruz. Bu Trafim adı Tevrat'ta daha sonraları da geçer. Bunlar soy idolleri idi. Bunun kanıtı da Yakup'la Laban arasındaki şu konuşmadır: Laban her yeri aramış, ama Trafim'i bulamamıştır. Yakup'u azarlar ve der ki: "Şimdi, babanın evini şiddetle özlediğin için çıkıp gittin; niçin tanrılarımı (ya da putlarımı) çaldın? Ve Yakup cevap verip Laban'a dedi: Çünkü korktum; çünkü, belki kızlarını zorla benden alırsın, dedim. Tanrılarını (putlarını) kimin yanında bulursan, o yaşamayacaktır (...) Çünkü Yakup Rahel'in onları çaldığını bilmiyordu." Laban arar, ama tanrı-

larını bulamaz, çünkü Rahel onları devenin semeri içine koymuş ve üzerine oturmuştur. Babasına da: "Huzurunuzda kalkmadığımdan dolayı efendim öfkelenmesin; çünkü kadınların âdeti üzerimdedir," der. Laban da tabiî fazla araştırmaz. Sonra kayınbaba damat adamakıllı kavga ederler. Bu hikâye Yakup'un Tanrı'yla güreşinden önce geçmektedir. İlk bakışta önemsiz gibi görünebilir, ama İsrail oğullarının eski dinlerinin izi olması bakımından çok dikkate değer. Bu idoller geç devirlere kadar saygı görmüşlerdir.

Aradaki kısımları atlayarak devam edelim: Yakup artık Kenan diyarına yerleşmiştir. Oğlu Yusuf(*) 17 yaşına gelmiştir ve kardeşleriyle birlikte sürüleri gütmektedir. Ama anlaşılan biraz müzevir bir çocuk olacaktır ki, babasının odalıkları Bilha ve Zilpan'ın oğullarının sözlerini babasına yetiştirdiğini okuyoruz. Bünyamin'in dışında bütün kardeşleri Yusuf'a kızmakta ve onu kıskanmaktadırlar. Hele Yusuf, bir kere kendi başak demetine ötekilerin demetlerinin baş eğdiklerini, bir keresinde de ay, güneş ve on bir yıldızın karşısında eğildikleri rüyasını görüp bunu ötekilere anlatınca, artık onu öldürmeye karar verirler; tenha bir yerde yakalarlar, ama Ruben bu cinayete izin vermez, kan dökülmemesini, Yusuf'un orada, çölde bulunan kör bir kuyuya atılmasını söyler. Niyeti, sonradan gelip Yusuf'u kurtarmaktır. Kardeşler, babalarının yeni diktirmiş olduğu, belki de kıskançlıklarını daha da körükleyen, alaca entarisini çıkardıktan sonra Yusuf'u kuyuya atarlar. Sonra yemeğe otururlar. Derken oradan bir İsmailî kervanı geçer. Bu kervan Mısır'a gitmektedir. Kardeşler arasından Yahuda, anlaşılan içlerinde ticaret fikri en kuvvetli olandır; çünkü, "Yusuf'u öldürmekle kazancımız ne olacak?" diye sorar, "İyisi mi, gelin onu tüccarlara satalım!" Öyle yaparlar ve Yusuf'u yirmi gümüşe İsmailîlere satarlar; bunlar da onu Mısır'a götürürler.

O sırada Ruben yanlarında değildir. Dönüp de Yusuf'u kuyudan çıkarmak isteyince onu bulamaz. Üzülür, ne yapacağını bile-

(*) İbranîce Yosef -El'in, yani "El, yeni doğana başka çocukları da katsın"ın kısaltılmışı.

mez. Ama ötekiler buna çare bulurlar: Yusuf'un alaca entarisini kestikleri bir keçinin kanına bularlar, babalarına götürerek: "Bunu bulduk, bak, oğlunun entarisini mi, yoksa değil mi?" diye sorarlar. Yakup da entariyi tanır ve oğlunu yabanî bir hayvanın yediğine inanır. Yusuf da Mısır'da Firavunun bir memuruna, muhafız askerleri komutanı Potifar'a satılır. Potifar Yusuf'a büyük bir güven besler; evinin her işi onun dediğine göre yapılır. Ama Potifar'ın karısı, genç köleye âşık olmuştur. Ondan yüz göremeyince kocasına onun kendisine tecavüz etmek istediğini söyler ve Yusuf zindana atılır. Çoğumuzun bildiği gibi burada rüya yorumlamakla ün kazanır ve sonunda, Firavun'un gördüğü iki rüyayı yorumlamak için zindandan çıkarılır. Bu rüyalardan birinde Firavun, yedi cılız başağın yedi dolgun ve semiz başağı yuttuğunu, ama gene eskisi gibi cılız kaldığını, öteki rüyada da yedi sıska ineğin, yedi semiz ineği yuttuğunu, tıpkı başaklarda olduğu gibi gene sıska kaldığını görür. Bilindiği gibi Yusuf bu rüyaları Mısır'da önce yedi yıl bolluk, ondan sonra da yedi yıl kıtlık olacağı şeklinde yorumlar ve bolluk yıllarında tahıl yığmayı, kıtlıkta bunları tüketmeyi salık verir. Firavun da, hem keramet sahibi, hem de pratik zekâlı Yusuf'u memleketin başına geçirir. "Ve Firavun Yusuf'a dedi: Bak, seni bütün Mısır diyarı üzerine koydum. Ve Firavun, mührünü parmağından çıkardı ve onu Yusuf'un parmağına taktı ve ona ince keten esvap giydirdi ve boynuna altın zincir taktı ve onu kendisinin ikinci arabasına bindirdi ve onun önünde: Diz çökün, diye bağırdılar ve Firavun Yusuf'un adını Zefenat-peneah koydu; ve kendisine, on şehrin kâhini Poti-fora'nın kızı Asenat'ı karı olarak verdi. Ve Yusuf bütün Mısır diyarını devre çıktı." (Tekvin: 41, 41-46.)

Yedi yıllık bollık süresi biter ve Tevrat'a göre, "Bütün memleketlerde kıtlık vardır, ama Mısır memleketinde ekmek vardır." Fakat bu ekmek halkın değil, Firavunun elindedir. Gelip yalvaranları Firavun Yusuf'u gönderir, o da gene halktan toplanmış olan buğdayları onlara satar. Tevrat bunu pek hoş bir şekilde anlatır: "Ve bütün memlekette ekmek yoktu; çünkü kıtlık çok ağırdı, ve kıtlık yüzünden Mısır diyarı ve Kenan diyarı zebun oldular. Yu-

suf, satın aldıkları buğdaya bedel Mısır diyarında ve Kenan diyarında bulunan bütün parayı topladı.(*)

"Ve Yusuf parayı Firavunun evine getirdi. Ve Mısır diyarında ve Kenan diyarında para tükenince bütün Mısırlılar Yusuf'a geldiler ve dediler: Bize ekmek ver; niçin senin karşında ölelim? Çünkü para bitti. Ve Yusuf dedi: Davarlarınızı verin, eğer para bitti ise, davarlarınıza bedel veririm. Ve davarlarını Yusuf'a getirdiler; ve Yusuf atlara bedel ve koyun sürülerine bedel, ve sığır sürülerine bedel, ve eşeklere bedel onlara ekmek verdi; ve bütün davarlara bedel o sene onları ekmekle besledi. Ve o yıl sona erince, ikinci yıl da ona geldiler ve kendisine dediler: Efendimden gizleyemeyeceğiz ki, para tükendi; ve davar sürüleri efendimindir; bedenlerimiz ve toprağımızdan başka efendimin önünde bir şey kalmadı; hem biz, hem toprağımız senin gözlerinin önünde niçin ölelim? Bizi ve toprağımızı ekmekle satın al, ve biz ve toprağımız Firavuna köle olalım; ve tohum ver, ve yaşayalım, ve ölmeyelim, ve toprak çöl olmasın. Böylece Yusuf Mısır'ın bütün toprağını Firavuna satın aldı; çünkü Mısırlılar, her biri kendi tarlasını sattı, çünkü kıtlık onları sıkıştırıyordu; ve toprak Firavunun oldu." (Tekvin: 47, 13-21.)

Eğer gerçek olsaydı buna çirkin bir spekülasyon demek gerekirdi. Ama Mısır'da böyle bir olay geçmişe benzemez. Bu, herhalde esaret altındaki bir halkın kendine şerefli dedeler uydurmak, güçlü ve düşman saydığı halklardan – hayalden de olsa – öç almak için tasarladığı bir masal olacaktır.

Mısırlılara bu kadar insafsızca davranan Yusuf'un kendi soyuna büyük bir şefkat gösterdiğini, kendisini öldürmek için kör kuyuya atan, sonra da yirmi gümüşe satan kardeşlerini bile affettiğini Tevrat'ta okuyoruz. Yakup ve bütün kabile Mısır'a yerleşmişlerdir. Yakup orada on yedi yıl yaşamış, yüz kırk yedi yaşında ölmüş. Tevrat'a göre, Mısır'daki bütün İsrail oğulları "Firavunun

(*) O sırada henüz para yoktu, altın ve gümüş tartı ile verilip alınırdı. İlk paralar M. Ö. 7. yüzyılda ve önce Batı Anadolu'da yapılmıştır. Bu da bu hikâyenin ancak Babil sürgününden sonra yazıldığını gösterir.

bütün kullarıyla birlikte, yalnız çocuklarını, koyunlarını ve sığırlarını Goşen vilâyetinde bırakarak" büyük bir alayla onu tâ Erden'in öte tarafında olan Atad harmanına kadar götürmüşler ve orada, "Çok büyük ve ağır dövünmelerle dövünmüşlerdir," Yusuf da babası için yedi gün yas tutmuş. Ora halkı olan Kenanîler Atad harmanındaki bu yası görünce, "Bu, Mısırlılar için hüzünlü bir yastır," demişler, bunun için de o yere, "Mısırlıların yası" anlamına *Abel-mistraim* denmiş. Belki de bu, Kadeş savaşı ya da başka bir olay yüzünden verilmiş bir addı da İsrail oğulları sonradan buna, kendilerine göre, bu anlamı vermişlerdi.

Yusuf da kendinin ve babasının soyu sopu ile Mısır'a yerleşmiş, yüz on yaşındayken ölmüş. Onu "Mısır'da mumyalayıp bir tabuta koymuşlar."

Böylece Tevrat'ın Tekvin (Yaratılış) ya da Musa'nın birinci kitabı denen bölümünü görmüş oluyoruz. Bu bölüm İsrail oğullarını meydana getiren Samî kabilelerinin eski efsanelerinin izlerini taşıyan, henüz ne yalnız kendileri, ne de bütün dünya için tek bir tanrı düşüncesine erişmemiş ilkel insanın inanışlarını içinde toplayan garip bir eserdir. Burada henüz Eloh'lar vardır. El, gene en büyük tanrıdır. Tanrılar insanlarla, insan kılığında, yüz yüze konuşurlar. Zaten onlar insanı "kendi biçimlerinde" yaratmışlardır. Yere iner, gene göğe çıkarlar; hatta Yakup'la güreş tutuşur, onun evinde yemek yerler. Tâ başından, insanın akıl sahibi olmasını bile kıskanmışlardır; onun "kendileri gibi olması" için ufacık bir şey, hayat ağacından meyve yemesi bile yetecektir. Şu halde bu tanrıları insandan ayırt eden sadece ölümsüzlüktür.

Kitabımızın başında gördüğümüz gibi, Batı Samîlerinde hükümdar, tanrısal bir varlıktı. Tekvin'deki kabile reisleri de böyledir. Onlar hile ile de olsa, kendilerinden öncekinden icazet aldılar mı, artık ne yapsalar tanrıları hep onlarla birliktir. İbrahim karısını kardeşi diye gösterir, Firavun buna inanır, ama tanrısı gene de Firavuna ceza verir; Yakup kör babasını aldatır ama olan olmuş, İshak yerini ona bırakmıştır, Tanrı da bu haksızlığı benimser. Bütün iş, sihirli bir gücün *Mana*'nın genel olarak babadan oğula, reisten reise aktarılışıdır.

İsrail oğulları hiçbir zaman, eski Yunanlılar gibi "neden" ve "niçin"i aramamışlardır. Onlara göre tanrı: Olsun! deyince her şey olur, Yıkılsın! deyince yıkılır. Tabiat olayı diye bir şey yoktur, her şey, başta Eloh'ların sonra da Yahve'nin o andaki iradesine bağlıdır. Hatta, daha sonra göreceğimiz gibi Tanrı, ceza vermek için yalnız, fırtınayı, depremi, ateşi, kıtlığı ve vebayı kullanmaz, İsrail oğullarının üzerine Mısır'ın, Asur'un, komşu küçük hükümetlerin ordularını bile yollar, sonra onlara kızar da yok ediverir. İnsanların boynuna borç olan da ona itaatten başka bir şey değildir.

Buraya kadar anlatılanlarla, genel olarak Tevrat adını verdiğimiz, İsrail oğullarının kutsal tarihlerinin tam efsane karakterini taşıyan kısmını görmüş olduk. Bundan sonra Tevrat, yavaş yavaş gerçek tarihe girer. Bu bölümün başında da, Musa ile karşılaşmaktayız.

MUSA

İsrail Oğullarının Mısır'dan Çıkışı

Tevrat, İsrail oğullarının Mısır'a gidişlerini ve 430 yıl sonra oradan çıkışlarını iki Mısırlı İsrailînin etkisine bağlar. Biri Mısır'da baş vezir, öteki de bir prenses evlatlığı olarak Firavunun maiyetine girmiş, ama aslını unutmamış biridir. Bunlardan birincisine, yani Yusuf'a hükümdar, bir Mısırlı adı (Zafenat-peneah) vermiş, ötekinin adı da gene Mısır dilinde "doğmuş, çocuk" ya da "suyun tohumu" anlamına gelen (Mısır harf yazısında da sesli harfler yoktu, onun için çeşitli okunuşlar mümkündür) Moşe'dir ki Tevrat bu adı ona Firavunun kızının vermiş olduğunu kabul eder. Tevrat bunu İbranî etimolojisine göre tefsir ederek, (Nil'den) "çıkarılan" anlamına geldiğini söylemektedir.

Ama, daha ileride anlatılacak şeylere şimdiden girişmemek için bunu burada keselim ve önceleri de yaptığımız gibi, Tevrat'ı izleyelim:

Anlaşılan Hiksosların Mısır'daki egemenlikleri artık sona ermiştir. Bunların Mısır'da XV. ve XVI. sülaleleri meydana getirdiklerini ve bu arada otuz beş kadar Hiksos hükümdarının saltanat sürmüş olduklarını biliyoruz. M. Ö. 1555'te II. Amenophis Mısır'ı yabancılardan kurtarır ve XVIII. sülaleyi kurar. Artık Hiksosların himayesi altında yaşayan yabancı göçmenlerin durumları zorlaşmıştır. Mısırlılar, haklı olarak, bu davetsiz konuklardan hoşlanmamakta ve onları angarya işlerinde kullanmaktadırlar. Burada Musa'nın gerçekten yaşamış olup olmadığının tartışmasını yapacak değiliz. Yalnız şunu söylemeden geçemeyeceğiz ki,

Musa üzerine Tevrat'ta okuduklarımız tamamiyle bir efsane kahramanının serüvenleri karakterini taşımaktadır. Bir kere Musa'nın doğumuna ve anasının onu kurtarmak için başvurduğu çareye bakalım: Tevrat der ki: "Mısır kralı, birinin adı Şifra ve ötekinin adı Pua olan İbranî ebelere söyledi; ve dedi: İbranî kadınları için ebelik hizmetini yaptığınız ve onları doğum iskemlesi üzerine götürdüğünüz zaman, eğer bir erkek çocuksa, onu öldüreceksiniz, fakat kız ise o yaşayacaktır. Fakat ebeler Tanrı'dan korktular ve Mısır kralının kendilerine emrettiğine göre yapmadılar ve erkek çocukları sağ bıraktılar." (Çıkış: 1, 15-17.) Kral bunu anlayınca ebeleri çağırır ve neden böyle yaptıklarını sorar, onlar da İbranî kadınlarının Mısırlı kadınlar gibi güçsüz olmadıklarını, ebe yanlarına gelmeden, kendiliklerinden doğurduklarını söylerler. Firavun da İsrail oğullarına, her yeni doğan erkek çocuğu ırmağa atarak boğmalarını, ancak kızları sağ bırakmalarını emreder. Acaba bu, eski bir nüfus sınırlamasının anısı mıdır? Bunu bilmiyoruz. Ancak böyle bir emrin gerçekten verilmiş olduğunu gösteren hiçbir belgeye rastlanmamıştır. Tevrat devam eder: "Ve Levi Evi'nden bir adam gitti ve bir Levi kızını aldı (Levililer kâhin olma hakkına sahip tek klandı) ve kadın gebe kalıp bir erkek çocuk doğurdu ve onun güzel olduğunu gördü, ve üç ay onu besledi. Ve onu artık gizleyemeyince, onun için sazdan bir sepet alıp harç ve ziftle sıvadı; ve içine çocuğu koyup ırmağın kenarında sazlığın içine bıraktı. Ve kız kardeşi ona ne olacağını bilmek için uzakta duruyordu. Ve Firavunun kızı yıkanmak için ırmağa indi; ve onun kızları ırmağın kenarında yürüyorlardı; ve sazlık arasında sepeti görüp onu getirmek için cariyesini gönderdi ve onu açıp çocuğu gördü; ve işte, çocuk ağlıyordu. Ve ona acıyıp dedi: Bu İbranîlerin çocuklarından biridir. Ve kız kardeşi Firavunun kızına dedi: Senin için İbranî kadınlarından gidip emzikli bir kadın çağırayım mı?" (Çıkış: 2, 1-7.) Firavunun kızı bunu yapmasını söyler, o da gidip kardeşini, yani çocuğun anasını getirir. Kadın oğlunu emzirir, büyütür, sonra Firavunun kızına getirir, o da adını Mose (Musa) koyar ve, "Çünkü onu sulardan çıkardım," der. Hemen hemen aynı efsaneyi, Akkad kralı Büyük Sargon için de,

bir tablette görüyoruz: Onun da anası, oğlunu gizlice doğurmuş, sazdan örme bir sepete koymuş, sepetin kapağını ziftle sıvadıktan sonra ırmağa bırakmış, ırmağın suları yüksek değilmiş, bir tarla sulayıcı sepeti görmüş, çocuğu almış ve bahçıvan olarak yetiştirmiş, sonunda Tanrıça İştar, Sargon'u sevmiş ve onu kral yapmış. Sargon'un gençliğinde gerçekten bahçıvan olduğu bilinmektedir. Bu masal ona mucizevi bir karakter vermek için, adamları tarafından uydurulmuş olacaktır. Belki de İsrail oğulları, Babil tutsaklıkları sırasında bunu öğrenmişlerdi ve ilk kurtarıcıları olarak gösterdikleri Musa'ya bunu yakıştırmışlardı.

Ama Mısır tutsaklığı hikâyesinde büyük bir gerçek payı olduğu da açıktır. Çünkü hiçbir halk tutsaklık gibi küçük düşürücü bir durumu, dedeleri için uydurmaz. Daima eskilerin çok üstün, çok parlak çağlar yaşadıklarını, yarı tanrı kralları olduğunu iddia eder ve o çağlar için destanlar düzerler. Şu halde, İsrail oğullarından hiç değilse bir kabilenin, Yusuf Evi'nin(*), Mısır'dan çıkmak zorunda kaldığını, adı ne olursa olsun, bir kabile başkanının da bu çıkışı idare ettiğini kabul edebiliriz. Buraya, bu rivayetin efsane karakterini daha da belirten bir noktayı ekleyelim: Samî dilleri bilginleri, daima "sepet" diye çevrilen kelimenin aslında, "papirüsten sanduka" anlamına geldiğini bulmuşlardır. Bundan çıkan sonuç da şudur: Annesinin Musa'yı böyle bir sanduka içinde Nil'e bırakması hikâyesi, bazı tören günlerinde tanrı heykellerinin "sanduka"lara konarak Nil'de gezdirilmelerini hatırlatmaktadır. Burada da İsrail oğullarının Mısır'daki hayatlarının bir anısını görmek yerinde olur.

Tevrat'a göre Musa büyüyünce, kardeşlerine gider ve onların çektiklerini öğrenir. Bir Mısırlının, kardeşlerinden bir İbranî'ye vurduğunu görür, etrafına bakınır, kimsenin bulunmadığını anlayınca onu öldürür ve kuma gömer. Ertesi gün, iki İbranî kavga ederken onlardan suçlu olana: Neden arkadaşına vuruyorsun? der. Ama öteki: Kim seni üzerimize reis ve hâkim koydu? Mısırlıyı öldürdüğün gibi beni de öldürmek mi istiyorsun? karşılığını ve-

(*) Tevrat'ta "Ev" olarak geçen bu sözcük *kabile*'yi tanımlar.

rir. Musa, yapmış olduğu işin duyulduğunu anlar ve ürker. Firavun da bu olayı duymuş ve öldürmek için Musa'yı aratmaya başlamıştır. Ama Musa Midyan diyarına kaçar. Orada Midyan başkâhininin yedi kızına sürülerini sulamak için yardım eder. Midyan hâkimi kızlarının işlerini çabuk bitirmelerinin nedenini sorar, onlar da: "Mısırlı bir adam bizi çobanların elinden kurtardı ve bizim için su çekip sürüyü suladı," derler. Başkâhin Musa'yla tanışır ve kızı Tsippora'yı ona verir. Musa'nın bu kadından bir oğlu olur.

Midyanîler ülkesinin neresi olduğu üzerinde birçok tartışmalar yapılmıştır. Bazıları burasının Sina yarımadasında ve Sina dağının bulunduğu yerde, bazıları da Arabistan'ın kuzey-batısında olduğunu ileri sürmektedirler.

Bu hikâye İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışından sonra birleştiği Kenitler ya da Midyanîlerle bir hısımlık bağı kurmak için sonradan eklenmiştir ya da gene sonradan, İsrail şeriatının temel kurallarından biri olan, zayıfları güçlülere karşı korumanın, bu kanunun kurucusu tarafından da kendi ülkesinde olduğu gibi – Mısırlıyı bu yüzden öldürmüştü – yabancı ülkede de uygulandığını, yani bu kuralın genel olduğunu anlatmak için eklenmiştir. Midyan kâhininin kızlarının, kendilerine bir Mısırlının yardım ettiğini söylemeleri de, Musa'nın Mısır'dan kaçışından önce kardeşlerine katılmadığını ve Mısır giyim tarzını ve göreneklerini muhafaza ettiğini, ancak Midyanîler arasında kaldığı sürede onların görenek ve geleneklerini benimsediğini gösterebilir. Tevrat'ın anlattığı Musa, öteki İbranîler gibi kölelikte yetişmiş değil, Mısır sarayının yüksek hayat tarzı içinde ve üstün bir kültürün etkisi altında büyütülmüştür; fakat, kayınbabasının kabilesinin, İsrail'in artık tâ yerleşik oldukları zamanlara kadar sürdüreceği yarı göçebe hayatını sonradan benimsemiş olmaktadır. Ama böylelikle Musa, aynı zamanda atalarının yanına sığınmış olmaktaydı. Çünkü bu yeni girdiği kabile hayatı ve benimsediği göçebe gelenek ve düzenleri İsrail'in "Baba"larının, yani İbrahim, İshak ve Yakup'un klanlarının yaşayışlarına tamamiyle benzemekteydi. Onlar da çobanlık ve – küçük hükümetler arasında savaşlar olduğu zamanlarda – ücretli askerlik yaparak geçinmekteydiler. Böylece, köleleşmiş olan bir halkın için-

den bir adam, dedelerinin içinde yaşadığı sert ama özgür hava içine dönüyordu. Bu, tamamiyle bir efsane olamaz. Gerçi, yukarıda da belirttiğimiz gibi, sonraki kuşaklar bu insanı yüceltmek ve ona tanrısal bir kişilik vermek için, etrafını bir masal kuşağıyla sarmışlardır, ama adı aslında ne olursa olsun, mutlaka bir Musa, İsrail oğullarını Mısır'dan çıkaran ve kölelikten özgürlüğe kavuşturan bir insan vardı. Bu insana, İsrail ulusunu yaratan da diyebiliriz.

Şimdi gene Tevrat'a dönelim:

O sırada İsrail oğullarının Mısır'daki durumu daha da ağırlaşmış ve "İnleyiş ve feryatları Tanrı'ya kadar yükselmiştir." O zaman Tanrı İbrahim'le, İshak'la ve Yakup'la olan ahdini hatırlar ve "Tanrı İsrail oğullarını görür ve bunlar Tanrı'ya malûm olur." Musa, kaynatası Midyan başkâhini Yetro'nun sürülerini gütmektedir. Tevrat der ki: "Ve sürüyü çölün arkasına götürdü ve Tanrı'nın dağına, Horeb'e geldi. Ve Tanrı'nın meleği bir çalı ortasında ateş alevinde ona göründü; ve (Musa) gördü, ve işte, çalı ateşle yanıyor ve çalı tükenmiyordu. Ve Musa dedi: Şimdi döneyim ve bu büyük manzarayı göreyim, çalı niçin yanıp tükenmiyor? Ve görmek için döndüğünü Tanrı görünce, Tanrı onu çalının ortasından çağırıp dedi: Musa, Musa; ve o: İşte ben, dedi. Ve (Tanrı) dedi: Buraya yaklaşma; çarıklarını ayaklarından çıkar, çünkü üzerinde durduğun yer mukaddes topraktır. Ve dedi: Ben Babanın Tanrısı, İbrahim'in Tanrısı, İshak'ın Tanrısı ve Yakup'un Tanrısıyım. Ve Musa yüzünü örttü; çünkü Tanrı'ya bakmaya korkuyordu. Ve Tanrı dedi: Gerçekten, Mısır'da olan kavminin sıkıntısını gördüm ve angarya memurlarının yüzünden onların feryadını işittim; çünkü onların acılarını bilirim; ve onları Mısırlıların elinden kurtarmak için, ve onları o diyardan, iyi ve geniş bir diyara, süt ve bal akan bir diyara, Kenanlı, ve Hittî, ve Amorî, ve Perizzî ve Hivî, ve Yebusîlerin yerine çıkarmak için indim (...) Ve şimdi gel ve benim kavmimi, İsrail oğullarını Mısır'dan çıkarmak için seni Firavuna göndereyim. Ve Musa Tanrı'ya dedi: Ben kimim ki, Firavuna gideyim ve İsrail oğullarını Mısır'dan çıkarayım? Ve (Tanrı) dedi: Gerçekten ben seninle olacağım; ve benim seni gönderdiğime işaret şu olacak: Sen kavmi Mısır'dan çı-

kardığın zaman, bu dağ üzerinde Tanrı'ya ibadet edeceksiniz. Ve Musa Tanrı'ya dedi: İşte, ben İsrail oğullarına geldiğim zaman onlara: Atalarınızın Tanrısı beni size gönderdi dersem, ve onlar bana: Onun ismi nedir? derlerse, onlara ne diyeyim? Ve Tanrı Musa'ya dedi: Ben, Ben Olanım; ve dedi: İsrail oğullarına böyle diyeceksin: Beni size Ben'im gönderdi. Ve yine Tanrı Musa'ya dedi: İsrail oğullarına böyle diyeceksin: Atalarınızın Tanrısı, İbrahim'in Tanrısı, İshak'ın Tanrısı, Yakup'un Tanrısı Yahve beni size gönderdi; ebediyyen ismim bu, ve devirden devire anılmam budur (...) Ve Mısır kralına gideceksiniz ve ona diyeceksiniz: İbranîlerin Tanrısı Yahve bize rastgeldi ve şimdi rica ederiz, çölde üç günlük yol gidelim, tâ ki, Tanrımız Yahve'ye kurban keselim. Ve ben bilirim ki, Mısır kralı kuvvetli bir el ile olsa bile, gitmek için size izin vermeyecektir. Ve elimi uzatacağım ve Mısır'ı, içinde yapacağım bütün mucizelerle vuracağım; ve sizi ondan sonra salıverecektir. Ve Mısırlıların gözlerinde bu kavme lütuf vereceğim; ve vaki olacak ki, gittiğiniz zaman eli boş gitmeyeceksiniz; her kadın komşusundan, ve evinde olan misafirden gümüş şeyler, ve altın şeyler, ve giyecekler isteyecek; ve oğullarınızı ve kızlarınızı onlarla süsleyeceksiniz; ve Mısırlıları soyacaksınız." (Çıkış: 3, 1-22.) Bundan sonra Tanrı Yahve Musa'ya, Mısırlıları korkutmak için iki mucize verir. Bunlardan biri, Musa elini koynuna sokup çıkardığı vakit elinin kar gibi ak (cüzamlı) oluşu, yeniden koynuna sokunca eski rengine dönmesi; ikincisi de değneğini yere bırakınca yılan olması, ama kuyruğundan tutunca gene değneğe dönüşmesidir. Musa gene kararsızdır, çünkü, "Konuştuğu zaman ağzı ağır ve dili ağır" bir adamdır. Tanrı gene emrini tekrarlar, Musa gene yalvarınca "öfkelenir" ve: "Senin kardeşin Levili Harun yok mu? Bilirim ki o iyi söyler (...) Ve ona söyleyeceksin ve sözleri onun ağzına koyacaksın ve ben senin ağzınla ve onun ağzı ile beraber olacağım ve yapacağınız şeyi size göstereceğim (...) ve o senin ağzın olacak, ve sen onun için Tanrı gibi olacaksın," der (Çıkış: 4, 14-17.)

İşte burada, İsrail oğullarının çoktanrılılıktan tek ama yalnız kendilerinin olan Tanrı inancına geçişleriyle karşılaşıyoruz. Bura-

da, başka halkların tanrılarının varlıkları inkâr edilmemektedir. Ama adı İbranî alfabesiyle YHVH olarak yazılan bu Tanrı, kendi kavmine sahip çıkmıştır, onları kurtaracaktır. Bu olaya sahne olarak kabul edilen dağ, şimdi "Turusina" denen dağ olarak gösterilir. Dikkate değer noktalardan biri, yanar çalıda önce bir meleğin durduğu söylendiği halde, sonradan doğrudan doğruya Tanrı'nın orada olduğu yolundaki ifadedir. Konuşanın da Tanrı mı, yoksa melek mi olduğu belli değildir. Hatta kimi zaman birinin, kimi zaman ötekinin konuştuğu anlaşılmaktadır; çünkü Tanrı'nın konuştuğu ara sıra belirtildiği halde, kimi zaman sadece: "Dedi," denmekle yetinilmektedir. Musa'nın kişiliği üzerinde araştırma yapan bilginler bu hikâyeden, Sina dağı üzerinde, o dolayların halkı tarafından, dağ tanrısının yurdu olarak kabul edilip tapılan bir çalılılığın bulunduğu sonucunu çıkarmaktadırlar. Bunlara göre YHVH, aslında bu dağ tanrısının adıdır. Bu düşüncelerinin dayanağı da Tevrat'ın Tesniye *(Deuteronomium)* bölümü 33, 16'da Musa'nın ölümünden önce İsrail oğullarına şöyle dediğinin yazılı oluşudur:

"Ve yerin değerli şeyleriyle ve onun dolusu ile,
Ve çalıda sakin olanın rızası ile mübarek olsun."

Ancak bu düşünce genel olarak kabul edilmemektedir. Burada Tanrı aslında çalıda değil, ateşte bulunmaktadır. Üstelik YHVH, kendisinin gökten inmiş olduğunu da söylemektedir.

İkinci bir hipoteze göre YHVH, Kenitler adındaki bir kabilenin dağ, ateş ya da yanardağ tanrısıdır. İsrail oğulları birliği ortaya çıktığı zaman bu tanrı yeni bir karakter alarak onların tanrısı olmuştur. Ama bu hipotezi doğrulayacak belgeler de yoktur; bu alanda elimizde Tevrat'tan başka kaynak olmadığına göre Musa'nın yabancı bir tanrıyı benimsemiş olup olmadığını belki hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz. Sadece, önceden söylediğimiz gibi, YHVH, Musa'nın YHVH'sı, asla bütün insanların Tanrısı değildi. O, kendine tek – üstelik pek küçük – bir toplumu seçmiştir, geri kalanlara düşmandır bile. On Emir'de başkasının malını çalmanın yasak olduğunu ileride göreceğiz. Ama YHVH İsrail oğulları-

na komşularını, hatta konuklarını soyarak Mısır'dan çıkmalarını emretmektedir. Mısır'ın uğradığı belaları okuduğunuz zaman bu Tanrı'nın İsrail oğullarından gayrısı için ne kadar zalim olduğunu da göreceksiniz.

YHVH için ileri sürülen düşüncelerden biri de onu Ras-Şamra (Ugarit) tabletlerinde adı geçen tanrı Yav olduğudur. Yahve de onun gibi bir hava tanrısı karakterini taşır. O da fırtına, gök gürlemesi ve ateşle kendini belirtir, bulutlara binerek dolaşır. Yahve adı geçmezden önce Tevrat'ta El ya da Elohim adının kullanıldığını, bunun da Kenanîlerin baş tanrısı olduğunu önceden söylemiştik. Tevrat'ın Tekvin bölümü 3, 6, Yahve'yi dedelerin tanrısıyla bir olarak göstermektedir. Bu tanrı da El olmalıdır. Sonra da El ile Yahve bir sayılmaya başlamıştır.

Tevrat, Yahve ile Kenan tanrısı Ba'al arasındaki çekişmeleri anlatırken Yahve'nin de bir bereket tanrısı olduğu üzerinde durmaktadır: O yağmur yağdırır, tahılı ve zeytin ağacını yerden bitirir. Bunu İsrail nebîlerinden Hoşea'nın şu sözlerinde açıkça görüyoruz: "Çünkü kendisine buğday ve yeni şarap ve yağ veren, ve Ba'al için kullandıkları gümüşle altını kendisine çoğaltan ben olduğumu (İsrail) bilmedi. Bundan ötürü vaktinde buğdayını ve mevsiminde yeni şarabını geri alacağım ve onun çıplaklığını örtecek olan yapağımı ve ketenimi çekip alacağım." (Hoşea 2, 8-9.)

Yahve sonradan göğün ve yerin yaratanı sayılmıştır. Başlangıçta Yaratılış efsanesi başka türlüydü. Buna göre El ya da Eloh'lar, bir kargaşalık (Kaos) canavarını (Leviathan, Rahab, ilk deniz) yenerek bunu yapmışken, sonradan bunu sadece emirle yaptığı hikâyesi ortaya çıkmıştır. Babil'in ulusal tanrısı Marduk da Kaos canavarı Tiamat'ı yenerek dünyayı yaratmış ve Tiamat'ı kendi emrine almıştır. Bu tanrının heykel ve resimlerinde bu canavarı hep onun yanında görürüz. Zaten Marduk'la El, çoğu zaman bir sayılmıştır.

İsrail Tanrısı'nın nereden geldiği üzerindeki bu sözleri artık bırakalım ve gene Musa'ya dönelim:

Musa, Tanrı'dan her zaman İsrail oğullarının yanında olacağı vaadini aldıktan, yani onunla "akitleştikten" sonra, kaynatası Yet-

ro'ya gider ve ondan, Mısır'a, kardeşlerinin yanına dönmek için izin alır. Musa karısını ve oğullarını eşeğe bindirerek yola çıkar. Yolda, rüyasında Tanrı'yı görür; Tanrı ona kendisine verdiği mucizeleri (beyaz el ve yılan olan değnek) Mısır'da, Firavunun karşısında kullanmasını söyler, ama şunları da ekler: "Fakat ben onun yüreğini sertleştireceğim ve kavmini salıvermeyecek. Ve Firavuna diyeceksin: Tanrı şöyle diyor: İsrail benim oğlum, ilkimdir; ve sana dedim: Oğlumu salıver ki bana ibadet etsin; ve onu göndermek istemedin; işte ben senin oğlunu, senin ilkini öldüreceğim!" (Çıkış: 4, 21-23.)

Yahve'nin hem İsrail oğullarını salıvermemesi için Firavunun yüreğini katılaştırması, böylelikle "kendi oğlu, ilki olan" halkı eziyetlere uğratması, hem de kendisinin iradesinden başka bir şeyi uygulamamış olan zavallı Firavunu cezalandırması, üstelik bu cezayı suçsuz çocuklara çektireceğini söylemesi bize garip gelebilir. Ama ilk zamanlarında İsrail oğullarının Şeytan ve kötü ruhlar inancı yoktu. Bunların hepsi tek bir Tanrı'da birleşmişti; ister iyi, ister kötü, her şey, her olay ondan gelirdi. İşte bu yüzden böyle çelişmelere sık sık rastlamaktayız. Nabi (nebî) İşaya şöyle der: "Işığa şekil veren ve karanlığı yırtan; barışıklık eden ve bela yaratan; bütün bunları yapan Tanrı benim." Ama daha sonra, bu çelişmeyi ortadan kaldırmak için bir de Şeytan'ın var olduğu inancı doğmuştur. Âdem'in cennetten kovulmasına sebep olan, hayır ve şerri bilme ağacının meyvesini yemesini Havva'ya söyleyen, sadece yılanken, sonradan bunun yılan kılığına girmiş Şeytan olduğu tasarımı doğmuştur. Eyub'un Tanrı tarafından sınanmasının anlatıldığı bölümlerde Tevrat'ın şöyle dediğini görüyoruz: "Ve günlerden bir gün, Tanrı oğulları Tanrı'nın huzurunda durmaya geldiklerinde Şeytan dahi aralarına geldi." Burada hem Tanrı'nın huzuruna çıkabilen bir Şeytan'ı, hem de gene Tanrı oğullarını görüyoruz. Fakat Tevrat'ın baş taraflarında Şeytan'ın adı hiç geçmez.

Yahve'nin bu çeşitli karakterini gösteren bir yer de, Musa'nın Tanrı'dan, yukarıdaki ikinci emri aldıktan sonra çölde giderken başına geldiğini okuduğumuz olaydır. Bunu, 1886 yılında İstan-

bul'da basılmış olan Tevrat çevirisiyle, 1956'da gene İstanbul'da basılan çevirisinden ayrı ayrı alalım ve bu hikâye hakkında söylenenleri de ekleyelim:

1886 çevirisi şöyle der: "Ve yolda, menzilde iken Rab ona tesadüf edip onu katletmek istemekle, Safore bir keskin taş alıp oğlunun hitan (sünnet) derisini kesip Musa'nın ayaklarına bırakarak: Sen bana kan kocasısın, dedi. Böylece Rab onu koyverdi, o zaman hitan sebebinden mezkûre: Sen bana kan kocasısın dedi." 1956 çevirisi de şöyle der: "Ve yolda konakta vaki oldu ki, Rab ona rastgeldi ve onu öldürmek istedi. Ve Tsippora keskin bir taş alıp oğlunun gulfesini kesti, ve onun (Musa'nın) ayaklarının dibine attı; ve dedi: Gerçekten sen bana kan güveysisin. Ve Rab onu bıraktı. O zaman kadın dedi: Sünnet sebebiyle kan güveysisin." (Çıkış: 4, 24-26.)

Garip bir hikâye, değil mi? Ama büsbütün anlaşılmaz bir şey de değil. Burada ulusal Tanrı, kendi halkının alâmeti olan sünnetliliği görmediği için, daha az önce kendisiyle anlaşma yaptığı Musa'yı, gece karanlığında öldürmek istiyor. Bu bölümün dili çok eski ve ilkel olduğu için iki çeviride görülen ayrılıkların aslı da şu: Eskiden – hatta şimdi bile – birçok Arap kabilelerinde sünnet, delikanlıların evlenecekleri zaman yapılırdı. Tsippora, Yahve'ye klanı adına oğlunun sünnet derisini – bir çeşit kurban olarak – kesip sunuyor ve bunu keskin bir taşla yapıyor. Artık tunç çağıdır ve hiç şüphesiz konak yerinde bu ameliyatı yapmak için tunç bir bıçak olsun vardır. Ama biliyoruz ki, dinsel gelenekler zamanla en az değişenlerdir. Kurban bıçakları başka halklarda da uzun zaman çakmak taşından yapılma olarak kalmıştır. Tsippora'nın dediği de şudur: *Hatan dammim!* "Dammim" kelimesi her iki Türkçe çeviride, doğru olarak, "kan" diye çevrilmiştir. Ama gene her ikisinde de, sünnet yüzünden, diye bir açıklama eklenmiştir. "Hatan" da damat, koca, güvey anlamındadır. Tsippora burada acı bir alayla oğlu için: Sen benim için kan güveyisi oldun, demektedir. Yukarıda, yeni güveylerin sünnet olduklarını yazmıştık. Tsippora işte bunu ima etmekte ve böylelikle bütün klanın Yahve ile hısım olduklarını anlatmaktadır. "Hatan" kelimesi de sünnet ameliyatı-

nın, önce Yahudilerde, sonra "hitan" şekliyle Araplardaki adı olup çıkmıştır. Tsippora Midyanî'dir, oğluna bu İbranî geleneğini uygulamasıyla artık kendisi de, çocukları da Yahve'nin seçkin halkı arasına girmiş olurlar. Hikâyede, birinci çeviride "Musa'nın ayaklarına bırakarak," şeklindeyken ikincide de: "Onun ayaklarının dibine attı" şeklini alan söz, daha doğru olarak: "Onun ayaklarına dokundu" olacaktır. Kurban sunarken, sunan, kurbanlığın başına dokunur ve böylelikle onunla kendisini âdeta birleştirmiş, sembolik olarak tek bir varlık haline getirmiş olurdu. Tsippora, bu kurbanın özelliği yüzünden, çocuğun ayaklarına dokunmaktadır. Bununla da bu kurban kendisiyle, dolayısıyla da anası olduğu bütün klanla bir olmuş bulunuyordu. İşte burada da Yahve'nin birbirine uymayan iki tanrısal karakterini, daha doğrusu hem Tanrı, hem de korkunç bir Demon oluşunu açıkça görüyoruz: O, geceleri dolaşıyor, kimi zaman Yakup'la sabaha kadar güreşiyor, kimi zaman Musa'yı, yani kendi elçisini öldürmek istiyor. İbrahim'e oğlunu veren de odur, kendisine kurban etmesini isteyen de, sonra gene geri veren de odur. Firavunun yüreğini katılaştıran da o, Mısır'a bela üstüne bela veren de gene odur. Ama bu da, tektanrıcılık yolunda önemli bir adımdı. Kötülük için ayrı demonlar, şeytanlar, ruhlar, hangi varlıklar olursa olsun bir kere kabul edildiler mi, o zaman onlardan korku, zorunlu olarak onlara adak adamayı, kurban sunmayı, kısacası onlara tapmayı da ardından getirecekti. Hayrın ve şerrin tek bir Tanrı'dan, ortağı olmayan bir Tanrı'dan geldiği düşüncesi, İsrail oğullarını önce ulusal bir ve tek Tanrı'ya, sonra da evrenin tek yaratanı düşüncesine eriştirmiştir.

Oğlunun İbranî geleneğine göre sünnet edilmesi sayesinde artık yalnız kendisi değil, bütün soyu Yahve'nin öz kulları arasına giren Musa, bundan sonra, büyük ödevini yerine getirmek için Mısır'a gidebilirdi. Tanrı, Harun'a da, çöle giderek Musa ile buluşmasını söyler. İki kardeş konuştuktan sonra Mısır'a dönerler. Orada Harun, İsrail'in bütün ihtiyarlarının biraraya geldiği bir toplantıda Tanrı'nın sözlerini anlatır. İki kardeş onlara mucizeleri gösterirler. İhtiyarlar da iman edip secdeye kapanırlar.

Musa ve Firavun

Buraya kadar olan bölüm, Musa'nın büyük ödevine nasıl hazırlanmış olduğunu içermekteydi. Bundan sonra onun Tanrı'dan aldığı emirleri nasıl yerine getirdiğinin anlatıldığı bölüme giriyoruz. Bu bölümün ana olayları: Musa'nın Firavunla müzakereleri ve bunlara bağlı olan "bela"lar, tarih bilgimize tek bir noktada bile uymaz. Artık iyice bildiğimiz eski Mısır'da, kendisi bir tanrı gibi saygı gören hükümdarlarla, kölelerinin temsilcisi, isterse eskiden sarayla ilgisi bulunsun, konuşamazdı. Belalar, her ne kadar çoğu Mısır'da sık sık rastlanan tabiat olaylarını andırmaktaysa da, bunların böyle birbirinin ardından ve gittikçe daha acı şekiller alarak gelmeleri de asla mümkün değildir. Şimdi ele alacağımız bu hikâyenin, bir zamanlar dedeleri için Yahve'nin nasıl mucize üstüne mucize yaratarak onları kurtardığını anlatmak yoluyla halkın güvenini artırmak için kâhinlerce düzenlendiği açıktır. Bunun küçük bir gerçek çekirdeği, kuşaktan kuşağa ağızdan ağıza anlatılırken, gittikçe genişlemiş, süslenmiş, dilek rüyalarını içine almış ve sonunda yazıya dökülerek bu son şekliyle bize ulaşmıştır. İddiaya göre Musa ve Harun'un İsrail oğullarını Mısır'dan çıkarmalarının M. Ö. 1300 yılına doğru olduğu, Yahuda hükümetinin M. Ö. 587'de yıkılması ve Kudüs'ün tahribinden sonra Babil'e sürgüne götürülen Yahudilerin ancak M. Ö. 546 yılına doğru, İran hükümdarı Keyhüsrev (Kyros) tarafından Babil'in alınmasıyla kurtuldukları, Tevrat'ın da ancak bu sıralarda son şeklini almaya başladığı düşünülürse, aradan geçen bu sekiz yüzyıl içinde bir hikâyenin ne kadar kılık değiştireceği kolayca anlaşılır.

Tevrat'a göre, Firavun İsrail oğullarını salıvermek istemez, üstelik onlara kerpiç yapmaları için verilen samanın da artık verilmemesini, ama onlardan gene eskisi kadar iş istenmesini emreder; İsrail oğulları da biçilmiş tarlalardan anız toplayarak kerpiç yapmak zorunda kalırlar. Bunlar Firavuna giderek durumlarını anlatırlar. O da: Siz tembelsiniz, onun için çalışın, ne kadar kerpiç yapmanız emredildiyse o kadarını yapın, der. Onlar da Musa ile

Harun'a çatarlar: Firavunun bizi öldüresiye çalıştırmasına siz sebep oldunuz! derler. Musa, Tanrı'ya derdini döker. O da gene vaadini tekrarlar ve gene Firavuna giderek eski dileğini tekrarlamasını söyler: "Bak seni Firavuna Tanrı gibi yaptım; ve senin kardeşin Harun senin peygamberin (nebî) olacaktır. Sana emrettiğim bütün şeyleri sen söyleyeceksin ve kardeşin Harun Firavuna söyleyecek (...) Ve ben Firavunun yüreğini katılaştıracağım ve alâmetlerimi ve mucizelerimi Mısır diyarında çoğaltacağım. Fakat Firavun sizi dinlemeyecek ve elimi Mısır'ın üzerine koyacağım ve ordularımı, kavmim İsrail oğullarını Mısır diyarından büyük hükümlerle çıkaracağım." (Çıkış: 7, 1-5.)

Bundan sonra Musa, Firavunun huzurunda ilk mucizesini gösterir: Yere attığı değneği yılan olur, Mısır büyücülerinin de gene değneklerinden yaptıkları yılanları bu yılan yutar. Ama Firavun buna aldırış etmez. Tanrı, Musa'nın ağzından, Nil'i kana çevireceğini, bütün balıkların öleceğini ve ırmağın kokacağını söyletir. Firavun gene aldırmayınca Musa, değneğini suya vurur. Nil bir kan ırmağı haline gelir. Ama Mısır sihirbazları da aynı şeyi yaparlar; Firavun da artık bu mucizeye önem vermez.

Yahve'nin Mısır'a verdiği ikinci bela bir kurbağa yağmurudur. Musa gene Firavuna gitmiş ve Yahve'nin sözlerini bildirmiştir: Yahve ondan İsrail oğullarını, kendisine ibadet etmeleri için salıvermesini istemektedir. Ama Firavun buna razı olmaz, o zaman Harun Yahve'nin emriyle Musa'nın değneğini Mısır'ın suları üzerine uzatır. Kurbağalar nehirden çıkıp bütün Mısır'ı istila ederler. Ama Mısır'ın büyücüleri bunu da becerirler. Firavun Musa'dan, ülkesinden kurbağaları alması için Tanrı'ya yalvarmasını rica eder; o da bunu yapar, tarlalar, evler ve avlulardaki bütün kurbağalar ölür. Fakat Firavun rahata erişince artık İsrail oğullarını bırakmayı aklına bile getirmez.

Üçüncü bela, tatarcık istilasıdır. Harun bu sefer değneği yere vurur ve yerin tozlarından tatarcıklar çıkarak her yanı doldurur. Mısır büyücüleri bunu yapamazlar ve Firavuna: Bunda Tanrı'nın parmağı var! derler. Ama Firavun onları da dinlemez.

Dördüncü bela at sinekleridir. Musa bu belanın geleceğini de

ötekiler gibi haber verir. Firavun dinlemeyince Yahve bu sefer yalnız Mısırlıların üzerine at sineklerini yollar. Artık bıkmış olduğu anlaşılan Firavun, Musa ile Harun'a, Tanrıları için kurban kesmelerini söyler. Musa: "Böyle yapmak uygun değil; çünkü Mısırlıların mekruh saydıklarını onların gözleri önünde kurban edersek onlar bizi taşlamazlar mı? Çölde üç gün yol gideceğiz ve Tanrımıza, bize emredeceği gibi kurban keseceğiz," der. Firavun buna razı olur ya da öyle görünür. Önce at sineklerinin defedilmesini ister, ama Musa'nın duası üzerine at sinekleri ortadan kalkınca İsrail oğullarını gene salıvermez.

Beşinci bela daha ağırdır: Yahve Mısır'daki bütün at, eşek, deve, sığır ve koyunlara bir salgın gönderir, yalnız İsrail oğullarının hayvanlarını sağ bırakır. Firavun buna da aldırmaz.

Altıncı bela, Mısır'da İsrail oğullarından başka bütün insan ve hayvanların irinli çıbanlar çıkarmasıdır. Bütün Mısırlılar bu çıbanı çıkarırlar; Firavun gene kulak asmaz.

Yedinci beladan önce Yahve, Firavuna veba ile onu hemen öldürebileceğini, ama sadece kudretini görebilmesi için bunu yapmadığını söyletir. Yedinci bela çok korkunç bir doludur. Bu dolu ateşle karışık olarak yağar. Açıkta bulunan insan ve hayvanları, otları ve ağaçları yok eder. Firavun kendisinin haksızlık ettiğini, artık İsrail oğullarını salıvereceğini söyler, ama dolu kesilince sözünden döner.

Sekizinci bela bir çekirge yağmurudur. Çekirgeler bütün yeşillikleri yer. Firavun gene yalvarır; bir rüzgâr bütün çekirgeleri Kızıldeniz'e sürükler. Ama Firavunun yüreği – Yahve'nin dileği gereğince – hâlâ katıdır. İsrail oğullarını bırakmaz.

Dokuzuncu bela olarak Yahve Mısır'da karanlık olmasını emreder. Üç gün koyu karanlık olur, kimse kimseyi göremez; yalnız İsrail oğullarının evleri aydınlıktır. Firavun bu sefer, İsrail oğullarına, sığır ve koyunlarını bırakmak şartıyla gitmelerine izin verdiğini söyler. Musa: "Sen elimize kurbanlar ve yakılacak sunular da vermelisin, tâ ki, Tanrımız Yahve'ye kurban kesebilelim. Hayvanlarımız bizimle gelecektir, bir tırnak bile bırakılmayacaktır," der. Firavun da onu kovar.

Yahve Musa'ya: Mısır'a bir bela daha yollayacağını, ondan sonra da Firavunun onları salıvereceğini söyler ve sözlerine şunu da ekler: "Şimdi kavmin kulaklarına söyle ve her adam kendi komşusundan ve her kadın kendi komşusundan, gümüş şeyler ve altın şeyler istesin."

Bu son bela hepsinden ağırdır: Yahve gece yarısına doğru Mısır'ın ortasına çıkacağını ve "Taht üzerinde oturan Firavunun ilkinden, değirmen ardında olan cariyenin ilkine kadar" Mısır diyarında bütün ilk doğanları ve hayvanların ilk yavrularını öldüreceğini bildirmektedir. Musa bunları Firavuna söyler ve sonunda gene onun: "Tanrı'nın İsrail oğullarını Mısırlılardan ayırt ettiğini bilmeniz için, insandan hayvana varıncaya kadar, İsrail oğullarına karşı bir köpek bile dilini kımıldatmayacaktır," dediğini bildirir; sonunda da: "Şu bendelerinin hepsi bana gelecekler ve yere kapanarak sen ve sana tâbi olan bütün halk çıkınız, diyecekler, ondan sonra çıkacağım!" der ve öfkeyle Firavunun yanından ayrılır.

Tevrat, bu belayı ve İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışlarını anlatmadan önce, şeriatın ilk bölümünü vermektedir. Hikâyenin akışını kesmemek için bunu sonraya bırakalım.

Gerçekten gece yarısına doğru Yahve, taht üzerindeki Firavundan, zindandaki esire kadar herkesin ilk evladını, hayvanların da ilk doğurduklarını öldürür. Mısır'da, içinde ölü bulunmayan ev kalmaz. Bunun üzerine Firavun onlara çıkıp gitmelerini söyler. İsrail oğulları, daha mayası gelmemiş ekmek hamurlarını, teknelerine elbiselerini sararak omuzlarlar, konu komşudan ödünç diye aldıkları altın ve gümüşle elbiseleri de yanlarına alarak yola çıkarlar. Tevrat, büyük bir saflıkla bunu şöyle anlatır: "Ve Mısırlıların gözünde kavme lütuf verdi, ve istediklerini verdiler. Ve Mısırlıları soydular." Tevrat'a göre İsrail oğulları (kadın ve çocuklarından başka altı yüz bin kadar yaya erkekler olarak) Ramses'ten Sukkota'ya göç ederler.

Bu hesaba göre bütün kavmin, hiç değilse bir milyon kişi olması gerekmektedir ki, bu da imkânsızdır. Aslında Mısır'dan sadece, sonradan Yusuf Evi adını alan kabilenin göç ettiği söylenebilir. İleride göreceğimiz gibi Vaat Edilmiş Ülke'ye, Filistin'e yer-

leşen çeşitli Aramî kabilelerinin meydana getirdikleri birliğin tâ en eski çağlardan beri var olduğunu, bunların hepsinin aynı dedenin torunları olduklarını zihinlere sokmak için, bütün ulusun Mısır'da bu kadar çoğalmış oldukları ve sonunda hepsinin birlikte oradan çıktıkları hikâyesi doğmuştur. Aslında, göç edenler ancak birkaç bin kişi olabilirdi.

İsrail oğullarının Mısır'da geçirdiği son günlerde Tanrı, Musa'ya şu emri vermişti: "Bu ay size ayların başlangıcı olacaktır. İsrail'in bütün cemaatine söyleyip deyin: Bu ayın onunda her biri kendilerine bir kuzu, atalarının evlerine göre bir eve bir kuzu alacaklar. Ve eğer bir kuzu için bir ev küçükse, kendisini ve evin en yakın komşusu canlarının sayısına göre, bir tane alsınlar: kuzu için her birinin yemesine göre hesap edeceksiniz. Kuzunuz, kusursuz, erkek, bir yıllık olacak; kendinize koyunlardan yahut keçilerden alacaksınız. Ve onu bu ayın on dördüncü gününe kadar saklayacaksınız ve İsrail cemaatinin bütün hepsi onu akşamüstü boğazlayacaklar. Ve kandan alacaklar, ve onu içlerinde yiyecekleri evlerin iki kapı süvesi üzerine ve üst eşiği üzerine sürecekler. Ve o gece, ateşte kebap olmuş eti ve mayasız ekmek yiyecekler; onu acı otlarla yiyecekler. Ondan, çiğ yahut asla suda haşlanmış değil, fakat başı ve paçaları ve içleriyle beraber ateşte kebap edilmiş olarak yiyeceksiniz. Ve ondan sabaha kadar bir şey bırakmayacaksınız. Ve ondan sabaha kadar kalanı ateşte yakacaksınız. Ve onu şöyle yiyeceksiniz: belleriniz kuşanmış, çarıklarınız ayaklarınızda ve değneğiniz elinizde olarak; ve onu acele ile yiyeceksiniz; o, Tanrı'nın fısıhıdır (Pesah). Ve o gece Mısır diyarından geçeceğim ve insandan hayvana kadar bütün ilk doğanları vuracağım; ben Rab'im. Sizin bulunduğunuz evler üzerindeki kan size alâmet olacak; ve kanı görünce üzerinizden geçeceğim(...) Ve bugün sizin için anılma günü olacak, onu Rabbe, bayram tutacaksınız(...) Yedi gün mayasız ekmek yiyeceksiniz; hatta birinci gün evlerinizden mayayı kaldıracaksınız; çünkü birinci günden yedinci güne kadar mayalı ekmek yiyen her can, İsrail'den atılacaktır. Ve birinci günde mukaddes bir toplantı olacak, yedinci günde de mukaddes bir toplantı olacaktır. O günlerde aranızda

hiçbir iş işlenmeyecek, ancak her can için yenilecek şey, tarafınızdan yalnız bu yapılacaktır (yani yemek pişirilecek). Ve siz mayasız ekmek bayramını tutacaksınız; çünkü ordularınızı aynı günde Mısır diyarından çıkardım." (Çıkış: 12.)

Görülüyor ki, bu kısım Tevrat'ta, yersiz olarak, İsrail oğullarının henüz Mısır'da bulundukları zamana getirilmiştir. Çünkü Yahve burada, hem son belayı vereceğini ve bütün ilk doğanları öldüreceğini söylüyor, hem de İsrail oğullarının Mısır'dan artık çıkmış olduklarını sözüne ekliyor. Diğer yandan Yahudiler, mayasız ekmek bayramını İsrail oğullarının Mısır'dan ayrılırken ekmeklerinin mayasının tutmasını bekleyemediklerinin anısına bağlarlar. Şu halde bu bayram ne idi? Tevrat'tan biraz ayrılarak bunu açıklamaya çalışalım:

Pesah Bayramı

Tevrat'taki Mısır'dan çıkış hikâyesi Pesah Bayramı'na anlam vermek için şimdiki şeklini almışa benzemektedir. Aslında Musa için Tevrat'ta okuduklarımızın çoğu da böyle akıl dışı şeylerdir. Ama bunlar iyice incelenirse gerçek yönlerini anlamak imkânsız değildir.

Tevrat'a göre Musa, Mısır'da ilk doğanların ölecekleri haberleriyle, bu tehdidin yerini bulması arasında Pesah yemeğine hazırlanmayı söylemiştir. Çok yaygın bir düşünceye göre bu bölüm, Mısır'dan çıkışın gününü belirtmek için değil, sadece Musa'nın koyduğu bir ibadete sebep göstermek için uydurulmuş bir "nedensel" efsanedir. Burada, Yahve'nin yanılıp da İsrail oğullarının ilk doğanlarını vurmaması ve onların evlerinin üzerinden geçmesi ya da atlaması için bu evlerin kapı üstlerine ve eşiklerine kan sürülmesi söylenmektedir. Bir an için Musa'nın o sıradaki durumunu göz önüne getirelim: Önderlik yetkilerine sahip büyük bir adam, oldukça kısa bir süre içinde, yarı göçebe birtakım insanları kendi deyimiyle kölelikten kurtararak dedelerinin diyarına götürmek istemektedir. Bu göç için – ister gidip başka topraklarda yer-

leşmek, isterse yeniden göçebe hayatına dönmek için olsun – coğrafî ve politik şartlar son derece güçtür; üstelik başlarına geçtiği insanların aralarındaki bağ son derece gevşektir; ağızdan ağıza gelen rivayetler unutulmuş, âdetler bozulmuş, din bağları çözülmüştür. Bu insanın büyük düşüncesi ve ülküsü onları, kendisini de arıtmış ve özgürleştirmiş olan çölün havasında, arıtmak ve özgürlüğe alıştırmaktır. Bu insan kalabalığından, tek ve ortak, ama çoktan unutulmuş bir Tanrı etrafında bir birlik kurmak istemektedir. Ama bu amaca doğru daha ilk adımları atmaya bile bu insanların ruh dayanıklılığı yetmeyecektir. Gerçi bir birlik kurulmuştur; ama aynı yolda gitmek, aynı zorluklara katlanmak için yetmez. Böyle anlarda, birlik ruhunu uyaracak ve toplumu tek bir vücut haline getirecek törenlerin ve sembolik davranışların ne kadar önemli olduğunu tarihte sık sık görürüz. İşte Musa da çok eski, tarihin karanlıklarından kalma, kutsal çoban yemeği âyinini yeniden zorunluluk şekline getirmiş ve ona yeni bir anlam ve biçim vermiş olacaktır.

Eski Samîlerde her yıl ilk doğan kuzu ve oğlakların bir tanrıya adandığını biliyoruz; bunlar aşağı yukarı bir yıllık olunca, dolunay zamanında kesilir, pişirilerek yenirdi. Bu, klan içinde barış ve ortak sevinç bayramıydı; bu şölene yabancılardan klana kabul edilenler de alınır ve onlarla da kardeş olunurdu. Hayvanların kanı çadır direğine sürülürdü; bununla kötü ruhların (demonlar), belki de çok eskiden o hayvan soyunun, öç almak isteyecek ilk dedesinin, özellikle insanların ilk doğan evlatlarına kötülük etmemeleri amacı güdülürdü.

Mısır'dan çıkıştan az önce, ama henüz vaktini iyice kestiremediği bir sırada Musa, yola çıkmadan önceki geceyi, kutsal şölen gecesi olarak bildirmiş olabilir; beklediği haberi alınca da işaret vermiştir. Ayrı ayrı klanlarda da ayrı ayrı günlere dağılmış olan eski gelenekleri böylece bir geceye toplamış oluyordu. Aynı saatte bütün kabile, önceden ayrılmış olan hayvanları boğazlıyor, herkes onlardan yiyordu. Herkes kendi evindeydi, kimse dışarı çıkmayacaktı, ama herkes aynı zamanda kurbandan yediği için bütün kabile ortak bir şölene katılmış oluyordu. Kurbanların kanı da kapı

üstlerine ve eşiklerine sürülüyordu, ama artık bu, kötü ruhlar ya da hayvanların dedesi için değil, Yahve için yapılıyordu. Böylelikle de kabile kendi ilk doğan evlatlarını onun hışmından korumuş oluyordu. Bu, daha sonra Sina'da İsrail oğullarının Tanrı ile kuracakları kan bağlantısına bir hazırlıktı. Burada Pesah kuzusu, sonradan göreceğimiz kurbanlar gibi, Tanrı'ya kurban ediliyordu ama onlardan asıl ayrıldığı taraf, bunun ortak bir şölen oluşuydu. İleride göreceğimiz öteki kurbanları Yahve insanlarla birlikte yemektedir. Bunu kimi zaman bütün hayvanın yakılışından açıkça anlıyoruz. Burada ise, adanmış olan hayvanın sadece – eğer kalmışsa – artıkları yakılmaktadır. Bunda, bazı halklarda görüldüğü gibi, hayvanda var olduğuna inanılan gücü, kendine mal etmek de söz konusu değildir. Buradaki sadece O'nun, O'na adanmış olanın yenişidir. Bu törenin adı olan Pesah deyimine verilen "Yahve'nin İsrail oğullarının evlerinin üzerinden atlaması" anlamı sonradan ve tefsir yoluyla uydurulmuştur. Bu kelime aslında "bir ayak üstünde sekme" demektir. Bundan da, eski Kenanî göçebe törenlerinde bir çoban dansı yapıldığını, bunu da belki teke kılığına girmiş olan delikanlıların oynadıklarını tasarlayabiliriz. Böyle maskeli dinî dansların ne kadar eski bir geçmişi olduğunu, paleolitik çağdan kalma mağara resimleri gösterir. Kaldı ki günümüzdeki halk danslarının bazılarında da bu karakteri görüyoruz. Nabi İşaya (30, 29) şöyle der: "Bayram takdis edildiği (kutlandığı) gecede olduğu gibi ilâhi okuyacaksınız; ve Rabbin dağına, İsrail'in kayasına gelmek için zurna çalarak gider gibi yürek sevinci olacak." Burada aslında, kutsal bir danstan söz edilmektedir; ama nedense çevirisine alınmamıştır.

Pesah töreninde, herkesin giyimli, ayaklarında çarık, elde değnek olduğu halde yemek yiyişlerinde, belki de tempo ile bir sıçrama da söz konusu idi. Savaş danslarında gördüğümüz gibi, hazırlanılan olay önce jestlerle taklit edilmiş, göçün bir çeşit temsili yapılmış, sonra da yola çıkılmış olabilir. Musa mayasız ekmeği, yani göçebelerin kullandıkları ekmeği de törenin içine almış bulunuyor.

Pesah'ın ilkbaharda (15 Nisan, dolunay gecesi) kutlanması da

bunun Mısır'dan çıkışın anısı değil, bir bahar bayramı olduğunu anlatır. Mısır'dan çıkış üzerine olan bütün efsanenin bu bayrama bir başlangıç vermek ve onu ulusal tören haline getirmek için tertiplenmiş olması da mümkündür. Günümüzde bu bayramda mayasız ekmek ve acı otlar yenmekte, ama kuzu kesilmemektedir. Bunun nedeni Kudüs Tapınağı'nın yıkılmasından sonra Yahudilerde bütün kurbanların kaldırılmış olmasıdır. İleride de göreceğimiz gibi, Yahudilerde tapınak tektir ve Kudüs'tedir. O olmayınca, çoğu kurban kesmeye dayanan ibadetler de yapılamaz.

Pesah'tan yedi hafta sonra kutlanan "Hafta Bayramı" da aslında bir hasat bayramıyken, Tanrı'nın Sina'da Musa'ya kanunları vermesinin anısı olarak kutlanmaktadır.

Sonbaharda (15 Tişri) kutlanan ve bizim "Kamış Bayramı" dediğimiz "Çardak Bayramı" da eskiden bir su bayramı iken, sonradan şeriatın kutlanması anlamını almıştır. Bütün bunları ileride yeniden ele alacağımız için şimdilik bir tarafa bırakalım.

İsrail Oğulları Çöl Yolunda

Tevrat der ki: "Ve vaki oldu ki, Firavun, kavmi salıverdiği zaman Tanrı onları Filistîler diyarının yolundan, yakın olduğu halde götürmedi: Çünkü Tanrı dedi: Kavim harp gördüğü zaman, belki nadim olup Mısır'a döner; fakat Tanrı kavmi Kızıl Deniz çölü yolundan dolaştırdı; ve İsrail oğulları Mısır'dan silahlanmış olarak çıktılar. Ve Musa, Yusuf'un kemiklerini kendisiyle beraber aldı; çünkü İsrail oğullarına: Gerçekten Tanrı sizi ziyaret edecektir; ve kemiklerimi sizinle birlikte buradan çıkaracaksınız, diye sıkıca ant ettirmişti. Ve Sukkot'tan göç edip Etam'da, çölün kenarında kondular. Ve gündüzün ve geceleyin yürüsün diye, Tanrı onlara yol göstermek için, gündüzün bulut direğinde ve geceleyin ateş direğinde kavmin önünden ayrılmadı." (Çıkış: 13, 17-22.)

İleride sık sık adı geçecek olan Filistîler, M. Ö. 1250 yılına doğru başlayan ve yüzyıllar boyunca süren başka bir kuraklık devresinde, Balkanlar'dan sarkarak Miken ve Girit kültürünü yok eden

ve "Dorlar göçü" diye tanınan kavimler göçünün ikinci bir kolu olarak İtalya ve Sicilya'ya, oradan da Mısır'ın Delta kısmına giren denizci halkın torunlarıydı. Ama XIX. sülaleden Firavun Merenptah onları yenmiş ve Delta'dan püskürtmüştü. Onlar da Ürdün ülkesinin güneyinde deniz kıyısında yerleşmişler ve Filistîler adını almışlardı. Zaten Mısır'ın bütün buralardaki egemenliği artık sözde kalmıştı. Üstelik bu yeni saldırganlar demiri biliyor ve kullanıyorlardı; bununla korkunç bir silah üstünlüğüne erişmişlerdi. İşte İsrail oğullarının çekindikleri Filistîler bunlardı. Yukarıya aldığımız sözlerden dikkate değen ikinci nokta da "Yusuf'un kemiklerinin" de birlikte götürülmesidir. Bundan, Yusuf'un mumyasının dört yüz yıldan fazla zaman sonra, yerinden çıkarılarak götürüldüğünü anlıyoruz. Ama, Yakup'un öteki oğullarından hiç söz edilmemektedir. Halbuki bunlar, babaları Yakup Mısır'da ölünce, Yusuf'la birlikte Kenan iline gidip onu gömdükten sonra yeniden Mısır'a dönmüşlerdi, en azından Tevrat böyle demektedir. Bunların adının geçmeyişini yalnızca Yusuf'un mumyalanmış olduğuna mı vermeliyiz? İşin doğrusu, Mısır'da bulunan kabilenin, dendiği gibi on iki kabile ya da evin birleşimi değil, sadece Yusuf Evi olduğudur. Bunlar kutsal dedelerinin mumyasını, çıktıkları sonu belirsiz yolculuğa, belki de torunlarını korusun diye birlikte götürüyorlardı. Şüphesiz Musa da Yusuf Evi'ndendi, Tevrat'tan aldığımız bu bölümde dikkate değer üçüncü nokta da Yahve'nin gece gündüz, kabilenin başından ayrılmaması ve "gündüzün bir bulut direği, geceleyin de ateş direği içinde" onlara kılavuzluk etmesidir. İşte burada Yahve'nin astral (gök cisimlerine ilişkin) bir karakter taşımadığını, onun, önceleri, gökte oturdukları, buradan ara sıra inip insanlarla konuştukları anlatılan Eloh'lardan başka bir kişiliği olduğunu görüyoruz. Yahve belirli bir yere, bir yerli tapınağa da bağlı değildir. Yahve'nin tahtı, gezgincidir. İsrail oğulları onun tahtını konak yerinden konak yerine taşırlar. Şu halde ona bir "Yol Tanrısı" diyebiliriz. Göçerleri ve kervanları koruyan yol tanrıları başka Samîlerde de vardı. Mezopotamya'da yol tanrısı; "Yolları açan tanrı" denen Ay'la yardımcıları, Suriye'de de Akşam Yıldızı idi. Ur şehrinin yanı sıra Ay kültünün ikinci büyük

merkezi olan Harran'ın, İbrahim'in klanından ayrıldığı yer olarak gösterilmesi de herhalde önemsiz değildir. Zaten Harran adı da "yol, kervan" anlamına gelir. Yalnız İbrahim'e, daha sonra da Musa'ya yol gösteren Yahve, ay ya da akşam yıldızı gibi her zaman gökte görülmüyor, İsrail oğullarına kendi istediği zamanlarda ve istediği yerlerde görünüyordu. Mısır'da böyle bir tanrıya ihtiyaç olmadığı için Yahve unutulmuş olabilir. Ama Musa, kavmini yola çıkardığı zaman bu tanrının kültünü yeniden diriltmiş ve ona yeni bir düzen vermiş olacaktır. Bunu da ileride göreceğiz.

Tanrı, Musa'ya der ki: "İsrail oğullarına söyle, dönsünler ve Pihahirot önünde, Migdol ile deniz arasında, Ba'al-tsefon önünde konsunlar; onun karşısına denizin yanında konacaksınız. Ve Firavun İsrail oğulları hakkında diyecek: Onlar memleket içinde tutulmuşlardır, çöl etraflarını sarmıştır. Ve Firavunun yüreğini katılaştıracağım, ve onların arkalarına düşecek; ve Firavunda ve bütün ordusunda izzet bulacağım ve Mısırlılar bilecekler ki Tanrı benim." (Çıkış: 14, 2-4.)

Tevrat'a göre Firavuna, İsrail oğullarının kaçtığı haber verilir (halbuki önce buna izin veren kendisidir). O da arabasını hazırlatır, altı yüz seçme savaş arabasıyla "Mısır arabalarının hepsini" yanına alır, İsrail oğullarının peşinden yetişir. Onun geldiğini gören İsrail oğulları korkarlar ve Musa'ya: "Mısır'da mezar yok muydu ki bizi böyle, çölde ölmeye getirdin? Bırak bizi, Mısırlılara kulluk edelim!" derler. Tanrı da Musa'ya, İsrail oğullarının denize doğru ilerlemelerini, kendisinin de elini uzatarak denizi yaracağını söyler. Deniz açılır, İsrail oğulları kuru yerden, yürüyerek karşıya geçer. Önlerinde bulut direği, arkalarında "Tanrı'nın meleği" gitmektedir. Mısırlıların bulundukları yer karanlık, ötekilerinki aydınlık olur. Ama Firavun arabaları denize sürer, o da kuru yerden ilerler. Tanrı savaş arabalarının tekerleklerini çıkarır. Sonunda Yahve Musa'ya, elini uzatarak sulara yeniden kapanmalarını emretmesini söyler; Musa bunu yapınca deniz eski haline döner, bütün Mısırlı askerler, Firavunla birlikte boğulurlar.

Tevrat'ın burasında, dili bakımından, sonradan yazılmış olduğu açıkça görülen, Musa'nın bir ilâhisi vardır. Ama ondan sonra

gelen ve eski olduğu kesin olarak anlaşılan başka ve çok kısa bir bölüm de şudur: "İmdi Harun'un kız kardeşi nebîye Meryem eline tef aldı; ve bütün kadınlar teflerle ve rakslarla onun arkasından çıktılar. Ve Meryem onlara cevap verdi: Rabbe terennüm edin, çünkü gayretle yükseldi. Atı ve atlısını denize attı." (Çıkış: 15, 20-21.) Burada dinî bir şükran dansını görüyoruz. Ama işin daha önemli yanı Tevrat'ta ilk defa olarak (nebîye) yani "peygamber kadın" deyiminin geçişidir. İbranîlerde bazı soylarda, vecd haline gelme, olacakları doğrudan doğruya tanrıdan öğrenerek "Tanrı bana dedi!" diye başkalarına bildirme yetkisine sahip insanlar vardı. Bunlar İsrail oğullarının son zamanlarında sık sık seslerini duyurmuşlardır. Harun'un kız kardeşi, Musa'nın da kardeşi olacağına göre, Musa da acaba böyle bir soydan mıydı? Bundan başka, Meryem'in bu sözlerinin, yüzyıllardan sonra, bütün bu Kızıl Deniz mucizesi hikâyesinin doğmasına sebep olduğu kolayca anlaşılabilir. Bir kere Firavun, yani Mısır kralı, ülkesinden kaçan bir avuç köle için neden bizzat yola çıkacaktır? Aslında küçük bir birlik bu işi yapabilirdi. Zaten böyle bir olay, hatta daha küçük çapta bile geçmiş olsa, şimdiki bilgilerimize göre, bunu mutlaka Mısır kaynaklarından öğrenmiş olurduk. Anlaşılıyor ki – eğer bu doğruysa – Firavunun İsrail oğullarına verdiği izinden haberi olmayan bir sınır garnizonu komutanı onları kovalamış, sığ bir yerden karşıya geçen İsrail oğullarına yetişeyim derken, herhangi bir doğa olayı yüzünden müfrezesi sularda boğulmuştu ya da artık onları kovalayamayacak duruma düşmüştü. Bu, o kıyılarda kendisini hissettiren gelgit yüzünden olabileceği gibi, bir fırtınadan ya da volkanik bir olaydan doğma bir dalga yüzünden de olabilir. İsrail oğullarının yazıdan önce akıllarında tutabilecekleri hemen hemen sadece manzum parçalarla bazı hikâyelerdi. Bunlar da zamanla gittikçe daha fazla süslendi. Belki Meryem'in çok kısa olan sözleri de eklene eklene uzun bir ilâhi oldu ama onun asıl sözleri de unutulmadı. Büyüyerek Musa'nın ilâhisi haline de geldi. Bu ilâhinin şu sözlerine bakınız: "Sen rüzgârınla üfürdün, deniz onları örttü; büyük sularda kurşun gibi battılar." Bu bir fırtınanın anısından başka bir şey değildir.

Mısır'dan çıkışlarının ikinci ayında, çölde ilerlerken İsrail oğulları gene isyan eder. Bu sefer dertleri yemektir: "Keşke Mısır diyarında et kazanları başında oturduğumuz zaman doyuncaya kadar ekmek yerken Tanrı'nın eliyle ölseydik; çünkü bütün bu cemaati açlıktan öldürmek için bizi çöle çıkardınız," derler.

Yahve Musa'ya, gökten ekmek yağdıracağını, ama herkesin her gün yalnız bir günlük kadarını toplamasını, sadece altıncı günde iki günlük toplamalarını söyler. Bununla, onların Şabbat (cumartesi) gününü tutup tutmayacaklarını anlamak istemektedir. Bundan başka akşamları da bıldırcın yağdıracak, et ihtiyacını da böylece sağlayacaktır. Ama İsrail oğullarından bazıları, ne olur ne olmaz diye, Şabbat gününden başka günde de iki günlük ekmek toplarlar. Topladıkları "gök ekmeği" kırağıya benzer pul pul bir şeydir. Tevrat'a göre de tadı "ballı yufka" gibidir. Bu gök ekmeğine Tevrat'ın verdiği ad "man"dır. Gene Tevrat'a göre bundan her adam başına günde bir "omer" yani 3,70 litre düşüyordu ve İsrail oğulları tam kırk yıl bu man ve bıldırcınla geçinmişlerdi.

Öteki bölümlerden tamamiyle ayrı, çeşitli geleneklerin biraraya gelmesinden oluşan ve birçok ekler yapılmış olduğu dilinden anlaşılan bu bölüm (Çıkış: 16, 2-36) kayısıların olgunlaştığı zamanlarda, bir iki ay, ılgın çalılarını kaplayan bir cins bitki bitinin çıkardığı tatlı bir madde olan man'ın İsrail oğullarının nasıl imdadına yetiştiğini anlatmaktadır. Mısır'ın et kazanlarına hasret çeken İsrail oğulları, gündüzleri ağaçların altına damlayan, geceleri donan bu maddeyi unutmamışlardır. Ama araya, Şabbat günü bundan toplanmaması emri sonradan eklenmiştir. Buradaki, yalnız haftanın öteki günlerinde toplanan ve yenemeyen man'ın o gece kurtlanması ve kokması, ama cuma günü toplanan iki kat man'a cumartesi günü bir şey olmamasını anlatan acayip hikâye, Şabbat'ın yalnız insanlar için olmadığı, her şeyi kapsayan bir kanun olduğu düşüncesini vermek içindir. Ama bütün bu gariplikler içinde şunu da sezebiliyoruz: Musa Şabbat'la yeni bir şey getirmiş değildi; anlaşılan çok eski bir geleneği yeniden diriltmiş, ona yeni bir anlam vermiş ve farzlar arasına sokmuştu. Bununla Mu-

sa'nın yeniden canlandırdırdığı gelenek üç oluyordu: Tanrı'nın adı, Pesah ve üçüncü olarak da Şabbat. Babillilerde Şabbatu kelimesini görmekteyiz. Bu kelime yılın belirli günleri için kullanılırdı. Bu günler tanrının hiddetini yumuşatma ve günahtan kurtulma günleri olarak kabul edilirdi, her ayın ortasındaki gün de aynı adı alırdı, bu da elbette, dolunay gecesine rastlıyordu. Ayrıca, gene Babillilerde her ayın yedinci, on dördüncü, yirminci ve yirmi sekizinci günleri "kötü günler" ya da "kızgınlık günleri" olarak, uğursuz sayılırdı. Samîlerde ve hemen hemen bütün halklarda kutsal sayılan yedi, Babil'de daha önemli bir rol oynamaktaydı. Aynı inançla o kritik günlerde İsrail oğulları, bu uğursuz günleri hatırlamış olacaktır. Bu uğursuz günlerde Babil'de kralın, kâhinin ve hekimin işlerini durdurmaları gerektiğini, aksi halde iyilik yerine kötülük getireceklerini tabletlerde okumaktayız. Ama İsrail oğullarında Şabbat'ın uğursuzluğu zamanla kutsallık şekline girmiş olmalıdır. Artık bu, tam bir duruluk, kutsallık içinde geçmesi gereken bir gündür. Musa'nın, daha ilkel bir şekilde Midyanîler tarafından tutulan bu günü daha geliştirerek halkına mal ettiği de iddia edilmektedir. Bunu şöyle de anlayabiliriz: Pesah'ta hayvan yetiştiriciler nasıl ilk doğan kuzu ya da oğlağı Yahve'ye adıyorlarsa, nasıl erkek çocukların bir parçaları (sünnet) onun için kesiliyorsa, zamandan bir parçanın da ona adanması ve bu sebeple de tabu olması, bu geleneğin temelini teşkil eder. Ama sonra varılan inanca göre tıpkı Pesah kuzusu gibi, o gün de ne kutsal ne de sihirlidir; sadece Yahve'ye adandığı için kutsallık kazanır, zaten yukarıda söylediğimiz gibi, İsrail oğullarınca Yahve'den başka hiçbir kuvvet yoktur. Olan ve olacak olan her şey ondandır. Şu halde ne bir günün, ne de herhangi başka bir şeyin kendiliğinden iyi ya da kötü bir etkisi olacağı düşünülemez. Musa'nın gününde Şabbat'ın nasıl geçtiğini bilemeyiz. Ama Musa bununla, kavmini bir ulus haline getirmek için önemli bir adım atmış olmaktadır. İsrail oğulları böylelikle bir Tanrı etrafında toplanmaktadır. Aşağıda On Emir'de göreceğimiz gibi, Şabbat'ın bir toplumsal bir de evrensel olmak üzere iki cephesi vardır ve bunlar daima birbirlerini hatırlatmaktadır.

İsrail Oğullarının Yeniden İsyanı ve İlk Savaş

Günün birinde İsrail oğulları gene isyan ederler: Susuz kalmışlardır; gene Musa'ya ,"Bizi, evlatlarımızı ve sürülerimizi susuzluktan öldürmek için mi bu çöle getirdin?" diye bağırırlar. Tanrı Musa'ya der ki: "Kavmin önüne geçip İsrail ihtiyarlarından bazılarını beraber al ve nehre vurduğun âsânı eline alıp git. İşte ben Horeb'de, kaya üzerinde, senin önünde duracağım; ve kayaya vuracaksın, ve kavim içsin diye ondan sular çıkacak." (Çıkış: 17, 5-6.) Musa kendisine söyleneni yapar, İsrail oğulları da kana kana su içerler. Bu mucizelerin aslında, gerçekten olmuş şeylerin yüzyıllar içinde masallaşmış şekilleri olduğundan şüphe yoktur. Bütün bunlar, adı ne olursa olsun, büyük bir önderin Yusuf Evi'ni gerçekten çölden geçirdiğini açıkça anlatmaktadır. Bu yolculuğun kırk yıl gibi uzun bir zaman sürmesi elbette söz konusu olamaz.

Yusuf Evi'ne, ne de olsa çok uzun gelmiş olan bu göçebelik yılları, ağızdan ağıza geçerken böyle uzatılmıştır.

Tevrat'ın burasında İsrail oğullarının ilk savaşını görüyoruz:

Amalek adı verilen ve daha sonraları da İsrail oğullarıyla savaşları olduğunu bildiğimiz kabile onlara saldırır. Musa sadık adamı Yeşu'ya silah kullanabilecek adamlar seçmesini ve onları alarak savaşa girişmesini söyler, kendi de bir tepeden savaşı seyreder. Kollarını göğe kaldırdığı zaman İsrail oğulları, indirdiği zaman da Amalek üstün gelmektedir. Musa ihtiyardır, elleri çabuk yorulur. O zaman Harun'la Hur, onu bir taşın üzerine oturturlar, iki yanına geçerek ellerini kaldırırlar, tâ güneş batıncaya kadar böyle yaparlar. Yeşu da "Amelek'i ve kavmini kılıç ağzıyla kırar." Musa, Tanrı'nın, kuşaktan kuşağa Amalek'le savaşacağı müjdesini verir.

O zamana kadar kabilenin her işi Musa'nın üzerindedir; her zaman başında bir sürü insan vardır, hatta ihtiyarlar onunla birlikte yemek yerler; bütün davaları o görür. Kaynatası Midyan kâhini Yetro, Musa'nın daha önce yanına göndermiş olduğu kızı Tsippora ile iki torununu alarak onun yanına gelince bu durumu

görür ve ona: "Bu yaptığın iyi değil," der. "Sen bu işi yalnız yapamazsın, kuvvetten düşersin. Senin işin Tanrı ile ulus arasında aracılıktır. Onlara kanunları ve şeriatı öğret. Ama onların arasından Tanrı'dan korkan, yetenekli insanları seç. Kavmi de biner, yüzer, ellişer, onar kişilik gruplara ayır. O seçtiklerini bunlara başkan yap. Bunlar küçük işleri kendileri sonuçlandırsınlar. Yalnız büyük işleri sana getirsinler." Tecrübeli reisin bu öğüdü üzerine Musa, ilk defa olarak, İsrail oğullarını organize eder.

Birçok bilginlerin düşüncelerine göre, Musa'nın dinine asıl şekil veren de Yetro'dur. Buna kanıt olarak Tevrat'ın şu sözlerini alırlar:

"Ve Musa'nın kaynatası Yetro Tanrı için yakılan takdime (sungu) ve kurbanlar aldı; ve Harun ile İsrail'in bütün ihtiyarları, Musa'nın kaynatası ile beraber, Tanrı'nın huzurunda ekmek yemek için geldiler." (Çıkış: 18, 12.) Burada gerçekten İsrail oğullarının o zamana kadar ilk defa olarak Tanrı'ya törenle kurban sunduklarını okuyoruz. Fakat yukarıdan beri gördüğümüz gibi Tevrat, hatta genel olarak bütün Eski Ahit pek güvenilir bir kanıt değildir. Onun için sadece bu kanıtla sonuç çıkarmak fazla iddialı bir iş olur. Ama gene de bu olayın dikkate değer olduğunu söylememiz gerekir. Daha ilginç bir nokta da Yetro'nun Yahve için değil, Elohim, yani tanrılar için kurban getirdiğinin yazılı olmasıdır.

Tanrı'nın İsrail Oğullarıyla Antlaşması: On Emir

"İsrail oğulları Mısır diyarından çıkışlarının üçüncü ayında, o günde Sina çölüne geldiler. İsrail oğulları orada, dağın karşısında kondu. Ve Musa Tanrı'nın huzuruna çıktı ve Tanrı onu dağdan çağırıp dedi: Yakup Evi'ne böyle diyeceksin, ve İsrail oğullarına bildireceksin: Mısırlılara ne yaptım ve sizi nasıl kartal kanatları üzerinde taşıdım ve sizi kendime getirdim, gördünüz. Ve şimdi, eğer gerçekten sözümü dinleyecek ve ahdimi tutacaksanız, bana kavimlerden has kavim olacaksınız." (Çıkış: 19, 1-5.)

Musa bunları İsrail oğullarına söyler, onlar da Tanrı'nın dediklerini yapacaklarını bildirirler, o da gidip bunu Tanrı'ya haber verir.

Tanrı Musa'ya, onunla sözleşirken bütün kavmin duyabilmesi için, hepsinin dağın yanına gelmelerini, ama dağa çıkmamalarını, hatta bir kenarına bile dokunmamalarını söyler. Dokunana el değdirilmeyecek (çünkü tabu olan bir şeye dokunmuş ve mundar ya da tehlikeli olmuşlardır), onlar taşlanacak ya da okla öldürülecektir. Musa bunları da İsrail oğullarına anlatır, onlara giysilerini yıkamalarını, kadına yaklaşmamalarını ve üç gün sonrası için hazır olmalarını söyler. Şimdi sözü gene Tevrat'a bırakalım: "Ve vaki oldu ki, üçüncü günde sabah olunca gök gürlemeleri ve şimşekler ve dağ üzerinde koyu bir bulut ve çok kuvvetli boru sesi oldu; ve ordugâhta olan bütün kavim titredi. Ve Tanrı'yı karşılamak için Musa, kavmi ordugâhtan çıkardı, ve dağın eteğinde durdular. Ve Sina dağı hep titriyordu, çünkü Tanrı onun üzerine ateş içinde inmişti; ve onun dumanı ocak dumanı gibi çıkıyordu, ve bütün dağ çok titredi. Ve boru sesi gitgide kuvvetlenince, Musa söyledi ve Tanrı ona sesle cevap verdi. Ve Tanrı Sina dağı üzerine, dağın tepesine indi, ve Tanrı Musa'yı dağın tepesine çağırdı; Musa da çıktı." (Çıkış: 19, 16-20.)

Bir yanardağ patlamasını pek hatırlatan bu satırlardaki anlatış gücü, çevirinin bozukluğuna rağmen belli değil mi?

Şimdi Tanrı İsrail oğullarına, onların anayasası diyebileceğimiz ve günümüzde çoğu pek doğal görünmekle birlikte, gerçekten ölümsüz olan On Emir'i vermektedir.

On Emir

Ve Tanrı dedi:

Seni Mısır diyarından, esirlik evinden çıkaran Tanrın Yahve benim.

Karşımda başka ilâhların (tanrıların) olmayacaktır.

Kendin için oyma put, yukarıda, gökte olanın, yahut aşağıda,

yerde olanın, yahut yerin altında sularda olanın hiç suretini yapmayacaksın: onlara eğilmeyeceksin; ve onlara ibadet etmeyeceksin; çünkü ben, senin Tanrın Rab (Adonai), benden nefret edenlerden babalar günahını çocuklar üzerinde, üçüncü kuşak ve dördüncü kuşak üzerinde arayan, ve beni seven ve emirlerimi tutanların binlercesine inayet eden, kıskanç bir Tanrı'yım.

Tanrın Rabbin ismini boş yere ağza almayacaksın; çünkü Rab kendi ismini boş yere ağza alanı suçsuz tutmayacaktır.

Şabbat gününü takdis etmek için onu hatırında tut. Altı gün işleyeceksin ve bütün işini yapacaksın; fakat yedinci gün Tanrın Rabbe Şabbat'tır; sen ve oğlun ve kızın, kölen ve cariyen ve hayvanların, ve kapılarında olan garibin, hiçbir iş yapmayacaksın; çünkü Rab gökleri, yeri ve denizi ve onlarda olan bütün şeyleri altı günde yarattı, ve yedinci günde istirahat etti; bunun için Rab Şabbat gününü mübarek kıldı; ve onu takdis etti.

Babana ve anana hürmet et, tâ ki, Tanrın Rabbin sana vermekte olduğu toprakta ömrün uzun olsun.

Katletmeyeceksin.

Zina etmeyeceksin.

Çalmayacaksın.

Komşuna karşı yalan şehadet etmeyeceksin.

Komşunun evine tamah etmeyeceksin; komşunun karısına, yahut kölesine, yahut eşeğine, yahut komşunun hiçbir şeyine tamah etmeyeceksin. (Çıkış: 20, 1-17.)

Tanrı'nın bu buyruklarını bildirdiği sırada "bütün kavim gök gürlemelerini, şimşekleri, boru sesini ve dağın tüttüğünü" duyar ve görür; korkudan titrerler ve Musa'ya: "Bizimle sen söyleş, dinleyelim; ama Tanrı bizimle söyleşmesin, tâ ki ölmeyelim," derler. Musa da onlara: "Korkmayın, çünkü Tanrı sizi imtihan etmek, ve günah işlememeniz için korkusunu gönlünüze yerleştirmek için karşınıza geldi," der. Ama ötekiler gene de dağdan uzakta dururlar. Musa da Tanrı'yla konuşmak için "koyu karanlığa" girer.

Tevrat'ta bundan sonra Tanrı'nın verdiği oldukça uzun bir ya-

sa görüyoruz. Ama bunun birçok maddelerinin zamanla buraya katıldığı besbellidir. İleride, İsrail şeriatını ele aldığımız zaman görüleceği gibi bunda, henüz göçebe olan ve gene Tevrat'ın dediğine göre, kırk yıl çöllerde dolaşacak bir halka verilen; tarlasını kaç yıl ekeceği, bağının ilk ürününü Tanrı'ya nasıl sunacağı gibi birçok gereksiz emirler vardır. Ama asıl On Emir, dikkatle ele alınmaya değer.

Önce şunu gözümüzün önüne getirelim: Musa ya da asıl bilmediğimiz adı ne ise o önderin, Mısır'dan yola çıkardığı, belki de ayrı ayrı yola çıkmış ve tehlikeler karşısında çok gevşek bir bağla birleşmiş olan kabileler arasında, Aramî dilinin lehçelerini konuşmaktan başka hiçbir bağ olmadığını düşünelim. Bu kabilelerden ya da Tevrat'ın deyimiyle "Ev"lerden bir "İsrail Evi"nin kurulması gerektir. Artık Mısırlılardan korkuları yoktur. Ama etrafları başka düşmanlarla çevrilidir. Çöl büyüktür, otlak yerleri, vahalar sayılıdır. Buralarda başka göçebelere karşı savaşmaları gerekmektedir. Nitekim bu çarpışmalardan bazılarının hikâyelerini de Tevrat'ta okuyoruz. Bundan başka, kendi deyimleriyle "Ordu", yerleşik halkların oturduğu bölgelere erişince, düşmanlar daha da güçlü ve korkunç olacaktır, bunların başında, Samî Kenanîlerle, bir Hint-Avrupa kavmi olan Filistîler vardır.

İsrail oğullarının devlet kurmadan önce, bir *Amphiktyonia* kurmuş oldukları, artık hemen hemen herkesçe kabul edilmektedir. Bu kelimenin anlamı: "Tanrılar arasından birini kendilerine koruyucu olarak seçen, onun hizmetinde ve onu korumak için birleşen halklar"dır ki, bunlar birbirlerine politik bakımdan da bağlanırlardı. Bu kelime Yunancadır; örneği de eski Yunan'da Delphi'deki Apollon tapınağını kutsal merkez sayan şehirlerdir. Bir dinî merkeze bağlı kabilelerden altılı ya da on ikili birlikleri Samîlerde de, Hint-Avrupa kavimlerinde de görmekteyiz. Bunlar, tapınağın bakımını birer ya da ikişer ay süreyle üzerlerine alırlardı. Doğu Ürdün'deki Aramî şehirleri önce böyle on ikili bir dinî birlik iken, sonradan Ammon, Maob ve Edom krallıkları haline gelmişlerdi. Tevrat'ın Tekvin (Yaratılış) kitabında sık sık Aramîlerin, İsmailîlerin, Edomîlerin ve Horîlerin böyle on ikili ya da altılı

birliklerinin sözü geçer. İşte İsrail'in on iki kabilesi ya da evi, böyle bir birlikti. Cahiliye devri dediğimiz, İslâmdan önceki zamanlarda Hicaz'daki Arap kabile ve klanları da sadece, Kâbe'yi kutsal merkez olarak tanımakta birleşmekteydiler.

Ama Musa'nın gününde böyle bir *amphiktyonia*'dan henüz söz edilemez. Aslında Mısır'dan göçenler, herhalde yalnız "Yusuf Evi" denen kabile ile, ona katılanlardan ibaret olacaktı. On iki "eve" dair olan bütün hikâyeler, ancak bu dinsel birlik kurulduktan sonra, aralarında soydaşlık bilinci uyandırmak için kâhinler (kohenler) tarafından tertiplenmişti.

İşte On Emir, bu henüz sürü halinde olan insan kalabalığını disiplin altına almaktaydı.

Musa'nın On Emir'i almak için Yahve'nin yanına çıkmasından önce, bir kere daha onunla konuşması vardır ki, bunda Tanrı'nın şöyle söylediği anlatılır: "Yakup Evi'ne böyle diyeceksin, ve İsrail oğullarına bildireceksin. Mısırlılara ne yaptım ve sizi nasıl, kartal kanatları üzerinde taşıdım ve sizi kendime getirdim, gördünüz. Ve şimdi eğer gerçekten sözümü dinleyecek ve ahdimi tutacaksanız, bana bütün kavimlerden has kavim olacaksınız: çünkü bütün dünya benimdir; ve siz bana kâhinler devleti (kohanim mamlaka), ve mukaddes millet (goy kadoş) olacaksınız." (Çıkış: 19, 3-6.)

Bu sözlere bakılırsa, İsrail oğullarının arasında ayrı bir kâhin (kohen) sınıfının olmaması gerekir. Şu halde bütün bunların İsrail oğulları adını alacak olan toplumun, henüz küçük bir çekirdeğini meydana getiren kabile için düşünülmüş olduğu anlaşılır.

Burada Yahve, onlarla bir antlaşmanın sözünü ettiğine göre de, bu topluluğun daha önce Yahve ile ilgisi olmadığı, bu Tanrı'nın onlar için yeni olduğu ya da onu çoktan unutmuş oldukları sonucuna da varılır. Aslında bunun böyle olduğu da açıktır: Daha önceleri en çok Elohim (Eloh'lar) adı geçerken artık Tanrı'nın kutsal adı Yahve'dir. Bütün ibadet şekilleri, çadır-tapınak, And Sandığı (Ahit Sandığı) da hep bundan sonra ortaya çıkmaktadır.

Şu halde, acaba Yahve adlı Tanrı'yı Musa mı getirdi, yoksa bu Tanrı, hiç değilse küçük bir toplumda saygı görmekteydi de Musa

bunu, yeni toplumun tanrısı şekline mi soktu? Hayli yaygın bir düşünceye göre, Kenîler denen bir Samî kabilesinin gözle görülmeyen, insana benzer bir tasvirle gösterilmesi caiz olmayan tanrısıydı bu. Kenîler adlarını, Âdem'in oğlu Kabil'den almışlardı. İhtimal ki Musa, bu Tanrı'ya bağlanmış ve Şeria vadisine yerleşmek üzere yola çıkan göçebe kabilelere bunu tek Tanrı olarak benimsetmeye uğraşmıştı.

On Emir'i, bu söylediklerimizin ışığı altında gözden geçirirsek onu daha iyi anlayabileceğimizi umuyorum:

On Emir'in ilk dördü, Yahve'den başka tanrılara tapılmaması, onlar için putlar yapılmaması, Tanrı'nın adının lüzumsuz yere anılmaması ve Şabbat gününde hiçbir iş yapılmaması yolundadır. Bunların yasaklanmasına bakılırsa, daha önce var oldukları kolayca düşünülebilir.

"Karşımda başka tanrıların olmayacaktır!" buyruğunu kolayca anlayabiliriz; çünkü Yahve, İsrail oğullarının "Melek" yani melîki, hükümdarıdır, ikinci, ortak bir hükümdara elbette tahammül edemezdi. Onlar varsın başka halkların tanrısı olsunlar, İsrail oğulları onları saymamalıdır. Görülüyor ki, henüz tek, eşitsiz ve evrende ortaksız bir tanrı tasarımı doğmamıştı.

İkinci emir: "Kendin için oyma put... yapmayacaksın"dır. Yukarda söylediğimiz gibi, Kenîlerin tanrısı da tasvirsizdi. Ama bu, tasvir düşmanlığının sebebi neydi? Bildiğimiz gibi, Mısırlıların tanrıları çeşitli tabiat görüntülerinin, ışığın, karanlığın, ölümün, göğün vbg. tanrılaştırılmış haliydi. Halbuki Yahve, bir yol tanrısıydı ve bütün doğa olayları ondan gelmekteydi, yani tek bir Tanrı'da, ötekilerin hepsinin görevleri toplanmıştı. Nitekim, önce de anlatmış olduğumuz gibi, hem iyi, hem zalim olan bir Tanrı'ydı o; kendisine karşıt bir şeytan tasarımı bile henüz doğmamıştı. Şu halde ona, bütün bunları ifade edecek bir "oyma put" yapmak, tehlikeli bir çığır açacaktı. Belki Kenîler, teknik yetersizlikleri yüzünden bunu yapmamışlardı, ama ikinci buyruk olarak bunun ileri sürülmesi, tamamiyle amaçlıdır ve bu sayede, göksel dinlerin ilki olan Musevilik saf olarak kalmıştır. Bu buyruğun arkasından gelen korkutma: "Çünkü ben, senin Tanrın Efendin benden nef-

ret edenlerden babaların günahını çocuklar üzerinde, üçüncü kuşak üzerinde ve dördüncü kuşak üzerinde arayan, ve beni seven ve emirlerimi tutanların binlercesine inayet eden, kıskanç bir Tanrı'yım" sözleri, Yahve'nin bu ikili, zalim ve lutfedici karakterini gösterdiği gibi, bu dinde henüz bir Ahiret, Yargı Günü, Ölümsüz Hayat düşüncelerinin bulunmadığını da anlatır. Her suçun cezası bu dünyadadır ve bu ceza, yalnız suçu işleyene değil, tıpkı bazı diktatörlerin 20. yüzyılda yaptıkları gibi, hatta daha da öte olarak, torunun çocuğuna kadar çektirilecektir. Halbuki Mısırlılarda ölülerin ruhlarını Osiris'in yargılayacağı, onların yüreklerinin bir terazide tartılacağı inancı vardı. Bu yargılama sırasında, ölünün kendini savunması için, yanına bir de yazılı savunma verilirdi. Ölünün ruhu ya güneş tanrısıyla göklere çıkar ya da Osiris'le birlikte yeraltına giderdi. Güneş tanrısıyla her gün yeni bir hayata doğar, Osiris'le de bitkilerin süregiden yenilenmelerine katılırdı. Sümerlerde ölülerin ruhları "dönüşü olmayan diyarda" silik ve anlamsız bir gölge hayatı sürerlerdi. Musevilerde can (nefeş) – buna (roah) da denirdi – etle (basaâr) birlikte bir zaman mezarda kalır, sonra da ölüler diyarına (şe'o'l) giderdi. Orada ne Tanrı'yla ne de insanlarla ilgisi olmayan bir gölge varlığı sürerdi. İsrail oğullarının daha sonra İranlıların etkileriyle, doğruluktan ayrılmayanların yeniden dirileceği inancını benimsediklerini görüyoruz. On Emir'in Tanrısı cezayı da, ödülü de uzak geleceklere bırakmamaktadır, bu da o zamanki toplumun disiplin altına alınmasında yararlı olmuştur: sık sık başlarına gelen belaların hep Tanrı'dan geldiğine inanmaları zarar değil, yarar getirmişti. Üstelik birinin suçunun cezasını hepsinin çekeceği düşüncesi de onları doğru yoldan sapmaktan el birliğiyle kaçınmaya götürmüş olmalıdır.

Üçüncü emir, yani "Tanrı'nın adını boş yere ağza almayacaksın; çünkü Tanrı kendi adını boş yere ağza alanı suçsuz tutmayacaktır," emri, ilk bakışta önemsiz, hatta anlamsız gibi gelebilir. Ama iş aslında öyle değildir. Bundaki amaç, Yahve adının herhangi bir sihir, bir büyü için kullanılmasını önlemektir. O çağlardaki öteki halklarda din, sihirle iç içeydi. Aynı zamanda sihirbaz olan

rahipler ya da büyücüler, işin gereğine göre bir tanrıyı, esrarlı birtakım âyinlerde, adlarıyla çağırırlardı ve o tanrının da bu çağırışa mutlaka geleceğine inanılırdı. Bunun kalıntıları, yakın zamanlara kadar bizde de süren cin davetleri, hatta biraz da ispiritizma toplantılarıdır. İşte On Emir'in üçüncüsü bunu önlemektedir. Bu emirleri açıklayan ve genişleten yasada bunu daha açık bir madde halinde görüyoruz. "Afsuncu karıyı yaşatmayacaksın!"

Dördüncü emir, Şabbat gününün tutulmasıdır. Bunu, günümüzdeki ücretli hafta tatili gibi, sosyal bir amaca yormak doğru değildir. Bu emre kadar, yapmayacaksın, etmeyeceksin gibi, hep olumsuz geçen emirlerden sonra bu, olumlu bir emirdir. Bundan sonraki, "Babana ve anana hürmet et..." emri de böyledir. Bunlardan Şabbat, yani cumartesi günü, Yahve'yi hatırlamak, bütün bir gün sadece onun için ve onunla olmak amacını güder. İsrail oğullarında asıl ibadet âyinleri kohenler tarafından yapılmaktaydı. Halkın bundaki payı, çeşitli vesilelerle ona sunulacak kurbanları ve başka sunguları getirmektir. Ama Şabbat günü ve öteki bayramlar için, herkesin katılacağı, herkesin kendi soyu arasında kutlamasıyla birlikte, gene de toptan bir kutlama karakterini taşıyan ibadetlerdi denebilir. Tapınakta kesilen kurbanları genel olarak kâhinler yerken, Şabbat günü ve öteki kutsal günlerde (örneğin Pesah'ta) kutsal yemek, soy arasında yenirdi. O gün, dinsel görev, ailenin babasınındır, kâhinin bu törende ödevi yoktur.

Beşinci emrin, yani "Babana ve anana hürmet edeceksin"in de amacı, tıpkı Şabbat gibi, geleneğin sürdürülmesiydi. Şabbat nasıl her seferinde, bütün İsrail oğullarını birleştirmek, tıpkı birarada imişler gibi hep birden Tanrı'yı anmak amacını güdüyorsa, ikincisi de "zaman" içinde ümmetin, geleneklerini hiç değiştirmeden, Yahve'nin dediği gibi, "kohenlerden bir devlet" olarak yaşamalarını, aile kurumunu ve sosyal saygıyı korumak amacını gütmektedir.

Ama acaba neden Şabbat için bir emir vardır da, öteki törenler, örneğin Pesah, yani Paskalya, çardak bayramı, yeni yıl bayramı ve Purim bayramından hiç söz edilmemektedir? Acaba bu emir, İsrail oğullarının tutsaklık günlerinde, Tapınak'tan uzakta

oldukları sırada, yalnız Şabbat'ı kutlayabildikleri sırada mı On Emir'e girmişti? Ama işi böyle alırsak emirlerde daha birçok eksikler görürüz; örneğin sünnet de yoktur. Üstelik emirler neden on gibi yuvarlak bir sayıdadır? Ama her şeyden önce şunu göz önünde tutmalıyız ki, On Emir, din ile ahlakı birleştiren ilk belgedir. Beşinci emirden sonraki, adam öldürmeyeceksin, zina etmeyeceksin, çalmayacaksın, komşuna karşı yalancı tanıklık etmeyeceksin, komşunun evine, karısına, kölesine, cariyesine, öküzüne, eşeğine, hiçbir şeyine göz koymayacaksın buyrukları, ilkel halklarda doğrudan doğruya dinî buyruklar değildir. Hatta davacısı çıkmazsa, adam öldürmek bile cezalandırılacak bir suç sayılmamaktadır.

Beri yandan, zamanının üstün kültürlü halklarının ahlak yasalarıyla karşılaştırıldığı zaman On Emir, parıltısından kaybetmez değildir. Bunu anlamak için bir de Mısırlıların, Osiris'in yargısı sırasında ölünün kendini savunması için yanına verilen "Ölüler Kitabı"na göz atalım. Buraya aldıklarımız da, rivayete göre Musa'nın yaşamış olduğu devirden kalmadır. Bu "Ölüler Kitabı"nda özetle şunları görüyoruz:

"İnsanlara karşı hiçbir günah işlemedim(...) Onları aç koymadım. Gözyaşı dökülmesine sebep olmadım. Adam öldürmedim. Öldürülmesini emretmedim. Kimsenin acıya uğramasına sebep olmadım. Tapınaklardaki yiyecekleri azaltmadım. Tanrılara sungu olan ekmeklere zarar vermedim. Ölülerin çörek sungularını çalmadım. Zina etmedim. Tahıl ölçeğini küçültmedim. Terazinin dirhemini ağırlaştırmadım. Terazinin dilini bozmadım."

Sümerlerden de örnek verelim: Onlarda da tanrılar, tıpkı İsrail oğullarında olduğu gibi, insanları ancak kendilerine hizmet etmeleri ve kendilerine karşı olan dinsel ödevleri yerine getirmeleri şartıyla korurlar. Hayat tanrılardan gelir; onlar canı verdikleri gibi geri de alabilirler. Uzun ömür dindarlığın ödülüdür; erken bir ölüm günahların cezasıdır. Yalnız tanrılar ölümsüzdür, insanların kaderi ölmektir. İnsanların alınyazısı tanrıların elindedir ve önceden belirlenmiştir, ama, tanrılar istedikleri zaman bunu değiştirebilirler. Tanrılar dünyayı, iyiliğe iyilik, kötülüğe kötülük prensi-

biyle yönetirler. Onlara karşı insanın baş ödevi, onlardan korkmaktır. Tanrılardan korkmayan mutlaka cezasını bulur:

"Her gün Tanrı'na saygını göster,
Kurbanla, duayla ve uygun tütsülerle.
Tanrı'na yürekten bağlanmalısın;
Tanrı'ya karşı, doğru olan da budur,
Dua, yakarış ve dize gelme
İşte her gün ona vereceklerin bu.
İşte o zaman gücün artar senin...
Tanrı korkusu refah getirir,
Kurban uzatır ömrü
Dua da arıtır günahları."

Şurpu adı verilen ve belaları defetmek için kullanılan duaları içinde toplayan yazılarda şunları okuyoruz:

"Önce adadığı, sunmaya söz verdiği, ama sözünü geri aldığı
Bir kurbanla, Tanrı'ya hakaret ettiği için mi oldu bu?
Tanrısını ve tanrıçasını kendine kızdırdı mı o?
Doğru olmayan terazi mi kullandı?
Haksız parayı aldı, haklı parayı almadı mı?
Arkadaşının karısına ilişti mi?
Arkadaşının kanını akıttı mı?
Babayı oğuldan ayırdı mı?
Oğulu babasından ayırdı mı?
Dostu dosttan ayırdı mı?
Tutsağı salıvermedi mi, bağlı olanı çözmedi mi?"

Bir Babil tabletinde de şunlar yazılıdır:

"Hastalık, yatalaklık, felaketler, zorluklar
Çöktü onun üzerine, feryat, iç çekme,
Darlık, sıkıntı, korku, titreyiş
Ondan isteklerini aldı götürdü.
'Günah işledim ve onun için hastayım ben,' diye sana ağladı.
İçi ezilmişti, onun için titredi karşısında."

Görüyorsunuz ki, İsrail oğullarına öğretmenlik eden iki büyük uygarlıkta da ahlak, On Emir'deki prensipleri aratacak gibi değildir. Zaten bundan yoksun bir toplumun sürebilmesi de imkânsızdır. Ama bizim kitabımız bir genel din tarihi değildir. Onun için yeniden konumuza dönelim.

Musa Tanrı'dan, "Ahit Kitabını" alınca İsrail oğullarına okur. Onlar da, "Tanrı'nın söylediklerini yapacağız ve dinleyeceğiz," derler. Musa, kesilen kurbanın kanını alıp onların üzerine serper ve: "İşte, bütün bu sözler hakkında Rabbin sizinle ettiği akdin kanı!" der.

Bundan sonraki sözler çok gariptir. O zamana kadar yalnız Musa'nın görebildiği anlaşılan Yahve, başkalarına da gözükür:

"Ve Musa ile Harun, Nadab ve Abihu ve İsrail'in ihtiyarlarından yetmiş kişi çıktılar ve İsrail'in Tanrısını gördüler; ve onun ayakları altında, gök yakuttan tuğla döşeme gibi, aydınlıkça asıl göğe benzer bir şey vardı. Ve İsrail oğullarının asilzâdelerine dokunmadı; ve Tanrı'yı gördüler ve yiyip içtiler." (Çıkış: 24, 9-11.)

Musa'nın yaptığı, Samîlerden bir antlaşmayı resmî şekle koymak için daima yapılagelen bir kurban ziyafetinden başka bir şey değildi. Eski Yunanlıların da mızraklarını kurban kanına batırarak ant içtiklerini biliyoruz. Babil'de bu gelenek M. Ö. 3. binin ilk yarısından beri bilindiği gibi, Güney Arabistan'da da M. Ö. 7. yüzyılda aynı gelenek vardı. Tanrı'nın görünüşüne gelince, eskiden bu kısmın daha uzun olduğu, sonradan, artık İsrail oğullarının inancıyla çelişmeye başlayınca kısaltıldığı anlaşılmaktadır. İkinci bir olasılık da, ileride göreceğimiz mistik akımlar sırasında, bu "gök yakut" taht üzerindeki tanrı tasvirinin bu bölüme katılmış olduğudur. Ama Tevrat'ın yazarının dikkatinden herhalde kaçmış olan bir nokta, gene aynı kitapta, yani Çıkış'taki sözlerdir: "Ve (Musa) dedi: Niyaz ederim, kendi izzetini bana göster: (...) Ve (Tanrı) dedi: Yüzümü göremezsin; çünkü insan beni görüp de yaşayamaz. Ve Tanrı dedi: İşte, yanımda bir yer var, ve kaya üzerinde duracaksın. Ve vaki olacak ki, izzetim geçtiği zaman seni kayanın bir kovuğuna koyacağım ve ben geçinceye ka-

dar elimle seni örteceğim; ve elimi kaldıracağım ve arkamı göreceksin; fakat yüzüm görülmeyecek." (Çıkış: 33, 20-23.)

Bir yanda kendini bütün İsrail soylularına gösteren Yahve, öteki yanda Musa'ya sadece "arkasını" göstermektedir. Ama, dediğimiz gibi, Tevrat'ta böyle çelişmeler pek çoktur.

Bundan sonra Musa, kırk gün dağda kalır ve taştan yonttuğu levhalara Yahve'nin emirlerini yazar. Ama İsrail oğulları, Tanrı'nın o söz dinlemez, âsi evlatları, bu kadar mucize gördükleri halde, gene yoldan çıkarlar ve Harun'a, "Bizim önümüzden gidecek tanrılar yap, çünkü şu bizi Mısır'dan çıkaran Musa'ya ne olduğunu bilmiyoruz," derler. O da: "Karılarınızın, oğullarınızın ve kızlarınızın kulaklarındaki altın küpeleri bana getirin!" der. Bu altınlardan bir buzağı (boğa [?]) heykeli yapar. Ertesi günü bayram ilan eder. O gün erkenden kurbanlar kesilir. İsrail oğulları kendilerine bir ziyafet çekerler. Ama Tanrı bunu duymuştur. Musa'ya: "Git, İsrail oğulları gene yoldan çıktılar, onları öldüreceğim, senden de yeni bir büyük halk türeteceğim!" der. Musa yalvarır, Tanrı'nın gazabını yatıştırır. Elinde iki yüzleri yazılı, "Tanrı'nın yapmış ve yazmış olduğu" iki levha ile dağdan aşağı inerken (kendisini bulutun alt tarafında beklemiş olduğu anlaşılan) Yeşu, kavmin sesini işitir ve Musa'ya: "Ordugâhta cenk sesi var," der. Musa da: "Yenenlerin bağırış sesi değil, yenilenlerin bağırış sesi de değil; ancak terennüm edenlerin sesini işitiyorum," karşılığını verir. Ordugâha yaklaşıp buzağıyı ve (kavmin) oyunlarını görünce Musa'nın öfkesi alevlenir, elinden levhaları atar ve dağın eteğinde onları kırar, altın buzağıyı alır, ateşte yakar, toz oluncaya kadar ezer ve suya karıştırarak İsrail oğullarına içirir.

Musa, bundan sonra Harun'a: "Bu kavim sana ne yaptı ki onun üzerine bu büyük günahı getirdin?" diye sorar. Harun da olanları anlatır. Tevrat'ın, Harun'u suçsuz göstermek için kullandığı dil dikkate değer:

"Çünkü Harun onu (kavmi) düşmanlarına eğlence olmak üzere, dizginsiz bırakmıştı." Ama anlaşılan, Musa da asıl suçlu olan kardeşini affetmiştir. Buna karşılık İsrail oğullarına verilen ceza gerçekten korkunçtur. Bakın Tevrat ne diyor: "Ve Musa or-

dugâhın kapısında durup dedi: Efendimiz tarafından olan bana gelsin. Ve bütün Levi oğulları onun yanına toplandılar. Ve onlara dedi: İsrail'in Tanrısı Efendimiz şöyle diyor: Herkes kılıcını beline kuşansın ve ordugâhta kapıdan kapıya dolaşsın ve herkes kendi kardeşini ve herkes kendi arkadaşını ve herkes kendi komşusunu öldürsün. Ve Levi oğulları Musa'nın söylediği gibi yaptılar; ve o gün kavimden üç bin adam kadar düştü. Ve Musa dedi: Bugün size bereket versin diye kendinizi Efendimize tahsis edin, çünkü herkes oğluna karşı ve kardeşine karşı kalktı." (Çıkış: 33, 25-29.)

Daha sonraları, tarih boyunca sık sık görülen, inanç yüzünden kardeşin kardeşi, babanın oğulu öldürüşünün başlangıcı da işte böyle oldu. Burada Musa, işlenen suçların öcünü üç kuşak torundan alacağını söyleyen Yahve kadar zalimdir. Bu olayın gerçeklerini bilmiyoruz. Herhalde, "buzağı"ya tapanlar da kurbanlık koyun gibi, boyunlarını Levi oğullarının kılıçlarına uzatmamışlardı. Belki bu, silahlı bir ayaklanmanın kanlı bastırılışının anısıdır. Ayaklanmanın nedeni Musa'nın sıkıyönetimine karşı duyulan tepki de olabilir. Ama sonradan süslenmiş ve değiştirilmiş de olsa, bu hikâye, İsrail oğullarının bütün tarihi boyunca, hatta devletleri ortadan kalktıktan sonra bile, süregelen hoşgörmezliklerinin bir çeşit sembolüdür. Yahve'den yüz çeviren ya da onun kanunlarına aykırı davranan asla affedilmemiştir. İsa'nın çarmıha gerilişi de bunun bir örneğidir. Çünkü Yahve kıskanç bir Tanrı'dır, onun affetmediğini hangi insan bağışlayabilir?

Bu altın buzağıyı Eski Ahit'in Tevrat bölümünden çok ileride, Krallar Kitabı'nda yeniden görüyoruz. (I. Krallar: 12, 28-29.) Devletin ikiye ayrılışından sonra, kuzeydeki kabilelerin kral yaptıkları Yeroboam, tebaasının yıllık büyük bayramda Kudüs'e gitmelerini önlemek için yeni bir ibadet şekli kurmaya kalkar; eski iki kutsal yer olan Beyt-El'le Dan'a altından iki tosun heykeli koyar ve halka: "Ey İsrail, işte seni Mısır diyarından çıkaran tanrıların!" der. Bu tapınaklara da, Levi oğullarından olmayan rahipler tayin eder.

Yeroboam'ın M.Ö. 931 yılına doğru hükümdar olduğunu bili-

yoruz. Halbuki Mısır'dan çıkışın, M. Ö. 1500'e doğru olduğu iddia edilir. Aradan 500 yıldan fazla zaman geçtiği halde, hâlâ bu altın tosunların anısının yaşamakta olması neye yorulmalıdır? Her iki hikâyenin birbirine uyuşu, hatta Yeroboam'ın da halka Harun'un söylemiş olduğu sözlerle seslenişi dikkate değer. Bazı kişilerin görüşüne göre, asıl eski olan Yeroboam'ın hikâyesidir ve Çıkış kitabına bu hikâye daha sonra girmiştir. Ama bunun aksini iddia edenler de, Yeroboam'ın günahlarını anlatanların onu büsbütün kötülemek için bu masalı uydurduklarını ve İsrail oğulları için bu en büyük suçu bile ona yüklediklerini söylerler. Ne de olsa, eski Mısır kültünden gelme altın boğa ya da tosunun halk inancında yaşamış olması şüphesi de büsbütün ortadan kalkamaz. Üçüncü bir ihtimal de, ileride göreceğimiz gibi, Süleyman'ın Kudüs'te yaptırdığı tapınakta, görünmeyen Tanrı Yahve'nin tahtını taşıdıkları kabul edilen tunç boğaların yerine Yeroboam'ın, Kudüs'e rakip olarak canlandırmak istediği Beyt-El ve Dan'da, altından boğalar yaptırmış olmasıdır. Tanrı'yı boğaların sırtında olarak tasarımlamak, İsrail oğullarına hem eski Samîlerden, hem de Hititlerden geçmiştir. İlkel İsrail halkı için, Tanrı ile onun taşıyıcıları olan boğaların bir tutulmuş olması pekâlâ mümkündür. Bu gelenek herhalde halka çok işlemişti ki Yeroboam'dan sonra gelen Yehu bile bunları kaldıramamıştır. Hatta nebî Hoşea'nın bile (M. Ö. 8. yüzyıl) şu sözleri söylediğini görüyoruz: "Şimdi git gide suçu artırıyorlar ve gümüşlerinden kendilerine dökme putlar, kendi anlayışlarına göre putlar yaptılar. Hepsi usta işleridir. Onlar hakkında diyorlar: Kurban kesenler buzağıları öpsünler. Bundan ötürü sabah bulutu gibi ve erken uçup giden çiy gibi, harman yerinden kasırga ile sürülen saman ufağı gibi, ve pencereden tüten duman gibi olsunlar." (Hoşea: 13, 2-3.)

Halkın böyle, Tanrı'nın tahtının kaidesini put sayma eğilimi herhalde çok erkenden dikkati çekmişti ki, İsrail nebîleri Yahve'yi arslana benzettikleri halde, boğaya benzetmekten daima kaçınmışlardır; halbuki bu benzetiş başka Samîlerde çok geçer.

Musa, Tanrı'ya ve kendisine karşı olan bu isyanı bastırdıktan sonra Yahve'ye yalvarır, o da, "Git sen ve Mısır diyarından çıkar-

mış olduğun kavim. İbrahim'e, İshak'a ve Yakup'a: Senin zürriyetine vereceğim diye ant ettiğim diyara buradan çık; ve senin önünden, süt ve bal akan diyara bir melek göndereceğim; Kenanlı, ve Amorî, ve Hittî, ve Perizzî ve Hivî, ve Yebusîleri kovacağım; çünkü senin aranda olarak ben çıkmayacağım; çünkü sen sert enseli bir kavimsin; belki yolda seni telef ederim," der. (Çıkış: 33, 1-3.) Sonra bütün İsrail oğulları üzerlerindeki süsleri çıkarırlar. Musa tapınak-çadırı ordunun dışında bir yere kurar ve adını "Cemaat Çadırı" koyar. Tanrı'dan dilekleri olanlar oraya giderler. Musa çadıra girdiği zaman bulut direği inip çadırın kapısında durur; Tanrı da Musa ile konuşur. Bulutu gören herkes, kendi çadırının kapısında secde eder. Tanrı Musa ile, "bir adam, dostu ile söyleşir gibi" yüz yüze konuşmaktadır. Musa'nın çadırdan çıkıp orduya döndüğü vakitlerde Yeşu hep orada kalır.

Burada Musa'nın yeni bir arkadaşının adını duyuyoruz: Yeşu. Ama Yeşu ya da Hoşea adı: "Galip" anlamındadır. Çok muhtemeldir ki sonradan, eski epik şarkılardan uluslarına bir tarih düzenlemek isteyen ozanlar bu kelimeyi özel ad haline getirmişler ve bu kişiyi icat etmişlerdir.

Musa, Tanrı'yla barıştıktan sonra, onun emriyle yeniden, önce kırdıklarının eşi iki levha yontarak dağa çıkar ve orada kırk gün kalır. Tevrat bunu şöyle anlatır:

"Musa Rabbin kendisine emretmiş olduğu gibi sabahleyin erken kalktı ve Sina dağına çıktı ve iki taş levhayı elinde götürdü ve orada onunla durdu, ve Rabbin ismini ilan etti (yani Tanrı'yı adıyla çağırdı) ve Rab onun önünden geçti ve; Yahve, Yahve, çok acıyan ve lütfeden, geç öfkelenen ve inayeti ve hakikati çok olan, binlerce inayetini saklayan, haksızlığı ve günahı ve suçu bağışlayan ve suçluyu asla suçsuz çıkarmayan, babaların günahını oğullardan ve oğulların oğullarından, üçüncü ve dördüncü nesilde arayan Tanrı, diye ilan etti. Ve Musa acele edip yere eğildi ve secde kıldı. Ve dedi: Eğer senin gözünde lütuf buldumsa, ya Rab, niyaz ederim, Rab bizimle beraber gelsin; çünkü bu, sert enseli bir kavimdir; ve günahımızı ve suçumuzu bağışla, ve bizi kendi mirasın olarak al.

Ve (Tanrı) dedi: İşte ben ahdediyorum; bütün senin kavminin önünde, bütün dünyada ve bütün milletlerde yapılmamış olan mucizeler yapacağım; ve arasında bulunduğum kavim Rabbin işini görecek; çünkü seninle yaptığım şey heybetlidir. Bugün sana emrettiğim şeyi tut; işte ben, Amorî ve Kenanlı, ve Hittî ve Perizzî, ve Hivî, ve Yebusîleri senin önünden kovarım. Gitmekte olduğun memlekette oturanlarla ahdetmekten kendini sakın, tâ ki aranızda tuzak olmasın; fakat onların mizbahlarını yıkacaksınız ve onların dikili taşlarını parçalayacaksınız ve onların aşer'lerini keseceksiniz. Çünkü başka tanrıya secde kılmayacaksın; çünkü ismi Kıskanç olan Rab, kıskanç bir Tanrı'dır; tâ ki, diyarda oturanlara ahdetmiyesin, ve onların tanrılarına tâbi olarak zina etmesinler ve onların tanrılarına kurban kesmesinler, ve biri seni davet edip sen de onun kurbanından yemeyesin; ve onların kızlarından oğullarına almayasın, ve onların kızları kendi tanrılarına tâbi olup zina etmekle senin oğullarını kendi tanrılarına tâbi kılarak senin oğullarına zina ettirmesinler. Kendin için dökme tanrılar yapmayacaksın. Mayasız ekmek bayramını tutacaksın. Sana emrettiğim gibi Abib ayında muayyen vakitte, yedi gün mayasız ekmek yiyeceksin; çünkü Mısır'dan Abib ayında çıktın. Bütün ilk doğanlar benimdir; ve inekten ve koyundan bütün hayvanlarının ilk doğan erkeklerin hepsi benimdir. Ve eşeğin ilk doğanı için bir kuzu fidye vereceksin; ve eğer fidye vermeyeceksen o zaman onun boynunu kıracaksın. Oğullarının bütün ilk doğanları için fidye vereceksin. Ve kimse önümde eli boş görünmeyecek.

Altı gün işleyeceksin ve yedinci günde rahat edeceksin. Ve buğday biçiminin turfandaları zamanında kendine hafta bayramını ve senenin sonunda devşirme bayramını yapacaksın. Bütün erkeklerin senede üç kere, İsrail'in Tanrısı Rab Yahve'nin önünde görüneceklerdir. Rabbin önünde görünmek için çıktığın zaman, kimse senin diyarına göz atmayacak.

Kurbanımın kanını mayalı ekmekle arz etmeyeceksin; ve Pesah bayramının kurbanı sabaha kadar kalmayacak. Kendi toprağının turfandalarının ilkini, senin Tanrın Rabbin evine getireceksin. Oğlağı anasının sütüyle pişirmeyeceksin.

Ve Rab, Musa'ya dedi: Bu sözleri yaz; çünkü seninle ve İsrail'le bu sözlere göre ahdettim. Ve (Musa) orada Rab ile kırk gün kırk gece kaldı; ekmek yemedi ve su içmedi. Ve ahdin sözlerini, on emri levhalar üzerine yazdı." (Çıkış: 34, 4-28.)

Dağdan indiği sırada Musa'nın yüzünün derisi parlamaktadır; İsrail oğulları bundan korkar; Musa sözlerini bitirdikten sonra yüzüne peçe örter ve bunu sadece Yahve'nin evi olan çadıra girdiği zaman açar. Tevrat'ın bu kısmının Latinceye çevirisinde yapılan bir yanlış yüzünden, Musa'nın başının parladığı yerine "boynuzlandığı" inancı doğmuş, bu da Mikelanj'ın ünlü "Musa" heykelinin bile boynuzlu olmasına yol açmıştır.

Bu bölüm aşağı yukarı, Musa'nın ilk kanun levhalarını yazdığı ya da Tevrat'ın dediğine göre, "Tanrı'nın parmağıyla bunları yazdığı" anlatılan önceki bölümün eşidir. Hatta birçok sözler de tıpkı tıpkısına aynıdır. Yahve'nin emirlerine yeni ekledikleri de daha ziyade Tanrı'ya karşı ödevlerdir. Birinci emir arasında bulunmayan "yabancı halklardan kız alıp verme" yasağı da burada konmaktadır. Yasaklar çoğu zaman, yapılmakta olan ve zararlı görülen şeylere karşı konulduğuna göre bunun da özel bir maksatla ve sonradan konduğu açıktır. Süleyman'ın böyle kadınlarla evlendiği, onların tanrıları için özel tapınaklar yaptırdığı, hatta onlara kurban sunduğu bilinmektedir. Acaba bu Tanrı emri de Süleyman'dan sonra, onun bu hallerini kınayan kâhinler tarafından mı eklenmişti?

Aslında böyle bir yasak, savaşçı bir halkın benimseyemeyeceği bir şeydi. Nitekim Tevrat'ın Sayılar bölümünde (12, 1-14) Musa'nın da Habeşli bir kadın almış olduğunu görüyoruz. Harun'la kız kardeşi nebîye (yani kadın peygamber) Meryem, Musa'nın Habeşli bir kadınla evlenmesini kınarlar ve, "Tanrı yalnız Musa'nın aracılığıyla mı söyledi? Bizim aracılığımızla da söylemedi mi?" derler, gerçekten de, Tevrat'a göre, önceden de söylediğimiz gibi üzerlerine Tanrı'nın ruhu gelerek vahiyle konuşan "nebî"ler de vardır. Bunlardan birinin de Musa'nın üvey kardeşi olduğu söylenen Meryem olduğu anlaşılmaktadır. Tanrı Musa'nın üzgün olduğunu görerek her üçüne de Cemaat Çadırı'na gelmelerini

emreder, kendisi de bulut direğinden inerek çadırın kapısında durur ve Harun'la Meryem'e: "Şimdi sözlerimi dinleyin!" der. "Eğer aranızda bir peygamber varsa ben, onunla rüyada söyleşeceğim. Ama kulum Musa öyle değildir. Benim en sadık adamımdır, onunla remz ile değil, açıkça, ağız ağıza söyleşeceğim ve o, Rabbin suretini görecek. Hal böyle iken onun aleyhinde söylemekten niçin korkmadınız?" Bundan sonra Tanrı yeniden buluta girer, bulut da çekilir. Ama Meryem cüzama tutulur ve ancak Musa'nın şefaatiyle, bir hafta sonra eski haline gelir.

Okurlar, bu çocukça masala gülmeyecek kadar, İsrail oğullarının en eski tasarım dünyasına girmiş oldukları için, bunda, belki de tek gerçek payının Musa'nın yabancı bir kadın alması, bunun da dedikodulara yol açması, hatta, kim bilir, belki de bundan daha ağır olayların doğması olduğunu tahmin etmişlerdir.

Musa, İsrail Oğullarını Disipline Sokar

Musa, kavmi üzerinde egemenliğini böylece yeniden kurduktan sonra onları disiplinli bir hale getirmek için sıkı tedbirler almıştır:

Örneğin Şabbat günü iş yapanın cezasını Tanrı'ya bırakmaz, onların idam edileceğini bildirir. O günlerde evlerde ateş yakılmasını yasak eder (tıpkı sıkıyönetim sırasında bazen, ışıkların belirli bir zamanda söndürülmesi zorunluluğu gibi), onlardan altın, gümüş, bakır, kumaşlar, koç derileri, güzel kokulu yağlar, buhurlar, değerli süs taşları toplar ve çadır tapınakla ayinler için gerekli eşya ve giyimleri yaptırır. Yoksul göçebeler olduklarında hiç şüphe bulunmayan bu ilk İsrail oğullarının torunlarının hayallerinde çadır olsun, dinsel eşyalar olsun, öylesine büyümüştür ki, bunun yanında değme İlkçağ tapınağı gölgede kalır. Birkaç örnek verelim: Tevrat'a göre harcanan altın, bin yedi yüz kilodan fazlaydı; gümüş altı bin kilo, bakır da dört bin yüz doksan kiloydu! Tevrat bütün bunları, deftere kaydedilmiş olan, yirmi yaşını geçkin altı yüz üç bin beş yüz elli kişinin vermiş olduğunu yazar. Bu hesaba göre bu

sırada İsrail oğullarının sayılarının iki milyon kadar olması gerekir! Babil sürgünlüğündeyken İsrail oğulları, uluslarının bir vakitler böyle kalabalık olduğunu hayal etmişler, herhalde pek fakirce bir çadırdan ibaret olan tapınağı da bu ihtişama yükseltmişlerdi. Belki de Babil'in zigguratına bakarken, atalarının da bu kadar zengin tapınakları bulunduğu, hatta çadırda yaşarlarken bile kendi Tanrılarının ihtişamca tanrı Marduk'tan aşağı kalmayacak bir barınağı bulunduğu düşünce ve hayaliyle teselli bulmuşlardı.

Bundan sonra, Tevrat'ın dediğine göre İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışlarının ikinci yılında Musa nüfus sayımı yapar, yirmi yaşından büyük erkekleri adlarıyla yazdırır ve kabilelere göre ayrılmış ilk düzenli savaş gücünü kurar. Tevrat bunda gene bol bol abartmakta ve muazzam sayılar vermektedir. Ama kesin olan nokta, o zamana kadar teşkilatsız, âdeta bir sürü halinde bulunan, herhalde çeşitli kökenlerden gelme insan kalabalığının, artık önemli bir güç haline gelmiş olmasıdır. Ayrıca burada ilk defa olarak Levililerin askerlikten muaf tutulduklarını ve onlara sadece tapınak çadırına hizmet görevinin verildiğini görmekteyiz. Ama Sayılar bölümünün M. Ö. 444 yılına doğru, yani Yahuda devletinin İran buyruğu altında bir kâhinler devleti olduğu sırada yazıldığını biliyoruz. Gene bu bölümde her kabilenin Cemaat Çadırının ne tarafında çadır kuracakları ve yürüyüşlerde kafilenin neresinde yer alacakları da belirtilmektedir. Levililerden her kabileye düşen görevler de ayrılmıştır. Çok uzun olan bu talimattan bir örnek verelim: "Ordu göç ettiği zaman Harun oğulları içeri girecekler ve bölme perdesini indirecekler ve Şehadet Sandığını onunla örtecekler, ve onun üstüne yunusbalığı derisinden bir örtü koyacaklar ve onun üstüne bütün lacivert bir bez yayacaklar ve onun üzerine sahanları ve kaşıkları ve dökülecek takdimeye mahsus tasları ve kâseleri koyacaklar; ve daimî ekmek onun üzerinde olacak; ve onların üzerine kırmızı bir bez yayacaklar ve onu yunusbalığı derisinden bir örtü ile örtecekler ve kollarını geçirecekler..." Sayfalarca böyle inceden inceye tarifler verilmektedir ve her işi hangi kabilenin yapacağı belirtilmektedir. Sayılar bölümü bu adamların sayısını da verir: Tam sekiz bin beş yüz seksen kişi!

Tevrat'a göre bu zamana kadar Horeb dağının yakınlarında konaklamış olan İsrail oğulları oradan ayrılarak çölde üç gün giderler. Yukarıda söylediğimiz gibi, Tanrı Yahve de onlarla birliktedir, önlerinden, bir bulut direği içinde ilerler. Ama Yahve'nin bu âsi evlatları, bu büyük mucizeye bile aldırış etmez ve: "Rabbin aleyhinde kötü sözler söylerler." Yahve de ateşiyle ordunun kenarlarında onları öldürür. Bu da yetmez, bu sefer İsrail oğullarının iştahları kabarır ve: "Bize et yediren yok mu? Mısır'da bedava yediğimiz balık, hıyar, kavun, pırasa, soğan ve sarmısaklar aklımıza geliyor. Canımız kurudu, gözümüzün önünde bu man'dan başka bir şey yok." demeye başlarlar. Düşünülecek olursa bunda da haksız değillerdir ya! Her gün, biricik yemek olarak tatlımsı bir şeyi yemekten bıksalar da yeridir. Musa da onlara hak vermiş olacak ki, Tanrı'ya dert yanar: "Bunları ben mi doğurdum ki, bunları, lalanın çocuğu taşıdığı gibi kucağımda taşıtıyorsun. Ben şimdi bunlara nereden et bulayım? Bari hepimizi birden öldür de bu eziyetten kurtulayım!" der, Tanrı da ertesi gün onlara bıldırcın sürülerini yollar, ama, anlaşılan pişman olmuştur ki, daha "Et İsrail oğullarının dişleri arasında iken" bir bela daha gönderir ve açgözlüleri öldürür. Bundan sonra İsrail oğulları Paran çölünde konaklar. Musa oradan, Kenan diyarına casuslar gönderir. Bunların ödevi Kenan diyarının güney taraflarında kimlerin oturduğunu, bunların kuvvetleri, şehirleri olup olmadığını, toprağın verimini anlamak ve oranın ürünlerinden örnek getirmektir. Bu adamların arasında Musa'nın sadık adamı Yeşu da vardır. Bunlar tâ Hebron'a ve Eşkol vadisine kadar giderler ve bir salkım üzüm keserler. Bu tek salkım o kadar büyüktür ki, ancak iki kişi taşıyabilir. Bu vadiye Eşkol denmesi de bu yüzdendir: eşkol "salkım" anlamına gelmektedir. Adamlar nar ve incir de getirirler ve orasının gerçekten "süt ve bal akan diyar" olduğunu, ama şehirlerin surlarla çevrilmiş olması ve halkının savaşçılığı yüzünden kolay kolay ele geçirilemeyeceğini söylerler. Âsi İsrail oğulları gene ağlaşmaya başlarlar, az kalsın Musa ve adamlarını taşlayıp öldüreceklerdir. Yahve gene hepsini öldürmeye yeltenir, ama Musa yalvarır, Yahve de bir şartla onları affeder: Oradakilerden, şimdiye

kadar on defa mucizelerini gördükleri halde gene inanmayan ve kendisini tahkir eden adamlardan hiçbiri Vaat Edilmiş Ülke'yi göremeyecektir. Kırk yıl çölde dolaşacaklar, onlar ölecek, ancak çocukları o ülkeye girebilecektir. Kırk yıllık sürgünlüğün sebebi de, casusların kırk gün dolaşmış olmalarıdır. Yahve bunun her günü için bir yıl ceza vermektedir.

Çölde kırk yıl hikâyesinin gerçekle ilgisi olmadığı açıktır. Ama İsrail oğullarına çöl yolculuğu o kadar uzun gelmişti ki, anısı kuşaktan kuşağa anlatılmış ve yazıya döküldüğü sırada bu son şekli almıştı.

Çöldeki olaylardan biri, Korah kabilesinin yere geçmesidir. Bunlar Harun'a ve Levililere karşı ayaklanmış ve bütün kavim kutsal olduğu halde, neden onların daha üstün paye aldıklarını açıktan açığa sormuşlardı. Musa bir deneme yapmasını teklif eder: Onlar da ellerine buhurdan alacaklar, Harun'la Levililer, Cemaat Çadırına girdikleri zaman onlar da gireceklerdir. Bunu yapar yapmaz yer yarılır ve Korah'la adamlarını yutar. Ama ertesi gün İsrail oğullarının bütün cemaati Musa'ya ve Harun'a karşı gelerek, "Rabbin kavmini siz öldürdünüz," derler. Tanrı gene kızar ve Musa ile Harun'a bir kenara çekilmelerini, çünkü bütün kavmi öldüreceğini söyler. Gerçekten de orduda veba başlamıştır. Musa, Harun'a, buhurdanına mizbahtan ateş koyarak hemen orduyu tütsülemesini söyler, böylece de vebanın önüne geçer. Tevrat, bu vebada on dört bin yedi yüz kişinin öldüğünü yazmaktadır. Şimdiki tahminlere göre o sıralarda İsrail oğullarının sayısı bu veba salgınında öldüğü söylenenler kadar bile değildi.

Tanrı, Harun'a karşı sürüp giden bu kıskançlıkları ortadan kaldırmak için Musa'ya her kabilenin reisinin âsâsını alarak isimlerini üzerine yazmasını ve bunları, Harun'unki ile birlikte çadır-tapınağa koymasını söyler. Ertesi gün Harun'un âsâsının çiçek açarak badem verdiği görülür. İsrail oğulları buradan sonra Kadeş vahasına konar. Bu vaha çok bereketli, âdeta çöl ortasında bir cennettir. Şimdi Negev çölünde olan bu vahaya İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışta doğrudan doğruya geldiklerini ve hep orada kaldıklarını kabul eden bilginler de vardır. Bu düşünceye göre, Mid-

yanîlerin oturmakta oldukları Kadeş (bu ad "kutsal" anlamındadır), bir yanardağ tanrısı olan Yahve'nin kutsal yeriydi, bu tanrının asıl barınağı olarak da Sina dağı gösterilirdi.

Kadeş vahasında oldumolası su bulunduğu anlaşıldığı halde, Tevrat burada su bulunmadığını, Musa'nın sihirli değneği ile su çıkardığını yazar. Ama bu da belki gerçek bir olayın masallaşmış şeklidir. Belki yolculuk sırasında Musa gerçekten böyle bir pınar çıkarmıştı. Nitekim 1930 yılına doğru Sina'nın İngiliz valisi olan binbaşı C.S. Jervis şöyle bir olayı anlatır: "Deve kolu askerlerimizden birkaçı, çıplak bir vadide, kayaların dibinde su arıyorlardı. Böyle kalker kayalarından su çıktığı bilinir. Askerlerin istediği kadar çabuk çalışmadıklarını gören yerli çavuş bir kürek yakaladı ve nasıl kazılması gerektiğini göstermek için işe kendi girişti. Niyeti herhalde bir iki dakikadan fazla çalışmak değildi. Ama küreğini hızla kayaya çarpınca, kalker taşlarının üzerinde her zaman görülen kabuk gibi katı kısım kırıldı ve kalkerin gözeneklerinden su fışkırdı. Sudanlı askerler peygamberlerin menkıbelerini biliyorlardı; ama onların yaptıkları işlere pek de saygı göstermiyor olacaklar ki; başçavuşun yanına koşarak: 'Musa Peygambersin sen!' diye bağırıştılar."

İşte Musa'nın su bulma hikâyesinin de özü böyle bir olay olsa gerektir.

Ama bu su aramanın Kadeş'te olmadığı, belki de daha buraya gelmeden önce olduğu anlaşılmaktadır. En yeni araştırmalara göre Kadeş, bugün Ayni Kadeş denen pınarın bulunduğu yerdi. Bunun yedi kilometre ötesinde daha bol sulu bir pınar daha vardır. Artık tamamiyle benimsenen fikre göre İsrail oğulları öyle hikâye edildiği gibi yıllarca çölde dolaşmış değillerdi. Altı, yedi bin kadar insandan ibaret olan bu göçmenler, hayvanlarına ve kendilerine yetecek su bulunan burada kalmış ve belki bir yıl sonra da Filistin'e doğru yollarına devam etmişlerdi. Zaten buraya çöl demek de pek doğru değildir. Burası bir steptir ve başka göçebe kabileler de burada yaşamışlardı, nitekim bugün de yaşamaktadırlar.

Tevrat: "Ve İsrail'e karşı Rabbin öfkesi alevlendi ve Rabbin gözünde kötülük etmiş olan bütün o nesiller bitinceye kadar kırk yıl onları çölde dolaştırdı," der. (Sayılar: 30, 13.)

Vaat Edilmiş Topraklara Doğru

Musa İsrail oğullarını, daha doğrusu sonradan İsrail'i meydana getirecek topluluğun çekirdiği olan grubu "bal ve süt akan diyar"a doğru çıkaracaktır. Herhalde Tevrat'ın dediği gibi bir kuşak ortadan kalkmış değil, belki sadece tesadüfün biraraya getirdiği bu insan kalabalığı disiplin altına alınmış ve savaşa gücü yetebilecek hale getirilmişti. Musa'nın planı şöyleydi: Filistin'e doğu tarafından, yani Şeria ırmağının doğusundaki bölgeden ilerleyeceklerdi. Ama Kadeş'ten oraya varmak için geçilmesi gereken yolda beş krallık vardı. En güneyde, yani önce geçilecek yerde Edom krallığı, onun kuzeyinde ve Lût gölünün kıyısında Moab, daha kuzeyde Ammon, sonra Amorî Sihon'un krallığı, sonra en kuzeyde, Hermon dağının eteklerinde de Başan krallığı. "Musa Kadeş'ten Edom kralına ulaklar gönderdi: Kardeşin İsrail böyle diyor: Çektiğimiz zahmetin hepsini biliyorsun; atalarımız Mısır'a indiler ve birçok zaman Mısır'da oturduk ve Mısırlılar bize ve atalarımıza kötü davrandılar; Rabbe feryat ettik, sesimizi işitti ve bir melek gönderdi ve bizi Mısır'dan çıkardı. İşte biz Kadeş'te, senin sınırının başında bir şehirdeyiz. Rica ederim, senin memleketinden geçelim; tarladan ve bağdan geçmeyeceğiz ve kuyu sularından içmeyeceğiz; kralın caddesinden yürüyeceğiz; senin sınırını geçinceye kadar sağa sola sapmayacağız." (Sayılar: 20, 14-17b.) Ama Edom kralının karşılığı çok serttir: "Memleketimden geçmeyeceksin, yoksa karşına kılıçla çıkarım!" Musa yeniden rica eder, Edom kralı gene: Geçmeyeceksin! der ve, "Çok halkla ve büyük kuvvetle onun karşısına çıkar." Bunun üzerine Musa, Edom'un batısından geçer, sonra Moab'la Edom'un sınırından ilerleyerek gene doğuya döner, daha sonra da Moab sınırları boyunca kuzeye doğru yol alır. Lût gölüne dökülen Arnon deresine vardıkları zaman, Amorîlerin sınırına da gelmişlerdir. Onlardan da topraklarından geçme izni isterler, kral Sihon bırakmak istemez, ama bu sefer savaş olur, İsrail oğulları, Sihon'un adamlarını kılıçtan geçirir. Artık İsrail oğullarının istila devresi başlamıştır. Sihon'un

krallığından sonra Başan'ı da zaptederler. Böylece Arnon deresinden tâ Taberye (Genezaret) gölüne kadar olan bölgeyi egemenlikleri altına almışlardır. Bu ilerleyişlerini anlatırken Tevrat'ın verdiği garip bir bilgiyi de buraya almadan geçemeyeceğiz: "Ovanın bütün şehirlerini, ve bütün Gilead'ı ve Başan'da Og'un ülkesinin şehirleri olan Saleka'ya ve Edrei'ye kadar bütün Başan'ı da aldık. Çünkü Refa'lardan (devler) artakalan ancak Başan kralı Og vardı, onun yatağı demir yataktı; o, Ammon oğullarının Rabba şehrinde değil midir? İnsan arşınına göre uzunluğu dokuz arşın ve eni dört arşın idi." (Tesniye: 3, 10-11.)

İlk bakışta masala benzeyen bu bölümde bir gerçek payı vardır. Bütün bu bölgede, tıpkı Kuzey Almanya'da, Danimarka'da, Büyük Britanya'da, Fransa'da ve Sardinya'da bulunanlar gibi "dolmen"ler vardır. Bunlar arasında, tam da Tevrat'ın anlattığı yerde, Amman'ın yakınında, ölçüleri Tevrat'ın verdiklerine şaşılacak kadar uyan bir dolmen bulunmaktadır. Dolmenlere genel olarak "dev yatağı" ya da "dev mezarı" adı verilegelmektedir. Söylediğimiz dolmen bazalt taşındandır, bilindiği gibi bazaltın görünüşü demire benzer. Şu halde, İsrail oğullarının anlattıkları, bu dev yatağına bağlı bir efsane olacaktır. Bu alanlarda dolmenlerin çokluğu, İsrail oğullarının Başan'a Refa'ların, yani devlerin sonuncusu Og'un ülkesi adını vermelerine sebep olmuştur. Tevrat'ın ikinci bir yerinde daha bu devlerden söz edilmektedir. "Ve güney tarafına çıktılar ve Hebron'a vardılar ve orada Anak oğulları (devler) Ahidan, Şeşay ve Talmay vardı." (Sayılar: 13, 22.) Tam da Hebron'un yakınlarında, gene dolmenler vardır.

Bu dev kral Og masalı herhalde, İsrail devletinin kurulmasından sonra, bu dolmenlere bağlı olarak doğmuş ve Tevrat'a girmişti.

İsrail'in eline geçmiş olan bölgenin güneyindeki, kendilerine ülkesinden geçmeye izin vermemiş olan Moab kralı Balak, onların başarılarından korkuya düşer. Bunda da haklıdır. Tevrat'ta, o devirden kalmış oldukları çok kuvvetle tahmin edilen şarkılarda hep, ele geçirilen şehirlerin yakıldığı, zaptedilen ülkelerde bütün insanların öldürüldüğü anlatılır, bu şarkılar belki de, Tevrat'ın ya-

zıldığı sırada unutulmadan kalmış son anılardı ve bütün hikâyeler bunlara dayanarak kaleme alınmıştı:

"Heşbon'a gelin; Sihon'un şehri yapılsın ve pekiştirilsin;
Çünkü Heşbon'dan ateş,
Sihon'un şehrinden alev çıktı;
Moab'ın Ar şehrini,
Arnon'un yüksek yerlerinin efendilerini yiyip bitirdi.
Vay sana Ey Moab!
Ey Kemoş'un kavmi, sen helâk oldun;
Amorîler kralı Sihona,
Oğullarını kaçak
Ve kızlarını esirliğe verdin.
Onlara ok attık; Heşbon, Dibon'a kadar helâk oldu,
Ve Medeba'ya, Nofa'ya dek harap ettik."

Balak, bu belalı göçebelerden kurtulmak için ne yapmak gerektiğini Midyan ihtiyarlarına danışır, onlara tehlikeyi anlatır. Sonunda, İsrail'e karşı silahla değil büyüyle karşı koymaya karar verilir. Babil'de eski sihirbazların şehri olan Penthor'dan Balam'ı çağırırlar. Ama ne gariptir ki, Tevrat, Babilli olan, dolayısıyla başka tanrılara tapması gereken bu adamın Yahve'ye danışarak bu teklifi reddettiğini yazar:

"Ve Moab ihtiyarları ile Midyan ihtiyarları ellerinde falcılık ücretleri olarak gittiler ve Balam'a geldiler ve ona Balak'ın sözlerini söylediler. O da onlara dedi: Bu geceyi burada geçirin ve Rabbin bana söyleyeceğine göre size cevap vereceğim. Ve Moab reisleri Balam'ın yanında kaldılar. Ve Tanrı Balam'a geldi ve dedi: Evinde olan bu adamlar kimdir? Balam Tanrı'ya dedi: Moab kralı Tsippor oğlu Balak bana gönderip dedi: İşte Mısır'dan çıkan, memleketin yüzünü kaplıyor. Şimdi gel, benim için ona lanet et, belki onunla cenk etmeye muktedir olurum ve onu kovarım. Ve Tanrı Balam'a dedi: onlarla gitmeyeceksin ve o kavme lanet etmeyeceksin; çünkü mübarektir." (Sayılar: 22, 7-12.)

Ertesi gün Balam, gelmeyeceğini söyler. Adamlar bunu Balak'a haber verirler. O da yeniden, daha büyük vaatlerle Balam'ı davet

eder. Balam gene Tanrı'ya danışır. Bu sefer Tanrı, gitmesini, ama kendi dediği gibi davranmasını söyler. Bundan sonraki hikâye pek hoştur:

"Ve Balam sabahleyin kalktı ve eşeğine palanı vurdu ve Moab reisleriyle beraber gitti. Ve gittiği için Tanrı'nın öfkesi alevlendi (halbuki önce izin veren kendisidir, ama İsrail Tanrısının böyle hallerine çok rastgelmiştik!) ve Tanrı'nın meleği ona karşı durmak için yol üzerine dikildi. Ve o, eşeğine binmişti ve kendisiyle beraber iki uşağı vardı. Ve eşek, yalın kılıcı elinde, yolda dikilmekte olan meleği gördü; ve eşek yoldan sapıp tarlanın içine girdi; Balam, yola döndürmek için eşeğe vurdu. Tanrı'nın meleği bağlar arasında dar bir yolda durdu; bu tarafta duvar, o tarafta duvar vardı. Ve eşek, Tanrı'nın meleğini görüp duvara sıkıştı ve Balam'ın ayağını duvara sıkıştırdı; (Balam) yine eşeğe vurdu. Tanrı'nın meleği ileri gitti, ve sağa sola sapmak için yol olmayan dar bir yerde durdu. Ve eşek, Tanrı'nın meleğini gördü ve Balam'ın altında çöktü; ve Balam'ın öfkesi alevlendi ve değneğiyle eşeğe vurdu. Tanrı eşeğin ağzını açtı, ve o, Balam'a dedi: Sana ne yaptım ki bana böyle üç kere vurdun? Balam eşeğe dedi: Çünkü benimle eğlendin; keşke elimde kılıç olsaydı, şimdi seni öldürürdüm. Ve eşek, Balam'a dedi: Bütün ömründe, bugüne kadar üzerine bindiğin eşeğin ben değil miyim? Sana hiç böyle yapar mı idim? Ve o: Hayır, dedi." (Sayılar: 22, 21-30.) Bu eğlenceli hikâyenin sonu şöyledir: Bu sefer melek, Balam'a görünür ve: Eğer eşeğin beni görmemiş olsaydı, ve yolundan sapmasaydı şimdi seni öldürür, eşeği sağ bırakırdım, der. Balam, günah işlemiş olduğunu söyler, melek de o adamlarla gitmesini, ama kendisine öğreteceği sözleri söylemesini emreder. Balam, Balak'ın yanına varınca ona yedi tane sunak yaptırır ve her birinde birer dana ile birer koç kestirip yaktırır, sonra da, İsrail'e lanet okuyacak yerde dua eder. Balak bir kere daha, başka bir yerde yedi sunak yapar ve kurban sunar, ama Balam gene İsrail'i över ve onlara hayır dua eder. Balak gene yılmaz, bir kere daha dener, ama sonu gene eskisi gibi olur. Bundan sonra Balam memleketine döner. Tevrat, Balak'ın Balam'a vaat ettiği ödülleri verip vermediğinden hiç söz etme-

mektedir. Ama biz zavallı Balak'ın neler söylediğini ya da onun yerinde biz olsaydık neler söyleyeceğimizi düşünelim.

Okuyucularımıza Balam'ın duaları ve kehanetlerini vermek isterdik, ama kitabımızın sınırlarını düşünmek zorunda olduğumuz için bunu bırakıyoruz. Tevrat çevirisini okuyanlar, bunların esirlik zamanında ozanların düzenlediği ezgiler olduğunu kolayca anlayacaklardır.

İsrail oğulları Yahve'nin bu – deyim hoş görülsün – şımarık evlatları, yerleştikleri yerlerde gene uslu durmazlar. Bakın Tevrat ne diyor: "Ve İsrail Şittim'de oturdu ve kavim Moab kızlarıyla zina etmeye başladı; ve kendi tanrılarının kurbanlarına kavmi çağırdılar ve kavim yedi ve onların tanrılarına eğildiler. Ve İsrail Ba'al-peor'a bağlandı. Ve Rabbin öfkesi İsrail'e karşı alevlendi. Ve Rab Musa'ya dedi: Kavmin bütün reislerini al ve Rabbin kızgın öfkesi İsrail'den dönsün diye, onları güneşe karşı Rabbin önünde as. Ve Musa İsrail'in kâhinlerine dedi: Her biriniz kendi adamlarınızı, Ba'al-peor'a bağlanmış olanları öldürün. Ve işte, İsrail oğullarından bir adam geldi, Musa'nın gözü önünde ve Cemaat Çadırının kapısında ağlamakta olan bütün İsrail oğulları cemaatinin gözü önünde, kardeşlerine Midyanî bir kadın getirdi. Ve kâhin, Harun oğlu, Eleazar oğlu Finehas bunu görünce, cemaatin arasından kalktı ve eline bir mızrak aldı; ve İsrailî adamın ardınca çadırın iç tarafına girdi, İsrailî adama ve karnından kadına, ikisine de mızrağı sapladı." (Sayılar: 25, 1-8.)

Bu, insana tiksinti verecek kadar kanlı ve iğrenç hikâye, nasıl olup da kutsal kitaba girmiştir? Bunun tek nedeni söz konusu olayların sadece "İsrail oğullarının yabancı kadınlarla zinaları" değil, Kenanîlerdeki kutsal fuhuş geleneğinin depreşmesi, Ba'al'e ve Astarte'ye tapmaya kalkışılmasıydı. İsrail kabilelerinin kristalleşmeye başladıkları, dinsel topluluğun kurulduğu, yerli halkın boyunduruk altına alındığı bu yerleşme devrinde aralarına katılmış olan öteki Aramîler kolayca yeni, görünmez tanrıdan ayrılıyor, eski ve insanların maddî, kaba zevklerine hitap eden dinlerine dönüyorlardı; ama bunun cezası da, hafif bir yankısını yukarıdaki satırlarda gördüğümüz gibi çok acı ve şiddetli oluyordu.

İsrail, Doğu Filistin'i tamamiyle ele geçirmek için giriştiği savaşların en zorlusunu bundan sonra yapar. Midyanîlere karşı imha savaşı! Lût'un torunları oldukları söylenen Moablılarla hısım sayıldıkları için İsrail oğulları onları esirgemektedirler, ama Midyanîlere karşı amansızdırlar. "Ve Rabbin Musa'ya emrettiği gibi Midyan'a karşı cenk ettiler; ve her erkeği öldürdüler (...) İsrail oğulları Midyan kadınlarını ve onların çocuklarını esir aldılar ve bütün hayvanlarını, bütün sürülerini ve bütün mallarını çapul ettiler ve içinde oturdukları bütün şehirleri ve bütün obaları yaktılar."

Savaş sonunda savaşçılar aldıkları ganimetleri ve esirleri getirince Musa'nın tepkisi çok korkunç olur: "Musa onlara dedi: Bütün kadınları sağ mı bıraktınız? İşte, İsrail oğullarının, Peor (yani Ba'al) meselesinde Balam'ın öğüdü ile Rabbe karşı tecavüz etmelerine bunlar sebep oldular. (Halbuki daha önce Balam'ın İsrail'e iyilikler dilemekten başka bir şey yapmadığını gene Tevrat anlatmıştı!) Ve böylece Rabbin cemaati arasında veba oldu. Ve şimdi çocuklar arasındaki her erkeği öldürün ve erkekle yatmış olarak erkek bilen her kadını öldürün. Ve erkekle yatmış olmayarak erkek bilmeyen bütün kadın ve çocukları, kendiniz için sağ bırakın." (Sayılar: 31, 7-18.)

Tevrat, bu savaşta öldürülen Midyan ileri gelenleri arasında Balam'ı da saymaktadır. Baba adını da vermemiş olsa bunu başka biri sayabilirdik ama "Beor oğlu Balam'ı da kılıçla öldürdüler" (Sayılar: 31, 8) dendiğine göre bu, önceden ülkesine gittiği anlatılan, o eşeğiyle konuşan Balam'dır. Bu da Tevrat'ın, çeşitli yazılışların biraraya getirilmesi sonunda nasıl karışık bir duruma girmiş olduğunu açıkça göstermektedir.

Tevrat'a göre Musa artık yüz yirmi yaşındadır. Yahve ona "Eriha karşısında, Moab diyarında olan Abarim dağına, Nebo dağına çık; ve mülk olarak İsrail oğullarına vermekte olduğum Kenan diyarını gör; ve kardeşin Harun, Hor dağında ölüp kavmine katıldığı gibi, sen de çıkacağın dağda öl ve kavmine katıl. Çünkü Tsin çölünde, Meriba-Kadeş sularında, İsrail oğulları arasında bana tecavüz ettiniz; çünkü İsrail oğulları arasında beni

takdis etmediniz. Çünkü memleketi karşıdan göreceksiniz; fakat oraya, İsrail oğullarına vermekte olduğum memlekete girmeyeceksin!" (Tesniye: 32, 49-52.) Bütün ıstıraplarına, bütün fedakârlıklarına karşı Yahve'nin, bu sadık kuluna vediği tek ödül, işte böyle Vaat Edilmiş Ülke'yi karşıdan görmek olur.

"Ve Musa, Moab ovalarından, Eriha karşısında olan Nebo dağına, Pisga tepesine çıktı. Ve Rab ona diyarı, Dan'a kadar bütün Gilead'ı ve bütün Naftali'yi, ve Efraim ve Manasse diyarını, ve Garp denizine kadar bütün Yahuda diyarını, ve güneyi, ve Tsoar'a kadar hurmalık şehri olan Eriha deresinin havzasını gösterdi. Ve Rab ona dedi: İbrahim, İshak ve Yakup'a: Senin zürriyetine vereceğim diye ant içtiğim diyar budur; ben onu sana gözlerinle gösterdim, fakat oraya geçmeyeceksin. Ve Rabbin sözüne göre, Rabbin kulu Musa orada, Moab diyarında öldü ve Moab diyarında Beyt-peor karşısındaki derede onu gömdü; fakat bugüne kadar kimse onun kabrini bilmez. Ve Musa öldüğü zaman yüz yirmi yaşında idi: gözü zayıflamadı ve kuvveti eksilmedi. Ve İsrail oğulları, Moab ovasında, otuz gün Musa'ya ağladılar (...) Onun bütün İsrail'in gözü önünde gösterdiği bütün kuvvetli elde ve bütün dehşette, Musa gibi, Rabbin yüz yüze bildiği bir peygamber daha İsrail'de çıkmadı." (Tesniye: 34, 1-12.)

MUSA ŞERİATI

Tabular ve Yasaklar

Önceden de gördüğümüz gibi, Musa'dan kalma, hatta çok daha sonraları, Davut ve Süleyman günlerinde yazılmış tek bir belge elimize geçmiş değildir. Bu sebeple, İsrail şeriatının ne kadarının gerçekten çok eski zamanlardan kalmış olduğunu ancak maddelerinde ele alınan konuların ışığında yapılan incelemelerle kestirebiliyoruz. Onun için bu kanunlara "İsrail şeriatı" adını vermek belki daha iyi olacaktı. Ama diğer ad (yani Musa şeriatı), artık özel isim haline geldiği için biz gene onu kullanmakta devam edeceğiz.

Halbuki öte yanda, örneğin bir Hammurabi kanunu, bir Hitit kanunu, Sümer kanunlarının parçaları elimizdedir ve bunlar, hiç katıksız olarak bir devrin bütün hukuk anlayışını bize göstermektedirler.

Musa şeriatı denen kanunlar, Tevrat'ta tam üç kere tekrarlanır ve her seferinde az ya da çok değişiklikler gösterirler. Bunlardan birincisi Çıkış Kitabı'nda, ikincisi Levililer'de, üçüncüsü de Tesniye'dedir. Fazla ayrıntılarına girmeden bu kanunları inceleyelim:

Her üç kanunda da en geniş yeri, çeşitli kurbanlar, bunların nasıl sunulacakları, hangi durumlarda kurban sunmak gerektiği vbg.'ler almaktadır. Bunlara kısaca bir göz atmak, İsrail oğullarının İlkçağdaki inançlarını daha iyi anlamak imkânını sağlayacaktır.

İsrail Oğullarında Kurban

Ernest Renan, *İsrail Milletinin Tarihi*'nde der ki:

"Kurban, insanlığın geçmiş olduğu ilk çağlarından bize miras bıraktığı en eski, en ağır, sökülmesi en zor hatadır. İlkel insan hangi ırktan olursa olsun, etrafını saran, bilmediği kuvvetleri, tıpkı bir insanı yatıştırır gibi, bir şeyler vererek yatıştırabileceğini sanmıştır. Bu da oldukça mantıklıydı: çünkü lütufları beklenen tanrılar zalim ve çıkarcıydılar. Onlara, tıpkı kötü bir yargıca verir gibi rüşvet vermenin korkunç bir hakaret olacağı, ahlakça o kadar aşağı, düşünceleri o kadar kıt olan bu yaratıkların aklına bile gelemezdi. Kanserin kemirdiği bir adamın etini bir tanrının böyle yediğini sanırlardı. Bu kötülükçü varlığın elinden avını almak için de ona, daha iyisinden taze et vermekten doğal ne olabilirdi? Kurban olarak sunulanlar hep, insanın kendisine verilmesini en çok isteyeceklerinden olurdu. Eski Hinduların soma'ları nefis bir şeydi (soma bitkisinin özsuyundan yapılma ve tanrılara sunulan bir içki). Sunakta boğazlanan hayvanlar hep en iyi cinsten, lekesizdi. Yakılan kısımları da en nefis parçalarıydı."

Bu zalim tanrılara insan kurban etmek, tarih öncesinin karanlıklarından, hemen hemen günümüze kadar sürmüştür. Eski Taş Devrinde yamyamlığın dünyanın her yerinde var olduğunu biliyoruz. Hatta, o kadar uzağa gitmeye bile gerek yok: İrlanda'da 15. yüzyıla kadar, kaynanaları, kızlarının düğününde kesip yemek geleneği vardı. İşin tuhafı, kaynanalar da bunu bir şeref saymaktaydılar; semizlemek için ellerinden geleni yapıyorlar ve daha önce ölmemek için gayret ediyorlardı. Bunun sadece iyi bir düğün ziyafeti vermek düşüncesinden doğmuş olması mümkün değildir. Bunda, yeni kurulan ailenin başına gelecek belaları önlemek için yapılan bir kurban töreninin devamını görüyoruz. Ur'daki kral mezarlarında, haşmetli ölüye yol arkadaşlığı etmesi için öldürülen saray kadınları ve askerler; eski Turanîlerde hükümdarın mezarı etrafında öldürülüp atlarıyla birlikte kazıklanarak kurganın çevresine çakılan esirler, Cengiz Han'ın ölüsü Karakurum'a götürülür-

ken yolda kime rastlanırsa öldürülmesi, beri yanda Meksika'da binlerce esirin bir günde, yürekleri sökülerek, diri diri yüzülüp ateşe atılarak kurban edilişleri, *İlyada*'da rastlanan insan boğazlamalar hep, insanoğlunun düşüncelerinin ne kadar korkunç yönlere sapabildiğinin birer kanıtıdır.

Eski Samîlerde insan kurban etme çok yaygındı. Tevrat'ta adı geçen Moloh, yani Ba'al daha körpe etleri severdi. Onun tunç heykelinin bir fırın olan karnında çocuklar yakılır ve bu iğrenç tanrı doyurulurdu. Başlangıçta böyle tanrılara taptıklarında hiç şüphe olmayan İsrail oğullarının dedelerinde de bu âdetlerin bulunduğunu anlıyoruz. Gerçi Musa kanunlarında "Evlatlarını Molok'a vermeleri" yasak edilmekte ise de bunun, daha ziyade, yabancı bir tanrıya tapma yasağı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Tevrat'ın Hâkimler Kitabı'nda şöyle bir bölüm vardır: "Ve Yeftah'ın üzerine Tanrı'nın ruhu geldi (...) Ve Yeftah Tanrı'ya adak adayıp dedi: Eğer Ammon oğullarını mutlaka benim elime verecek olursan o zaman, Ammon oğullarından selametle döndüğüm vakit beni karşılamak için evinin kapılarından çıkan (kişi) Tanrı'nın olacaktır ve onu yakılan takdime (sungu) olarak arz edeceğim." Bu, açıkça bir insan kurbanı adamaktır. Çünkü "karşılamaya çıkacak olan" denmektedir. Nitekim öyle de olur: Yeftah savaştan zaferle döner, ama onu bir köle ya da cariye karşılayacak yerde, kızı karşısına çıkar. Yeftah kederinden üstünü başını yırtar, ama Tanrı'ya söz verdiği için artık bundan dönemeyecektir. Kızı da buna razı olur: "Baba, mademki Tanrı senin için düşmanlarından, Ammon oğullarından öç aldı, ağzından nasıl çıktıysa bana onu yap. Ama beni iki ay bırak, gideyim, aşağı dağlara ineyim ve arkadaşlarımla beraber kızlığıma ağlayayım," der; Yeftah da buna izin verir, iki ayın sonunda da kızını boğazlayıp Yahve için yakar. Unutmayalım ki Yeftah sıradan bir adam değildi, İsrail "şofetim"lerinden, yani hâkimlerindendi. (Hâkimler: 11, 29-40.)

Buraya nebî Hezekiel'in çok dikkate değer bir sözünü almadan geçemeyeceğiz; adı "Tanrı kudretlidir" anlamına gelen bu İsrail peygamberi, Kral Yoahim'le birlikte Babil esirliğine gidenlerdendi (M. Ö. 597). Tevrat'ta önemli bir bölüm olan Hezekiel Kitabı'nı

onun yazdığı rivayet edilir. Kitabında (25-26) şöyle der: "Ve ben (Yahve) de onlara iyi olmayan kanunları ve onlarla yaşamayacakları hükümleri verdim. Ve onları harap edeyim de Rab ben idiğimi bilsinler diye, her ilk doğanı ateşten geçirerek (yani yakarak) ettikleri takdimelerle onları mundar ettim." (Hezekiel: 20, 25-26.)

Bu sözlerden, Musa'nın ilk kanununda hâlâ insan kurbanı bulunduğu, tıpkı Moloh'a yapıldığı gibi, Yahve'ye de ilk doğan çocuğun kurban edildiği anlamı çıkmaktadır. Yahve İsrail'i, tıpkı bir çobanın sürüsünü koruduğu gibi korumakta, ama sürüden bu yolda faydalanmaktadır. İsrail'in Tanrısının henüz öteki Samî tanrılarından farkı yoktur.

Tevrat'ta, daha doğru bir deyimle, İsrail oğullarının çok sonradan kaleme alınan Kutsal Kitabında kurbanlık hayvanlar sığır, dana, koç, keçi, kumru ve güvercin olarak belirtilmektedir. Bunlardan, yerine göre bütün parçaları, sunakta aralıksız olarak yanan ateşte yakılanları olduğu gibi, vücudu, ordugâhın dışında, kül dökülen yerde yakılanları da vardı. Bu sonuncular, bir günahın kefareti olarak kesilenlerdi. Bazı kurbanların da, sembolik olarak bazı kısımları yakılırdı. Sığır, koyun ve keçinin iç yağını yemek haramdı. Bunlar yakılırdı. Kan da sunaktaki ateşe serpilirdi, kan yemek de haramdı. Çünkü Tevrat'a göre: "Kan candır; bir hayvanın etiyle birlikte canını da yememek lazımdır." Bunu daha ileride, Tabular bölümünde yeniden ele alacağız. Kurbanların bazı parçaları "sallama kurbanı" idi, yani sunağın karşısında bunları sallamakla yetiniliyordu. Etle birlikte Tanrı'ya, yağla yoğrulmuş mayasız pideler ve tuz sunuluyor, bunlar da yakılıyordu. Ama kâhinlerin hisseleri az değildi. Bazı kere, iç yağları ve atılan deri ve paçalardan geri kalan bütün etler ve ekmeklerin çoğu onların yemesi içindi. Yeruşalim Tapınağı'nda tören günlerinde kâhinlerin, boğazlanan yüzlerce hayvanın kanları eteklerini kirletmesin diye iskemleler üzerine çıkmaları gerekirdi, yerler öylesine kan içinde kalırdı. Her ne kadar etler, yağlar ve ekmeklerle birlikte günlük ve buhur yakılması da emrediliyorduysa da, Tanrı'ya hoş geldiğini Tevrat'ın söylediği bu korkunç yanık et koku-

sunu değil bunlar, "Arabistan'ın bütün güzel kokuları" bile örtemezdi herhalde.

Bereket versin ki Yeruşalim Tapınağı'nın İmparator Titus tarafından yıkılmasından sonra, İsrail şeriat bilginlerinin kararıyla "artık tapınak kalmadığı için" kurban kesmek ve yakmak geleneği bırakılmıştır. Aslında Musa dininin devamı olarak sayılabilecek Hıristiyanlıkta ise kurban sembolik bir şekil almıştır. Bu dinde kurban, İsa'nın kendisidir, çünkü insanları Âdem'le Havva'nın ilk günahından kurtarmak için kendini çarmıha gerdiren Tanrı'dır o. İbadet sırasında yenen kutsal ekmek ve papazın içtiği şarap da "İsa'nın eti ve kanının" yerine geçer; böylece her seferinde bu kurban yenilenmiş olur. Ama bunu başka bir kitabın konusu olarak bırakıp gene Musa kanunlarına dönelim:

Tıpkı Olympos'taki tanrılar gibi Yahve'nin de insanların sevdiği ve yediği şeylerin dumanıyla beslendiği inancından başka bir şeye dayanmayan bu gelenek, herhalde en eski zamanlarda, Musa'nın gününde, bu kadar karışık ve bu kadar müsrifçe değildi. Şabbat günü ailece yenen kuzu, Pesah'ta kurban edilip yenenler ve belki önemli olaylar karşısında kesilenler kâfi görülüyordu. Çoban bir halkın, tek dayanakları olan mallarını bu kadar israf edebileceği düşünülemez. Ama zamanla, İsrail oğulları şehirlere ve köylere yerleştikten çok sonra, kâhinler işi bu kadar ileri vardırmış ve bunda herhalde kendi çıkarlarını da ihmal etmemişlerdi. Yukarda da dediğimiz gibi, insanın tanrıya, kendisinin en sevdiği şeyleri vermesi gerektiği ve onun da bundan, tıpkı bir insan gibi sevineceği inancı, tapınağı bir çeşit tanrı yemek odası ve mutfağı haline getirmişti. Sözü biraz uzatmak pahasına da olsa, bu yiyecek sunmanın Sümerlerde, Mısırlılarda ve Yahudilerde nasıl olduğunu gözden geçirelim: "Sümerlerde, müminlerin tanrılara sundukları kurbanlar, gerçekten, tanrıların besini olarak düşünülmekteydi. Kurban edilen hayvanların etleri ya ateşte kızartılmalı ya da tencerede pişirilmeliydi; çörekler ve tanrıya gösterilip sonra rahiplerin yiyecekleri ekmekler de (İsrail'de de bunlar tıpkı tıpkısına vardı) gene tapınakta pişirilirdi; bu sebeple mutfak, tapınağın önemli bir bölümü idi!" (Woolley.)

Mısır'da "tanrıyı doyurma" töreni şöyle yapılırdı: "Gün doğmadan az önce sungu alayı tapınağın yan koridorundan gelir. Önde, kollarının üzerinde çiçek ve yemişler dolu tepsiler ya da başlarının üzerinde tanrının açlığını giderecek ekmek ve etler yığılı kaplarla, susuzluğunu giderecek bira ya da şarap dolu testiler taşıyanlar gider. Sürekli dualar okuyan rahip bunlara öncülük etmektedir. Bu alay ilerledikçe, tapınağın kapıları birbiri ardı sıra açılır. Dualar, tapınağın tanrısına yiyeceklerin sunulmakta olduğunu ve onun yemeğe davet edildiğini anlatmaktadır. Tapınağın ortasında bulunan sunak salonuna gelince, yiyecekleri taşıyanlar durur, getirdiklerini sehpalar üzerine ve sunağa koyarlar; içecek testilerini, bunun için yapılmış desteklere yerleştirirler, bütün bu sunguların üzerine çiçekler ve yeşil bitkiler serpilir. Yiyecek taşıyıcılar çekildikten, rahip de sunguları, üzerine su serperek ve tütsüleyerek takdis ettikten sonra, yiyecekler ertesi güne kadar orada bırakılır... Bu sungular, ertesi gün, belirli bir bareme göre, tapınaktaki rahipler arasında bölüşülür. Böylelikle Firavun, aynı yiyeceklerle hem tanrıyı, hem de rahipleri doyurmuş olur." (*Eski Mısır Rahipleri* – Serge Sauneron.)

Ayrıca, Mısır'da tapınak dışında da nasıl kurban sunulduğunu Herodot'tan okuyalım:

"Kurban şöyle kesilir: Önceden muayene edilip kurbanlık olarak işaretlenmiş hayvan, kurban kesilecek sunağa getirilince odun yığını ateşlenir. Sonra bu ateşe, tapınak tarafına olmak şartıyla, şarap dökülür. Daha sonra tanrının adını çağırırlar ve kurbanı keserler, başını gövdesinden ayırırlar, derisini yüzerler. Başa lanetler okurlar; eğer Hellen tüccarlarının bulunduğu bir pazar varsa, başı oraya götürüp satarlar, yoksa ırmağa atarlar; o sırada da, eğer kurbanı kesenin ya da bütün Mısır'ın üzerine bir bela gelecekse, bu başa gelmesini dilerler. Her tanrı için kurban törenleri başka başkadır. En büyük saydıkları tanrıça (İsis) için nasıl yaptıklarını anlatayım: Önce oruç tutup dua ettikten sonra bir inek keserler, derisini yüzerler ve bağırsaklarını çıkarırlar, ama geri kalanları içinde bırakırlar. Ayakları, butların en ucunu, omuzları ve boynu kesip alırlar. Bunu yaptıktan sonra gövdeyi temiz ekmekler, bal,

üzüm, incir, buhur, günlük ve başka yakılacak tütsülerle doldururlar. Böyle doldurulan gövdeyi yakarlar ve üzerine bol bol yağ dökerler. Kurban yanarken, bütün oradakiler dövünürler. Dövünmeden sonra, kurbandan kalan parçalarla kendilerine bir yemek hazırlarlar." (Herodot II. 35, 36.)

Şimdi böyle bir töreni Tevrat'tan okuyalım: "Eğer yakılan takdime (sungu) davardan, koyunlardan ve yahut keçilerdense onu erkek, kusursuz olarak arz edecektir. Ve onu mezbahların (ya da mizbah: kurban kesme yeri) kuzeye doğru olan tarafında, Tanrı'nın önünde boğazlayacak; ve Harun oğulları, kâhinler, onun kanını mezbah üzerine çepeçevre serpecekler. Ve onu başı ve yağı ile beraber, kendi parçalarına göre kesecekler ve kâhin onları mezbahta olan ateşin üzerindeki odunların üstüne dizecek, fakat içler ve paçaları su ile yıkayacak; ve kâhin hepsini takdim edip mezbah üzerinde yakacaktır; yakılan takdime Tanrı'ya hoş kokudur." Bundan sonra kumru ve güvercin palazlarının nasıl sunulacağı anlatılır: Kâhin bunların başını tırnağıyla koparacak, kursağını çekip çıkaracak ve kuşu olduğu gibi yakacaktır. Tevrat bunun için de gene: "Tanrı'ya hoş kokudur!" der. "Ve birisi Tanrı'ya ekmek takdimesi arz ettiği zaman, takdimesi ince undan olacak ve üzerine yağ dökecek ve onun üstüne günlük koyacaktır (...) Ve kâhin onun anılması olarak onu mizbah üzerinde yakacaktır; o ateşte yakılan takdime, Tanrı'ya hoş kokudur; ve ekmek takdimesinden arta kalan, Harun'la oğulları içindir (...) Ve fırında pişmiş ekmek takdimesi arz ettiğin zaman, yağla yoğrulmuş ince undan mayasız pideler, yahut üzerine yağ sürülmüş mayasız yufkalar olacak." Tavada ya da sacta pişmiş ekmeklerin de hep "mayasız" iyi cins ince undan olması, üzerlerine yağ sürülmesi yazılıdır. Gelen bu ekmeklerden kâhin, bir lokmayı Tanrı için ateşte yakar, geri kalanları da arkadaşlarıyla paylaşıp yer. Mayalı ekmekler "Tanrı görsün diye" arz edilir, ama sunağa konmaz ve yakılmaz. Burada hoş bir cümle de geçmektedir: "Ve ekmek takdimelerinin her birini tuzlayacaksın!" Unutmayalım ki tuz, eski çağlarda şimdikinden çok değerliydi ve sıcak yerlerde yaşayanların ve tahılla geçinenlerin tuz ihtiyacı da büyüktür. Kâhinlerin bunun unutulmamasını söylemekte hak-

ları vardır. "Eğer takdime, Tanrı'ya selâmet takdimesi, davardansa, erkek yahut dişi olsun, kusursuz olarak onu takdim edecek (...) ve (kâhin) elini takdimenin başı üzerine koyacak, ve onu cemaat çadırının önünde boğazlayacak ve Harun oğulları onun kanını mizbah üzerine çepeçevre serpecekler (...) Onun yağını, kuyruk sokumu yakınından bütün kuyruğu ayıracak; ve içleri kaplayan yağı, ve içler üzerinde olan bütün yağı ve iki böbreği ve onların üzerinde belin yanında olan yağı ve karaciğer üzerinde olan zarı böbreklerle birlikte ayıracak ve kâhin onu mizbah üzerinde yakacak; Tanrı'ya ateşle yapılan takdime (onun) yiyeceğidir; bütün yağ Tanrı'nındır. Nesillerinizce, bütün meskenlerinizde ebedi kanun olacaktır; iç yağı ve kan, hiç yemeyeceksiniz."

Büyük günahların kefareti olarak Tanrı'ya kusursuz, genç bir boğa kesilirdi. Bunun da yağı mizbahta, derisine varıncaya kadar bütün parçaları dışarıda, kül dökülen yerde yakılırdı, bundan hiç kimseye pay verilmezdi. Tevrat'ın hangi sebep ve vesilelerle neler kesileceği, bunlardan hangilerinin kâhinin, hangilerinin bütün tapınak hizmetlerinin olacağı üzerindeki uzun listesini alacak değiliz. Sadece şunu da ekleyelim: Tevrat, yakılacak buhurların reçetesini bile vermektedir!

Görülüyor ki İsrail'in dini, önceleri öteki Ön Asya dinlerinden üstün değildi; hatta pek farklı da değildi. Burada, "görülemez bir tanrı" düşüncesinden de pek söz edilemez; çünkü daha önce de gördüğümüz gibi, İsrail Tanrısının kendini bazı bazı gösterdiği, hatta gökten inip insanlarla konuştuğu bile olurdu. Şu halde o da Marduk, Ba'al, Osiris gibi, saymakla tükenmeyecek öteki İlkçağ tanrılarından biriydi. Sadece heykeli yapılmamaktaydı.

Musa Şeriatı adı verilen, İsrail oğulları kanununda, en önemli, hatta denebilir ki biricik ibadet yolu olan kurban törenleriyle ilgili kısımlardan geri kalanları gözden geçirirsek bir kısmının çok eski, totemcilik çağlarından kalma "tabu"lar, ötekilerin de, daha gelişmiş, şehirler ve köylerde oturan bir halkın hayatını düzenleyen ahlak ve hukuk kuralları olduğunu görürüz. İsrail oğulları, geleneğe bağlılıklarıyla ilkel kabile kurallarını da sürdürmüş ya da sürdürmeye çalışmıştır.

Musa Şeriatında Tabular

Totem ve Tabu

Musa dininin çoktanrıcılıktan ulusal bir tanrıya, ondan da, bütün dünyanın tek, ortaksız bir tanrısı olduğu düşüncesine geçişinin yüzyıllar boyunca sürmüş bir evrimin sonucu olduğunu, ama bu dinde daha önceki, ilkel insan topluluklarının sihir, kutsallık tasarımları, totem ve tabulara dayanan ilkel dinlerinden de birçok izlerin kalmış olduğunu söylemiştik. Bunları ele almazdan önce, belki bazı okurlarımızın şimdiye kadar yabancı kalmış oldukları bu konu üzerinde biraz durmak istiyoruz:

Dinler tarihinde kullanılagelen özel birtakım deyimler vardır ki, bunlar gündelik konuşmalara kadar girdiği halde, çoğu zaman, açık anlamları, birçoklarınca bilinmemektedir. Bu sebeple, dinlerin doğuşunda önemli rolleri olan bazı kavramları açıklamakla başlayalım; bunların çoğu "ilkel" dinlerin (yani yazısız halkların dinleri) deyimleridir, ama başka dinlerdeki *artakalan*'lar için de kullanılırlar.

Mana (Melanezya dilinde): Güç, kudret vbg. İnsanların, hayvanların ya da eşyanın görülmedik ya da çok üstün şeyler yapabilmelerini sağlayan esrarlı bir kuvvete verilen addır. Kabile reisleri ve büyücülerde *mana* vardır, başarılı kişilerde, güçlü olanlarda, başkalarına göre daha çok *mana* vardır. *Mana*, insanlardan hayvanlara ve eşyaya da geçebilir ve bu sayede onlar da aynı, tabiatüstü kuvvete sahip olurlar.

Mana'yı insan dışı, insana bağlı olmayan bir kuvvet kaynağı olarak tasarımlamak yanlıştır, dinlerin ilk basamağı olan bu ilkel çağda kişiler ve nesneler dışında bir kuvvet tasarımı asla var olmamıştır.

Fetiş (Portekizce *feitiço*): Bu kelime Latince *faktititus*'tan gelmedir. Aslında anlamı "yapma, uydurma bir şey" demek iken, sonradan "büyülü şey" yerine kullanılmıştır. Bu deyimden, her-

hangi bir hali dikkati çeken ve sahibine doğaüstü kuvvetler verebilen bir taş, bir kök gibi şeyler anlaşılır. Bunlarda doğaüstü bir varlığın oturduğu ya da böyle bir varlıktan gelen *mana*'nın bunlara yerleşmiş olduğu tasarımlanır. Kaza ve beladan korunmak için taşınan maskotlar ve nazarlıklar, gerçekten uğur getirdiklerini düşünenler için birer fetiştir.

Tabu: Polinezyalılarda "yasak" ya da "belirtilmiş" şey anlamına gelir. Tabu olan bir kişiye ya da bir nesneye dokunulamaz, tabu olan yiyecekler yenemez, tabu olan hayvanların asıl adları söylenemez, onun yerine başka bir deyim kullanılır (bizde kurda canavar dendiği gibi). Ölümle ve ölenlerle ilgili olan şeyler çoğu zaman tabudur; bir ölüye dokunanın kendisi de tabu olur. Bazı kere rahipler ve kabile reisleri de tabu olurlar, o zaman onlara dokunulamaz. Beri yandan onlar için de birçok şeyler yasaktır, mesela yere basamazlar ya da bazı şeyleri yiyemezler. Eski Roma'da Jupiter'in başrahibi olan Flaman Dialis'ler ata binemezlerdi, hatta bir atı görmeleri bile yasaktı, silahlı bir adamı da görmeleri, kırılmış bir yüzüğü taşımaları, giyimlerinde bir düğüm olması, mayalı hamura, bir keçiye, köpeğe, çiğ ete, fasulye ve sarmısağa, değil dokunmaları, adlarını söylemeleri yasaktı. Saçlarını özgür bir adamın tunç bir ustura ile kesmesi, kesilen saç ve tırnaklarının uğur getiren bir ağacın altına gömülmesi lazımdı. Bir ölüye dokunamaz, dışarıda başı açık dolaşamazlardı. Eşleri Flaminica için de böyle tabular vardı: Bir çeşit merdivenden üç basamaktan fazla çıkamaz, belirli tören günlerinde saçlarını tarayamazlardı; sandallarının meşini kendiliğinden ölmüş bir hayvanın derisinden olamazdı, mutlaka kesilmiş ya da kurban edilmiş bir hayvandan alınacaktı; gökgürlemesi duyacak olursa, tâ ki bir kefaret kurbanı sununcaya kadar mundar sayılırdı.

Âdet gören ya da çocuk doğuran kadınlar, hemen hemen bütün ilkel halklarda tabu idi.

Tabuların gerçek sebebini anlamak zordur. Bazıları, tabiatüstü varlıklardan ya da tehlikeli *mana*'ya sahip olan şeylerden kaçınmak için gibi görünmektedir, ama bazılarının sebebini anlamak mümkün değildir. Bazı araştırmacılar bunların bir çeşit görgü ku-

ralı oldukları düşüncesindedir. Her durumda bunlara dinî bir değer vermek mümkün değildir.

Tabu ile bir çeşit benzerliği olan başka bir durum da, kutsallıktır. Kutsal olan şeyden de çekinmek gerekir. Gerekli hazırlıkları önceden yapmadan onlara dokunmak tehlikelidir. Ama bunlar sadece tehlikeli değil, aksine, gerektiği gibi davrananlar için iyilik getiricidirler. Burada şunu da kaydedelim ki Latincede kutsal demek olan, *sacer*, hem "kutsal" hem de "lanetleme" anlamına gelir.

Totemcilik: Dünyanın birçok yerlerinde, özellikle Kuzey Amerika'da ve Avustralya'da görülmektedir. Amerika yerlileri bir kabile, bir klan, hatta bazen bir şahsın dedesi saydıkları bir hayvan ya da bitki türüne, bazen de bir tabiat olayına *totem* adını verirlerdi. Totem incitilemez ve öldürülemez, buna karşılık o da kabileyi ya da kişiyi korur. Totemcilikle aynı zamanda özel bir toplum sistemi de görülür: Buna göre bir totem grubunun üyeleri kendi grubu arasında evlenemezler; örneğin totemi bizon olan bir kabileden olan kişi aynı kabileden birini alamaz, kendine başka bir totem grubundan eş arar; buna *eksogami* (dıştan evlilik) adı verilir.

Avustralya yerlilerinde her yıl, belirli bir gün totem hayvan için tören günü olarak ayrılır. Bu sırada, bütün yıl yasak olan bu hayvanın eti yenir. Nitekim eski Cermenlerde at böyle idi. Eti ancak erkekler toplantısında ve belirli bir törende yenirdi. Japonya'nın asıl yerlileri sayılan Ainolarda ayı totem hayvandır ve eti böyle yenir.

Şimdi bu ışık altında Musa kanunlarının mundar ve haram saydıklarını gözden geçirecek olursak birçok dikkate değer noktalar göreceğiz. Bunların açıkça gösterdiği gibi, İsrail oğullarının, ilkel atalarından kalma tabulara, hatta totemlere saygı göstermeyi sürdürdüklerini kolayca anlayacağız.

Hayvan ve Bitkiler Üzerine Tabular

Hayvanların uyluk başı üzerindeki kalça kasının yenmesi yasaktır. (Bunu, Yakup'un Tanrı ile güreşi hikâyesinde görmüştük.)

Abib ayında yedi gün mayalı ekmek yenmeyecektir.

Temiz olmayan (buradaki temizlik gerçek temizlik değil, tabu olan şeyler anlamındadır), her türlü şeye dokunan et yenilmeyecek, ateşte yakılacaktır.

Hiçbir hayvanın kanı yenmeyecektir. (Tevrat, "kan candır" der.)

Dört ayaklı hayvanlardan çatal tırnaklı ve geviş getirenler dışındaki hepsi mundardır, etleri haramdır, leşlerine dokunan da mundar olur.

Deve, ada tavşanı, tavşan ve domuz mundardır, etleri haramdır; leşlerine dokunan da mundar olur. (Domuz, Mısır'da en eski çağlarda da beslenen bir hayvandı. O zamanki domuzların şimdikilere benzer tarafları pek azdı. Uzun bacaklı, uzun gövdeli idiler, burunları son derece uzundu. Bu hayvanlar Mısır'da, Kopt köylerinde bugün de bulunmaktadır. Herodot'un anlattığına göre domuz, Mısır'da Osiris'in düşmanı tanrı Set'in hayvanı idi. Hatta Set'e domuz adı da verilirdi. Gecenin ve kötülüklerin tanrısı olan Set'e mehtaplı gecelerde domuz kurban edilir ve bu törende eti yenirdi. Burada tipik bir totem hayvan görüyoruz. İsrail oğulları belki Mısır'dan bu tabuyu almış olacaklardır. Ama deveye gelince, İsrail oğullarının Mısır'da bulunduğu sırada, hatta yüzyıllarca sonra bile orada deve yoktu ve tanınmıyordu. Evcil deve ancak M.Ö. 11. yüzyılda görülmeye başlamıştır. Tevrat'ta [Tekvin 24, 10] deveden söz ediliyorsa da gerek bu hayvana dokunma gerekse etinin yenmesi yasağının Tevrat'ın yazıya dökülmesi sırasında konduğu açıkça görülmektedir.)

Bütün pulsuz ve kanatsız su hayvanları haramdır. (Bu yasağa lüfer, palamut, uskumru gibi sayısız balık çeşitleri girmektedir. Ayıca bütün öteki deniz hayvanlarının yenmesi de yasak edilmiş olmaktadır.)

Kuşlardan çengel gagalı ve pençeli, yani yırtıcı olanlar mundardır. (Ama bunların arasına kuğu, toy, hüthüt gibi yırtıcı olmayanlar da katılmakta, yarasa da kuşlar arasında sayılmaktadır.)

Böceklerin her çeşidi mundardır. Yalnız çekirgenin her çeşidi bundan ayrı tutulmuştur; bunları yemek helaldir. Ötekilerin leşlerine dokunan da mundar olur.

Sürüngenlerin hepsi mundardır. Leşlerine dokunan da mundar olur. (Şunu da ekleyelim: Tevrat, sıçan ve gelinciği de sürüngenlerden saymaktadır!)

Bu hayvanlara değen kişiler ve şeyler üzerine hükümler şunlardır: Bu mundar (tabu) hayvanlardan birinin leşi kapkacak, elbise, çul, vbg. bir şeye değerse, o şey mundardır. Suya batırılacak, ama gene de, akşama kadar mundar kalacaktır. Eğer kap topraktansa kırılacaktır. Böyle bir kaba konan yiyecek ve içecek mundardır. Fırın ya da ocağa böyle bir leş değerse bunlar yıkılacaktır. Bundan sadece pınar ve kuyular ayrı tutulmaktadır. Ekilecek tohumun üzerine böyle bir leş düşerse, eğer tohum kuru ise zararı yoktur, yok eğer ıslaksa mundar olur, ekilemez, ekilirse ürünü yenemez. Böyle leşlere dokunan insan da mundar olur, elbisesini yıkayacak, ama o akşama kadar mundar kalacaktır.

Yenmesi helal olan hayvanlar ölürlerse, onların leşine dokunan da akşama kadar mundar sayılacak, o da elbisesini yıkayacak ve akşama kadar mundar kalacaktır.

Yeni dikilen meyve ağaçlarının meyvesi, üç yıl tabudur, yenmez. Ancak dördüncü yıl verdiği meyveler Tanrı'ya sunulduktan sonra, beşinci yıl yenebilir.

Her yedinci yıl, tarlaları ekmek ve bağları budamak yasaktır. Bu yılda kendiliğinden bitenler ve bağda yetişen üzümler tabudur, toplanamaz.

Tarlaya iki çeşit bitki yan yana ekilmeyecektir. Sebzeler ve meyve ağaçları için de böyledir. Böyle dikilen ve ekilenlerin ürünleri sahipleri için tabudur. İki ayrı cinsten hayvanın çiftleştirilmesi de yasaktır, iki ayrı cinsten dokunmuş, mesela yün-keten karışığı elbise de tabudur.

Bir sofrada etle tereyağının bir anda bulundurulması ya da eti tereyağında pişirmek yasaktır. ("Oğlağı anasının sütüyle pişirmeyeceksin," denmiş olmasından çıkan hüküm.)

Tanrı'ya sunulmuş yiyecekler tabudur. Bunları yalnız Harun soyu, bazılarını da tapınak hizmetlileri yiyebilir.

İnsan Ölülerine İlişkin Tabular

İnsan ölüsü, tıpkı mundar hayvanların leşleri gibi mundardır. Ölüye değmiş olan eşya da mundardır. İster ölüye, ister ölüye değmekle mundar olmuş bir şeye değen insan da mundar olur. Bunlar için Tevrat'taki hükümler şunlardır:

Bir insan ölüsüne dokunan kimse yedi gün mundar olacaktır; üçüncü ve yedinci günlerde kendisini temizleyecek ve o zaman temiz olacaktır. Ama bunu yapmazsa mundar kalacaktır. Bir insan ölüsüne dokunup kendini temizlemeyen herkes İsrail oğulları arasından atılacaktır.

Çadırda bir insan ölürse, o çadıra her giren ve çadırda olan herkes yedi gün mundar olacaktır. Çadırdaki (ya da evdeki) üzeri örtülü olmayan her kap mundar olacaktır. İster kılıçla öldürülmüş olsun, ister kendiliğinden ölsün, kırda ölmüş bir adamın ölüsüne ya da insan kemiğine veya bir mezara kim dokunursa yedi gün mundar olacaktır.

Böyle mundar insanların temizlenmeleri hayli karışık bir seramoni ile olmaktadır. İşin garibi, o kişiyi temizlemek için üzerine "mundarlık suyu" serpen de mundar olmakta, o da elbiselerini yıkamak zorunda kalmaktadır. Ayrıca, böyle mundar olmuş bir kimseye her dokunan da mundar olmaktadır.

Başkâhin için bu hükümler daha da ağırdır. Başkâhin, anasının ve babasının cenazelerinin bile yanı sıra gidemez.

Kimileri, ölüler hakkındaki bu hükümleri Musa dininin ölüler ve mezarlara bağlı batıl inançlara karşı koyduğunu ileri sürerler, ama bunlar, günümüzde bile bazı ilkel toplumlarda hemen hemen aynen yaşamakta olan tabulardan başka bir şey değildir. İlkel insan ölüde, başkalarına zarar verebilecek kötü bir gücün bulunduğuna inanmaktadır. Hatta birçok ilkel halklarda, ölenin adı bile tabudur; bazılarında bu yasak sadece yas müddetince sürer, bazılarında ise artık hiçbir zaman ölenin adı ağza alınmaz. Yeni Zelanda'daki Maorilerde bir ölüye dokunan ya da gömülmesinde bulunan herkes son derece mundar sayılır, hiçbir eve giremez, kime veya neye

yaklaşırsa onu da mundar ederdi. Yiyeceği şeylere bile el sürmezdi, aksi halde onlar da mundar olurdu. Yere konan şeyleri ağzıyla almak zorundaydı. Belirli bir zamandan sonra tabu kalkar ama bu sırada kullandığı bütün kapların kırılması, giydiği şeylerin hepsinin atılması gerekirdi. Tâ Yeni Zelanda'daki bu gelenek, hemen hemen tıpkı tıpkısına Musa kanunlarında da görülmektedir.

Vücuttan Akıntı Gelmesiyle İlgili Tabular

Bir kimsenin vücudundan akıntı gelirse o kişi mundar olur. Böyle birinin üzerinde yattığı yatak, üstüne oturduğu her şey mundardır. Onun oturmuş olduğu bir şeyin üzerine oturan da mundar olur; bunu yapan, elbisesini yıkayacak, kendi de akar suda yıkanacak ya da tamamiyle suya dalacak, ama o gün akşama kadar gene de mundar kalacaktır. Mundar olan kişinin bindiği hayvanın eyeri için de aynı hüküm vardır. Akıntısı olan kimse, ellerini yıkamadan birine dokunacak olursa onu da mundar eder. Mundar kişinin kullandığı kap topraktansa kırılacak, ağaçtansa su ile yıkanacaktır.

Akıntı kesilince yedi gün bekleyecek, sonra elbisesini yıkayacak, kendi de akar suda ya da suya dalarak temizlenecektir. Sekizinci günde de iki kumru ya da iki güvercin palazını Cemaat Çadırına götürecektir. Kâhin bunlardan birini suç kurbanı, ötekini de yakılacak sungu olarak Tanrı'ya sunacaktır.

Cinsel ilişkide bulunanlar bütün gün mundar kalacaklar, sonra yıkanacak ve elbiselerini temizleyeceklerdir.

Âdet gören kadın yedi gün mundar sayılmalıdır. Bu sırada ona dokunanlar da bütün gün için mundar olurlar. Böyle bir kadının yattığı yatak, üzerine oturduğu her şey mundardır; bunlara dokunanlar da bütün gün için mundar olurlar, ancak yıkanarak ve elbiselerini yıkayarak temizlenebilirler. Böyle bir kadınla yatan erkek yedi gün mundar olur ve onun da üzerinde yattığı her şey mundar sayılır.

Kanaması kesilen kadın da iki kumru ya da iki güvercin palazını kurban olarak sunmak zorundadır. Ama bundan önce o da yıkanacak ve elbiselerini yıkayacaktır.

Çocuk doğuran kadınlar, eğer çocuk erkekse yedi gün mundardır, sekizinci gün çocuk sünnet edilecek, ama kadın otuz üç gün daha yarı mundar olarak bekleyecektir. Bu sırada kutsal şeylere dokunması ve tapınağa girmesi yasaktır. Çocuk kız olursa, ana yedi günlük mundarlıktan sonra altmış gün mundar olarak kalacaktır.

Erkek ya da kız çocuk doğuran kadın temizlenmek için, temizlenme günleri geçince Cemaat Çadırına bir yaşında bir kuzu ile bir güvercin ya da kumru yavrusu götürecek, Kâhin de bunları kurban edecektir. Eğer kadının kuzu kesmeye gücü yetmezse iki güvercin palazı da yetecektir.

Buna benzer tabu kurallarına ilkel toplumlarda çok rastlanmaktadır.

Hastalıklarla İlgili Tabular

Tevrat'ta birtakım hastalıkların adı geçer. Bunların başında, Tanrı'nın ceza olarak yolladığı veba gelmektedir. Ama bu, gerçekten veba mı, yoksa başka salgınlar mıdır, bunu bilmemize imkân yoktur. Bundan başka, gene Tanrı'nın âsi kullarına ceza olarak verem, sıtma, mısır çıbanı, ur, uyuz, delilik, körlük gibi dertleri gönderdiğini de okuyoruz. Bu hastalıklardan birçoğu bulaşıcı olduğu halde, Tevrat'ta bunlar için hiçbir tabuya rastlamıyoruz. Sadece cüzam hakkında sayfalar dolusu hükümler vardır. Bunlara dikkat edilecek olursa, sağlık kurallarından apayrı, tabuların çoğunda olduğu gibi, nedenleri anlaşılmaz şeyler oldukları görülür.

Tevrat cüzamın insanda, eşyada, hatta duvarlarda bile olabileceğini yazar, her biri için neler yapılacağını da bildirir. Bu buyruklar tamamiyle sihir ve afsun karakterini taşır. Ayrıca cüzamı geçmiş olanların nasıl temizleneceklerini de kaydeder. Bildiğimiz

gibi cüzamın günümüzde bile tam çaresi bulunmuş değildir, kendiliğinden de geçmez. Şu halde Tevrat'ın cüzamı, bizim bildiğimiz hastalık değil, her çeşit deri hastalıklarına, eşya ve duvarlarda görülen küflere ve lekelere toptan verilen bir addır. Bu konuyu fazla uzatmamak için sadece, eşyada ve duvarlarda "cüzam" görüldüğü zaman ne yapılması emredildiğini buraya alalım: "Eğer bir esvapta gerek yün esvapta, gerek keten esvapta, gerek keten, gerek yün arışta yahut argaçta olsun; gerek deride, gerekse deriden yapılmış herhangi bir şeyde cüzam hastalığı olup; (...) hastalık yeşilimsi yahut kırmızımsı olursa cüzam hastalığıdır ve kâhine gösterilecektir. Ve kâhin hastalığı görecek ve kendisinde hastalık olan şeyi yedi gün kapayacaktır; ve yedinci günde hastalığı görecek; eğer hastalık (...) yayılmışsa hastalık azgın cüzamdır; mundardır (...) Ateşte yakılacaktır (...)" (Levililer: 13, 47-52.)

Bir evde duvarlarda yeşilimsi ya da kırmızımsı lekeler görünürse o zaman ev yedi gün kapanmaktadır, yedinci günde lekelerin yayıldığını görürse, o zaman kâhin evin bütün iç sıvalarını kazıtacak ve taşları da çıkartacaktır. Ev yeniden sıvandıktan sonra "hastalık" yeniden gözükürse, o zaman ev yıkılacak, taşı, toprağı ve ağaçları şehir dışında bir yere atılacak, o evde yatmış olanlar elbiselerini yıkayacaklardır. Eğer hastalık yeniden görülmezse kâhin evi temizlemek için "İki kuş, ve erzağacı, ve kırmızı yün ve zufa otu alacak; ve bir kuşu toprak kapta akarsu üzerinde boğazlayacak ve erzağacını ve kırmızı yünü ve diri kuşu alacak ve onları boğazlanmış kuşun kanına ve akarsuya batıracak ve eve yedi kere serpecek (...) ve evi temizlemiş olacak; ve diri kuşu şehir dışına, kıra salıverecek." Cüzamın geçtiği anlaşılan kişi için de aynı garip tören uygulanmakta, ondan sonra o kişi elbisesini ve vücudunu yıkayıp orduya girebilmektedir. Cüzamlılar ordunun dışında tutulmakta ya da şehrin dışında oturtulmaktaydı.

Burada dikkate değer bir nokta da İsrail kâhinlerinin her konuda yeti sahibi oluşlarıdır. Kâhin hem hekim, hem din adamı, hem de yargıçtır.

Musa Şeriatında Yasaklar

Garipler, Yoksullar, Dullar ve Öksüzler Üzerine Hükümler

Çünkü Tanrı'mız Rab o Tanrıların Tanrısı ve Rablerin Rabbi, şahısları saymayan ve rüşvet almayan büyük, kudretli ve heybetli Tanrı'dır. Öksüzün ve dul kadının hakkını hak eder, garibi sever ve onlara ekmek ve giyecek verir. Sizler ki Mısır'da garip idiniz, garipleri sevin! (Tesniye: 10, 17-19.)

Garibe haksızlık etmeyeceksin ve ona gardetmeyeceksin; çünkü siz Mısır diyarında gariptiniz. Hiçbir dul kadını ve öksüzü incitmeyeceksin! (...) Eğer kavmime, yanında olan bir yoksula ödünç para verirsen, ona karşı tefeci gibi olmayacaksın; onun üzerine faiz koymayacaksın. Eğer komşunun abasını rehin olarak almış olursan, güneş batmazdan önce ona geri vereceksin. Çünkü o kendisinin tek örtüsüdür, bedeninin giyimidir, ne ile yatsın? (...) (Çıkış: 22, 21-27.)

Komşuna ödünç bir şey verdiğin zaman onun rehinini almak için onun evine girmeyeceksin. Dışarda duracaksın ve kendisine ödünç verdiğin adam, rehinini sana, dışarıya getirecek. Eğer o adam yoksulsa onun rehini ile yatmayacaksın; güneş battığı zaman rehini mutlaka kendisine geri vereceksin, tâ ki örtüsü altında yatsın (...) Kardeşlerinden olsun yahut memleketinin şehirlerindeki kendi gariplerinden olsun, düşkün ve yoksul gündelikçiyi sıkıştırmayacaksın. Onun ücretini gününde, güneş batmadan vereceksin. Çünkü yoksuldur o, ve ücretini bekleyerek üzülür (...) Garip ve öksüzün hakkını değiştirmeyeceksin; dul kadının giysisini rehin olarak almayacaksın. Hatırla ki sen de Mısır'da köleydin ve Tanrın Rab seni oradan kurtardı. İşte bunun için sana, böyle yapmanı emrediyorum. Tarlanda ekinini biçtiğin ve tarlada bir demeti unuttuğun zaman, onu almak için geri dönmeyeceksin: Garibin, öksüzün ve dul kadınındır bunlar (...) Ağaçlarını silkele-

yip zeytin topladığın zaman, artakalanları devşirmek için geri dönmeyeceksin; bunlar garibin, öksüzün ve dul kadının olacaktır (...) Bağını bozduğun zaman artakalanları devşirmek için geri dönmeyeceksin; garibin, öksüzün ve dul kadınındır bunlar. Mısır diyarında köle olduğunu hatırlayacaksın; işte bunun için sana, bunları yapmanı emrediyorum. (Tesniye: 24, 10-18.)

Diyarınızda bir garip sana misafir olursa, onu mağdur etmeyeceksiniz. O, aranızda yerli gibi olacak ve onu kendin gibi seveceksin. Çünkü Mısır diyarında gariptiniz! (Levililer: 19, 33.) Sizin için hüküm bir olacak; garip için nasılsa, yerli için de öyle olacak. (Levililer: 24, 22.)

Yakınlarını düşünmek ve korumak, kendini bir soy gibi sayan İsrail oğulları için, kişi haklarını daraltsa bile, doğaldı ve bundan yüksünmeyeceklerdi; çünkü "bugün banaysa yarın sanadır," diye düşüneceklerdi. Öksüz ve dulun durumu bir günden ötekine değişebilirdi. Ama şeriattaki garipler ve köleler üzerine olan hükümler, gerçekten, zamanına göre çok insancadır. Garipler, yani yabancılar, İsrail şehirlerinde yaşayan başka halklardan insanlardı. Bunların özgürlükleri sınırlı idi, ama bütün haklardan yoksun değillerdi. Hammurabi kanununda yabancılar için maddeler yoktur. Bunu da normal karşılamak gerekir: çünkü Babil hükümeti çok güçlüydü ve gariplere hak tanımayabilirdi. İsrail ise, yanında yaşayan yabancılara muhtaç durumdaydı. Bütün ticareti elinde tutan Fenikeliler olmadan ne yapabilirlerdi ki? Süleyman'ın Sur'dan ustalar sağladığını, Fenike kralı Hiram'ın yardımıyla Ofir'den altın getirttiğini, tapınağı için gereken sedir ağaçlarını onlardan sağladığını ileride göreceğiz. Yabancılardan askerleri olduğunu da bilmekteyiz: nitekim Davut'un Hitit subayı Uria'nın karısına göz koyup adamı hileyle öldürttüğünü ve karısı Batşeba'yı yanında alıkoyduğunu da Tevrat yazar. Ama köleler hakkındaki hükümler dikkate değer:

"Eğer İbranî bir köle satın alırsan, altı yıl hizmet edecek ve yedincide fidyesiz olarak azat edilecektir. Eğer yalnız geldiyse yalnız çıkacaktır, eğer karısıyla geldiyse o zaman karısı ile birlikte çıkacaktır. Eğer efendisi ona bir kadın verir, o da kendisine oğullar yahut kızlar doğurursa, kadın ve çocuklar efendisinin olacak

ve kendisi yalnız çıkacaktır. Ama köle açıkça: Efendimi, karımı ve çocuklarımı seviyorum, hür çıkmayacağım, derse, efendisi onu Tanrı'ya yaklaştıracak (yani tapınağa götürecek) ve onu kapıya, yahut kapı süvesine kulağından, bir bızla çakacak, o da efendisine ebedi olarak hizmet edecektir. Eğer bir adam kölesine yahut cariyesine değnekle vurur, ve o, eli altında ölürse mutlaka cezalandırılacaktır. Ancak bir, yahut iki gün yaşarsa cezalandırılmayacaktır; çünkü o, kendi malıdır. Eğer bir adam kölesinin yahut cariyesinin gözüne vurur da onu kör ederse, köle yahut cariyesini, gözüne karşılık hür salıverecektir. Eğer kölesinin yahut cariyesinin dişini düşürecek olursa, dişine karşılık onu azat edecektir. (Çıkış: 21, 2-6, 26-27.)

Eğer kardeşin, İbranî bir erkek, yahut İbranî bir kadın sana satılır ve altı yıl sana kulluk ederse, yedinci yılda onu azat edeceksin. Onu azat ettiğin zaman, yanından eli boş göndermeyeceksin; sürüden, harmanından ve masarandan ona cömertçe vereceksin; Tanrın Rab sana nasıl bereket verdiyse, ona öyle vereceksin. Tanrın Rabbin seni nasıl kurtardığını hatırla; bugün sana işte bunun için böyle yapmanı emrediyorum. (Tesniye: 15, 12-15.)

Efendisinin yanından sana kaçmış olan bir köleyi efendisine teslim etmeyeceksin; seninle birlikte, aranızda, senin şehirlerinin birinde seçeceği, beğendiği yerde oturacak; onu sıkıştırmayacaksın." (Tesniye: 23, 15-16.)

Buraya bir nokta koyarak Hammurabi kanununda köleler üzerine olan bazı maddeleri almak, bu iki kanunun ruhundaki farklılığı açıklamak için yararlı olacaktır sanıyoruz. Bunlar Prof. Avram Galanti'nin *Hammurabi Kanunu* adlı eserinden alınmıştır.

* Kralın ya da *maşenkak*'ın (soylunun) kaçan kölesini evinde saklayan ve onu zabitin emriyle iade ve teslim etmeyen kimse ölümle cezalandırılır (Madde 16).
* Eğer bir kimse böyle bir köleyi evinde alıkoyarsa ve sonradan köle onun elinde yakalanırsa, bu adam ölmelidir (Madde 19).

* Borç esiri, alacaklının evinde doğal bir ölümle ölecek olursa, alacaklı hiçbir tazminat vermemelidir (Madde 115). Ama eğer mahpus, hapsedenin evinde dayak yahut mahrumiyet yüzünden ölecek olursa, mahpusun sahibi iş adamını çağırtmalı ve eğer ölen, özgür bir kişinin oğluysa onun oğlunu öldürmeli, bir kimsenin kölesiyse 1/3 mine (1 mine aşağı yukarı 0,5 kilogram) gümüş ödemeli. Bununla, alacağı da ortadan kalkmış olacaktır. Kadın ve çocuklar, borç için esirliğe verilmişlerse, esir olarak üç yıl hizmet etmelidirler. Dördüncü yılda özgürdürler (Madde 117).
* Bir kimsenin kölesinin gözünü harap eden ya da bir kimsenin kölesinin kemiğini kıran, kölenin değerinin yarısını ödemelidir (Madde 119).
* Eğer bir köle, özgür bir kimsenin yanağına vurursa, kölenin kulağı kesilmelidir (Madde 205).
* Eğer bir kimse kırkıcıyı aldatır ve bir kölenin işaretini görülmeyecek derecede kazıtırsa, o kimse öldürülmeli ve evine gömülmelidir. Eğer kırkıcı, "Bilerek kazımadım," diye yemin edecek olursa serbest bırakılmalıdır (Madde 227).
* Eğer bir kırkıcı efendisinin arzusu olmadan bir kölenin işaretini görülmeyecek derecede kazırsa, bu kırkıcının elleri kesilmelidir (Madde 226).

Hammurabi kanununda, efendinin kölesini öldürmesi ya da sakatlamasına karşı hiçbir madde yoktur. Efendi, kendi malı olan köleye istediğini yapabilir. Üstelik, görüldüğü gibi, kendisine sığınan köleyi saklayan da idam edilmektedir. Musa şeriatıyla olan bu farkı aradan geçmiş olan yüzyıllarda insanların ahlakça daha ilerlemiş olduklarına mı vereceğiz? O kadar ileri bir kültüre sahip olan Romalılarda kölelerin durumunun ne olduğunu biliyoruz. Hatta çok yakın zamanlarda Amerika'daki zenci kölelerin neler çektiklerini hepimiz okumuşuzdur. Şu halde, İsrail oğullarının kölelere karşı bu tutumlarını, İlkçağın kanlı ve karanlık akışı içinde, insanlara kardeşliği hatırlatmaya çalışan bir sesleniş olarak kabul edebiliriz.

Adam Öldürme Üzerine Hükümler

Bir kimseyi vurarak öldüren kimse, mutlaka öldürülecektir. Ama isteyerek olmayıp da Tanrı rastgetirdiyse onun sığınabilmesi için sana bir yer tayin edeceğim. " (Çıkış: 21, 12-13.) (Böyle, istemeden adam öldürenlerin kan davasından kurtulabilmeleri için belirli şehirler ayrılmıştı.)

Bir kimsenin komşusuna garezi olur ve onu hile ile öldürürse, öldürülmesi için onu mizbahımdan bile alacaksın. (Çıkış: 21, 14.)

Babasını ve anasını döven kimse mutlaka öldürülecektir. (Çıkış: 21, 15.)

Babasına ve anasına lanet eden kimse mutlaka öldürülecektir. (Çıkış: 21, 17.)

Adamlar kavga ederlerken, biri arkadaşına taş yahut yumrukla vurursa, vurulan ölmez, fakat yatağa düşerse; kalkar ve dışarıda değneyi ile gezerse, o zaman ona vuran suçsuz olacaktır; ancak kaybettiği vaktin bedelini ödeyecek ve onu iyice tedavi ettirecektir. (Çıkış: 21, 18-19.)

Adamlar kavga ettikleri sırada bir gebe kadına vururlar da kadın çocuğunu düşürürse, ama kendisine bir zarar olmazsa, kocanın takdir edeceği diyeti, yargıçların vasıtasıyla ödeyecektir. Ama eğer zarar olursa, o zaman can yerine can, göz yerine göz, diş yerine diş, el yerine el, ayak yerine ayak, yanık yerine yanık, yara yerine yarar, bere yerine bere vereceksin. (Çıkış: 21, 22- 25.) (Kölelere karşı olan suçları daha önce belirtmiştik.)

Tanrı'nın ismine küfreden mutlaka öldürülecektir; bütün cemaat mutlaka onu taşlayacaklar; garip olsun yerli olsun, Rabbin ismine küfrettiği zaman öldürülecektir. (Levililer: 24, 16.)

Bir kimse bir adamı öldürürse mutlaka öldürülecektir. (Levililer: 24, 17.)

Bir kimse komşusunu sakat ederse, onun ettiği gibi edilsin; kırık yerine kırık, göz yerine göz, diş yerine diş olmak üzere, adamı nasıl sakat ettiyse, kendisine de öyle edilecektir. (Levililer: 24, 19-20.)

Hayvan öldüren onu ödeyecek ve adam öldüren öldürülecektir. (Levililer: 24, 21.)

Eğer bir kimse başka birine demir bir aletle vurmuşsa, ve o ölmüşse, katildir; katil mutlaka öldürülecektir. Eğer elinde, insanın ölebileceği bir taşla onu vurmuşsa, ve o ölmüşse, katildir; katil mutlaka öldürülecektir. Yahut elinde insanın ölebileceği ağaç bir aletle onu vurmuşsa, ve o ölmüşse, katildir; mutlaka öldürülecektir. Kan öcü alan (ölenin öcünü almak hakkı olan), kendisi katili öldürecektir; ona rastladığı zaman onu öldürecektir. Eğer onu kinden dolayı kakmışsa, yahut pusuya yatarak üzerine bir şey atmışsa ve o ölmüşse, vuran mutlaka öldürülecektir: katildir; kan öcü alan katile rastladığı zaman onu öldürecektir. Ama eğer düşmanlığı olmayarak ansızın onu kakmışsa, yahut pusuya yatmadan onun üzerine bir şey atmışsa, yahut onun üzerine, insanın ölebileceği bir taş düşürmüşse, ve o ölmüşse, ve onun düşmanı olmayıp onun zararını aramamışsa, o zaman cemaat, vuranla kan öcü alan arasında bu hükümlere göre hükmedecektir: Cemaat kan öcü alanın elinden adam öldüreni kurtaracak ve cemaat, kaçmış olduğu sığınacak şehire onu gönderecektir. (Sayılar: 35, 16-25.)

Bir adam, insan vurursa, katil, şahitlerin ifadesiyle öldürülecektir; fakat bir canın ölmesi için tek şahit şehadet etmeyecektir. Ölüme müstahak olan katilin canı için diyet almayacaksınız; o, mutlaka öldürülecektir (...) Ve böylece içinde oturduğunuz diyarı mundar etmeyeceksiniz; çünkü dökülen kan diyarı mundar eder; ve içinde dökülen kandan dolayı diyar için başka şeyle değil, ancak onu dökenin kanı ile kefaret edilir. Sizin oturduğunuz, benim ortasında oturmakta olduğum diyarı kirletmeyeceksiniz; çünkü ben, Rab, İsrail oğulları ortasında oturuyorum. (Sayılar: 35, 30-34.)

Sağ kalmak için oraya (suçluların sığınabilecekleri üç şehirden birine) kaçacak olan katil hakkında yapılacak olan şudur: Komşusundan geçmişte nefreti olmayıp onu bilmeyerek vuran adam; mesela komşusu ile odun kesmek için ormana gider ve eli, ağacı kesmek için vurur ve demir, saptan çıkıp komşusuna değer ve ölürse, o bu şehirlerden birine kaçacak ve sağ kalacaktır; yoksa kan öcü

alan, yüreği kızgınken (...) onu vurur. Bunun için sana: Kendin için üç şehir ayıracaksın diye emrediyorum. (Tesniye: 19, 4-7.)

Fakat bir adam, komşusundan nefret eder ve pusuda onu beklerse, ve onu vurursa, o ölürse, ve (katil) bu şehirlerden birine kaçarsa; o zaman kendi şehrinin ihtiyarları (adam) gönderip onu oradan alacaklar, ve ölsün diye, kan öcünü alanın eline vereceklerdir. Gözün ona acımayacaktır, fakat sana iyilik olsun diye, suçsuz kanı İsrail'den kaldıracaksın. (Tesniye: 19, 11-13.)

Ve gözün acımayacak; can yerine can, göz yerine göz, diş yerine diş, el yerine el, ayak yerine ayak. (Tesniye: 19, 21.)

Hammurabi kanunundaki cezaların da aynı ağırlıkta olduğunu görüyoruz. Bu kanuna göre, hatta bir insanın işlediği suç için başka birini, örneğin suçu işleyenin oğlunu cezalandırmak da vardır. Birkaç örnek verelim:

* Bir oğul, babasını döverse, eli kesilmelidir (M. 195).
* Eğer (özgür) bir kimse, özgür bir kimsenin gözünü çıkarırsa, onun gözü çıkarılmalıdır (M. 196). Eğer o, özgür bir adamın kemiğini kırarsa, onun kemiği kırılmalıdır (M. 197).
* Eğer bir kimse, bir kimsenin kızını döver ve bu yüzden o kadın çocuk düşürürse, o, çocuk için on şekel ödemelidir (M. 209). Eğer bu kadın ölürse, o adamın kızı öldürülmelidir (M. 210).
* Eğer bir mimar, bir kimse için ev yapar da, işini sağlam yapmamış olduğu için o ev yıkılırsa ve ev sahibini öldürürse, bu mimar ölmelidir. Eğer yıkılma yüzünden, ev sahibinin oğlu ölürse, bu mimarın oğlu öldürülmelidir (M. 229, 230).

Miras Hakkında Hükümler

Ve İsrail oğullarına söyleyip diyeceksin: Eğer bir adam ölürse ve onun oğlu yoksa, o zaman mirasını onun kızına geçirteceksin. Ve eğer onun kızı yoksa, o zaman mirasını kardeşlerine vereceksiniz. Eğer kardeşleri yoksa, o zaman, mirasını babasının kardeşlerine vereceksiniz. Eğer babasının kardeşleri yoksa, o zaman mi-

rasını aşiretinden kendisine en yakın olan akrabasına vereceksiniz ve onun mülkü olacaktır. (Sayılar: 27, 8-11.)

İsrail oğullarının mirası sıptan sıpta kalacak (on iki kabileden her biri) çünkü İsrail oğulları, her biri atalarının sıptının mirasına bağlı kalacak. Ve İsrail oğullarından mirasa malik olan her kız, İsrail oğullarının her biri, atalarının mirasına mâlik olsunlar diye, kendi babasının sıptının aşiretlerinden olan birine varacaktır. Ve miras bir sıptan başka bir sıpta geçmeyecek; çünkü İsrail oğullarının sıptları her biri kendi mirasına bağlı kalacaktır. (Bu hüküm tamamiyle siyasidir: İsrail oğullarının toprakları on iki kabile arasında bölüştürülmüş olduğu için, miras yüzünden anlaşmazlıklar çıkmasın diye, sıptlar arasında evlenmek yasaktır.) (Sayılar: 36, 7-9.)

Eğer bir adamın, biri sevilen ve öteki nefret edilen iki karısı olursa ve nefret olunan kadınlar kendisine oğullar doğurmuş olurlarsa; ve ilk doğan oğul nefret olunan kadından ise; kendisinde olan malı miras olarak oğullarına böldüğü günde, nefret ettiği kadından olan oğlu üzerine, sevilen kadından olan oğluna, ilk oğulluk (bohorluk)(*) hakkını veremez. Ancak kendisinde olan bütün malın iki payını nefret olunan kadından olan oğluna vermekle ilk doğan olarak onu tanıyacaktır, çünkü o, kuvvetinin başlangıcıdır; ilk doğanın (bohor'un) hakkı onundur. (Tesniye: 21, 15-17.)

İsrail'de eski zamanlarda mirasçının yalnız oğullar olduğu anlaşılmaktadır. Tevrat'ta bunu şu bölüm açıkça göstermektedir:

"... Tselofhad'ın kızları yaklaştılar ve Musa'nın önünde ve hâkim Eleazar'ın önünde (...) Cemaat Çadırının kapısında durup dediler: 'Babamız çölde öldü (...)' ve oğulları yoktu. Oğlu yoktu diye babamızın adı aşireti arasından niçin kaldırılsın? Babamızın kardeşleri arasında bize bir mülk verin. Ve Musa onların davasını Rabbin önüne götürdü. Rab Musa'ya dedi: Tselofhad'ın kızları doğru söylüyorlar; mutlaka onlara babalarının kardeşleri arasında mülk olarak miras vereceksin ve babalarının mirasını kendilerine çevireceksin." (Sayılar: 27, 1-8.)

(*) İbranicede B, K, O, R, kendilerinin okuyuşlarıyla: Bes, kaf, vav ve reih harfleriyle yazılan bu kelime ilk doğan çocuğa verilen addır.

Adlarının Mahla, Noa, Hogla, Millka ve Tirtsa olduğunu öğrendiğimiz bu cesur kızları, kadın haklarının ilk savunucuları olarak kabul edemez miyiz? Hem davalarını başarmışlardı da! Çünkü yukarıda gördüğümüz, kız evlatların miras hakları üzerine olan madde ancak onların davaları yüzünden konmuştur.

Ama ne de olsa, Musa şeriatı, miras hükümleri bakımından, Hammurabi kanunundan zayıftır. Orada miras için tam on altı madde vardır. Bunda miras, erkek evlatlar arasında eşitlikle bölünür, kız çeyiz almışsa, mirastan ona bir şey verilmez, almamışsa kendisine bir hediye verilir.

Hırsızlık Üzerine Hükümler

Adam çalıp satan, yahut elinde bulunan kimse mutlaka öldürülecektir. (Çıkış: 21, 16.)

Bir kimse bir öküz, yahut bir koyun çalıp boğazlar, yahut satarsa, öküze bedel beş öküz ve koyuna bedel dört koyun ödeyecektir. (Çıkış: 21, 37.)

Eğer hırsız, duvar delerken yakalanır ve vurularak ölürse, onun için kan yoktur. (Çıkış: 22, 1.)

Eğer üzerine güneş doğmuşsa, onun için kan vardır, çaldığını tamamiyle ödeyecektir. Eğer bir şeyi yoksa, hırsızlık ettiği için (kendisi) satılabilir. (Çıkış: 22, 2.)

Eğer çaldığı öküz, yahut eşek, yahut koyun diri olarak elinde bulunursa, iki katını ödeyecektir. (Çıkış: 22, 3.)

Bir kimse, kardeşleri olan İsrail oğullarından birini çalmış ve onu köle etmiş, yahut satmışsa, o hırsız ölecektir. Bu suretle aranızdaki kötülüğü ortadan kaldıracaksınız. (Tesniye: 24, 7.)

Görülüyor ki, Musa kanunu hırsızlara karşı oldukça merhametli davranmaktadır. Halbuki Hammurabi kanunu pek amansızdır:

* Eğer bir kimse, başka bir kimsenin, gümüş yahut altın, erkek köle, kadın köle, öküz, koyun, eşek yahut başka bir şeyini, adamın oğlunun yahut adamın kölesinin elinden, şahitsiz

yahut mukavelesiz satın alır yahut kabul ederse, bu kişi hırsızdır, ölmelidir (M. 7).

* Eğer bir kimse, bir evde delik delerse onu, o deliğin önünde öldürmeli ve oraya gömmelidir (M. 21).
* Eğer bir kimse hırsızlık ederken yakalanırsa bu kimse ölmelidir (M. 22).
* Şayet bir kimsenin evinde yangın çıkarsa söndürmeye gelen başka bir kimse, ev sahibinin malına göz diker ve ev sahibinin malını alırsa bu kimse, o yangının içine atılmalıdır.

Hammurabi kanunu büyük şehirlerde eksik olmayan hırsızlıkları önlemek amacını gütmektedir. Musa kanunundaki hoşgörürlük belki, göçebeler arasında hayvan hırsızlığının alışılagelmiş bir şey oluşundandı.

Zina Üzerine Hükümler

Her kim bir kadına yaklaşırsa ve o kadın cariye ise, bir adama nişanlı ise, ve fidyesi verilmemiş yahut azat edilmemiş ise, cezalandırılacaktır, ama öldürülmeyecektir; çünkü kadın, azatlı değildir. (Levililer: 19, 20.)

Kızını fahişe ederek onu mundar etme, tâ ki, diyar zina etmesin ve diyar alçaklıkla dolmasın. (Levililer: 19, 29.)

Başka birinin karısıyla zina eden, komşusunun karısıyla zina eden adam, hem o, hem de kadın mutlaka öldürülecektir. Ve babasının karısı ile yatan, babasının çıplaklığını açmıştır; ikisi de mutlaka öldürülecektir; kanları kendi üzerlerine olacaktır. Ve bir adam geliniyle yatarsa mutlaka ikisi de öldürülecektir; rezalet ettiler; kanları kendi üzerlerinde olacaktır. Ve bir adam, kadınla yatar gibi erkekle yatarsa, ikisi menfur şey yapmışlardır; mutlaka öldürüleceklerdir; kanları kendi üzerlerinde olacaktır. (Levililer: 20, 10-13.)

Bir adam, kızıyla anasını birlikte alırsa, bu alçaklıktır; aranızda alçaklık olmasın diye kendisi ve kadınlar ateşe yakılacaklardır. (Levililer: 20, 14.)

Bir adam kız kardeşini, babasının kızını, yahut anasının kızını alır, ve onun çıplaklığını görürse, kadın da onun çıplaklığını görürse, utançtır bu; ve kavimlerin oğullarının gözleri önünde öldürüleceklerdir: Kız kardeşinin çıplaklığını açmıştır; günahını taşıyacaktır. Ve bir adam âdet halinde olan kadınla yatarsa ve onun çıplaklığını açarsa (...) ikisi de kavimlerinin arasından atılacaklardır. (Levililer: 20, 17-18.)

Bir kâhinin kızı fahişelik ederek kendini lekelerse, babasını lekelemiş olur; ateşle yakılacaktır. (Levililer: 21, 9.)

Bir adam bir kız alır da, kız olarak bulmadığını iddia eder bu da doğru çıkarsa, o zaman genç kadını babasının evinin kapısına çıkaracaklar ve şehrinin adamları onu taşla taşlayacaklar, ve ölecek, çünkü babasının evinde zina etmiş olmakla İsrail'de alçaklık etmiştir. (Tesniye: 22, 20-21.)

Eğer bir adam, başka bir adamın karısıyla yatmakta olarak bulunursa, o zaman kadınla yatan adam ve kadın, onların ikisi de öleceklerdir. Böylece İsrail'den kötülüğü kaldıracaksın. (Tesniye: 22, 22.)

Eğer bir kız bir adama nişanlı ise ve bir adam onu şehirde bulup onunla yatarsa, o zaman onların ikisini de o şehrin kapısına çıkaracaksınız ve onları, şehirde olduğu halde bağırmadığı için kadını ve komşusunun karısını alçalttığı için erkeği, taşla taşlayacaksınız, ve ölecekler; ve kötülüğü aranızdan kaldıracaksın. (Tesniye: 22, 23-24.)

Eğer bir kimse, nişanlı genç kadını kırda bulursa, ve onu yakalayıp kendisiyle yatarsa; yalnız onunla yatmış olan adam ölecek; fakat kıza birşey yapmayacaksın; kızda ölüme müstahak suç yoktur; çünkü bir adam komşusunu nasıl öldürürse, bu böyledir. Çünkü onu kırda buldu, nişanlı kız bağırmış ve onu kurtaran bulunmamıştır. (Tesniye: 22, 25-27.)

Hammurabi kanununda zinanın cezası suda boğmaktır; ama kral isterse bunları bağışlayabilir. Kadının kocasının da bu hakkı vardır. Bu kanunda da zorla ırza geçmede erkek öldürülmekte, kadın serbest bırakılmaktadır. Evli bir kadının zina ettiği iddia olunursa kadın, su denemesi için kendini ırmağa atacaktır. Kurtulursa

günahsız demektir. Bir kadının kocası savaşta esir olmuş da kadın yiyeceksiz kalmışsa, onun başka bir adama gitmesi suç sayılmaz.

Anasıyla zina edenleri, Hammurabi kanunu yakılarak ölüme mahkûm etmektedir.

Hammurabi'nin kanununun bu alanda biraz hoşgörülü oluşu normaldir. Unutmamak gerekir ki, Mezopotamya'da kutsal fuhuş geleneği vardı. İsrail, küçük bir toplum içinde kıskançlıklardan doğacak kanlı olayları önlemek zorundaydı. Üstelik Tanrı'nın seçilmiş kavmi olarak kendilerini her bakımdan temiz tutmaya çalışıyorlardı. Ama şunu da ekleyelim ki, bu kesin emirler örneğin Davut'un Uria'nın karısıyla zinadan alıkoymuş değildi.

Evlenme Üzerine Hükümler

Eğer bir adam, nişanlı olmayan bir kızı aldatır ve onunla yatarsa, kendi karısı olmak üzere, mutlaka onun için ağırlık verecektir. (Yani, ağırlığını vererek onu alacaktır.) Eğer babası, kızını ona vermek istemezse, kızlara verilen ağırlığa göre para verecektir.

Sizden hiçbiri kendi yakın akrabasından birine, onun çıplaklığını açmak için yaklaşmayacaktır. Kendi babanın çıplaklığını ve ananın çıplaklığını açmayacaksın, senin anandır; onun çıplaklığını açmayacaksın. Babanın karısının çıplaklığını açmayacaksın; o, senin babanın çıplaklığıdır. Kendi kız kardeşinin, babanın kızının, yahut ananın kızının çıplaklığını, evde doğmuş olsun yahut dışarıda doğmuş olsun (yani üvey kardeşler) onların çıplaklığını açmayacaksın. Senin oğlunun kızının, yahut kendi kızının kızının çıplaklığını açmayacaksın; çünkü onların çıplaklığı seninkidir. Babanın karısının kızının çıplaklığını açmayacaksın, babandan olan senin kız kardeşindir, onun çıplaklığını açmayacaksın. Babanın kız kardeşinin çıplaklığını açmayacaksın; o senin babanın yakın akrabasıdır. Ananın kız kardeşinin çıplaklığını açmayacaksın; çünkü senin ananın yakın akrabasıdır. Babanın kardeşinin çıplaklığını açmayacaksın, onun karısına yaklaşmayacaksın, senin yengendir. Kendi gelininin çıplaklığını açmayacaksın,

oğlunun karısıdır. Kardeşinin karısının çıplaklığını açmayacaksın; kardeşinin çıplaklığıdır. Bu kadınla onun kızının çıplaklığını açmayacaksın; onun oğlunun kızını, yahut kızının kızını, onun çıplaklığını açmak için almayacaksın; onlar yakın akrabandır; alçaklıktır. Bir kadını kendi kız kardeşi üzerine, onu kıskandırmak, o hayatta iken kendi yanında çıplaklığını açmak için almayacaksın. (Levililer: 18, 6-18.)

Babasının karısı ile yatan lanetli olsun, çünkü babasının eteğini açmıştır. Ve bütün kavim: Amin, desin. (Tesniye: 27, 20.)

Babasının kızı, yahut anasının kızı olan kız kardeşi ile yatan lanetli olsun. Ve bütün kavim: Amin, desin. (Tesniye: 27, 22.)

Kaynanası ile yatan lanetli olsun. Ve bütün kavim: amin, desin. (Tesniye: 27, 23.)

Nameşru çocuk Rabbin cemaatine girmeyecektir; kendinden olanlardan hiçbiri, hatta onuncu nesle kadar, Rabbin cemaatine girmeyecektir. (Tesniye: 23, 2.)

Eğer bir adam, kız olan nişanlanmamış bir genç kadını bulursa ve onu tutup onunla yatarsa, ve onlar bulunursa; o zaman onunla yatmış olan adam, kızın babasına elli şekel (819 gram) gümüş verecektir ve kadın onun karısı olacaktır, çünkü onu alçaltmıştır; bütün ömrünce onu boşayamayacaktır. (Tesniye: 22, 28-29.)

Eğer bir adam, bir kadın alır, ve ona yaklaşır, ve ondan nefret ederse ve ona ayıp şeyler isnat edip onun ismini kötülerse, ve: Bu kadını aldım ve ona yaklaştığım zaman kendisinde kızlık nişanları bulmadım, derse; o zaman genç kadının babası ve anası, genç kadının kızlık nişanlarını alacaklar ve kapıya, şehrin ihtiyarlarına getirecekler; ve genç kadının babası ihtiyarlara diyecek: Kızımı bu adama karı olarak verdim, ve ondan nefret ediyor (...) ve esvabı şehrin ihtiyarları önüne serecek, ve o şehrin ihtiyarları o adamı alıp kendisini tedip edecekler ve onu yüz şekel gümüş (8 kg 190 gr) para cezasına çarptırıp genç kadının babasına verecekler; çünkü o adam, İsrail'in bir kızının ismini kötüledi ve kadın o adamın karısı olacak; bütün ömrünce onu boşamayacaktır. (Tes: 22, 13-19.)

Görülüyor ki Tesniye'ye kadının haklarını koruyacak birtakım maddeler koymak lüzumu duyulmuştur. Ama, Hammurabi ka-

nununa göre bunlar gene de azdır. Hammurabi kanununda hasta bir kadını kocasının boşayamaması, bu durumda ikinci bir kadın alabilse de, hasta karısına, onun için yaptıracağı bir evde, bütün ömrünce bakması kaydı vardır. İkinci bir kadın almaya, ya hastalık ya da kadının çocuk doğurmaması hallerinde izin verilmektedir; ama o zaman da gene ilk kadın, asıl karı sayılmaktadır. Buna karşılık, ancak öz ve üvey ana, öz evlat ve gelinle münasebetin yasak olduğu anlaşılmaktadır.

Daha sonra, Yahudilerde kadına büyük saygı gösterildiğini Talmud'dan anlıyoruz: Her Şabbat'ta baba, ailenin anasını, en büyük zenginlik olarak över. Dışarıda kadının hiçbir önemi yok gibi görünmesine karşılık, evin içinde egemenlik onundur.

İsrail'de evliliğin amacı çocuk sahibi olmak ve onları büyütmektir. Eğer bir adam evlat bırakmadan ölürse, eskiden, ölen adamın erkek kardeşinin, dul kalan yengesini alması zorunluluğu vardı. Bu evlenmeden doğan ilk oğul da, ölenin oğlu sayılırdı. Ama çok eskiden bile bu âdetin zayıfladığını Tevrat'tan öğreniyoruz. Bir adam yengesini almazsa, kadın onu ihtiyarların huzuruna davet eder ve onun ayağından pabucunu çıkarır, yüzüne tükürür, sonra: Kardeşinin evini yapmayana böyle yapılır! der. Adamın adı da "Yalınayak" kalır; hatta soyuna da bu küçültücü ad verilir. (Tesniye: 25, 5-10.) Sonraları, dul kadını serbest bırakmak için, sadece bu "pabuç çıkarma" töreni yapmakla yetinilmiştir. Bunu da ileride göreceğiz.

Boşanma Üzerine Hükümler

Bir adam bir kadın alıp onunla evlendiği zaman (...) onda utanılacak bir şey bulduğu için, kadın onun gözünde lütuf bulmazsa, onun için boş kâğıdını yazacak ve onun eline verecek ve onu evinden gönderecektir. Ve evinden ayrıldıktan sonra kadın gidip başka bir erkeğin karısı olabilir. Sonraki adam da ondan nefret ederse ve onun için boş kâğıdını yazarsa ve onun eline verip onu evinden gönderirse; yahut onu kendisine karı olarak almış olan sonraki adam ölürse; onu göndermiş olan önceki kocası

onu kendisine karı olarak yeniden alamaz; çünkü Rabbin önünde mekruh bir şeydir. (Tesniye: 24, 1-4.)

İşte hepsi bu kadar! Yalnız, İbranîlerde *mohar* (Arapça mihir) denen ve bir kızı almak için onun babasına ödenen "kadın fiyatı" vardır ki, boşanan kadın bunu geri vermek zorunda değildi. İsrail oğullarında boşama yalnız kocaya verilmiş bir haktı. Beri yanda Hammurabi kanununda kadına da kocasından ayrılma hakkı verilmektedir.

Yargıçlar Üzerine Hükümler

Yalan haber taşımayacaksın; haksız şahit olması için kötüye el vermeyeceksin. Kötülük için çokluğun peşinde olmayacaksın, ve bir davada adaleti bozmak için çokluğun ardınca saparak söylemeyeceksin; ve fakiri davasında kayırmayacaksın (Yani acıyarak haksızlık etmeyeceksin). (Çıkış: 23, 1-3.)

Davasında, fakirin hakkını saptırmayacaksın. Yalan şeyden uzak ol; ve suçsuzu ve salihi öldürme; çünkü ben, kötüyü suçsuz saymam. Rüşvet almayacaksın; çünkü rüşvet, görenlerin gözlerini kör eder ve salihlerin sözlerini döndürür. (Çıkış: 23, 6-8.)

Hükümde haksızlık etmeyeceksin; fakirin hatırını saymayacaksın ve kudretlinin hatırına itibar etmeyeceksin; ve komşuna adaletle hükmedeceksin. (Levililer: 19, 15.)

Ve o vakit hâkimlerinize emredip dedim: Kardeşlerinizin arasındaki davaları dinleyin, ve bir adamla kardeşi, ve yanında olan misafir arasında hak ile hükmedin. (Tesniye: 1, 16.)

Hükümde şahıslara itibar etmeyeceksiniz; küçüğü de büyük gibi dinleyeceksiniz; insan yüzünden yılmayacaksınız; çünkü hüküm Tanrı'nındır. (Tesniye: 1, 17.)

Hâkimler iyice araştıracaklar; ve işte, eğer şahit yalancı şahitse, ve kardeşine karşı yalan yere şahadet etmişse, o zaman, kardeşine yapmayı düşündüğü ne ise kendisine yapacaksın; ve aranızdan kötülüğü kaldıracaksın. (Tesniye: 19, 18-19.)

Garip ve öksüz hakkında hüküm değiştirmeyeceksin. (Tesniye: 24, 17.)

Eğer adamlar arasında bir çekişme olup mahkemeye gelirler ve hâkimler onlara hükmederlerse, o zaman salihi suçsuz ve kötüyü suçlu çıkaracaklardır. Kötü adam dövülmeye müstahak ise, hâkim onu yatırtacak ve kendi önünde onun kötülüğüne göre sayı ile onu dövdürecek. Ona kırk değnek vurdurabilir, artırmayacak; yoksa, artırır ve ona bundan daha çok değnek vurdurursa, o zaman kardeşin senin gözünde alçalır. (Tesniye: 25, 1-3.)

Tanrın Efendinin sana vermekte olduğu bütün kapılarında (şehirlerin) kendin için sıptlarına göre hâkimler ve memurlar koyacaksın ve kavme adalet hükmü üzere hükmedecekler. Hakkı saptırmayacaksın; şahıslara itibar etmeyeceksin; ve rüşvet almayacaksın; çünkü rüşvet hikmetlilerin gözlerini kör eder ve doğru olanların sözlerini eğriltir. (Tesniye: 16, 18-19.)

Oğullar için babalar öldürülmeyecekler, ve babalar için oğullar öldürülmeyeceklerdir; herkes kendi suçu için öldürülecektir. (Tesniye: 24, 16.)

Bu madde, zamanına göre son derece ileri bir adımdı. Hitler'in *Sippenhaft* denen, siyasi bir suç için, suçlu sayılan soyunu sopunu yakalatması, daha pek yakın günlerde olup geçmiş değil midir?

Tesniye'nin yazıldığı devirde artık o sert ve amansız kabile yasası yumuşamış, mahkemeler kurulmuş ve ceza, öç alma şeklinden sıyrılmıştı.

İsa'dan önce 625 yılında Kudüs'te peygamber olan Yeremya: "Artık o günlerde: Babalar koruk yediler, ve oğullarının dişleri kamaştı, demeyecekler. Fakat herkes kendi fesadı için ölecek; koruk yiyen herkesin kendi dişleri kamaşacak," diye bunun özlemini dile getirmişti. Belli ki, bir kulun suçu için kuşaklar boyunca öç alan Tanrı'dan da şikâyetti bu; ama asıl bir insanın suçunun cezasını başka birine veren kanunu da kınamıştı Yeremya.

İsa'dan önce 592-570 yılları arasında Babil'de peygamberlik eden Hezekiel: "Ve yine bana Tanrı'nın şu sözü geldi: Babalar koruk yediler ve oğullarının dişleri kamaştı, diye İsrail diyarı için bu meseli söyleyerek ne demek istiyorsunuz? Varlığım Hakkı için Tanrı Yahve'nin sözü, artık siz İsrail'de bu meseli söylemeyeceksiniz. İşte bütün canlar benimdir, babanın canı benim olduğu gibi,

oğlun canı da benimdir; suç işleyen can, ölecek olan odur," demektedir. Tesniye Babil'den dönüşten sonra yazıldığına göre, artık, Tanrı'ya yüklenen bu haksızlık da, insanların bu adaletsizliği de ortadan kalkmış oluyordu. Talmud'da şunları okuyoruz:

"Yetmiş yılda bir idam cezası veren Sanhedrin (Ulemâ Meclisi) felaket getirici adını alır. Aşarya oğlu Rabbi Elise dedi ki: Eğer biz Sanhedrin'de olsaydık, kimse idam edilmezdi. Gamliel oğlu Rabban Şimon dedi ki: O zaman da İsrail'de kan dökmek çoğalırdı." (Mişna Makkot: 1, 10.)

Sanhedrin Yahudilerin Kudüs'teki, 71 üyesi olan en yüksek mahkemesi idi. Babil tutsaklığından sonra İsrail oğullarında nasıl bir ruhun hüküm sürdüğünü, barbar bir kabile yasasından ileri bir adalet anlayışına nasıl geçildiğini göstermiyor mu bu sözler? Korkunç, amansız Yahve'nin nasıl, yarattıklarına acıyan, bağışlayıcı bir Tanrı haline geldiğini ileride göreceğiz.

Tanıklık Üzerine Hükümler

Haksız şahit olmak için kötü ile birlik olmayacaksın. (Çıkış: 23, 1.)

Ölecek olan adam iki şahidin veya üç şahidin sözü ile öldürülecek; bir şahidin sözü ile öldürülmeyecektir. (Tesniye: 19, 15.)

Eğer bir adama karşı, kötülük hakkında şehadet etmek üzere, ona karşı yalancı bir şahit kalkarsa, o zaman, aralarında dava olan iki adam Rabbin önünde, o günlerde olan kâhinlerin ve hâkimlerin önünde duracaklar ve hâkimler iyice araştıracaklar; ve işte şahit yalancı şahitse, ve kardeşine karşı yalan yere şahitlik etmişse, o zaman, kardeşine yapmak istediği şeyi kendisine yapacaksınız. (Tesniye: 20, 16-19.)

Hammurabi kanununda da yalancı tanığa, ölüm cezasıyla sonuçlanacak bir davada ölüm, alacak davalarında da söz konusu olan alacağı ödeme cezası verilmektedir.

YERLEŞME

Vaat Edilmiş Ülke İçin Savaşlar ve Yerleşme

Ve Nuh oğlu Yeşu, hikmet ruhu ile dolu idi; çünkü Musa ellerini onun üzerine koymuştu; ve İsrail oğulları onu dinliyorlardı ve Rabbin Musa'ya emretmiş olduğu gibi yapıyorlardı.

(Tevrat)

İsrail oğullarının Vaat Edilmiş Ülke'yi ele geçirmek için savaşa hazırlandığı sıralarda, Priamos'un haşmetli şehri Troya'nın da artık sonu gelmişti. Çok geçmeden, İlkçağın ünlü destanına, *İlyada*'ya konu olan savaş başlayacaktı. Yıl M. Ö. 1200 ya da buna pek yakındı. Tam bu yıllarda Boğazköy arşivi artık susmaktadır. Hitit İmparatorluğu da tam bu sırada dağılmış olacaktır. Son imparator Tuthalya önemsiz bir kişidir. Ondan sonra Hitit İmparatorluğu'nun yerinde sayısız beylikler belirmiştir.

Hitit İmparatorluğu artık yoktur, ama Mısır'da bundan yararlanacak güç kalmamıştır. Hayalci Akenaton'un saltanat devresinden sonra Mısır günden güne daha da zayıflamıştır. Ürdün bölgesi üzerindeki egemenliği gevşemiştir. Kenan'ın da durumu bundan daha iyi değildir: boyuna sürüp giden isyanlar, hükümetçiklerin ve özgür şehirlerin birbirleriyle boyuna savaşmaları, Mısır işgal kuvvetlerinin yağmacılıkları, burasını harap etmiştir.

Hiksosların Mısır'dan kovuluşlarından beri Filistin Mısır'ın bir ili olarak kalmıştı. Hiksoslar zamanında burada bir çeşit feodalite kurulmuştu. Bencil ve zorba soyluların yönetimi halkı yarı köleler haline getirmişti. Mısırlılar da bu sistemi sürdürdüler, yerli hükümdarları istedikleri gibi davranmakta serbest bıraktılar; yeter ki kendilerine vergilerini vaktinde ve tam olarak versinler! Onların ordu beslemesine bile izin veriyorlardı. Bu küçük devletlerde savaş arabaları soylulara mahsustu, halktan olanlar yaya savaşırlardı. Şehirler arasındaki kanlı savaşlara Mısırlılar aldırış bile etmezlerdi. Vergi toplama işini, garnizonlardan yeteri kadar güç alan vergi memurları kolaylıkla sağlamaktaydı. Mısır'ın buradaki yönetim merkezleri Gazze ile Yafa (Yoppe) idi. Memleketin yolları, haraca bağlanmış olan devletçiklerin angarya ile çalıştırdıkları halk tarafından yapılmıştı ve bakımını da gene onlar sağlamaktaydı. Mısır hesabına işletilen, Nasıra'nın güneyindeki verimli topraklarla, Lübnan sedir ağacı ormanlarının işletilmesi de gene böyle, angarya yoluyla olmaktaydı. Ama Mısırlı haraççılar her türlü yolsuzluğa eğilimliydiler. Askerlerin ihtiyaçları için harcanacak paraları ceplerine indirmekten çekinmezlerdi. Giritliler, Araplar ve Nubyelilerden derlenmiş olan bu kiralık askerler de geçimlerini, korumasız şehirleri yağma etmekle sağlarlardı.

Bu bozuk yönetim altında memleket tükenmekteydi; nüfusu da gittikçe azalıyordu. Kazılarda bulunan bu döneme ait mezarlar daha eskilerin zenginliklerine karşı, pek yoksulcadır. Şehir surları dayanıksız ve zayıftır. Yalnız deniz kıyısı şehirleri, Lübnan dağlarının ardında kaldıkları için bu iç savaşlardan etkilenmiyor ve zenginliklerini sürdürüyordu.

İsrail oğullarının Vaat Edilmiş Ülke'ye yerleşmesine yardım eden bir olay da M. Ö. 13. yüzyılın sonunda, yeni bir göç dalgasının, Ege denizi kıyılarından harekete geçerek, denizden ve karadan Küçük Asya'yı istila edişidir. Bunlara "Deniz Halkları" genel adı verilmektedir. Bunlar Hint-Avrupa kavimlerindendi. Bu istila Mısır'la Kenan'a yönelmişti, onun için İsrail'in henüz bundan korkusu yoktu, çünkü daha Şeria'nın doğu tarafında bulunuyor-

lardı. Ama, iç savaşlarla zayıf düşmüş olan Kenanîler bu saldırganlara karşı koymak zorundaydılar. İşte İsrail oğullarının Yeşu'nun komutasında harekete geçtikleri sırada durum Kenan hükümetleri ve şehirleri için böyle felaketli, ama İsrail için çok uygundu.

Yeşu, Efraim kabilesindendi, adı "Yahve kurtarıcı" anlamına gelir. Tevrat'a göre tâ Mısır'dan çıkıştan beri hep Musa'nın yanında bulunmuş, her işte onun yardımcısı, âdeta sağ kolu olmuştur. Şimdi İsrail'in başkomutanıdır. Elbette Yahve artık ona talimat vermektedir.

Tevrat'ın Yeşu Kitabı baştan başa savaş, katliam, işkence hikâyeleriyle doludur. Bunlar, İsrail oğulları tarihini tamamiyle içine almak iddiasında olmayan kitabımız için fazla ayrıntılardır. Ama iki olayı, dikkati çektikleri için, kaydediyoruz:

Tevrat'a göre İsrail oğulları, Şeria ırmağını geçerken ırmak çekilmiş ve hepsi ıslanmadan batı tarafına geçmişlerdir. (1906 yılında da bir heyelan Şeria'nın yolunu tıkamış ve Eriha yakınlarında ırmağın yatağı kurumuştu, bu mucizenin aslı da bu olacaktır.) Karşı tarafta Yahve, Yeşu'ya: "Sen taştan bıçaklar yapıp İsrail oğullarını yeniden sünnet et," der. Tevrat'a göre bunun nedeni, bütün İsrail oğullarının çölde doğmuş olmaları ve bu yüzden sünnetsiz kalışlarıdır. Ama gerçekte bunun nedeni, İsrail oğullarının dinsel birliğinin aslında Şeria'nın doğu tarafında meydana gelmiş olmasıdır. Kitabımızın başında da söylediğimiz gibi, İsrail oğullarının tümüyle Mısır'dan çıkanlardan ibaret olması efsaneden başka bir şey değildir. İsrail oğulları Şeria'nın doğusunda, daha sonra batısında da, aynı dili konuşan kabilelerin birleşmesi ve daha önce tek bir kabilenin, heykeli yapılmayan tanrısı Yahve'yi kendilerinin tanrıları olarak da kabul etmeleriyle meydana gelmiştir. Yahve'nin ümmeti olmanın ilk şartı da sünnetli olmaktı. Herhalde Yeşu'nun bu sünnet hikâyesi bunun değişmiş bir şeklidir.

İkinci hikâye, edebiyata da geçmiş olan, Eriha duvarlarının yıkılışı olayıdır. Bundan önce de söz etmiştik: Tevrat'a göre Yeşu, orduyu, Eriha şehrinin surları etrafında yedi gün dolaştırır. Ahit

Sandığının önünde de yedi kâhin gitmekte ve Yubel borularını (ileride göreceğimiz Yubel yılında çalınan borular) çalmaktadırlar. Yedinci gün duvarlar kendiliğinden yıkılır ve İsrail oğulları, Yahve'nin onlara verdiği şehirdeki "erkek ve kadın, genç ve ihtiyar herkesi, bütün öküz, koyun ve eşekleri, şehirde olanların hepsini" kılıçtan geçirirler. İlkçağ için pek olağan, ama bir Kutsal Kitapta hiç de hoş olmayan bu hikâyenin de bir gerçek çekirdeği olduğunu anlatmıştık: Kazılarla, aşağı yukarı M. Ö. 1200 yılında bir depremde bu surların yıkılmış ve şehrin yanmış olduğu meydana çıkmıştır. Demek, İsrail oğulları Eriha'yı almak ve halkını kılıçtan geçirmek için, oralarda sık sık görülen bir depremden yararlanmışlardı.

İsrail oğullarının bu saldırılarının hangi yılda olduğu kesin olarak bilinmemektedir, biz de ortalama 1200 demekle yetindik. Ama Mısır dilindeki yazıtlarda tek bir defa İsrail adı geçmektedir, ki bu da Firavun Merenptah'ın 5. yılında dikilen bir zafer anıtındadır. Bu da M. Ö. 1230 yılı demektir. Şu halde İsrail'in ortaya çıkışı bundan hayli önce olacaktır. Ama bu, İsrail oğullarının o sıralarda bu bölgenin egemenliğini ellerinde bulundurdukları anlamına gelmez, bu çok daha sonra olabilmişti. Yeşu'nun direnç göreceği yerlerden kaçındığı ve ancak kolayca ele geçirebileceklerine saldırdığı tahmin edilebilir. Zaten bu göçebelerin gücü, müstahkem şehirleri zaptetmeye yetmezdi. Geçtikleri yerleri yakıyor, yıkıyor, yağma ediyorlardı. Ancak Şeria'nın iki yakasında, tepeler arasındaki az korunmuş şehirleri zaptedebiliyorlardı; verimli vadiler Kenanîlerin elindeydi. Birçok kuşak boyunca da öyle kaldı. İsrail yayaları savaş arabalarına karşı bir şey yapamazdı. Ama işin en dikkate değen tarafı, bu göçebelerin, ellerine toprak geçirince hemen yerleşmeleri ve çiftçi olmalarıdır. Yoksa, bu topraklara göçebelerin saldırışları her zaman olagelmişti. Ama bunlar akın sonunda çekilip giderlerdi. İsrail oğulları öyle yapmadı; herhalde çiftçi halktan bir kısmı da onların tanrısını benimsedi ve göçebeler bunlarla kaynaştı. Çadırlarını bıraktılar ve eğer zaptettikleri şehirlerdeki evlere yerleşmedilerse, kendilerine kulübeler yaptılar. Bu ilkel evlerin kalıntıları kazılarla meydana çıkarılmıştır, bunla-

rın bir kül tabakası üzerine kurulmuş olması, yerleşmelerinden önce İsrail oğullarının buraları ne hale koyduklarını anlatmaktadır. İsrail oğullarının tamir ettikleri şehir surları da pek beceriksizce, pek zayıf yapılmıştır. Bu bir yandan onların beceriksizliklerinden, bir yandan da böyle ağır işlere pek gelemediklerindendi. Bu karakteri İsrail oğulları daima muhafaza etmişlerdir: Emir kulu olmayı sevmezlerdi. İleride de bunu göreceğiz.

Tevrat'a göre Yeşu, İsrail oğullarını Vaat Edilmiş Ülke'ye kavuşturup toprak dağıtımını yaptığı sırada artık yaşlanmıştır; 110 yaşına varmıştır. Bir gün İsrail kabilelerinin hepsini Şekem'de toplar, onların başlarını, hâkimlerini ve reislerini yanına çağırır ve onlara Yahve'nin buyruklarını bildirir. Bu uzun söylevin şu parçası dikkate değer: "Ve şimdi Rabden korkun ve kemâlde ve hâkikatte ona kulluk edin; ve Irmağın öte tarafında ve Mısır'da atalarımızın kulluk ettiği tanrıları atın; ve Rabbe kulluk edin. Ve eğer Rabbe kulluk etmek gözünüzde kötü ise, atalarınızın kulluk ettikleri Irmak ötesindeki tanrılara mı, yahut memleketlerinde oturduğunuz Amorîlerin tanrılarına mı, kime kulluk edeceğinizi bugün seçin; fakat ben ve evim halkı biz Rabbe kulluk edeceğiz." (Yeşu: 24, 14-15.) Buradaki Irmak, Şeria ırmağıdır. Yeşu'nun bu sözleri, karşısındakilerin, Şeria'nın öte yakasından savaşla geçip buralara gelmiş bir halka değil, o tarafın yerli halkından olan bir kitleye hitap ettiğini açıkça göstermektedir. Aralarında Mısır da söz konusu edilmekteyse de bu önceden de söylemiş olduğumuz gibi, sadece bir kabilenin, Yusuf Evi'nin Mısır'dan geldiğini, diğerlerinin başka başka soylardan geldiğini anlatır.

Yeşu bunları söyledikten sonra, İsrail oğullarına yemin ettirir, bu yemini bir taşa kazdırarak anıt olarak diker. Bundan az sonra ölür. Onu Gaaş dağının kuzeyinde, kendi payına düşen toprakta gömerler. İsrail oğullarının, tâ Mısır'dan buraya kadar getirdikleri, Yusuf'un kemiklerini de (mumyası olmalı) Yakup'un vaktiyle satın almış olduğu bir tarla içindeki mağaraya gömdüklerini de okuyoruz. Bunun gerçek olması imkânsızdır, Musa'yı nereye gömdüklerini bile unutanlar, bir mumyayı uzun yıllar birlikte taşırlar mıydı acaba?

Hâkimler

Göçebelikten çıkmış, daha doğrusu bir kısmı yarı göçebe olarak yaşayan İsrail oğulları henüz bir devlet kurmuş değillerdir. Bu sırada onları birleştiren tek bağ Yahve kültüdür. Bu görülmez tanrının boş tahtı olan Sekine Tabutu (ya da Ahit Sandığı) artık gezginlikten kurtulmuş, o da şehre yerleşmiştir. Ahit Sandığı önce Şekem, sonra Beyt-El, nihayet Gilgal'e konmuştu. Bu şehirlerin her üçü de eski Kenanîlerin kutsal şehirleriydi, toprak dağıtımında da Yusuf Evi'nin hissesine düşmüştü. Bu kabile Efraim, Manasse ve Bünyamin kabileleriyle ilgili idi. Yahve kutsal yerinin etrafında artık bir *amphiktyonia*'nın meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bundan önceki, çoğu efsanelerden ibaret olan iddiaları bir tarafa bırakırsak, asıl İsrail oğullarının artık burada ve bu devrede ulus haline geldiklerini kabul edebiliriz. Böyle altılı ya da on ikili *amphiktyonia*'ların nasıl ve neden meydana geldiği, kitabımızın başında açıklanmıştı. Kutsal bir yere bağlı kabileler, sayılarına göre, ayda ya da iki ayda bir, kutsal yerin hizmetini ve korunmasını üzerlerine alırlardı. Şeria'nın doğusunda, sonradan Ammon, Moab ve Edom krallıkları haline gelen Aramî toplulukları da gene böyle bir *amphiktyonia* ile başlamışlardı. Belki, Yusuf Evi ile birlikte göçen Aramî göçebeler Şekem'deki Ahit Sandığı etrafında altılı bir kutsal birlik kurmuş olacaklardır. Bu birliğin üyeleri de Yusuf, Manasse, Efraim ve Bünyamin ile diğer iki Aramî kabilesi olabilir. Kenanîlerin sert yönetiminden ve zulümlerinden kaçan Aramîlerin buraya göçleri sürdü. Kalabalıklaşınca, birlik altılıdan on ikiliye çıktı. Bu sırada Kenanî kültürünün etkisinde kalmamaları da imkânsızdı. Çobanlıktan çıkan Aramîler, kendilerininkine çok yakın olan Kenan dilini ve daha üstün olan Kenan kültürünü aldılar. Hatta yerli Kenanîlerin büyük bir kısmının da, Tevrat'ın iddia ettiği gibi, tümüyle imha edilmemiş ve onların da bu kutsal birliğe girmiş olmaları çok muhtemeldir. İsrail oğullarının Yakup'un on iki oğlundan türemesi hikâyesi de işte bu on ikili kutsal birliğin kurulmasından sonra, kabileler arasında daha sıkı bir

bağ kurmak isteyen kâhinler tarafından çıkarılmış, güzel bir efsaneye bağlıdır.

Bu sırada İsrail siyasî bir bütün meydana getirmiyordu. Her kabile kendi başına buyruktu, kendi reisinden başkasına boyun eğmek zorunda değildi. Bir kabile hücuma uğrarsa ötekiler savaşa katılmayabilirlerdi. Hatta kendi aralarında kanlı savaşlar bile olurdu: Mesela bir Levilinin odalığının ırzına geçilmesi olayı sonunda bütün İsrail oğulları Bünyamin kabilesine karşı harekete geçmiş ve onların bütün şehirlerini yakmış, hemen hemen bütün Bünyaminlileri kılıçtan geçirmişlerdi. Sağ kalan ancak bir avuç erkek olmuştu. İsrail'in bir Evi'nin, yani kutsal birlikten bir üyenin eksik kalmaması için bulunan çare de pek hoş değildir. Bunu Tevrat'tan okuyalım: "İsrailliler Bünyamin soyuna kız vermemek için yemin etmişlerdir. Fakat İsrail'in bir kabilesinin eksilmesine üzülürler ve derler ki: İsrail sıptlarından biri koparıldı. Onlara, geri kalanlara karı bulmak için ne yapalım? Çünkü onlara karı olarak kızlarımızdan vermemeye Rabbin hakkı için and ettik." Buna bir çare bulurlar: O gün Mitspa'ya Bünyamin'e karşı ittifak yeminine gelmemiş olan, Yabeş-Gilead ahalisini, kadın ve çocuklar dahil, kılıçtan geçirmeyi, yalnız evlenmemiş kızlardan dört yüzünü alıkoyarak bunları Bünyaminlerin sonuncularına vermeyi kararlaştırırlar. Dediklerini de yaparlar; sonra Bünyamin soyundan kalanları çağırır ve – gene İsraillilerden olan – bu zavallı kızları onlara verirler, ama bunlar yetmez. "Ve kavim Bünyamin'den ötürü acıklandı (...) Ve cemaatin ihtiyarları dediler: Kalanlara karı bulmak için ne yapalım? Çünkü Bünyamin'den bütün kadınlar helak edildiler. Ve dediler: (...) biz onlara kızlarımızdan karı veremeyiz; çünkü İsrail oğulları Bünyamin'e karı veren lanetli olsun, diye ant etmişlerdi (...) Şilo'da yıldan yıla Rabbin bayramı vardır. Ve Bünyamin oğullarına emredip dediler: Gidin ve bağlarda pusuya yatın ve bakın, Şilo kızları raksetmeye çıkarlarsa, kendiniz için, her biriniz kendisine karı olarak Şilo kızlarından tutun ve Bünyamin diyarına gidin." (Hâkimler: 21, 1-21.) Bünyamin oğulları bunu yapar ve yeniden üremek üzere yerlerine giderler. Gene böyle bir savaş da Efraimlilerle Gileadlılar

arasında geçer, bunda da Gileadlılar yakaladıkları adamlardan *şibbolet* (başak) kelimesini söylemesini isterler. Efraimliler Ş harfini söyleyemedikleri için *sibbolet* deyince, Gileadlılar onları boğazlarlar (Hâkimler: 12, 6.). Kutsal Kitapta böyle olayların hikâyelerinin sonunda sık sık: "O günlerde İsrail'de kral yoktu; herkes gözünde doğru olanı yapardı," sözü geçmektedir.

İşte bu anarşi ve oluş devresinde İsrail'in önderleri olan altı büyük, altı da küçük hâkimin (İbranîcede *şofet)* adlarını Hâkimler Kitabında buluyoruz. Büyük hâkimler: Oteniel, Ehud, Barak (nebîye Debora ile birlikte) Gideon (oğlu Abimelek'le birlikte), Yeftah ve Şimşon (Samson); küçük hâkimler de: Samgar, Tola, Yair, İbzan, Elon ve Abdon'dur.

İsrail'in tehlikeye düştüğü sıralarda bunların adlarını Tanrı vermekte, yani kâhinler Tanrı adına bu tayini yapmaktaydılar. Hangi kabilenin savaşı idare edeceğini de gene onlar, Tanrı adına, belirlerdi. Bu devrede İsrail yavaş yavaş teokrasi rejimine girmişti. Kutsal birliğin kalbi, doğal olarak merkezî tapınak diyebileceğimiz, Ahit Sandığının bulunduğu şehirdi. Ahit Sandığına bağlı törenleri ve ödevleri yerine getiren din adamları, kâhinler, ağızdan ağıza, gelenekleri sürdürüyorlar ve birliği meydana getiren klanlar ve kabilelerin ayrı ayrı anılarından, ortak bir efsane – tarih yaratıyorlardı. Soylu ailelerden olan bu din adamlarının görevleri babadan oğula kalmaktaydı; *amphiktyonie*'nin yönetimi de onların elindeydi. Tanrı Yahve ile yapılmış olan antlaşmanın tamamiyle yerine getirilmesini kontrol etmek bunların ödeviydi. Buna çok önem verilirdi, çünkü bildiğimiz gibi bu antlaşma aynı zamanda ahlakî ve sosyal bir kanun, bir ulusun hayat düzeni idi, Yahve bunu onlardan istemekteydi, onlar da bunu resmî olarak taahhüt etmişlerdi. Tanrısal kanunun (şeriatın) tefsircileri ve uygulayıcıları bu kutsal merkezin kâhinleriydi, kabilelerin ve kişilerin sorularına karşı fetvalar veren, kanuna aykırı davrananları yargılayanlar da onlardı. Bu kâhinler heyetinin başkanı İsrail'in baş yargıcıydı. Böylece, manevî egemenlikten yavaş yavaş dünyevî egemenlik, teokrasi doğdu. Sözde, İsrail'in Yahve'den gayri hükümdarı yoktu. Onun adına ve onun emriyle babadan oğula geçen kâhinlik ma-

kamlarını işgal eden bu adamlar egemenliği ellerinde tutuyorlardı. Karmakarışık bir göçebe kalabalığı, sadece din yoluyla bir ulus haline geldiği için, Kutsal Birlik de salt dinî – ama çok gevşek – bir devletti. Kenanîler arasında varlığını korumak, topraklarını genişletmek, tehlikeli komşularıyla savaşmak, on iki kabilenin kendi işleriydi. Henüz tam devlet haline gelmek yolunda olan bu teokraside ortak bir dış politika ve ortak bir ordu da yoktu. Eğer iki üç kabile, büyük bir teşebbüs için birleşir ve savaş güçlerini biraraya getirirlerse bu, onların bilecekleri şeydi, *amphiktyonia*'nın bununla bir ilgisi yoktu.

Bu kadar gevşek, dışarıya karşı toplu hiçbir gücü olmayan bir birliğin kurulması ve yaşaması, ancak İsrail oğullarının Şeria vadisini zapta kalkışmamaları, Kenanî şehir devletlerinin çok sık bulunduğu ovalara saldırmaktan kaçınmaları ve insan oturmayan ya da pek az iskân edilmiş olan dağlık yerlerde yerleşmekle yetinmeleri sayesinde mümkün olmuştu. Çok müstahkem Kenan şehirleri ve o zamanın tankları demek olan savaş arabaları, yeni çiftçi olan bu göçebelerin göze alamayacakları kadar tehlikeliydi. Hâkimler Kitabında hep Moablılar, Ammonlular ve Suriye çölünden gelen Aramî kabileleriyle savaş hikâyeleri vardır. Bu kitapta şu sözü de okuyoruz: "Ve Rab Yahuda ile beraberdi; ve dağlık ahalisini kovdu; derede oturanları kovamadı; çünkü demir cenk arabaları vardı." (Hâkimler: 1, 19.)

Her ne kadar koyu ahlakçı Yahve kulları ile, Kenanîler arasında birçok bakımdan büyük ayrılıklar varsa da bunların gene birbirleriyle çok alış verişleri olmuş, aralarında iyi komşuluk ilişkileri kurulmuştur. Ara sıra Kenanîlere uyan zayıf ruhlu İsrail oğulları çıksa da bunu içlerinde hallediyorlardı. Hiç kavga çıkmıyor değildi, ama bunlar kötü sonuçlar doğuracak kadar büyük olaylara yol açmıyordu. Zaten çiftçi olan İsrail oğulları tüccar ve zanaatçı olan Kenanîlere muhtaçtılar. Bu sebeple İsrail için tek bir komuta altında toplanmış bir ordunun gereği yoktu. Dinsel kâhinler devletini, askerî bir güç haline gelmek ve gerçek, organize bir devlet olmak için zorlayacak ortak bir tehlike henüz belirmemişti.

Ama bu durum böyle sürüp gidemezdi. Yukarıda da değindiğimiz gibi, kanlı iç savaşlar İsrail'i bir birlik olma yolundan alıkoymaktaydı. Böyle zayıflayan bir toplumun da dıştan gelecek tehlikelere karşı koyması çok zordu. Kenanîlerin, Galile dağlarında oturan İsrail kabilelerini hükümleri altına aldıklarını ve onların yarı-köle gibi kullanmaya başladıklarını da Tevrat'tan anlıyoruz. Özellikle Tekvin: 49, 14-15'te, Yakup'un ağzından söyletilen şu sözler dikkate değer:

İssakar, koyun ağılları arasında yatan, kuvvetli eşektir;
Ve iyi olan bir dinlenme yeri,
Ve hoşa giden bir memleket gördü;
Ve yük taşımak için omzunu eğdi,
Ve iş altında bir hizmetçi oldu.

Yakup'un sözde, oğullarına söylediği uzun bir şiir olan bu bölümün Vaat Edilmiş Ülke'ye yerleşildikten sonra ve millî duygular uyandırmak için yazılmış olduğu açıkça görülmektedir. Kenanîlere uşak olmaktan utanmayan İssakar kabilesiyle de acı acı alay edilmektedir burada. Şiirin Bünyamin savaşından sonra düzenlendiği şu satırlarından anlaşılmaktadır:

Bünyamin yırtıcı bir kurttur;
Sabahleyin avı yutar,
Ve akşamleyin ganimeti paylaşır

Kenanîlere karşı ilk isyan Galile'de patlak verdi. Nebîye Debora, büyük bir ozan olduğunu anladığımız bu kadın, isyanda önayak oldu. İssakar kabilesinden Abinoam oğlu Barak bu hareketin başına geçti. Debora, Barak'la birlikte savaşa katılmakta ısrar etti ve: "Mutlaka seninle gideceğim; ancak gideceğim yolda şeref senin olmayacaktır; çünkü Rab, Sisera'yı (Kenan krallarından) bir kadının eline verecektir." Burada da, o sıralarda Yahve'den başka bir hükümdar düşüncesine kâhinlerin ve nebîlerin ne kadar düşman oldukları görülmektedir. Komutanlar ancak onun aletleridir ve kendi başlarına bir şey yapamazlar, bunun aksi, Yahve'ye şirk (eş) koşmaktır.

Barak ovaya iner, ilk defa Kenanîlerle büyük bir savaşa girer ve gene ilk defa, savaş arabalarına karşı başarılı bir savaş yaparak galip gelir. Artık İsrail, gücünü ispat etmiştir. Kral Sisera kaçarken bir kadının çadırına sığınır, kadın ona süt ikram eder. Sonra, Sisera uyuyunca bir çadır kazığını karnına saplayarak onu öldürür. Debora'nın bu zaferi anlatan ilahisi İbranî edebiyatının en güzel parçalarından biridir:

Uyan ey Debora, uyan;
Kalk, ey Barak ve ey Abinoam oğlu, esirlerini götür

sözleriyle başlayan bu ilahinin bu olay için söylendiğine ve Debora'nın ağzından çıkmış olduğuna şüphe yoktur.

Midyanîler Göçü

M. Ö. 12. yüzyıl ayrı ayrı yerlerden gelen kavimler göçü devresi olmuştur. Bunu tesadüfe bağlayamayız. Mutlaka Avrupa ve Asya'yı saran uzun bir kuraklık afeti, özellikle, hayvanlarına yem bulamayan göçebe halkların kuraklıktan daha az zarar gören yerlere saldırmalarına sebep olmuştu. Kuraklık, böyle zamanlar için ihtiyat zahireleri bulunmayan ve binlerce baş hayvana su tedariki en önemli problemleri olan göçebeler için en büyük afettir. Bu kuraklığın yaygın olduğunun kanıtı, Suriye ve Filistin'e Arabistan steplerinden Midyanîler saldırırken, öte yandan Balkanlar üzerinde İllyrler göçü denen büyük göçün olmasıdır; bu ikincisini daha aşağıda ele alacağız.

Artık, hemen hemen ulus haline gelmiş olan İsrail oğullarının karşısına çıkan bu yeni tehlike doğudan gelmişti: "Ve İsrail oğulları Rabbin gözünde kötü olanı yaptılar; ve Rab onları yedi yıl Midyan'ın eline verdi. Ve İsrail'e karşı Midyan kuvvetlendi; ve Midyan'ın yüzünden İsrail oğulları dağlardaki gizlenecek yerleri ve mağaralar ile hisarları yaptılar. Ve vaki oldu ki, İsrail oğulları ekin ektikçe Midyanîler ve Amalekîler ve Doğu oğulları çıkarlardı; ve onlara karşı çıkarlardı; ve onlara karşı konarlardı, ve Gaz-

ze'ye varıncaya kadar yerin mahsulünü bozarlardı, ve koyun olsun, sığır olsun, eşek olsun, İsrail'de geçinecek bir şey bırakmazlardı. Çünkü onlar hayvanları ve çadırlarıyla çıkarlardı; çoklukta çekirge gibi gelirlerdi; kendilerinin ve develerinin sayısı yoktu; ve diyarı bozmak için oraya gelirlerdi. Ve Midyan yüzünden İsrail çok alçaldı." (Hâkimler: 6, 1-6.)

Bu Midyanlılar ve Amalekliler, Doğu oğulları eski Araplardı. Buraya saldırışları da İsrail'e kötülük olsun diye değil, aç kaldıkları içindi. Burada dikkati çekecek iki nokta vardır: Birincisi İsrail oğullarının hayli uzun zaman – belki dağlara sığınanlar müstesna – bu göçebelerin egemenliği altına girmiş olması, ikincisi de ilk defa deve ile karşılaşmalarıdır. O zamana kadar İsrail olsun, Mısırlılar olsun, Kenan halkı olsun, deve görmüş değillerdi. Ne gariptir ki, birçok faydalı şeyler gibi deve de önce savaş işinde kullanılmıştır. Bu hayvanın evcil cinsi tunç çağında bilinmemekteydi. Hatta Arabistan'ın sınırdaşı olan ülkelerin bundan haberi bile yoktu. Tevrat'ta eşek ve sığırdan başka evcil hayvanın adına, önceleri, hiç rastlanmaz.

Gerçi Musa Şeriatı denen İsrail yasasında deve etinin haram olduğu yazılı ise de, hem bunun, hem de daha önce Rebeka'nın devesinden söz eden bölümün sonradan Tevrat'a katıldığı besbellidir. Bu dev gibi hayvan, hele biçiminin acayipliğiyle İsrail oğulları üzerinde öylesine korku uyandırmıştı ki, etinin haram sayılmasına bile bu korku sebep olmuştu herhalde. Devenin nerede ve ne zaman evcilleştirildiğini bilmiyoruz. Mezopotamya'da ancak M. Ö. 11. yüzyılda, çivi yazılı belgelerde devenin adı geçmeye başlamakta ve ondan sonra da Mezopotamya kabartma ve heykellerinde bu hayvan görülmektedir. İsrail'in ilk deveyi görüşü de herhalde bu sıralardadır.

"Ve vaki oldu ki, Midyan yüzünden İsrail oğulları Rabbe feryat edince Rab İsrail'e bir peygamber gönderdi." (Hâkimler: 6. 7.) Bu Peygamber Gideon'dur. Tanrı'nın meleği (artık Yahve insana gözükmemekte, sözlerini bir meleğin aracılığıyla iletmektedir) ona ödevini bildirir. Gideon'un babasının Ba'al'e tapmakta olduğunu da okuyoruz: "Ve vaki oldu ki, o gece Rab ona dedi:

Babanın boğasını, yedi yaşında olan ikinci boğayı al, ve babanın Ba'al mezbahını (kurban kesme yeri) yık ve yanındaki Aşera'yı (dikili taş veya ağaç direk) kes." (Hâkimler: 6, 25.)

Gideon'un yanına Abiezer, Manasse, Aşer, Zebulun ve Neftali kabilelerinin savaşçıları toplanır. Görülüyor ki böyle bir ölüm dirim savaşında bile bütün İsrail oğulları henüz biraraya gelmemektedirler. Gideon üç yüz kişilik bir fedai kuvvetiyle bir gece baskın yapar. Bu fedailerin seçilişleri de gariptir: Tanrı ona, adamlarına su içirmesini söyler. Suyun başına yatıp "köpek gibi" diliyle yalayanları, diz çöküp ellerini ağızlarına götürerek su içenlerden ayırttırır. İşte fedailer bu sonunculardır. Bu seçme yönteminin nedenini anlamak imkânsızdır. Ama herhalde seçim iyi sonuç vermiş olacak ki bu üç yüz kişi, meşalelerini testiler içinde saklayarak gece baskını yaparlar ve Midyanîlerin ordugâhına varınca testileri kırar ve boru çalarak hücum ederler, Midyanîleri bozguna uğratırlar. Bunun develeri ürkütmek için düşünülmüş olduğu tahmin edilebilir. Midyanîlerin iki beyi de bu savaşta öldürülür. Bu büyük başarıdan sonra İsrail oğulları, Gideon'a: "Sen ve oğlun ve oğlunun oğlu, üzerimize kral olun, çünkü bizi Midyanîlerden kurtardın," derler. Ama Gideon: "Ben üzerinize kral olmam, oğlum da üzerinize kral olmayacaktır, hükümdarınız Rab olacaktır." karşılığını verir. (Hâkimler: 8, 22-23.) Fakat hizmetine karşılık, herkesten İsmailîlerden, yani Araplardan aldığı altın halkaları ister, onlardan bir "efod" yani "put" yapar ve bunu kendi şehri olan Ofra'ya koyar. Ama bu büyük bir günahtır ve Yahve kültü dışında bir yol tutmaktır: "Ve bütün İsrail orada onun ardınca zina ettiler; ve Gideon'a ve evi halkına bir tuzak oldu." (Hâkimler: 8, 27.)

Gideon'un Midyanîleri yenmesinden sonra İsrail rahata kavuşur ve "kırk yıl" rahat yaşar. Ama onun ölümünden sonra, Eski Ahit'e göre: "Dönüp Ba'al'e tâbi olarak" yeniden dinden çıkarlar ve Yahve'yi gene unuturlar. Bunun, her durumda suçun kendilerinde olduğunu, yoksa Yahve'nin kendilerini düşmanlarına karşı küçük düşürmeyeceğini akıllara sokmak için söylendiği bellidir.

Filistîlerle Savaş

Aynı kuraklığın sonuçlarından biri olarak İsrail oğullarının karşısına daha zorlu bir düşman çıkmıştır: Filistîler. Bunlar, İllyrler göçünün buralara kadar erişen bir kolu idi.

İsrail oğullarının hayatında en büyük rolü oynayan ve İbranicede adı *Erez Yisrail*, yani "İsrail Ülkesi" olan Kenan'a Filistin adının verilmesine sebep olan Filistîlerin kimler olduğu yakın zamana kadar bilinmemekteydi. Bilginlerin uzun araştırmaları ve yeni kazılar bu muammayı artık çözmüştür. Seramik parçaları, tapınaklarda bulunan yazıtlar, yangın izleri, tıpkı bir mozaik gibi birbirine eklenerek, Filistîlerin ilk olarak, Filistin'in güneyinde nasıl ortaya çıktıklarını, tıpkı bir dram kadar acıklı ve heyecanlı bir şekilde ortaya koymuştur.

12. yüzyılda, Anadolu'nun batısında, varlarını yoklarını, yiyeceklerini, öküzlerin çektiği kağnılara yüklemiş, o zamana kadar bilinmeyen bir kavmin ortalığa dehşet saçtığını görüyoruz. Kağnıların yanında kadınlar ve çocuklar yürümekte, önden de, yuvarlak kalkanlar ve tunç kılıçlarla silahlanmış savaşçı erkekler gitmektedir. Bunların gelişi, tâ uzaktan, havaya kalkan bir toz bulutuyla belli olmaktadır: Çünkü çok kalabalıktırlar. Kimse bilmez nereden geldiklerini. Bu insan sürüsü önce Marmara kıyısında görülmüştür; sonra güneye yönelir, hep deniz kıyısından giderler. Ege'nin ve Akdeniz'in suları üzerinden de, pruvaları yüksek, içleri savaşçılarla dolu gemiler, karadakilerle aynı yöne gitmektedir.

Bu korkunç sürünün geçtiği yerler yanmış, yıkılmış, yağma edilmiş ve ıssız kalmıştır. Anadolu'nun bu taraflarındaki şehirleri ve köyleri harap ederler. İçerlere de girerek Hattuşaş'ı, Hititlerin şimdi Boğazköy'de kalıntılarını gördüğümüz ünlü müstahkem başşehrini mahvederler. Çukurova'nın dillere destan olmuş haralarını yağmalarlar ve Tarsus'un gümüş madenlerinin hazinelerini soyarlar. Bu barbarlar, demir çıkarılan – o vakitlerin en değerli madeni – merkezlerde, ancak Hititlerin bildikleri sırları öğrenirler. Onların hücumları karşısında, M. Ö. 2. bin yılın üç dünya

devletinden biri olan Hitit İmparatorluğu yıkılır. Barbarların filoları Kıbrıs'a varıp bu adayı zaptettiği sırada, ordu karadan ilerlemesine devam eder, Kuzey Suriye'ye erişir, Fırat üzerindeki Karkamış'a varır, Âsi ırmağı vadisini karadan ve denizden kıskaç içine alır. Fenikelilerin zengin şehirleri teslim olmuştur; Ugarit, arkasından Sidon (Sayda), Byblos ve Tyros (Sur), sonradan Filistin adını alacak olan verimli kıyı ovalarının şehirleri birbiri ardı sıra yakılmıştır. Her ne kadar Eski Ahit'te bunları anlatan hiçbir yer yoksa da, İsrail oğullarının bu felaketi kayıtsızlık, hatta biraz sevinçle seyretmiş olduklarını tahmin edebiliriz: Çünkü onlar dağlarında bu hücumların dışında kalıyorlardı, yakılan şehirler de düşman oldukları Kenanîlerindi.

Bu insan çığı, karadan ve denizden ilerleyerek Nil'e, Mısır'a yaklaşıyordu.

Mısır'da, Thebes'in batısında, Medinet Habu'da III. Ramses'in yaptırmış olduğu Amon tapınağında duvarlara, bu Firavun'un bütün savaşları kazılmıştır. Şu satırları orada okuyoruz.:

"Haşmetli III. Ramses'in saltanatının sekizinci yılında hiçbir memleket onlara karşı duramadı. Hitit İmparatorluğu, Kode (Kilikya ve Kuzey Suriye'nin kıyı bölgeleri) Karkamış (...) ve Kıbrıs tek bir vuruşta yıkıldılar (...) Oraların halkını, sanki hiçbir zaman oralarda insan oturmamış gibi yok ettiler. Mısır'a doğru yürümeye başladılar (...) Dünyanın ucuna kadar memleketlere efendi oldular. Yürekleri güvenle dolu idi: Tasarladıklarımız gerçekleşecek diyorlardı." III. Ramses genel seferberlik ilan eder ve karşı koymaya hazırlanır: "Sınırımı hazırladım (...) Onlara karşı prensleri, garnizon komutanlarını ve savaşçıları silahlandırdım. Nehrin ağzını, savaş gemileri, kadırgalar ve kıyı gemileriyle bir kale gibi korudum... Her birinin önü ve arkası silahlı yiğit adamlarla dolu idi. Ordular Mısır'ın en yiğit adamlarından meydana gelme idi. Onlar da tepelerinde kükreyen aslanlar gibiydiler. Savaş arabası kıtaları hep uzmanlardandı (...) Atlar, yabancı memleketleri ayaklarının altında ezmeye hazır, yerleri eşiyorlardı (...)

Ramses III işte böyle muazzam bir ordu ile, Deniz Halklarına karşı büyük kara savaşına girişti. Mısır yazıtları doğrudan doğru-

ya savaş üzerine hiçbir şey söylemez, sadece her zaman olduğu gibi, Firavun'un zaferinin lirik bir övgüsüyle yetinir. Ama, görkemli bir alçak kabartma korkunç savaşı göstermektedir. Mısır savaş arabası grupları düşman ordusuna dalmıştır. Barbarlar büyük bir kargaşalık içindedirler. Kadınlar, çocuklar, devrilmiş Filistî savaş arabalarıyla karmakarışık bir haldedir. Atların ve öküzlerin ayakları altında ölüler yığılıdır. Savaşın artık kazanılmış olduğu anlaşılmaktadır: Mısır askerleri düşman arabalarını yağma etmektedirler.

Saldırganların kara ordularını yok etmekle III. Ramses o gün, dünya tarihinin akışını değiştirmişti. Bundan sonra, en süratli savaş arabalarını toplayarak kıyıya saldırıya geçti; çünkü "Onlar nehirden içeri gemileriyle girmişlerdi." Aynı tapınaktaki ikinci bir kabartma da deniz savaşını gösterir. Bunda da düşman gemilerinin nasıl batırıldığı, içindekilerin ok yağmuruna tutulduğu, kurtulup kıyıya çıkabilenlerin nasıl öldürüldüğü görülmektedir. Bu iki savaşla III. Ramses ülkesini bu büyük tehlikeden kurtarmış oldu. Kabartmalarda, düşmanların kesilmiş ellerinin nasıl dağlar gibi yığıldığını görüyoruz. Ama yazıtlarda kadınların ve çocukların başlarına gelenlerden hiç söz edilmez. Gene kabartmalarda, tarihin ilk esir kampını da görmekteyiz. Mısır subayları kâtiplere esirlerin ifadelerini yazdırmaktadır. Yalnız, o sırada, ilerki dönemlerde olduğu gibi esirlerin elbiseleri üzerine esir olduklarını gösteren işaret yazılacak yerde, bunu kızgın demirle vücutlarına damgalamak yolunu tutarlardı.

Eski Ahit'in Filistîleri hakkında bize ilk tarihi belgeyi bu soruşturmaları anlatan hiyeroglifler vermektedir. Bunlara göre "Deniz Adamları" – Mısırlılar bu saldırganları böyle adlandırır – arasında, bir kabilenin adı özel bir önem taşır: "Pelest" ya da "Prst" (hiyerogliflerde sesli harf yoktur), ki bu da Eski Ahit'in Filistîsinden başka bir şey değildir.

III. Ramses'in Filistîleri yenişi M. Ö. 1188 yılında olmuştu. Bundan on üç yıl sonra onların gene de, Kenan ilinin güneyinde, Yahuda dağları ile deniz arasındaki verimli topraklarda yerleşmiş olduklarını görüyoruz. Bu adamlar, Medinet Habu'daki resimle-

rine göre çok uzun boylu, iriyarıydılar; Mısırlıları bir baş boyu geçiyorlardı. İsrail oğullarının, gene Mısır resimlerine göre boylarının kısa olduğu düşünülürse, örneğin Davut'un öldürdüğü Golyat hakkında Eski Ahit'in anlattıklarının aslını anlayabiliriz. Bu korkunç savaşçılar onlara dev gibi görünmüştü herhalde. Kutsal Kitap Filistîlerin ellerindeki şehirlerin adlarını verir. Bunlar: Askalon, Aşdod, Ekron, Gad ve Gazze'dir. Gene Kutsal Kitap Filistîlerle birlikte gelen başka bir deniz halkından da söz eder: "Rab Yahve şöyle diyor: İşte, ben Filistîlere karşı elimi uzatacağım ve Keretîleri (Giritlileri) kesip atacağım ve deniz kıyısında onların artakalanlarını yok edeceğim." (Hezekiel: 25, 16.)

Bu deniz halklarının Hint-Avrupa grubundan diller konuştukları anlaşılmaktadır. Aslında Girit ve Miken uygarlıklarını yok edenler de gene bu göçle gelenlerdi.

Filistîlerin devlet, daha doğrusu devletler kurarak bu yeni yurtlarına yerleşmeleriyle bu küçük alanda üç rakip grup meydana gelmiş oluyordu: Yahve'nin kutsal tahtı (Ahit Sandığı) etrafında toplanmış, vahiyle Tanrı'dan emir alan peygamberlerin ve keramet sahibi komutanların yönettiği özgür çiftçi ve çoban İsrail oğulları; şehir devletler meydana getiren, Ba'al ve Astarte kültüne bağlı tüccar, köle kullanan zengin, kıyı şehirlerindeki denizci Kenanîler (Fenikeliler) ve aslında Samîlerin bir tanrısı olan Dagon'a tapan Filistîler. Mısır'da, büyük bir hükümdar olan III. Ramses'in ölümünden sonra her ne kadar adları gene Ramses olan iki firavun daha gelmişse de bunların adlarından başka büyük tarafları olmadığı anlaşılmaktadır. III. Ramses'ten sonra Mısır'da sanat çökmüş, Filistin ve Nubye elden çıkmıştır. Hitit İmparatorluğu da çökmüş, yerini küçük beyliklere bırakmış olduğu için artık, bu üç kuvvetin korkacağı devlet kalmamıştır. Kendi aralarında kozlarını paylaşmaları gerekir. İsrail'in en korkunç düşmanı, çetin savaşçılar olan Filistîlerdi. Üstelik, önceden anlatmış olduğumuz, Bünyamin kabilesi olayının da gösterdiği gibi, İsrail henüz birliğini kurabilmiş değildi.

Filistîler, yıktıkları uygarlıklardan yararlanmışlardı. Örneğin, köylerinde bulunan topraktan yapılmış kapkacak, Miken serami-

ğinin hemen hemen eşidir. Bunlarda da tıpkı Miken'de olduğu gibi, süzgeçli bira testileri vardır. Bundan daha önemlisi de Kenan ilinde demiri ilk olarak kullananların onlar oluşudur. Yukarda da gördüğümüz gibi, bu barbarlar demir elde etmeyi Hititlerden öğrenmişlerdi. Mezarlarında demirden silahlar, avadanlıklar ve süsler bulunmaktadır. M. Ö. 1200'den önce demir çıkarmak Hititlerin tekelinde gibiydi. Bu kez Filistî hükümdarları bunu sır olarak sakladılar ve bununla zengin oldular. İsrail oğulları yerleşmelerinin ilk devrelerinde, bu değerli madenden yapılma şeyleri satın alamayacak kadar yoksuldular. Demirden tarım araçları, ev yapmak için çivi ve demir silahlardan yoksun oluş onlar için büyük bir eksiklikti. Filistîler dağlık araziye kadar sınırlarını genişletince, bu yeni silaha kavuşmasınlar diye, İsrail oğullarına demirciliği yasak bile etmişlerdi: "Ve bütün İsrail diyarında demirci bulunmuyordu; çünkü Filistîler: İbranîler kılıç yahut mızrak yapmasınlar demişlerdi; ve bütün İsrail oğulları, herkes çapasını ve saban demirini ve baltasını ve kazmasını bilemek için Filistîlerin yanına inerlerdi; fakat kazmalar için ve saban demirleri için ve çapalar için ve baltalar için ve üvendireleri bilemek için eğeleri vardı. Ve böylece vaki oldu ki cenk gününde Saul'le Yonatan'ın yanında olan bütün kavmin elinde kılıç ve mızrak bulunmayıp ancak Saul ile oğlu Yonatan'da bulunuyordu. (I. Samuel: 13, 19-22.)

İşte bu kadar yoksul ve silahsız olan İsrail oğulları, o zamana göre, en iyi silahlara sahip, bin savaşta pişmiş Filistî askerleriyle, yiğit, ama tecrübesiz olan komutanların idaresinde savaşacaklardı.

Bu hâkimlerden, yani keramet sahibi önderlerden kuvveti saçına bağlı olan Samson'u (Şimşon) anlatacak değiliz. Filmlere bile geçen Samson ve Dalila masalını bilmeyen yoktur. Başka bir hâkim olan Yefta'nın kızını kurban edişini de kurban bölümünde anlatmıştık. Ama, İsrail'in teokrasiden artık normal krallık sistemine geçişinde istemeye istemeye rolü olan peygamber Samuel'le ilk hükümdar Saul'ü önemli bulduğumuz için kitabımıza alacağız.

Teokrasiden Krallığa

Eski Ahit'in I. Samuel bölümünün başlangıcı, İsrail teokrasisinin ne durumda olduğunu, kâhin çocuklarının meydana getirdikleri bir çeşit soylu sınıfının iç yüzünü anlatmak bakımından dikkate değer.

Nebî Samuel'in doğumu, böyle hikâyelerde daima görüldüğü gibi mucizeli olmuştu: Dağlık bir yerde yaşayan Elkana adında bir adamın iki karısı vardır; birinin adı Hanna, ötekinin Peninna'dır. Bu adam Hanna'yı daha çok sevmekte, fakat yalnız Peninna'dan çocuğu olmaktadır. Elkana kurban kestiği zaman Hanna'ya iki pay vermektedir.

Buna kim olsa kızardı elbet; Peninna da öfkesini Hanna ile kısır diye alay ederek alır. Hanna'yı teselli etmek isteyen kocasının sözleri de onun acısını unutturamaz; günün birinde kurban kesmek için Şilo'ya gelirler. Hanna gider ve tapınağın kapısında dua eder. Kâhin onun sarhoş olduğunu sanır ve azarlar. Ama kadın derdini anlatınca ona acır ve dua eder. Sonra Hanna gebe kalır ve bir oğul doğurur, adını Samuel koyar, Samuel: "Tanrı işitti" anlamına gelmektedir. Hanna oğlunu tapınağa adamıştır, sütten kesince götürüp kâhine teslim eder. Samuel büyüyünce tapınak hizmetçilerinden olur. Kâhinin iki oğlu vardır: "Ve Eli'nin (kâhinin adı) oğulları alçak adamlardı; Rabbi tanımıyorlardı. Ve kâhinlerin kavimle olan âdeti şu idi: Bir kimse kurban arzettiği zaman, et haşlanırken, kâhinin hizmetçisi elinde üç dişli bir çatalla gelirdi; ve leğene, yahut lengere, yahut kazana, yahut tencereye daldırırdı; çatalın çıkardığı her şeyi kâhin alırdı. Oraya gelen bütün İsraîlilere Şilo'da böyle yaparlardı. İç yağını yakmazdan önce de kâhinin hizmetçisi gelirdi, ve kurban takdim eden adama derdi: Kâhine kızartmalık et ver; çünkü senden haşlanmış et değil ancak çiğ alacaktır. Ve eğer adam ona: Önce mutlaka iç yağını yakacaklar, o zaman kendin için canının istediği kadar al, derse, o zaman ona derdi: Hayır, şimdi bana vereceksin; ve eğer vermezsen zorla alırım. Ve Rabbin önünde gençlerin suçu gayet büyüktü; çünkü bu adamlar Rabbin

takdimesini hor görüyorlardı." (I. Samuel: 2, 12-17.) (Burada, hizmetçinin kâhinin oğullarından biri olduğunu da açıklayalım, çünkü zaten başkası tapınakta hizmet edemezdi, demek iş buraya kadar varmış, Yahve'den korku kalmamıştı.)

Kâhin, Eli oğullarının yaptığı şeylerin hepsini, bu arada, Cemaat Çadırına gelen kadınlarla da zina ettiklerini duyar, onları azarlar, ama yola getiremez. Sonunda Yahve'nin sabrı taşar, Eli'ye "bir Tanrı adamı" yollar ve onun evini lanetlediğini, soyundan kimsenin ihtiyar oluncaya kadar yaşamayacağını, iki oğlunun da aynı günde öleceğini bildirir. "Ben de yüreğimde ve canımda olana göre yapacağım ve onun için sağlam ev yapacağım (...) Senin evinden artakalan her adam gelecek ve bir parça gümüşle bir somun ekmek için ona eğilecek ve: Rica ederim bir lokma ekmek yiyeyim, diye beni bir kâhinlik hizmetine tayin et, diyeceklerdir," (I. Samuel: 2, 35.) der.

Bu, o zamana kadar din ve dünya işlerine hâkim olan soyluların artık mevkilerini kaybettiklerini anlatmaktadır. Tanrı, soylulardan olmayan Samuel'le bir gece, o Ahit Sandığının yanında yatarken konuşur ve Eli'ye yolladığı haberi ona da bildirir, bundan sonra da Samuel artık peygamber olarak, Tanrı'dan aldığı vahiyleri İsrail'e iletir. O sırada İsrail Filistîlerle savaş halindedir. Eben-ezer'de olan bir çarpışmada bozulmuşlar ve dört bin adam kaybetmişlerdir. Tanrı'dan yardım görmek için onun sandığını Şilo'dan alıp orduya getirirler, ama sandığın yanında Eli'nin, Tanrı'nın hiç sevmediği o iki oğlu vardır. Eski Ahit'e göre, Filistîler sandığın gelişinden çok korktukları halde, bu iki oğlanın yüzünden Yahve İsrail'e yardım etmez, onlar da bozguna uğrarlar, üstelik Tanrı'nın sandığı Filistîlerin eline geçer. Eli bu haberi alınca arka üstü düşer, boynu kırılarak ölür. İki oğlu da savaşta ölmüşlerdir. Filistîler sandığı tanrıları Dagon'un yanına koyarlar, ama Dagon yüzüstü düşer, başı ve elleri kopar. Dagon'un tapınağına girenlerin hepsi de ölür. Bunun Yahve'nin şanına leke sürmemek için uydurulduğu açıktır. İşin doğrusu, İsrail'in yenildiği ve o zamanlar âdet olduğu gibi, galiplerin yendiklerinin tanrısını da esir olarak memleketlerine götürdükleridir. Bundan sonra Filistîlerin

ülkesinde ur ya da yumurcak salgını çıkar. Filistîler korkularından Ahit Sandığını iki inek koşulu birarabaya yüklerler, sungu olarak da, Filistî hükümdarlarının sayısı olan beş tane altın ur, beş tane de altın fare yaparak bunları da sandığın yanına koyarlar. Arabanın inekleri sandığı doğruca İsrail oğullarına getirir. Burada merakı çekecek bir nokta vardır: Ur salgını, herhalde hıyarcıklı veba olmalıdır. Bu hastalığın farelerden geçtiğinin o zaman bilindiğini ya da sezildiğini anlatmıyor mu bu?

Ahit Sandığının yirmi yıl Filistîlerin elinde kaldığını ve bu sırada "İsrail Evi'nin Rabbe hasret çektiğini" Eski Ahit yazar. Samuel'in bu ıstırap yıllarında onlara verdiği öğüt, "Eğer siz bütün yüreğinizle Yahve'ye dönerseniz, yabancı tanrıları ve Astarte'yi aranızdan atarsanız ve ancak ona kulluk ederseniz Yahve de sizi kurtaracaktır," olur. Bu yabancı tanrılara tapılmasından şikâyete hemen hemen bütün Eski Ahit'te rastlıyoruz. Anlaşılan Ba'al ve Astarte törenleri, İsrail oğullarını göze görünmez bir tanrının boş tahtına kurban sunmaktan ve aile arasında Şabbat'ı kutlamaktan daha çok çekmekteydi. Beri yandan, İsrail oğulları gibi özgürlüğüne düşkün bir halka, boyunduruk altına girmek çok ağır geliyordu. Filistîler de sürekli hücum etmekte – Eski Ahit'in çarpıtmalarını bir tarafa bırakırsak – onları her seferinde yenmekte idi. Artık teokrasinin günleri sayılıydı. İşin içinden böyle çıkılamayacağı belli olmuştu; tek bir ordunun kurulması ve bunun başına da gerçekten savaşçı birinin tam yetkiyle, yani kral olarak geçmesi gerekiyordu. Bunu anlayan İsrail ileri gelenleri Samuel'e: "İşte, sen yaşlandın, ve oğulların senin yolunda yürümüyorlar (bunların da rüşvet aldıklarını okuyoruz), şimdi, bütün milletler gibi bize hükmetmesi için başımıza bir kral koy," (I. Samuel: 8, 4-5.) derler. Samuel, Tanrı'ya danışır. Yahve kıskanmıştır: "Sana dedikleri her şeyde kavmin sözünü dinle, çünkü reddettikleri sen değilsin, ancak, üzerlerine krallık etmeyeyim diye beni reddettiler (...) Şimdi onların sözünü dinle; ancak onlara açıkça şehadet edeceksin, ve onlar üzerine krallık edecek olan kralın hükmü ne olacağını onlara bildireceksin," der. Samuel de İsrail ihtiyarlarına şu dikkate değer sözleri söyler:

"Üzerinize krallık edecek olan kralın hükmü şu olacak: Oğullarınızı alıp cenk arabaları üzerine ve atları arasına koyacak; ve arabaları önünden koşacaklar; ve onları kendisine binbaşılar ve ellibaşılar kılacak; ve bazılarını toprağı sürmek için, bu ekini biçmek için, ve cenk aletleriyle arabalarının aletlerini yapmak için koyacak. Ve ıtırcı ve aşçı ve ekmekçi olarak kızlarınızı alacak ve tarlalarınızın, bağlarınızın ve zeytinliklerinizin en iyisini alıp kullarına verecek. Ekininizin ve bağlarınızın öşürünü alıp hadımlarına ve kullarına verecek. Kullarınızla cariyelerinizi ve en seçme gençlerinizi ve eşeklerinizi alıp onları işine koşacak. Sürülerinizin ondalığını alacak ve siz onun kulları olacaksınız. Ve kendiniz için seçmiş olacağınız kralınızın yüzünden o gün feryat edeceksiniz ve Rab o gün size cevap vermeyecek." (I. Samuel: 8, 7-18.)

Bu sözler güzeldir, ama, Samuel'in gene de bir kral seçtiğini okuyunca, akla şu soru gelmektedir: Ancak, mutlak hükümdarların sefahatini ve halkın onlar yüzünden çektiği ıstırapları yakından görmüş biri mi, bunları kitaba kattı? Ne de olsa, hiç değilse iki bin beş yüz yıl önce yazılmış olduğu muhakkak olan bu satırlar bütün tazeliğini muhafaza etmektedir.

İsrail oğullarının kral istemeleri sadece tehlike karşısında kendilerini korumak gibi bir düşünceden doğmuş olamaz. Eski Ahit'in Hâkimler bölümünde adı geçen ve geçmeyen kahramanlar, dini topluluğun başındaki kâhinlerin ya da Eski Ahit'in iddia ettiği gibi, doğrudan doğruya Tanrı'nın İsrail'in darlık günlerinde ortaya çıkarıverdiği insanlar değildi. Bunlar herhalde ileri gelen aşiret başkanları ya da kabile reisleri arasından yetişmiş ve kişisel meziyetleriyle halkın ümitlerini üzerine toplamış insanlardı. Kutsal Kitabın saydığı hâkimlerin çoğu, sadece kabileler arasındaki anlaşmazlıklarda bir çeşit polis görevi görmüşlerdi. Dış düşmanlarla olan savaşlarla ilgileri yok gibiydi. Yukarıda da söylediğimiz gibi bu, saldırıya uğrayan ya da toprağını genişletmek isteyen kabilelerin kendi bilecekleri işti. Bu durumun İsrail oğullarına ne kadar pahalıya mal olacağını anlayanlar kâhinler değil, onların dışındaki savaşçılar sınıfı olmuştu. Samuel'in sözlerini bu açıdan

gözden geçirirsek, bunların söz olarak değerleri azalmasa bile, alt tarafta gizli olan acılığı, kıskançlığı sezeriz. Tahtından indirileceğinden gocunan Yahve değil, olsa olsa, bedavadan geçinen, tembel, aç gözlü ve rüşvetçi kâhinler sınıfıydı. Yukarıda söylediğimiz savaşçılar sınıfının arasından, peygamberlerin haberciliğiyle ortaya çıkan keramet sahibi komutanlar da vardı, örneğin Yeftah, Şimşon gibi. Ama, kalem kâhinlerin elinde olduğu için Eski Ahit'te ötekilerin adı hiç geçmemektedir.

Her ne kadar iki yüz yıldan beri süren dinsel birlik ve kâhinler yönetimi İsrail oğullarının ruhlarına işlemişse de, öte yandan birbirini kovalayan savaşlar da savaşçı sınıfının hem itibarını, hem de gücünü artırmıştı. Zaten bu dinî birlik de parçalanmıştı. Ahit Sandığı Filistîlerin eline geçmiş – onun geri verildiği belki bir masaldır – Şilo şehri harap edilmişti. Hâkimle onun kâhinler kurulunun elinde artık hiçbir kudret kalmamıştı. İsrail başsızdı. Anlaşılan, İsrail'in tarihî varlığının ortadan kalkmasını istemiyorsa, bu duruma son vermesi gerektiğini düşünen Samuel, Filistîlerin egemenliği altına girmemiş olan kabilelerin bütün savaşçı soylularını biraraya topladı. Toplantı yeri Bünyamin kabilesinin toprakları içindeki, eski bir Kenanî kutsal yeri olan Gilgal'di; Ahit Sandığı da bir zamanlar burada durmuştu. Burada, herhalde Filistî casuslarından gizli olarak, yeni anayasa birlikte karar altına alındı. İsrail, gelecekte artık kâhinlerin yönettiği bir *amphiktyonia* değil, kabilelerin tek bir kralın emri altında birleştikleri bir devlet olacaktı. Yahve'ye bütün dini bağlılıklar korunmakla birlikte, teokrasi artık bırakılmıştı. Gilgal olayının dışında, bu kararın neden alındığı hakkında başka hiçbir bilgimiz yoktur.

İsrail'in devlet haline gelişi herhalde kavgasız olup bitmişti. Çünkü bu, şerefli mevkiini çoktan kaybetmiş olan kâhinlere karşı savaşçı soyluların tümünün bir zaferi idi. Ama krallığın hangi kabileye düştüğü konusunda işin pek böyle olmadığı anlaşılıyor. Kutsal birliğin sürdüğü 200 yıl boyunca Yusuf Evi, güneydeki Yahuda Evi'nin bütün kıskançlıklarına rağmen, önderliği ve Ahit Sandığının kendi topraklarında bulunmasını sağlamıştı. Şimdi, yeni anayasa ile krallık gene Yusuf Evi'ne mi düşecekti? Gilgal,

Bünyamin kabilesinin toprakları üzerindeydi. Bizzat Samuel de Bünyaminli, şu halde Yusuf Evi'ndendi. Dinî birlikten krallığa geçişte gene Bünyaminli Saul adında bir savaşçının ilk rolü oynamış olması da, seçilecek kralın hangi gruptan olacağı üzerindeki şüpheleri artırmaktaydı. Bu duruma göre, İsrail'in başına Yusuf Evi'nden birinin geçmesi hemen hemen kaçınılmazdı. Bunun Yahuda Evi için bir kırgınlık ve kin sebebi olması doğaldır. Sonraki gelişmeler de bu rekabetin Gilgal'de ortaya çıkmış olduğunu açıkça gösterir. Böyle olmasa İsrail kralları tarihini asla açıklayamayız.

Yeni devletin kurucularına, büyük Gilgal günü, artık devlet haline gelen Tanrı'nın ulusu İsrail'i yok olmaktan kurtardıkları yolunda, parlak ümitler vermişti. Bizzat kral, Ammonîler galibi Saul de, Filistîlere karşı bir ayaklanma ile bütün Ürdün vadisini İsrail'in ele geçirebilecek kadar gücü olduğuna inanmaktaydı. Genç krallıkla, büyük Filistî devleti arasında başlayan bu savaşta yan yana iki kişi görmekteyiz. Saul ve Davut. Kral, eskiden beri önder olan Yusuf Evi'nin temsilcisiydi, silahtarı, buna göre de hemen ondan sonra gelen Davut ise Yahuda Evi'ni temsil ediyordu. Herhalde Gilgal'de Yahuda ve Yusuf Evleri arasında varılan uzlaşma, Yahuda Evi'nin soyluları arasından ileri gelen birinin Yusuf Evi'nden kralın yanında ve söz sahibi olarak bulunması yolundaydı. Davut'un daha çocuk denecek yaştayken Filistîli Golyat'ı sapan taşıyla öldürmesi, Saul'ün akıl hastası olduğu ve ancak Davut'un çenk çalmasıyla sükûnet bulduğu hikâyelerinin altında bu, sonradan çok ağır sonuçlar doğuracak anlaşma gizlidir. Davut'un krala her bakımdan üstün olması ve halkın da bunu anlaması ve açıkça meydana vurmasıyla aradaki geçimsizlik daha da güçlendi. Davut bir entrikacı değildi. Saul'ün oğlu Yonatan'la da dosttu. Saul'e karşı hiçbir düşmanlığı yoktu. Fakat Yusuf Evi'nin savaşçı soyluları arasında, güneydeki rakiplerinin isyan çıkaracakları ve kral sülalesini değiştirecekleri şüphesi uyanmış olacaktır. Yahve'nin iradesini değiştirdiğini ilan edecek bir peygamber de kolayca bulunabilirdi. Saul'e karşı bir harekete girişmekten çekinen Davut önce, Yahudaların yurdunun yol vermez dağlarına çekildi. Zamanının henüz gelmediğini, beklemesi gerektiğini seziyordu;

bir zaman için İsrail'in siyasî hayatından uzaklaştı. Fakat akıllıca bir umursamazlıkla, yaklaşmakta olduğunu gördüğü işlere hazırlandı. Yahuda Evi, en üstün insanlarının arkasındaydı, ama bunun için Filistîlerle savaş halinde olan devleti parçalamak istemiyorlardı. Herhalde Davut da kendisinin olaylar dışında bırakılmasını kabilesindekilerden istemiş olacaktır. Yahuda kabilesinin bunun aksine bir davranışı hem İsrail'in geleceğini, hem de Davut'un emellerini yok edecekti. Böylelikle Saul soyu, bu bozuşma yüzünden zayıf düşmedi.

Saul atak ve yiğitti, hiç şüphesiz askerî yetkileri vardı. Ama bir kral değildi. İki yüz yıllık kâhinler teokrasisini onların dışında bir krallık düşüncesiyle uzlaştırmak ve onlara bunu benimsetmek gibi zor bir işe yeterli insan değildi. Sert emirleriyle sürekli gönül kırıyor, diş gıcırdatıp sırasını bekleyen kâhin soylular muhalefetine kendisini kınamak fırsatlarını veriyordu. Eğer üstün Filistî kuvvetlerine karşı girişilen ölüm-kalım savaşı halkın bütün iç işlerini geri plana atmış olmasaydı kâhinler, mutlaka Saul ve soyunu Yahve'nin bir vahyi ile devirmek, böylelikle de krallığı yıkmak ve kâhinler devletini yeniden kurmak amacıyla ortaya çıkacaklardı. Ama bu yeni devlet şekli, geniş halk kitlesinin dinî geleneğiyle ve en içten duygularıyla ne kadar çelişirse çelişsin, bütün ulusun bir asker kralın emri altında ve disiplinli bir bütün halinde kalmasından vazgeçilemezdi. Eskiye dönüş mutlaka başarısızlıkla sonuçlanacaktı.

Filistîlerle savaş başlangıçta başarılı oldu. Ama düşmanın zayıf garnizonlarını ani baskınlarla püskürtmek ve dağlardan aşağı kovmak büyük bir iş sayılamazdı. Fakat o kadar korkulan düşmana karşı elde edilen bu oldukça ucuz başarılar İsrailîlerin kendilerine güvenlerini gene de çok artırdı. Saul, yağmur mevsiminden sonra, yani ertesi yılın ilkbaharında Filistîlerin kendisine teklif ettikleri savaşı ümitsizce bir kararlılıkla kabul etti. Filistî kuvvetleri Yizrael ovasında, bir yandan Filistin'in kuzey kısmında yerleşmiş olan Deniz Halklarıyla birleşebilecek, öte yandan da Ürdün Ülkesi ve Ürdün Çukuru'nun kuzeyinde oturan İssakar, Zebulun ve en çok da Aşer kabilelerinin Saul'ün ordusu ile birleşmelerini ön-

leyebilecek şekilde mevzi almıştı. Buna göre birleşik Filistî ve Deniz Halkları kuvvetlerine karşı yalnız Yusuf Evi ve Yahuda Evi bulunmaktaydı. Yeni devletin ilk savaş yeri, Yizrael ve Beyt-Şan şehirleri arasındaki Gilboa tepeleriydi. Kabilelerin eski ağır hareketli ordusunun, savaşa alışkın ve çevik Filistî birliklerine karşı, evvelce Eben-Ezer'de olduğu gibi başarısızlığı mahkûm olduğu hemen anlaşıldı. Bu çarpışma İsrael kuvvetlerinin tamamiyle çözülmesi felaketiyle sonuçlandı ve iş bu kadarla da kalmadı: Savaş meydanında genç, daha iki yaşındaki krallık da, Saul ve biri hariç bütün oğulları da öldü. Zalim düşmanları bunların ölülerini kazığa vurdu. Saul'ün oğullarından tek sağ kalan zayıf ruhlu İş-boşet'le birlikte, Yusuf Evi'nin savaşçı soylularının önderleri ve Saul'ün komutanı Abner, Doğu Ürdün'e kaçabildiler. Orada İş-boşet, Abner tarafından tümüyle keyfî bir şekilde ve kendisinin kuklası olarak İsrail kralı ilan edildi. İş-boşet – eğer bu karışık devrede bir yönetim söz konusu olabilirse – bir iki yıl Yusuf Evi'nin kabilelerini Yizrael ovasının yukarısında, yani Galile'deki kuzey kabilelerini ve Doğu Ürdün bölgesini yönetti. Ama Abner'in kuvvetli kişiliği artık onun arkasında olmayınca çok geçmeden özel bir öç yüzünden öldürüldü. Saul'ün soyundan yalnız tek bir erkek evlat kalmıştı. Yonatan'ın kötürüm, buna göre de tahta layık olmayan oğlu Mefi-boşet (veya Meribaal). Saul'ün krallığı son bulmuştu. Yusuf Evi'nin, İsrail üzerinde krallık sağlamak girişimi de boşa çıkmıştı.

İSRAİL OĞULLARININ TARİH ÇAĞI

İsrail'de Krallar

Davut

Artık İsrail gerçekten, tarihin az yetiştirdiği büyük önderlerden birine kavuşmuştur. Henüz otuz yaşındayken, kendi gibi genç bir devletin başına geçen bu dâhinin gerçek adını da bilmiyoruz. Her ne kadar bu ada şimdiye kadar "Sevgili" anlamı verilmişse de Kutsal Kitabın verdiği birçok adlar gibi Davut da bir lakaptır. Bunu en yeni buluşlar bize göstermiştir: Fırat üzerinde, bir zamanlar büyük ve zengin bir şehir olan Mari, binlerce yıl, tıpkı öteki sayısız höyükler gibi, bir toprak tepe halinde uyumuşken, 1933 yılında, Fransız bilginleri tarafından kazılmaya başlanmış ve bilim dünyasına yepyeni ışıklar getirmiştir. İşte burada bulunan tabletlerde "Davidum" kelimesi sık sık geçer ve "komutan" ya da "savaş şefi" anlamına gelir. Özel ad olan Caesar, sonradan, Çar ya da Kayser şeklinde unvan haline gelmişken, burada unvan, sonradan ad olup çıkmıştır.

Davut, genişleyen ülkesini yönetmek için örgütlendiği zaman bir vakanüvis ve kâtipler tayin etmişti. "Ve Tseruyan'ın oğlu Yoab ordu başında idi; ve Ahilud'un oğlu Yehoşafat vakanüvis idi; ve Ahitob'un oğlu Tsadok ve Abiatar'ın oğlu Ahimelek kâhindiler; ve Seraya kâtipti." (II. Samuel: 8, 16-17.) Artık İsrail ilkel bir

toplum olmaktan çıkmıştır. Yukarıya aldığımız parçadaki "vakanüvis" devletin baş sekreteri, veziridir. Devletin "vakayinâme"sini tutmak da bu adamın görevlerindendi, ama bütün yazışmalar da ondan geçmekteydi. Herhalde hükümdarının asıl adı yerine "Davut" unvanını yazan ve bu yüzden asıl adın unutulmasına sebep olan da o idi.

Davut, yaklaşık M. Ö. 1026-962 yılları arasında yaşamıştı. İbranî alfabesinin doğuşu da M. Ö. 1000 yılına doğrudur. İbranî yazısının kökeni, genel olarak sanıldığı gibi, Fenike alfabesi değil, Sina'da işçi kolonileri harabelerinde bulunan eski bir Samî alfabesidir. Bunlar ince bir kil tablet üzerine mürekkeple yazılırdı, böylece bir mektubun yollanması için kuruması ve pişirilmesini beklemeye lüzum kalmazdı. Öte yandan papirüs üzerine de yazılmaktaydı, bu da yazının gelişmesini sağladı. Ama ne yazık ki papirüs, kil tabletler gibi dayanıklı olmadığı için, İsrail devletinin arşivlerinden tek bir parça bile elimize geçmemiştir.

İsrail, Davut'un elinde yirmi otuz yıl içinde önemli bir devlet haline geldi. Filistîlerin egemenliği altında ezilen bu ulusun hele Saul'ün yenilgisinden ve acıklı ölümünden sonra bu dereceye erişmesi gerçekten şaşılacak şeydir. Buna, son zamanlarda çok kullanılan bir deyimle "İsrail mucizesi" dersek yanlış olmaz. Bunda, daha önce de söylediğimiz gibi, o zamanki dünyanın bu kesiminde artık büyük devletlerin rol oynayacak durumda olmayışlarının etkisi de inkâr edilemez.

Davut birçok kaleler yaptırmıştır. Kudüs'ü alan ve kendisine başkent yapan da odur. Bu şehri, bir yeraltı su yolundan soktuğu fedailerin baskınıyla almış ve adını önce "Davut'un şehri" koymuştu. Sonradan buraya "Yeruşalayim" adı verildi. Davut, Ahit Sandığını yeni başşehrine getirdi ve gelenek gereğince bir çadıra koydu.

Davut'un Ahit Sandığını yeni yerine götürüşünü anlatan Eski Ahit'in şu sözleri dikkate değer: "Ve Yahve'nin sandığını yeni bir arabaya koydular ve onu tepede olan Abinadab'ın evinden kaldırdılar ve Abinadab'ın oğulları Uzza ve Ahyo yeni arabayı sürüyorlardı (...) Ve Davut'la bütün İsrail Evi, servi ağacından her çeşit çalgılarla ve çenklerle ve santurlarla ve tefler ve çıngıraklar

ve zillerle Rabbin önünde oynuyorlardı." (II. Samuel 6, 3-5.) "Ve Davut Rabbin önünde bütün kuvvetiyle raksediyordu." (II. Samuel: 6, 14.)

Renge düşkünlüklerini de bildiğimiz İsrail oğullarının bu töreninin kim bilir ne kadar göz alıcı bir manzarası vardı. Bu dinî dans nasıl coşkun, kendinden geçerek yapılan bir danstı. Ne yazık ki, sonradan hahamların elinde bütün şiirini kaybeden, donmuş bir hale gelen Musevilik bu geleneği çarçabuk unuttu. Davut, bu büyük adam da eninde sonunda bir insandı. Bütün kudreti elinde tutan insanların çoğunda olduğu gibi onun da ayıplanacak işleri vardır. Bunlardan, en çok dillere düşmüş olanı, Uriya'nın karısı hikâyesidir:

Davut Ammon oğullarıyla savaş için ordusunu göndermiştir. "Fakat Davut Yeruşalim'de kaldı. Ve akşamleyin vaki oldu ki, Davut yatağından kalktı ve kral evinin damı üzerinde geziniyordu; ve yıkanmakta olan bir kadını damdan gördü; ve kadının görünüşü çok güzeldi. Davut (adam) gönderip kadın hakkında soruşturdu ve bildi ki: Bu kadın Hittî (Hitit) Uriya'nın karısı, Eliam'ın kızı Batşeba değil mi? Ve Davut ulaklar gönderip onu getirtti; ve kadın onun yanına geldi ve mundarlığından temizlenmiş olduğundan Davut onunla yattı; ve kadın evine döndü. Ve kadın gebe kaldı, ve (haber) gönderip Davut'a bildirdi ve: Ben gebe kaldım, dedi. Ve Davut Yoab'a (haber) gönderip dedi: Hittî Uriya'yı bana gönder, ve Yoab Uriya'yı Davut'a gönderdi. Ve Uriya yanına gelince Davut: Yoab nasıldır ve kavim nasıldır ve cenk ne haldedir? diye sordu. Ve Davut Uriya'ya dedi: Evine in ve ayaklarını yıka. Ve Uriya kral evinden çıktı ve ardından kralın hediyesi çıktı. Ve Uriya kral evinin kapısında efendisinin bütün kulları ile beraber yattı ve evine inmedi. Ve Davut'a: Uriya evine inmedi, diye bildirdiler. Ve Davut Uriya'ya dedi: Sen yoldan gelmedin mi? Niçin evine inmedin? Ve Uriya dedi: Ahit Sandığı ve İsrail'de Yahuda çadırlarda oturuyorlar; ve efendim Yoab'la efendimin kulları kırlarda konmuşlarken yemek ve içmek ve karımla yatmak için ben evime mi ineyim? Senin hayatın hakkı için, ben bu şeyi yapmam. Ve Davut Uriya'ya dedi: Bugün de burada kal da yarın seni

göndereyim. Ve Uriya o gün ve ertesi gün Yeruşalim'de kaldı. Ve Davut onu çağırdı ve onun önünde yiyip içti ve onu sarhoş etti; ve akşamleyin efendisinin kullarıyla beraber yatağında yatmak için çıktı ve evine inmedi. Ve sabahleyin vaki oldu ki, Davut Yoab'a mektup yazdı ve Uriya'nın eliyle gönderdi. Ve mektupta: Uriya'yı şiddetli cenkte ön diziye koyun ve onun yanından çekilin ki, vurulsun da ölsün, diye yazdı. Ve vaki oldu ki, Yoab şehri muhasara altında tutarken yiğit adamların bulunduğu yerin karşısına Uriya'yı koydu. Ve şehrin adamları çıkıp Yoab'la cenk ettiler; ve kavimden Davut'un kullarından düşenler oldu, ve Hittî Uriya da öldü. Ve Yoab (adam) gönderip cenk hakkında olan şeylerin hepsini Davut'a bildirdi. Ve ulağa emredip dedi: Cenk hakkında olan bütün şeyleri krala söylemeyi bitirdiğin zaman, vâki olacak ki, eğer kral öfkelenirse, ve sana: Şehre karşı cenk etmek için neden o kadar yaklaştınız? Duvarın üzerinden atacaklarını bilmiyor muydunuz? Yerubbaşet'in oğlu Abimelek'i kim vurdu? Duvarın üstünden bir kadın değirmenin üst taşını onun üzerine atmadı mı ve o Tebets'te ölmedi mi? Niçin duvara o kadar yaklaştınız? derse, o zaman: Kulun Hittî Uriya da öldü, dersin (...) Ve Davut ulağa dedi: Bu şey gözünde kötü görünmesin, çünkü kılıç bazen bunu bazen şunu yer; şehre karşı cengini şiddetlendirip onu yık, diyeceksin ve kendisine cesaret ver. Ve Uriya'nın karısı, kocası Uriya'nın öldüğünü işitti, ve kocası için dövündü. Ve yası geçince Davut gönderip onu evine aldı ve onun karısı oldu; ve ona bir oğul doğurdu. Fakat Davut'un yaptığı şey Rabbin önünde kötü idi." (II. Samuel: 11, 1-27.)

Anlaşılıyor ki, artık kral, ahlak kurallarının dışında idi. Sadık bir askerini, sadece doğacak çocuğu meşru kılığa sokmak için sarhoş ederek evine yollamaya kalkmak, bu hile de boşa çıkınca onu öldürtmek, biz, bugünkü insanlar için iğrenç bir davranıştır. Buna karşı da ne gökten ateş yağıyor ne de Yahve, başka bir bela ile günahlıları çarpıyordu. Sadece biraz ötede, Rabbin, Uriya'nın karısından doğan çocuğu vurduğunu, çocuğun da hastalanarak öldüğünü okuyoruz. Davut, çocuğun kurtulması için oruç tutar ve dua eder, ama öldüğünü haber alınca hemen yemek yer ve bunun

sebebini soranlara: Çocuk daha sağken belki onu kurtarabilirim ümidiyle oruç tuttuğunu, ama o öldükten sonra artık buna lüzum kalmadığını söyler: "Çocuk henüz sağken oruç tuttum ve ağladım; çünkü: Kim bilir, belki Rab bana lütfeder de çocuk yaşar, dedim. Fakat şimdi öldü, niçin oruç tutayım? Artık onu geri getirebilir miyim? Ben ona gideceğim, fakat o bana dönmeyecektir." (II. Samuel: 12, 22-23.)

Davut'un evlatlarından yana pek talihi yoktur. Oğullarından Ammon, üvey kız kardeşi – Abşalom'un öz kardeşi – Tamar'a âşık olur ve onu tuzağa düşürüp tecavüz eder, sonra da yanından kovar. Bunu Davut ve Abşalom öğrenirler. Günün birinde Abşalom uşaklarına kardeşi Ammon'u öldürtür. Abşalom ülkesinden kaçar ama sonra geri döner. Davut onun suçunu bağışlar. Halbuki şeriata göre katilin mutlaka idam edilmesi gerekmektedir. Abşalom, Davut'un en sevgili oğludur, halk da onu sevmektedir, ama onun gözü krallıktadır. Babasını pusuya düşürerek öldürmek için plan yapar. Anlaşılan Davut, artık halk tarafından sevilmemektedir. Saul soyundan olanlar da öç almak için fırsat kollamaktadırlar. Ordunun çoğunluğunun ücretli yabancı askerlerden olduğu da anlaşılmaktadır. Davut pusuya düşmez; Efraim ormanında âsilerle bir savaş olur, bu savaşta Abşalom'un taraftarları yenilir. Abşalom kaçar, ama katırı bir meşe ağacının altından geçerken başı sık dallar arasına girer, katır altından gidince asılı kalır. Bunu haber alan Yoab, üç haşt (kısa mızrak) atarak onu vurur, yanındaki on asker de Abşalom'u sararak öldürürler. Davut bunu duyunca ağlar: "Ve kral heyecanından titreyerek kapı üzerindeki odaya çıktı ve ağladı: Oğlum Abşalom, oğlum, oğlum Abşalom; keşke senin yerine ben ölseydim, ey Abşalom, oğlum, oğlum." (II. Samuel: 18, 33.)

Davut'un ihtiyarlığında Haggit adındaki kadından olma oğlu Adoniya, krallığın kendisine kalacağını iddia eder. Bu genç, Abşalom'la aynı anadan doğmuştur. Davut onu bu davranışı yüzünden azarlamaz. Ama Uriya'nın eski karısı ve Süleyman'ın anası, Batşeba, Adoniya tahta geçerse kendisinin ve oğlunun öldürüleceğini bilmektedir. Nebî Natan'la birlik olarak Süleyman'ın veliaht

olmasını sağlar. Bu bir törenle halka bildirilir. Bu sefer korku sırası Adoniya'ya gelmiştir. Korkusundan tapınağa sığınır; Süleyman bunu haber alınca adam göndererek ona: Eğer yiğit bir adam olduğunu gösterirse kılına bile dokunulmayacağını bildirir. Ama gene de, babası ölüp kendisi tahta geçer geçmez büyük kardeşi Adoniya'yı öldürtür. Bundan başka onunla birlik olduğunu bildiği kâhini işinden kovar, babasının komutanı Ahab'ı da sığındığı tapınakta, mizbahın yanında öldürtür. Böylece daha başlangıçtan, geleneklere ve dine pek fazla aldırış etmediğini gösterir. Davut bölümünü kaparken, onun olduğu söylenen mezmurlardan bir örnek verelim:

Mezmur: 3

Oğlu Abşalom, önünden kaçtığı zaman, Davut'un mezmurudur:

Ya Rab, hasımlarım ne kadar çoğaldı!
Bana karşı ayaklananlar çoktur.
Canım için çokları diyorlar:
Allah'ta onun için kurtuluş yoktur.
Fakat, ya Rab, çevremde bir kalkansın,
İzzetim ve başımı yükselten sensin.
Rabbi sesimle çağırırım,
Ve mukaddes dağından bana cevap verir.

Ben yattım ve uyudum;
Uyandım, çünkü Rab bana destek oldu.
Her yanımdan beni kuşatan
Kavmin on binlerinden korkmam.
Ya Rab kalk; ey Tanrım beni kurtar;
Çünkü sen bütün düşmanlarımın çene kemiğine vurdun;
Kötülerin dişlerini kırdın,
Kurtuluş Rabbindir;
Bereketin kavminin üzerinde olsun.

Büyük Kral Süleyman

Anası, Hitit ücretli asker Uriya'nın eski dulu Batşeba'nın ve nebî Natan'ın entrikalarıyla tahta geçen Süleyman, aslında öyle, iddia edildiği gibi İsrail'in en bilge ve en akıllı hükümdarı değildi, ama onun devri, örneğin Türkiye'de III. Murat, Fransa'da XIV. Louis devirleri gibi bir barış ve zenginlik devri olmuştu ve ondan hemen sonra iç ve dış savaşlarla felaketten felakete düşen İsrail bu yüzden onun günlerini hep özlemle andı. Oysaki, bu en üstün döneminde bile İsrail devleti ne Mısır, ne Babil, Asur, ne de Hitit imparatorlukları çapında bir devlet olabilmiştir. Sınırları kuzeyde ancak Kadeş'e, güneyde Akabe körfezine varıyor, kıyıda da pek az yere sahip bulunuyordu. Bunları da Süleyman değil, babası Davut ele geçirmişti. Aslında Süleyman'ın savaşla pek ilgisi yoktu; zaten adının aslı olan *Şelomo*, İbranîcede "barış adamı" anlamına gelir. Yalnız şurası var ki, İsrail edebiyatı onun günlerinde parlak bir gelişme göstermiş, Yeruşalim onun zamanında gerçekten büyük bir şehir haline gelmiş, çadır ve kulübelere alışık olan İsrail oğulları ilk saray ve tapınağı onun gününde görmüş, uzak diyarlarla onun zamanında ticarî ve politik ilişkiler kurulmuştu.

Eski Ahit'te o zamana kadar savaş hikâyelerinden geçilmezken, Süleyman'la birlikte artık yapı faaliyetleri, uzak diyarlara mal getirmek için yollanan gemiler, işletilen madenler, eğlenceler, lüks ve ihtişam anlatılır durur. Onun ilk iş olarak, Firavunun kızı ile evlendiğini öğreniyoruz. Ondan sonra, Tanrı'ya henüz tapınak yaptırmamış olduğu için Gibeon tepesinde kurban sunduğunu ve bu davranışından memnun kalan Tanrı'nın rüyasında ona: Dile benden ne dilersen? dediğini okuyoruz. Süleyman, şöyle karşılık verir: "Ey Tanrım Rab, kulunu babamın yerine kral ettin (Batşeba ile Natan'ın katkısını unutur görünmektedir) ve ben ancak bir küçük çocuğum; çıkınayı ve girmeyi bilmem. Ve kulun seçtiğin kavmin ortasındadır, çoklukça hesap edilmez ve sayılamaz büyük bir kavim. İmdi, kavmine hükmetmek için kuluna anlayışlı yürek ver ki iyi ile kötünün arasını ayırt edeyim; çünkü senin bu

büyük kavmine kim hükmedebilir?" Bu söz Tanrı'nın hoşuna gider: "Mademki sen bu şeyi istedin, ve kendin için çok günler istemedin, ve kendin için zenginlik istemedin, düşmanlarının canını da istemedin, ancak doğruyu ayırt etmek üzere kendin için anlayış istedin; işte senin sözüne göre yaptım; işte sana hikmetli ve anlayışlı yürek verdim; şöyle ki senden önce senin gibi kimse olmamıştır, ve senden sonra senin gibisi çıkmayacaktır. Ve sana dilemediğin şeyi de verdim, hem zenginlik, hem de izzet..."

Görülüyor ki Eski Ahit, mutlu kişileri artık Tanrı ile yüz yüze konuşturmamaktadır.

Eski Ahit'in şu bölümü, daha sonra Süleyman üzerine çıkarılan rivayetlere sebep olmuştur. "Üç bin mesel söyledi: ve ilahileri bin beşti. Ve Lübnan'da olan erz ağacından duvarda biten zufa otuna kadar ağaçlar hakkında söyledi; hayvanlar ve kuşlar ve sürünen şeyler, ve balıklar hakkında söyledi." (I. Krallar: 4, 32-33.) İşte Hazreti Süleyman'ın bütün hayvanların dilinden anladığı efsanesinin kökeni! Bir yanlış çeviri, "onlar hakkında söyledi" sözünü, "onlarla konuştu", biçimine çevirmiş ve gerçekten güzel bir masal dizisinin doğmasına sebep olmuştu.

Süleyman, Samuel'in İsrail oğullarına, başlarına bir kral gelirse, çekeceklerini anlatışına yerden göğe hak verdirmişti, daha doğrusu onun yüzünden bu sözler Kitaba girmişti. Eski Ahit'in şu sözlerine bakın: "Kral Süleyman bütün İsrail'den angaryacılar topladı ve angaryacılar otuz bin adamdı. Ayda on bin adam olmak üzere bunları sıra ile Lübnan'a gönderdi; bir ay Lübnan'da ve iki ay evde kalırlardı; ve angaryacıların başında Adoniram vardı. Ve Süleyman'ın yük taşıyan yetmiş bin ve dağlarda taş kesen seksen bin adamı, bunlardan başka, Süleyman'ın işte çalışan kavmin üzerine hükmeden, işin başında bulunan üç bin beş yüz baş kâhyaları vardı." (I. Krallar: 5, 13-16.) Bu da artık Mısır'daki durumdan pek hallice değildi! Ama İsrail'in başında artık o çilekeş Musa değil, organize bir devlet ve Doğu'nun zorba hükümdarları tipinde bir de kral bulunmaktaydı, isyan edemezlerdi. Taş kestiler, kereste biçtiler, kral için bir saray, Yahve için bir ev, yani ünlü Kudüs Tapınağı'nı yaptılar.

Eski Ahit: "Süleyman'ın evinin bir günlük yiyeceği otuz ölçek ince un (390 litre) ve altmış ölçek un (780 litre), on besili öküz, ve otlaklardan yirmi öküz, ve geyikler, ve ceylanlar, ve sığırlar, ve semiz tavuklardan başka yüz koyundu." der. (I. Krallar: 4, 22-23.) Bu sayılarda biraz abartı olsa bile, gene de Süleyman'ın sarayındaki israfı anlatır. Bununla birlikte, o devirde, İsrail devletinin gerçekten zengin olduğunu da hem Eski Ahit'ten, hem de arkeologların araştırmalarının sonuçlarından anlıyoruz. Acaba bu zenginliğin kaynakları nelerdi? İsrail, Fenike şehir devletleri gibi deniz ticareti yoluyla zengin olamazdı; çünkü kıyısı pek az olduğu gibi, çiftçi ve çoban bir halkın kısa zamanda denizciliğe alışması, üstelik Fenikelilerin büyük bir kıskançlıkla gizledikleri bilgileri edinmeleri, hele bu amansız deniz kurtlarıyla boy ölçüşmeye kalkışmaları olacak şey değildir. Süleyman'ın ülkesi de "bal ve yağ akan diyar" diye istendiği kadar övülsün, ne Mısır, ne de Mezopotamya gibi verimliydi. Kazanç yolu olarak geriye zanaat ve madencilik kalmaktadır ki, gerçekten İsrail'in en ileri olduğu alanlar bunlardı. Üstelik, babasının aksine, Süleyman, ülkesini büyütmek yerine, onu korumak ve komşu devletlerle iyi dostluk bağları kurmak yolunu tutmuştu. Onun Firavunun kızını almış olduğunu söylemiştik. Bu Firavun, 22. Sülâleden I. Şeşonk idi (M. Ö. 945-924). I. Şeşonk Yeruşalim'in kuzey batısında, Kenanîlerin önemli bir şehri olan Gezer'i zaptetmiş ve damadına bağışlamıştı. Bazılarının düşüncelerine göre de bu şehri alan Şeşonk değil, 21. Sülâlenin son hükümdarı olan Psusennes'ti. Ama 21. Sülâlenin ne kadar zayıf olduğu ve böylece bir seferi göze alamayacağı bilindiğine göre, bu ihtimal çok zayıftır. Ne olursa olsun, bu olay bize Firavunların ne kadar güçsüz bir hale gelmiş olduklarını gösterir. Yoksa, bir Mısır hükümdarının kızını böyle bir kralcığa, üstelik yabancı kandan birine vermesi mümkün olamazdı. Bundan başka bu durumdan, istendiği kadar gözlerde büyütülsün, Süleyman'ın Mısır'ın yardımına muhtaç olduğunu da anlıyoruz.

Ama Şeşonk yalnız İsrail'i tutmamakta, İsrail'in başına bela açabilecek başka birini, Edomlu Hadad'ı da dostlukla kendine bağlamış bulunmaktaydı. Bu adam daha çocukken Mısır'a kaç-

mış, orada yerleşmişti. Firavun, ona da karısının kız kardeşini vermiş ve doğan oğlu Genubat'ı sarayda, bir Mısır prensi gibi büyütmüştü. Hadad Davut'un öldüğünü haber alınca geri dönmüş ve Şam'da yerleşmişti. Süleyman'ın saltanatı boyunca en büyük düşmanlarından biri, işte bu Hadad oldu.

Süleyman'ın dostluk kurduğu ikinci hükümdar da Tyros kralı Hiram'dı. Bu dostluğun neden ileri geldiğini bilmiyoruz. Ama Ba'al'e tapan ve o zamana kadar İsrail oğullarının en kötü düşman saydıkları bir Kenanî ile olan bu dostluk mutlaka karşılıklı kâr hesaplarına dayanmaktaydı. Eski Ahit'e göre bu dostluk daha Davut zamanında başlamıştı: Süleyman ondan, Lübnan dağlarından sedir ağacı kesmek için izin ister: "Tanrım Rabbin ismine bir ev yapmaya niyet ediyorum. Ve şimdi Lübnan'dan bana erz ağaçları kessinler diye emret; ve kullarım senin kullarınla beraber olacaklar; ve söyleyeceğin her şeye göre kulların için sana ücret veririm; çünkü, bilirsin ki, aramızda Saydalılar gibi kereste kesmek bilen yoktur." (I. Krallar: 5, 5-6.) Hiram bu teklifi kabul eder ve keresteleri denize kadar indirmeyi ve denizden de sallarla istenen yere kadar göndermeyi üzerine alır. Buna karşılık Süleyman'dan: "Evi halkı için" yiyecek ister. Acaba fakir düşmüş olan Mısır'la ticaret azalmış, bu yüzden Fenike şehirlerinde tahıl kıtlığı mı olmuştur? Her ne ise, Süleyman da bu şartı kabul eder ve 260.000 litre buğday ve 7400 litre halis zeytinyağı verir. Ama bunun ne kadar zamanda bir verildiği yazılı değildir. Süleyman, tapınağın maden işlerini yaptırmak için Hiram'dan bir usta ister, o da "Her türlü bakır işlerinde usta olan" ve Eski Ahit'in rivayetine göre, Surlu olduğu halde, İsrail oğullarından, Naftali kabilesinden bir dul kadının oğlu olan Hiram'ı yollar.

Kral Hiram'ın, Süleyman'la işbirliği bu kadarla da kalmaz. Süleyman Akabe körfezinde, İsrail'in tek limanı olan Etsyon-geber'de gemiler yaptırır, Hiram da kendi kullarını, denizi bilen gemicileri, bu gemilerde Süleyman'ın kulları ile birlikte çalışmak üzere gönderir; bunlar Ofir'e gidip oradan dört yüz yirmi talant altın alır, Süleyman'a getirirler (I. Krallar: 9, 27-28.) Tevrat'ta daha sonra şu sözleri okuyoruz: "Ve Hiram'ın Ofir'den altın getiren gemileri

de Ofir'den pek çok sandal ağaçları ve değerli taşlar getirdiler." (I. Krallar: 10, 11.) Gene başka bir yerde de: "Ve kral Süleyman'ın içme kapları hep altından ve Lübnan Orman Evi'nin(*) bütün kapları halis altındandı; gümüşten yoktu; Süleyman'ın günlerinde gümüş, bir şey sayılmazdı. Çünkü, Hiram gemileriyle beraber kralın denizde Tarşiş gemileri vardı; Tarşiş gemileri üç yılda bir kere altın, gümüş ve fildişi ve maymunlar, ve tavus kuşlarıyla yüklü olarak gelirlerdi." (I. Krallar: 10, 21-22.)

Süleyman'ın, rivayet edilen bütün akıl ve hikmetine rağmen, bu lüks için ödediği yalnız buğday ve zeytinyağıyla kalmamıştı, kral Hiram'a Galile bölgesinde yirmi şehir bağlanmıştı. Üstelik Hiram, bu şehirleri beğenmemişti ve Süleyman bunlardan başka yüz yirmi talant altın ödemişti (44.784 Türk altını karşılığı). Onun düşüncesiz davranışları bu kadarla da kalmamıştı. Ama bunları daha ileriye bırakıyoruz. Şimdi yüzyıllar boyunca insanların hayal gücünü harekete geçiren bu "Ofir"in nerede olduğu üzerindeki düşüncelere birkaç satır ayıralım:

Kızıldeniz yoluyla getirilecek altın üç yerden gelebilirdi: Arabistan, Hindistan ve Afrika'nın doğu bölgesi. Süleyman ve Hiram'ın gemilerinin Arabistan'dan altın getirmiş olmaları akla pek yakın gelmez; çünkü, kervanlarla bu işi yapmak daha kolaydı. Nitekim, Saba kraliçesi Belkıs'ın tâ Yemen'den Yeruşalim'e geldiği hikâyesi de, bunun pekâlâ mümkün olduğunu göstermektedir. Hindistan'a gelince, burada bütün altın oldumolası hükümdarların tekelindeydi ve onların hazinelerine girerdi. Bunlarla savaşarak altınları ele geçirmek de, üslerinden bu kadar uzağa giden küçük gemilerde, ne de olsa, az sayıda bulunan savaşçılar için mümkün değildi. Geriye Afrika'nın güneydoğu bölgesi, şimdiki Güney Afrika Cumhuriyeti'nin kuzey tarafları kalmaktadır. Gemilerin üç

(*) Lübnan Orman Evi, Süleyman'ın sarayının resmî işlere ayrılan bir parçasıydı. Eski Ahit'e göre bu yapının uzunluğu yüz arşın (45 m), genişliği elli arşın (22,5 m), yüksekliği 30 arşın (13,5 m) idi. Sedir ağacından dört sıra direk, gene aynı ağaçtan kirişleri tutuyor, tavanı da gene sedir tahtalarıyla kaplanmış bulunuyordu. Süleyman'ın fildişinden tahtı, iki yüz tane altın kalkan, hep bu sarayda durmaktaydı. Yargı için bir de eyvanı vardı.

yılda gidip dönmesi de bu düşünceyi güçlendirir. Ama buralarda tavus yoktur, ayrıca baharat da getirildiği söylenmektedir. Şu halde, belki bu gemiler dönüşte Yemen'den Hint malları da alıyor ya da Hindistan kıyılarına da uğruyorlardı. Fakat altın, Afrika kıyılarında bulunmaz. Fenikeli kurnaz Hiram, belki İsrail oğullarının savaşçılıklarından, Zambezi ırmağı boyunca, içerilere kadar akın ederek yağma ya da değiş tokuşla yerlilerden altın sağlamak yolunda faydalanmıştı. Süleyman'ın Tarşiş gemilerine gelince: Eski Ahit'teki Tarşiş, İspanya'da Guadalquivir ırmağının deltasında kurulmuş olan Tartessos şehri idi. Tartessoslular, tâ İngiltere'ye ve Baltık denizine kadar gemi yollar, ticaret yaparlardı. İsrail oğulları bu adı Fenikelilerden öğrenmiş, büyük kadırgalara "Tarşiş gemileri" adını vermişlerdi.

İsrail'de Madencilik

Süleyman, gerçi sedir ağaçları karşılığında şehirler bağışlamak, kuzey komşularına, Mısır'dan aldığı savaş arabalarını ve atları satarak, onların gücünü artırmak gibi düşüncesiz hareketlerde bulunmuştu (I. Krallar: 10, 29), ama öte yandan ülkesinin madencilikte o devrin en üstün seviyesine gelmesini de sağlamıştı. Eski Etsyon-geber'de (şimdiki Ellat yakınlarında) yapılan kazılar, şaşılacak sonuçlar vermiştir. Burada, demir elde etmek için kullanılan yüksek fırınlar, birer teknik harikasıdır. Bunlardan o zamanlar, Besmer yöntemine benzeyen bir yolla çelik elde edildiğini öğrenmiş bulunuyoruz. Bundan başka, Süleyman'ın işletmiş olduğu bakır madenleri de kazılarda ortaya çıkmıştır ve şimdiki İsrail devleti de bunları işletmektedir. Bunların bulunuşu, Eski Ahit'te anlatılan tunçtan mizbahlar, tapınaktaki tunç denizi denen, muazzam havuz gibi maden işlerinin hayal olmadığını açıklamıştır. Süleyman Fenike'den uzmanlar getirtmiş ve onların yardımıyla bu büyük maden endüstrisini geliştirmişti. Belki bu demirin deniz aşırı yerlere satışını da Hiram'ın adamları yapıyordu ve Tyros'la İsrail'in işbirliği buna dayanmaktaydı. Süleyman bu sayede, babasın-

dan devir aldığı küçük, tarımcı ülkeyi birinci sınıf bir ekonomik kudret haline getirmişti. Artık halk üstün bir refah derecesine yükselmiş bulunuyordu, bir yazarın dediği gibi, Süleyman'a İlkçağın bakır kralı, hatta maden kralı denebilir.

Süleyman'ın Haremi

Süleyman akıl ve hikmeti ve barışçılığı kadar, karılarının çokluğu ile de ün salmıştır. "Ve kral Süleyman Firavunun kızı ile beraber Moabîler, Ammonîler, Edomîler, Saydalılar ve Hittîlerden çok ecnebi kadınlar sevdi. İsrail oğulları Rabbin: Onların arasına gitmeyeceksiniz; ve onlar sizin aranıza gelmeyecekler; çünkü mutlaka yüreğinizi kendi tanrılarının ardınca saptıracaklardır, diye söylemiş olduğu milletten idiler; Süleyman onlara sevgi ile yapıştı. Ve onun yedi yüz karısı kral kızı olup, üç yüz de cariyesi vardı; ve karıları onun yüreğini saptırdılar. Ve vaki oldu ki, Süleyman'ın ihtiyarlığı zamanında karıları onun yüreğini başka tanrıların ardınca saptırdılar; ve babası Davut'un yüreği Tanrı Rab ile bütün olduğu gibi, onun yüreği bütün değildi. Ve Süleyman Saydalıların tanrıçası Astarte'nin ardınca ve Ammonîlerin mekruh şeyi Milkom'un ardınca gitti. Ve Süleyman Rabbin gözünde kötü olanı yaptı (...) Ve o zaman Süleyman, Yeruşalim'in önünde olan dağında Moab'ın mekruh şeyi Kemoş için, ve Ammon oğullarının mekruh şeyi Molek için bir yüksek yer yaptı. Ve kendi tanrılarına buhur yakan ve kurbanlar kesen bütün ecnebî karıları için böyle yaptı." (I. Krallar: 11, 1-8.)

Anlaşılan Süleyman'ın sarayı gerçek bir Babil kulesi haline gelmişti. Gene Eski Ahit'te okuduğumuza göre, Saba, yani şimdiki Yemen'in bir kısmının kraliçesi Belkıs da Süleyman'ın methini duymuş ve onu görmeye gelmişti; yanında değerli taşlar, baharatlar ve altın yüklü develerden bir kervan vardı. Bu kadar zengin olan bu kraliçenin bile Süleyman'ın sarayının debdebesine hayran olduğunu okuyoruz: "Ve Saba kraliçesi Süleyman'ın bütün hikmetini ve yaptığı evi, ve sofrasının yemeğini ve kullarının oturu-

şunu ve hizmetçilerin duruşunu, ve onların esvaplarını, ve sakilerini ve Rabbin evine çıktığı merdiveni gördüğü zaman artık kendisinde can kalmadı." (I. Krallar: 10, 4-6.)

Kısacası, bu büyük hükümdar, ticaret ve endüstri alanında gösterdiği dehâya, bütün imarcılığına rağmen, İsrail'in dayandığı temeli, ahlak ve dini biraz da kendi yıkmıştı. Onun dönemi tam bir dekadans çağıdır. Gerçi halk zengindir, kadınlar zarif giyimlidir; hatta erkekler bile güzel kokular sürünürler; yemekler artık sade ve kaba değildir, çeşit çeşit baharatla tatlandırılmakta, açlığı gidermekten fazla, damağa tat verecek gibi hazırlanmaktadır; çarşılarda o zamanki dünyanın en nadide malları satılmaktadır; ama halk memnun değildir. Bu bereketten elbette herkes pay alamamaktadır. Üstü başı kokmuş balık gibi kokan erguvan boyacıları, taş kesen ırgatlar, yabancı malların bolluğu karşısında yoksul düşen çiftçiler ve hepsinden fazla da, tanrılarının, dedelerini Mısır'dan kurtararak, Vaat Edilmiş Ülke'ye kavuşturduğuna inandıkları Yahve'nin hor görülmesinden, yabancı ve "mekruh" tanrılara, bir İsrail hükümdarının kurban sunmasından iğrenen dindarlar ve bunların önderleri "nebî"ler, bu uygunsuzluklardan ıstırap çekmektedirler.

Tapınak

Süleyman deyince ilk akla gelenlerden biri de, onun yaptırdığı tapınaktır.

İlkçağın gerçekten çok büyük ve muhteşem öteki tapınaklarının, daha sonraki yüzyıllarda anıları ya büsbütün silinip gitmiş, ya da Babil kulesi gibi, insanların Tanrı'ya şirk koşmalarının sembolü olarak yaşayabilmişti. Hayal gücünü bu kadar uzun zaman uğraştıran, en muhteşem ve kutsal tapınak olmak ününü tâ yakın zamanlara kadar sürdüren bu tapınak, bu üç dinde saygı gören, Kudüs Tapınağı acaba gerçekte nasıldı? Bu saygı ve hayranlık nereden gelmektedir?

Aslında Süleyman, İsrail'in din tarihinde büyük önem kaza-

nan bir insan değildi. Onun "yabancı tanrılara" kurban sunduğunu bile görmüştük; kadınlara zaafı, israfı, debdebe merakı, tahtı ele geçirmek için anasının çevirdiği entrikalar, kendinden büyük kardeşini, sonra da, kutsal yere sığınan yaşlı komutan Ahab'ı öldürtmesi, hep bir din ulusuna yakışmayacak şeylerdi. Ama yapmış olduğu tek bir iş, onun din tarihinde büyük bir önem kazanmasını sağladı: Yahve'ye ilk defa bir yurt sağlayan o olmuştu. Babası gibi Süleyman da Yahve'yi İsrail'in koruyucu Tanrısı saymaktaydı. Ona bağlanmış olan yerlere saygı gösteriyor, yüksek yerlerde ona kurban kesiyor, onun için buhurlar yakıyordu. Bu sırada Yahve'nin kutsal yerlerinden en ünlüsü Gabaon'du. Süleyman ara sıra oraya gider, bol bol kurban keserdi. Ama onun, "urim ve tumim" denen kura yoluyla olsun, nebîlerin aracılığıyla olsun Yahve'ye danıştığı yoktu. Kâhinler, Süleyman'ın günlerinde önemlerini çok kaybetmişler, sıradan memurlar haline gelmişlerdi. Nebîler de, gizliden gizliye söylenseler bile, kralın davranışlarına karşı ağız açamıyorlardı. Yahve'nin seçmiş olduğu kabul edilen kral, her şeyde olduğu gibi dinde de başta bulunuyordu.

Ahit Sandığı hep, kral sarayının yanındaki bir çadırda duruyordu ve böylece, kralın mevkiini ve nüfuzunu koruyordu. Süleyman ona kurban sunmaktaydı. Bu kurban törenlerinde saray subayları hazır bulunuyorlar ve sunak etrafında onlara ziyafet çekiliyordu. Böylelikle, Ahit Sandığı âdeta sarayın malı olup çıkmıştı, anlaşılan artık halk din hayatından uzaklaştırılmış gibiydi, çünkü ona yaklaşabilmek için saray sınırları içine girmek gerekti, ki bu da, her zaman ve her yerde, halk için hemen hemen imkânsızdır.

Tapınağın yapılmasına Davut zamanında karar verilmişe benzemektedir. Ama bu, Süleyman'ın en önemli işi oldu. M. Ö. 1000 yılına doğru her yanda büyük tapınaklar yapılmaktaydı. Tyros 'Sur' bunda en ileri olan yerlerden biriydi; Mısır tapınaklarını örnek alarak yaptıkları anlaşılan büyük tapınakları vardı. İsrail'de kral artık, yontma taştan yapılma bir sarayda otururken, Yahve'yi böyle evsiz bırakmak, herhalde hoş görülmemeye de başlanmıştı. Bu dönemde tunç, Fenike tapınaklarında pek bol kullanılmaya başlanmıştı. Davut'un fetihleri sayesinde, zengin bakır madenleri-

nin ele geçmiş olması ve daha önce de gördüğümüz gibi Süleyman'ın madenciliği çok geliştirmesi sayesinde İsrail'in bakırdan yana zenginliği çok büyüktü. Böylece, İsrail'in koruyucu Tanrısı Yahve'ye bir tapınak yapılması için artık zaman gelmişti ve bu, Tanrı'nın, İsrail'i büyük ve kudretli bir devlet haline getirmesinin karşılığı olacaktı.

Yapının yeri olarak Süleyman, o zamana kadar üzerinde Yahve'nin bir sunağı bulunan Arevna ya da Averna adında, sarayla kalenin yanı başında bir köşeyi seçti. Buraya Yahve sunağı yapılmasının sebebi de oradan veba getiren kokuların geldiği inancı idi. Zemin dikkatle düzeltildi ve teras haline getirildi, böylece sağlam kayadan bir temel sağlanmış oldu. Burası seçilirken, tapınağın uzaktan görülmesi gibi bir düşünce söz konusu olmadı. Tapınak, şimdiki Ömer Camii'nin bulunduğu yeri kaplıyordu ve planı dikdörtgen şeklindeydi. Her yandan başka yapılarla sıkıştırılmış bir durumdaydı. Girişi doğu tarafına açılıyordu. Tapınağın şehirle hemen hemen ilişkisi yoktu, bütünüyle sarayla bağlantılı olarak düzenlenmişti. Kralın özel bir merdiveni, kurban törenlerinde duracağı ayrı bir sekisi vardı. Bu tapınak asla ulusal bir kutsal yer olmamıştı. Bu bir özel tapınak, sarayın ibadet yeriydi. Burasının halk için kutsal ve sevilen bir tapınak olması için yüzlerce yılın geçmesi gerekmişti.

Günümüzün mimarlarının, Kudüs Tapınağı'nın şeklini, Eski Ahit'in tariflerine göre çizme çabaları hep boşa çıkmıştır ve her zaman da böyle olacağa benzemektedir. Mimarlıkla hiç ilgileri bulunmayan kimselerin hikâyelerine dayanan bu tasvirlerde birçok olmayacak ya da çelişen taraflar vardır; tek bir sayı bile doğru değildir. Ama tapınağın genel görünüşü oldukça kesin olarak bilinmektedir. Bu, orta büyüklükte bir Mısır tapınağı idi. Ante'lerden meydana gelen bir vestibülü, baştabanı ve tunçtan iki büyük direği vardı. Bu direklere sembolik anlamlar verilmek istenmişse de bunların doğrudan doğruya yapının taşıyıcı elemanları olmaktan başka bir özellikleri olmadığı bellidir. Dökümcü Hiram'ın eseri olduğu iddia edilen bu direkler, İbranîlerin ilgisini çok çekmişti ve böyle ilkel kavimlerde daima olduğu gibi hayalle-

rini alabildiğine işletmişti. Bu direklere ad bile takmışlardı: Yakin ve Boaz. Belki de Fenikeli dökümcüler bu direklerin üzerine, uğur getirsin diye "Tanrı gücüyle dik dursun" anlamına gelebilen bu iki kelimeyi yazmışlardı ve Fenike geleneklerini bilmeyenler sonradan bunları direklerin adları sanmışlardı.

Bu direklerin tariflerinden Mısır tarzında oldukları anlaşılmaktadır, yalnız bunlar Mısır'dakiler gibi taştan değil, tunçtandı.

Tapınağın büyük kapısı servi, çerçeveleri yaban zeytini ağacındandı. Tapınağın iç kısmına Hekal adı verilirdi. Hekal, yan duvarların üst taraflarına açılmış küçük ve parmaklıklı pencerelerden ışık alırdı. Hekal'in arka kısmı bir bölme ile ayrılmıştı. Buraya Debir, daha sonraları da Kutsalların Kutsalı adı verilmişti. Tavan sedir ağacından merteklerle yapılmış ve gene aynı ağaçtan tahtalarla kaplanmıştı. Duvarlar da sedir tahtalarından lambrilerle örtülmüştü; bu lambriler yerden tavana kadar varıyor, hiçbir yerde taş görülmüyordu. Bütün bu ağaç kaplamalar küçük *Kerub*'lar yani Melekler, hurma ağaçları, lotus çiçekleri biçiminde kabartmalarla süslüydü, baştan başa da altınla kaplanmıştı. Bunlar için tonlarca altın kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Debir'in, yani en kutsal yerin nasıl aydınlatıldığı bilinmemektedir. Burasının, Hekal kadar yüksek olmadığı anlaşılmaktadır. Belki de, Tanrı'ya ayrılan bu kısım, tıpkı Mısır tapınaklarındaki böyle yerlerde olduğu gibi karanlık bırakılmıştı. Yahve'ye yüksek yerlerde tapılmasına, onun Musa ve kavmine Sina dağında görünmesine karşılık, Eski Ahit'in I. Krallar bölümünde şu sözleri okuyunuz: "O zaman Süleyman dedi ki: Rab kara bulutta otururum diye buyurmuştur." Şu halde artık Yahve'nin karanlıktan hoşlandığı kabul edilmekteydi.

Debir, Ahit Sandığının konması için ayrılmıştı. Bu eski boş sandık herhalde birçok defa tamir görmüş olacaktır, sonunda Süleyman da onu bir kere daha tamir ettirmiş ya da kim bilir belki yeniletmişti. Sandığı süsleyen melek tasvirleri de ona pek fukaraca görünmüştü herhalde; onun için Debir'i muhteşem bir şekilde süsletti ve altın kaplama ağaçtan dev gibi iki melek (kerub) daha ilave etti. Bunların birer kanatları sandığın üzerinde kavuşuyor,

öteki kanatları da yan duvarlara değiyordu; böylece bu melekler bütün Debir'i dolduruyordu. Debir'le Hekal arasında yaban zeytini ağacından, üstün bir zevk ve sanatla işlenmiş bir kapı vardı; üzerine altından melek, lotus çiçeği ve hurma ağacı şekilleri çakılmıştı. Bu kapının önünde sedir ağacından, altın kaplamalı bir sunak duruyordu, burada buhur yakılırdı; onun yakınında da sungu ekmeklerin konduğu altın masa vardı; bu ekmekler her hafta yenilenirdi. Hekal'in iki yanında yedi kollu beşer şamdan diziliydi. Tapınağın dışında, hemen hemen yapının yüksekliğine ulaşan üç kat oda yapılmıştı, bunlar kâhinler içindi. Ana kapının dışında, kurbanların sunulduğu tunç sunak bulunuyordu. Kralın, kurban törenlerinde üzerinde duracağı bir seki de yapılmıştı. Bütün bunların çevresinde, hiç değilse üç yanında, pek geniş olmayan bir avlu vardı. Avlunun duvarları yontma taştandı ve üzerine, gölge vermesi için, sedir ağacından bir saçak yapılmıştı. Bu avlu zamanla kâhinlere ayrılmış, onlar da buraya kendileri için evler yapmışlardı. Daha sonra bunun dışı da ikinci ve halka mahsus bir avlu ile çevrilmişti.

İşte, yüzyıllardır anlatılan tapınak, bu 30 x 30 x 13,5 m. boyutlarındaki küçük yapı idi. Ama küçük de olsa, bu yapıya çok özen gösterilmiş, malzemesi büyük bir titizlikle seçilmişti. Bütün malzeme başka yerde hazırlanmış ve burada yerine konmuştu. Eski Ahit'e göre, yapı sırasında çekiç ve balta sesi duyulmamıştı. Bu, herhalde saray kadınlarını ve hükümdarı rahatsız etmemek içindi. Tapınağın yapılışı yedi yıl sürmüştü.

Artık Ahit Sandığı ve tapınak, halkın malı olmaktan çıkmış, bir mutlak hükümdarın malı, onun âleti olmuştu. Gerçekten Eski Ahit'in tapınağın yapılışı hakkındaki bölümlerinde halktan hiç söz edilmemektedir. Efsane de olsa, Musa'nın halktan altın, gümüş ve kumaş toplayarak yaptığı ilk çadır tapınak nerede, bu gösteriş için yapılma süslü ev neredeydi? Üstelik bunu yapan ustalar da (dökümcü Hiram'ın tek başına bu işleri yapamayacağı bellidir) Yahve'nin baş düşmanı ve Ba'al'in kulları Fenikelilerdi.

Ama, Yahudiler zamanla, salt politik bir amaçla tapınağı ve kehanet müessesesini, yani Tanrı'nın ağzından haberler veren kâ-

hinleri kral sarayına, kralın iradesine bağlamak düşüncesinden doğan bu yeni kutsal yeri öylesine benimsediler ki, Kudüs'ten çıkarıldıkları zaman, yılda bir kere olsun, onun yıkık duvarları dibinde ağlayabilmek için izin istediler ve on dokuz yüzyıldan beri de bunu bir ibadet gibi sürdürdüler. Hayallerindeki tapınak ve Yeruşalim gittikçe daha masallaştı; sonunda gökte de bir Yeruşalim olduğuna ve bunun, Tanrı'nın Devleti kurulduğu zaman yeryüzüne ineceğine kadar vardı bu iş:

"Ve beni Ruhta büyük ve yüksek bir dağa götürdü, ve bana mukaddes şehri, Yeruşalim'i, göğün içinden, Tanrı'dan inmekte gösterdi; onda Tanrı'nın izzeti vardı; onun nuru billurlaşan yeşim taşı gibi çok kıymetli taşa benzerdi (...) Ve duvarların yapısı yeşim, ve şehir saf cama benzer saf altındı. Şehir duvarlarının temelleri her nevi kıymetli taşlarla bezenmişti. Birinci temel yeşim, ikincisi safir, üçüncüsü alaca akik, dördüncüsü zümrüt, beşincisi beyaz akik, altıncısı kırmızı akik, yedincisi sarı yakut, sekizincisi gök zümrüt, dokuzuncusu zebercet, onuncusu sarıca zümrüt, on birincisi gök yakut, on ikincisi mor yakut idi. (Yuhanna'nın Vahyi 21, 10-20.)

Ama, bu tapınağın maddî değeriyle ölçülemeyecek manevî değeri onu üç din için de kutsal kılmıştır: Burası Tanrı'nın birliğine inananların ilk ibadet yeri olmuştu! Bir saray tapınağında başlayan bu evrim çok kana, gözyaşına mal oldu. Tapınak yıkıldı, cemaati Babil'e sürüldü, ama geri dönenler onu yeniden yaptılar ve bu sefer o, gerçekten ibadet yeri haline geldi. İkinci yıkılışından sonra da bir ülkü olarak, Yahudilerin yüreklerinde yaşadı. Onun yerine yapılan bir Jüpiter tapınağı uzun ömürlü olmadı. Hıristiyanlar, sonra da Müslümanlar gene bu köşede, her biri kendi yollarınca, tek ve yüce Tanrı'ya kulluk ettiler. Ne yazık ki bu kutsal köşenin toprağının sürekli kanla sulanması, hem de bunun gene Tanrı uğruna olması gerekti. Örneğin, 15.7.1099'da Birinci Haçlılar ordusu beş hafta kuşatmadan sonra Kudüs'ü alınca, beşikteki çocuklara kadar, Müslüman ve Yahudileri kesmiş, ondan sonra da, yaptıkları "günahlardan temizlenme" ayini ile bu cinayetin üzerinden sünger geçirmemiş midir?

Süleyman'ın Günlerinde İbadet

Süleyman'ın günlerinde Mısır'ın İsrail üzerindeki etkisi çok fazlaydı. Onun Firavunun kızını almış olduğunu biliyoruz; bundan başka, tapınağın bile Mısır üslubunda yapılmış olması sadece bu düzeni beğenmekten ileri gelmemekteydi. Yahve de artık, tıpkı Mısır tanrı ve tanrıçaları gibi, özel bir evi olan bir Tanrı haline gelmişti. Böyle bir evde oturan Tanrı'nın elbette buna göre ihtiyaçları olacaktı. Eskiden beri sunulan ve Tanrı'nın bir insan gibi beslenmesine yarayan ekmek, artık altından ve çok süslü bir masa üzerine konuluyordu, Mısırlılar da – önce gördüğümüz gibi – böyle yaparlardı. Artık kâhinler halkın getirdiklerinden aldıkları paylarla değil, kralın bağladığı gelirlerle geçiniyorlardı. Buhurlar, Tanrı evinin güzel kokması için, tapınağın içinde yakılmaktaydı. Hekal'de, yarasalardan başka hiçbir canlının bulunamayacağı bu yerde geceleri on tane yedi kollu şamdan yakılmaktaydı. Bunlar, ülkemizde de hâlâ görülen, evliyaya yakılan mumlar gibi, bütün gece yanıyor ve sadece Tanrı'nın odasının ön kısmını aydınlatıyordu. Mısır'da yapılan dinî alaylar, çeşitli törenler İsrail'de yoktu. Kurban kesmek, hâlâ, Tanrı'ya karşı temel ödev olmakta devam ediyordu. Ama bunlar halkın değil, kralındı. Kurban için de, önemli sayıda tunç eşya ve avadanlıklara ihtiyaç vardı. Bunlardan en önemlisi de "İam musâk" yani "Dökme deniz" adı verilen tunç havuzdu. Havuz, o zamanlar Yahve'nin timsali olan on iki tunç boğa üzerinde durmaktaydı. Tapınağa gereken su bu havuza konurdu ve tekerlekli bir su deposuyla istenen yerlere taşınırdı. Bu kap da o zamanlardaki maden işçiliğinin bir şaheseri idi. Bütün kürekler, maşalar, kül kapları, gelberiler de gene tunçtan yapılmıştı. Hiram'ın bunlardan başka, Süleyman'ın sarayı ve tapınak için kırk sekiz direk döktüğü de yazılıdır. Bu muazzam döküm işleri Kudüs'te değil killi Şeria vadisinde yapılmıştı. Altın eşyanın listesi de gerçekten insanı şaşırtacak bir zenginliği anlatmaktadır.

İsrail'in, daha doğrusu kral ve maiyetinin, insan ve başka canlıların tasvirlerini yapmaktan çekinmediklerini de görüyoruz. Çi-

çek ve bitki motiflerinin yanında, Mısır sfenkslerinden başka bir şey olmayan "kerub" heykel ve kabartmaları yapılmıştı. Ama, nebîler, herhalde alttan alta bu bid'ate(*) karşı söylenmekteydiler. Öte yanda, sfenks gibi, canlı hiçbir eşi bulunmayan şekilleri yasak dışı saymak yoluna gidildiği de anlaşılmaktadır. Süleyman'ın gününde Mısır sfenksleri olan melekler (kerublar), sonradan Asur kanatlı tanrıları şeklinde tasarımlanmıştır.

Ahit Sandığı yeni yurduna konduğu zaman sayısız hayvan boğazlandı ve yakıldı. Sandık, eskiden taşınması için kullanılan kolları üzerinde Debir'e, kerubların arasına kondu ve böylece, tıpkı artık göçebelikten çıkmış olan İsrail gibi, gezgin tanrıları da bir eve yerleşti.

İnanca göre, Debir'de daima koyu bir duman vardı. Bu korkunç yerdeki görülmez Tanrı'nın yanına hiçbir insan giremezdi, ancak sonradan baş kâhin, o da sadece yılda bir defa buraya girmeye başlamıştı.

Süleyman'ın koyduğu ibadet şekli pek sadeydi: Yılda üç kere, Pesah, ürün verme bayramı ve çardak bayramında, maiyetiyle birlikte tapınağa gider, kurban keser, Hikal'e girerek secde eder ve Debir'in kapısı önünde, altın sunakta buhur yakardı. Bu üç resmî tören dışında, kral belki de her gün kurban kestirmekteydi; hiç değilse Şabbat günlerinde bunu yapmaktaydı. Oğlu Rehoboam tapınağa, yanında altın kalkanlar taşıyan muhafızlarla giderdi.

Süleyman'la yakınları tapınaktaki törenlerde hazır bulunurlardı, onların bulunmadıkları zamanlarda bir vekillerinin bu işi yapması gerekirdi ki, bu da "kohanim", yani kâhinler sınıfının nüfuzunu yavaş yavaş artırdı. Bunlar tapınağın etrafında oturuyor, işsiz güçsüz ve bolluk içinde bir hayat sürüyorlardı. Kurban törenlerinde ağır işlerle kendileri uğraşmazlar, bu işleri Gabaonî denen ve tapınağa oduncu ve saka olarak bağlanmış köleler yapardı.

Bu devirde bir din adamları hiyerarşisi henüz kurulmamıştı. Kralın, yüksek memurları arasında bir "kohen"i, yani kâhini vardı; zenginler de birer Levi'yi dinî işleri için beslerlerdi; ama, kralın

(*) Peygamber zamanından sonra dinde ortaya çıkan şey.

koheni olmak, sadece öteki memurlar arasında bir memurluktu, yoksa, emri altında din adamları sınıfı bulunan bir baş hahamlık ya da şeyhülislamlık gibi bir şey değildi bu. Tapınağın ilk kâhini Sadok adında biriydi. M. Ö. 167 yılına, hatta daha sonraya kadar, din adamları aristokratları kendilerine "Sadoki" demekte devam etmişlerdir ve bunlar muhafazakâr Yahudiliğin simgesi olmuşlardır.

Bir tapınak daima, çok karmaşık ayinlerin doğmasına sebep olur. Zamanla Yeruşalim tapınağı, hatta bütün Kudüs şehri bir dinî merkez halini aldı, Süleyman bilmeden bunun ilk nedeni olmuştu. Asıl ondan beş yüz yıl sonra, Babil tutsaklığından dönüşte tapınağın ikinci kuruluşunda, törenler çok debdebeli bir hal almıştır. Kâhinlerin kılığına gelince: Başlangıçta bu, göğüse bağlanan ketenden, ağır süslerle bezenmiş ve Mısırlıların ayin göğüslüklerinden alınma Efod'lardan başka bir şey değildi. Dinsel musiki, eski tapınakta az gelişmişti. Bunlar hakkında, örneğin Davut'un müzisyenleri üzerine yazılanlar hep ikinci tapınaktan sonra tarihçilerin, yeni olanları Davut ve Süleyman zamanına bağlamak gayretlerinden doğmuş uydurmalardır. Süleyman'ın sarayında musikiye yer verilmekteydi ve elbette, tıpkı güzel kokulardan olduğu gibi bundan da Yahve pay alırdı. Fakat bu payın az olduğunu anlıyoruz. Sadece dinsel alaylarda çalgı aletleri çalan müzisyenler ve "tefefoth" yani tef çalan genç kızların bulunduğu anlaşılmaktadır; ama tapınaktaki törenlere müzisyen kadınlar alınmazdı.

Tanrı'ya herhangi bir işte danışmak için kullanılan urim ve tumim'e (bir çeşit kura çubukları) artık başvurulmamaktadır. Ama Babil tutsaklığından sonra bunların gene ortaya çıktığı ve büyük kâhinin bu işi yaptığı anlaşılmaktadır. Krallar zamanında bundan belki çekinilmiş, kralın istediği bir şeyin "Tanrı istemedi" gerekçesiyle reddedilmesinden korkulmuştu. Bu devrede nebîlerin de susturulduğu anlaşılmaktadır.

Süleyman'ın zamanında din adına katliamlara rastlamıyoruz. Bu katliamlar, düpedüz insan kurbanı karakterini taşırdı. Yahve, gördüğümüz gibi, hayvanlara varıncaya kadar bir şehrin bütün

canlılarının kılıçtan geçirilmesini emreder, daha doğrusu onun ağzından bir nebî bunu bildirir, İsrail oğulları da Tanrı uğruna bu ödevi yerine getirirdi. Bu, özellikle Saul ve Davut zamanlarında çok ileri gitmiş ve bu adamların adlarına silinmez bir leke sürmüştür.

Süleyman işi, hatta bir çeşit karma inanca kadar vardırmıştı. Koyu dindarlar bunu yabancı kadınların etkilerine vermişlerdir. Onlara göre, ihtiyarlığında kadınlar Süleyman'ı Yahve'den soğutmuş ve yabancı tanrılara bağlamışlardı. Ama şunu da düşünmeliyiz ki o devirde her şehrin bir tanrısı vardı. Yeruşalim'inki de Yahve idi. Süleyman oraya yabancı bir tanrı sokmamıştı. Fakat şehrin dışında, çevredeki tepelerde öteki tanrılara sunak yapmak pekâlâ mümkündü. Şehrin içindeki yabancı işçiler, örneğin Fenikeliler de böyle, çevredeki tepelerde, kendi tanrılarına ibadet ediyorlardı. Henüz gerçekten tek, benzeri ve ortağı olmayan bir tanrı düşüncesine varılamamıştı. Süleyman'a göre Yahve, tıpkı ötekiler gibi, onlardan aşağı olmayan, ama, hiç değilse kendisine adanan yerlerin dışında onlardan üstünlüğü bulunmayan bir tanrıydı, tıpkı Babil'de Marduk nasılsa öyle.

Süleyman'ın Günlerinde İsrail Edebiyatı

İsrail edebiyatının Eski Ahit dışında hiç örneği kalmamıştır. Bu da doğaldır, çünkü bu bölgede kilden tabletler üzerine yazı yazılmıyordu. Yazı malzemesi olarak kullanılan deri ve papirüs de zamanın etkilerine dayanan şeyler değildir. Gerçi Eski Mısır'dan papirüs üzerine yazılı birçok belge kalmışsa da bu, onların ölümden sonrası üzerindeki inançlarından doğma, ölü gömme sistemleri sayesinde olmuştu. Yalnız Eski Ahit'te, Süleyman devrinden kaldıkları anlaşılan ve onun eserleri olduğu iddia edilen hayli parça vardı. Rivayete göre Süleyman da babası gibi şairmiş; ama elimizdeki "Süleyman'ın Meselleri", "Neşideler Neşidesi" ve "Vaiz" adlarıyla üç bölümde toplanmış olanların içinde gerçekten onun

olanları artık ayırt etmek mümkün değildir. Hele bunlardan "Süleyman'ın Meselleri", tümüyle İsrail atasözlerinden bir derlemedir.

Bunlardan "Neşideler Neşidesi", çok maddî bir sevginin dile gelişi olduğu halde sonradan buna sembolik anlamlar verilmiş, buradaki sevgililerin İsrail ile Yahve olduklarına inanılmıştır. Biz burada sadece bazı örnekler vermekle yetineceğiz:

Süleyman'ın Meselleri

Bu meseller, her ne kadar Süleyman'a mal edilmekte ise de, çoğunun halk ağzında söylenegelen atasözleri olduğu bellidir. Hatta 25. bapta: "Bunlar Süleyman'ın meselleridir; bunları Yahuda kralı Hizkiya'nın adamları toplayıp yazdılar," denmektedir. 30. Bap Yaken oğlu Agur'un, 31. de Massa kralı Lemuel'e anasının öğrettiği sözler olarak gösterilmiştir.

İyiliğe hakkı olan adamlara,
Elinden gelince iyiliği esirgeme,
Yanında varken komşuna:
Git de yarın gel,
Ve yarın vereyim, deme.
Komşun yanında emniyette otururken,
Onun için şer kurma.
Sana karşı şer yapmadı ise,
Onun için şer kurma.
.....
Rabbin nefret ettiği altı şey vardır,
Ve canına mekruh olan yedi şey vardır;
Yüksek gözler ve yalancı dil,
Ve suçsuz kanı döken eller;
Kötü şeyler kuran yürek,
Kötülüğe koşmak için acele eden ayaklar,
Yalan soluyan yalancı şahit,
Ve kardeşler arasına düzensizlik salan.

.....
Çok yağmurlu günde ardı kesilmeyen damlama,
Ve kavgacı karı, birbirine benzerler;
.....
Su, yüzü yüze gösterdiği gibi,
Yürek de insanı insana gösterir.

Vaiz

Bu bölümde örneklerini okuyacaklarınız, Süleyman'ın olduğu söylenen, gerçekten yüce, ama karamsar ve inkârcı şiirlerdir. İbranîcede adı: "Koheleth" yani "Vaaz eden bilgelik"tir. Latince ve Yunanca çevirilerde "Ecclesiastes" olmuştur.

Bap: 1

"Yeruşalim'de kral olan Davut'un oğlu Vaiz'in sözleri:

"Boşların boşu, Vaiz diyor, boşların boşu, her şey boş. Güneş altında çektiği bütün emeğinden insanın kazancı nedir? Bir nesil gidiyor ve bir nesil geliyor; fakat dünya ebediyen duruyor. Güneş doğuyor ve güneş batıyor ve yerine, doğduğu yere koşuyor. Yel cenuba gidiyor, ve şimale dönüyor: döne döne gidiyor ve yel dönüşlerini tekrar ediyor. Bütün ırmaklar denizin içine akıyor, fakat deniz dolmuyor; ırmaklar aktıkları yere, yine oraya akmaktalar. Bütün şeyler yorgunlukla dolu; insan söyleyemiyor; göz görmekle doymuyor, ve kulak işitmekle dolmuyor. Ne var idiyse olacak odur; ve ne yapıldı ise, yapılacak odur, ve güneş altında yeni bir şey yok. Bak, bu yenidir, diyecek bir şey var mı? Çoktan, bizden önce olan asırlarda o olmuştur. Önceki nesiller anılmıyorlar; gelecek olan sonrakiler de, kendilerinden sonra gelecek olanlar arasında anılmayacaklar.

"Ben, Vaiz, Yeruşalim'de İsrail üzerine kraldım. Ve göklerin altında yapılmakta olan her şey hakkında hikmetle

araştırmaya ve soruşturmaya yüreğimi verdim; bu, kötü bir zahmettir, Tanrı onu Âdem oğullarına onunla uğraşsınlar diye vermiştir. Güneş altında yapılan bütün işleri gördüm; ve işte, hepsi boş ve yeli kavramaya çalışmaktır. Yüreğimle söyleşip dedim: İşte, benden önce Yeruşalim'de olanların hepsinden ziyade hikmet artırdım, ve yüreğim çok hikmet ve bilgi gördü. Ve hikmet öğrenmeyi ve deliliği ve akılsızlığı öğrenmeye yüreğimi verdim; anladım ki, bu da yeli kavramaya çalışmaktır. Çünkü çok hikmette çok keder var; ve bilgi artıran dert artırır."

Bap: 3

"Her şeyin zamanı ve gökler altında her işin vakti var; doğmanın vakti var, ve ölmenin vakti var; dikimin vakti var, ve dikilmiş olanı sökmenin vakti var; öldürmenin vakti var ve şifa vermenin vakti var; yıkmanın vakti var, ve bina etmenin vakti var; ağlamanın vakti var, ve gülmenin vakti var; dövünmenin vakti var, ve oynamanın vakti var; taşlar atmanın vakti var, ve taşları devşirmenin vakti var; kucaklaşmanın vakti var, ve kucaklaşmadan çekinmenin vakti var; aramanın vakti var, ve yitirmenin vakti var; saklamanın vakti var, ve atmanın vakti var; yırtmanın vakti var, ve dikiş dikmenin vakti var, susmanın vakti var, ve söylemenin vakti var; sevmenin vakti var, ve nefret etmenin vakti var; cengin vakti var, ve barışıklığın vakti var. İşleyene emek çektiği işten ne kazanç var? Onunla uğraşsınlar diye Âdem oğullarına Tanrı'nın verdiği zahmeti gördüm. O her şeyi vaktinde, güzel yaptı; onların yüreğine de ebediyeti koydu, fakat şöyle ki, insan, Tanrı'nın yaptığı işi baştan sona kadar bulup çıkaramaz. Biliyorum ki, onlar için sevinçli olmaktan, ve ömürleri oldukça iyilik etmekten daha iyi bir şey yoktur (...)

"Ve yine güneş altında gördüm ki, hakkın yerinde kötülük var; adaletin yerinde de kötülük var. Yüreğimde dedim: Tanrı salihe de, kötüye de hükmedecektir; çünkü orada her

şey için ve her iş için bir vakit vardır. Yüreğimde dedim: Bu iş Âdem oğulları yüzündendir, Tanrı onları denesin, ve kendilerinin ancak hayvan olduklarını görsünler diyedir. Çünkü Âdem oğullarının başına gelen, hayvanların başına da geliyor; ve başlarına gelen şey birdir; bu nasıl ölüyorsa, öteki de öyle ölüyor; hepsinin bir soluğu var; ve adamın hayvana üstünlüğü yoktur; çünkü hepsi boş. Hepsi bir yere gidiyorlar; hepsi topraktandır, ve hepsi yine toprağa dönüyorlar. Âdem oğullarının ruhu yukarıya çıktığını, ve hayvanın ruhu aşağıya yere indiğini kim biliyor. Ve gördüm ki, adamın kendi işlerinden sevinçli olmasından daha iyi bir şey yoktur; çünkü onun payı budur; çünkü kendisinden sonra olacak şeyi görmek için onu kim geri getirecek?

Neşideler Neşidesi

Bu adla anılan ve Süleyman'ın aşk şarkıları diye tanınan lirik şiirler, gerçekten, İbranî edebiyatının şaheserlerindendir. Ama bunlar, Süleyman'ın olmak şöyle dursun, onun aleyhinde, oldukça açık alayları içlerine alırlar. Bunların gerçek şairlerini tanımıyoruz, herhalde Süleyman'dan hayli sonra gelen saz şairleri bunları söylemiş olacaklardır. Biz sadece bu kısımları vermekle yetineceğiz:

İşte Süleyınan'ın tahtırevanı!
İsrail yiğitlerinden,
Altmış yiğit onun çevresinde.
Hepsi kılıç taşıyan, cenge alıştırılmış erler;
Gecelerin dehşetinden,
Herkesin kılıcı belinde. (Neşideler Neşidesi 3. 7-8.)
.....
Sion kızları! Çıkın.
Kral Süleyınan'ı taç ile görün,
O taç ki, onun düğünü gününde, ve yüreğinin sevinci gününde,

Anası onun başına giydirmişti. (3.11.)(*)
.....
Kraliçeler altmış ve odalıklar seksendir,
Ere varmamış kızlar da sayısız. (6. 8.)
.....
Ba'al-Hamon'da Süleyman'ın bağı vardı;
Tutanlara bağı kiraya verdi;
Mahsulü için her biri bin gümüş getirirdi.
Benim malım olan bağım önümdedir;
Bin gümüş senin olsun, ey Süleyman,
İki yüz gümüş de mahsulünü tutanların olsun. (8. 11-12.)

(*) Süleyman'ın anası Batşeba'nın nasıl, büyük oğlun hakkını elinden alarak kendi oğlunu kral yaptığını görmüştük.

İSRAİL DEVLETİNİN PARÇALANMASI

"Süleyman'ın Yeruşalim'de, bütün İsrail üzerine hükûmet ettiği müddet kırk sene idi. Ve Süleyman ataları ile uyudu, ve babası Davut'un şehrinde gömüldü; yerine oğlu Rehoboam kral oldu."

Yıl M. Ö. 936'dır; Eski Ahit'in dediği gibi, Süleyman atalarıyla uyumuştur. Onunla birlikte, iki kuşaktan beri gelişmiş olan, İsrail'in büyük hülyaları da, bir daha dirilmemek üzere ölmüştür. Bu iki kuşak, biri fatih, öteki barışçı iki büyük kral, Davut'la Süleyman'dı. Ama bunların devirlerinde bile silinmemiş olan, İsrail kabileleri arasındaki geçimsizlik, Süleyman'ın ölümüyle alevlendi. Gerçi onun oğlu Rehoboam kral olmuştu, ama devlet hem içinden çöküntü halindeydi, hem de tehlikeli komşuları saldırmak için fırsat bekliyordu. Davut soyunun egemenliği, kuzey kabileleri üzerinde, genel olarak İsrail denen ülkede temelli olarak yerleşmiş değildi. Davut'un Saul'den sonra krallığı ele geçirmiş olması, üstelik Davut ve Süleyman'ın ezici yönetimleri, özellikle Süleyman'ın israfı, kadınlara düşkünlüğü, hele yabancı tanrılara sunak yaptırmak ve onlara kurban sunmak gibi, Yahve dinine aykırı davranışları hoş görülmemekteydi. Süleyman, nebîleri, bu kutsal kişileri susturmanın yolunu pekâlâ bilmişti, ama alttan alta huzursuzluk, hattâ kin sürüp gidiyordu. Onun ölümüyle oğlu onun yerine geçecek ve İsrailler sülalesi (Davut'un baba adı) dört yüz yıl sürecekti, ama bu, devletin ikiye bölünmesi ve sonsuz savaşların sürüp gitmesi pahasına olacaktı.

Süleyman'ın, Ammonîler kralının kızı Hanun'dan olma oğlu Rehoboam, babasının yerine kral ilan edilmek için Sekem'e gidin-

ce, Yusuf kabilesinden (bu kabile, ve ona bağlı olan Bünyamin kabilesi İsrail bölgesinde oturmaktaydı) Yeroboam, Süleyman'ın korkusundan kaçmış olduğu Mısır'dan geldi ve toplantıya, İsrail kabilelerinin ileri gelenleriyle birlikte katıldı. Bunlar orada Rehoboam'a: "Baban boyunduruğumuzu çetin kıldı; babanın çetin hizmetini ve üzerimize koyduğu ağır boyunduruğu şimdi sen hafiflet, ve sana kulluk ederiz!" dediler. (I. Krallar: 12, 4.) Rehoboam'ın, üç gün mühlet istedikten sonra verdiği karşılık korkunç, aynı zamanda, Süleyman devrinin de halk için ne kadar eziyetli geçmiş olduğunu anlatmak bakımından ilgi çekicidir: "Babam boyunduruğunuzu ağır etti, ama ben, boyunduruğunuzun üzerine katacağım, babam, sizi kamçılarla uslandırdı, ama ben sizi akreplerle uslandıracağım." (I. Krallar: 12, 14.) Bu sözler devletin ikiye bölünmesi için bir işaret oldu. Kuzeyli, çoğu göçebe olan, aynı zamanda kendilerini Yusuf gibi bir ataya bağlayan gururlu kabileler buna dayanamazlardı. Öte yandan artık ağır angaryalardan ve vergilerden bıkmışlardı. İsyan patladı: "Ve bütün İsrail kralın kendilerini dinlemediğini görünce kavim krala cevap verip dedi: Davut'ta ne payımız var? Ve İsai'nin (Davut'un babası) oğlunda mirasımız yoktur. Ey İsrail, çadırlarınıza! Ey Davut, şimdi kendi evine bak!" (I. Krallar: 12, 16.) Bu sözler, daha Davut'un gününde çıkmış bir halk türküsü olsa gerektir.

Kuzeyliler, yani İsrail, kralın vergi toplama memuru olan Adoniram'ı kendi topraklarına geldiği zaman, taşlayarak öldürdüler. İşin tuhafı, Süleyman'ın o kadar övülen ordusunun bu işe karışmamasıdır. Bu da gösteriyor ki, o bilge Süleyman, babasının yolundan ayrılmış, orduya hiç önem vermemişti. Kısacası artık kuzeyde, başında Yeroboam'ın bulunduğu İsrail, güneyde de Süleyman'ın oğlu Rehoboam'ın kral olduğu Yahuda devletleri kurulmuştur. Artık nebîlerin ortaya çıkmasının zamanıdır. O zamana kadar Süleyman'ın korkusundan susan bu kutsal adamların çekinecekleri bir şey yoktur. Üstelik din elden gitmektedir. Çünkü kuzeyliler gene Yahve'nin yolundan ayrılmışlar, gene "Altın buzağı'ya" tapmaya başlamışlardır. Yeruşalim'e sahip olamayan Yeroboam, orasının dinî merkez ve hac yeri olmasını önlemek için bu

putları yaptırmıştı; bununla, belki de, Yahve'nin sembolü olan boğa ile, Mısır'da alışmış olduğu Apis kültünü birleştirmiş oluyordu. Eski Ahit, onun Levilileri kovup rasgele insanları kohen (kâhin) yaptığını da yazar. Bunları daha önce de anlatmıştık.

Bütün bunlar Yahve'nin henüz tam anlamıyla ulusal bir tanrı bile olamamış, aşağı yukarı tek bir şehrin, Yeruşalim'in tanrısı olarak kalmış olduğunu da gösterir. Mademki İsrail'in yeni başkenti Şekem, daha sonra da Pehuel olmuştu, o halde buraya Yahve'nin hükmü geçemezdi ve yeni bir şehir tanrısı gerekti. Artık onun Ahit Sandığı denen boş tahtına da lüzum yoktu; çünkü Yahve Yeruşalim'de kalmıştı.

Ama acaba bu boğa kültü, sonra da Yahve ile birlikte, hiç değilse Yeruşalim dışındaki İsrail oğulları arasında yaşayıp durmuş muydu? Bunda hiç şüphe yoktur, çünkü bu anlattığımız zamanlardan sonra da nebîlerin Yahve'ye ortak koşanlara nasıl ateş püskürdüklerini görüyoruz.

Artık İsrail oğullarının iki devleti ve iki başşehri vardır: Kuzeyde, İsrail devletinin başşehri Pehuel, güneydeki Yahuda'nınki de eski kutsal şehir, Yeruşalim'di. Bundan sonra, yüzyıllar süren kanlı bir kardeş kavgası çağı başlar. Yahuda oldukça rahat bir durumdadır, ama kuzey devleti İsrail'de boyuna taht kavgaları olmaktadır, nihayet, bölünmeden aşağı yukarı elli yıl sonra, M. Ö. 887'de kral Omri, devletini şöyle böyle sağlamlaştırır ve işte o zaman Samiriye başşehir olur ve artık öyle kalır. Bu Omri'nin oğlu Ahab'ın, Samiriye'de Ba'al için bir tapınak yaptırdığını ve Yahve'ye sadık kalanları ezdiğini Eski Ahit'te okumaktayız. (I. Krallar: 16, 30-33.) Ama herhalde, yüz yıl önce Süleyman'ın da yapmış olduğu gibi, her iki tanrıya da hoş görünmek isteniyordu. 1860'ta bulunan bir yazıtta, Moab kralı Mesa, İsrail'e karşı giriştiği savaşı şöyle anlatmaktadır: "Omri, İsrail'de kraldı ve Moab'a uzun zaman eziyet etmişti. O zaman Kamoş (Moablıların ulusal tanrısı) onun memleketine kızdı. Omri'den sonra oğlu kral oldu, ve ben de Moab'ı ezeceğim dedi." Bundan sonra Mesa, İsrail'i nasıl yendiğini, Kamoş'un emriyle onların üç şehrini nasıl aldığını ve halkını öldürdüğünü anlatır, sonunda "Kamoş'un gözüne hoş gö-

rünmesi için" Yahve'nin sunağının parçalarını nasıl alıp götürdüğünü söyler. Kamoş da Yahve gibidir; o da halkını savaşa götürür, halkına kızar, sonra yeniden barışır, düşmanlarının kanıyla beslenir, İsrail oğulları da tıpkı Moablılar gibidirler, henüz evrensel tek bir tanrı düşüncesinden uzaktırlar. Ahab'ın günlerinde İsrail oğullarının en önemli nebîsinin ortaya çıktığını görüyoruz; bu, bizim İlyas dediğimiz, İlya'dır. Eski Ahit'e göre, bir kıtlık zamanında İlyas'a vahiy gelir, Yahve ona: "Git, Ahab'a görün; ve toprak üzerine yağmur vereceğim," der. İlyas ile Ahab buluşunca Ahab ona: "Ey İsrail'i derde sokan adam, sen misin?" der. İlyas da şu karşılığı verir: "İsrail'i ben derde sokmadım; sen ve babanın evi (yani soyu), Rabbin emirlerini bırakarak siz soktunuz, ve Ba'al'lerin ardınca gittin. Ve şimdi gönder, ve bütün İsrail'i ve İzabel'in (Sayda kralının kızı ve Ahab'ın karısı) sofrasında yemek yiyen, Ba'al'in dört yüz elli peygamberini ve dört yüz Aşera peygamberini (belki de bir fallus olan bu "Aşer" direkleri daha önce görmüştük) Karmel dağına, yanıma topla." Bundan sonra Ba'al ve Yahve arasında bir çeşit yarışma olur: Karmel dağında iki taraf birer boğa kurban eder ve parçalarını sunağa koyarlar, İlyas burada tam bir sportmen gibi davranmaktadır; Ba'al rahiplerine: "Bir boğayı kendiniz için seçin ve önce onu hazırlayın, çünkü siz çokluksunuz; ve tanrınızın adını çağırın, ama ateş koymayın!" der. Ba'al rahipleri kendi yollarınca Ba'al'e yakarırlar, sunağın etrafında dans ederler, kılıç ve kargılarla kendilerini yaralarlar, ama boşuna. Bu sefer İlyas boğasını kurban eder, parçalarını sunağa koyar, ve üzerine bol bol "su" döker, sonra Yahve'ye yakarır. Derken gökten Tanrı'nın ateşi iner ve sadece kurbanı değil sunağın taşlarını ve toprağını bile "yiyip bitirir." Bunu bütün halk görmüştür. Korkudan secdeye varan bu adamlara İlyas, bütün rahipleri yakalamalarını, kimseyi kaçırmamalarını söyler. Dediğini yaparlar, İlyas da onları Kişon vadisine götürür, hepsini boğazlar. Bu kan sungusundan sonra Yahve de bol bol yağmur gönderir. (İlyas'ın, o bölgede günümüzde meydana çıkarılan petrolden faydalanarak bu "mucize"yi yaptığı anlaşılmıştır.)

Ama kraliçe İzabel tanrısının bu yenilgisini ve rahiplerin böyle

boğazlanışlarını aldırmazlıkla karşılayacak cinsten değildir. İlyas'a bir ulakla şu bildiriyi yollar: "Yarın bu vakitlerde senin canını onlardan birinin canı gibi ezmezsem tanrılar bana böylesini ve daha ziyadesini yapsınlar!" Anlaşılan, sekiz yüz elli rahipten korkmayan İlyas, bu kadından korkmuştur. Kaçar ve Yahuda'nın Beer-Şeba şehrine sığınır; sonra uşağını orada bırakır ve çöle dalarak üç gün yol alır. Yorgunluktan bitmiştir. "Yeter artık Tanrım, şimdi canımı al, çünkü ben atalarımdan daha iyi değilim!" der ve bir ardıç ağacının altında uyur. Bir melek gelerek onu uyandırır, bir pide ile su verir. İlyas bunları yer ve içer, yeniden uyur. Melek gene gelerek onu uyandırır, yemesini ve içmesini, çünkü gideceği yolun uzun olduğunu söyler. İlyas pidenin ve suyun verdiği güçle kırk gün yürür ve Tanrı'nın Musa'ya görünmüş olduğu Horeb (Tur) dağına varır. Bir mağarada geceler. Orada Yahve ona seslenir ve burada ne işi olduğunu sorar. O da: "İsrail oğulları senin ahdini bozdular ve bütün peygamberlerini kılıçla öldürdüler, yalnız ben kaldım, şimdi de, öldürmek için beni arıyorlar!" der. Gene o ses: "Çık ve dağda Rabbin önünde dur!" der. "Ve işte, Rab geçiyordu ve büyük ve kuvvetli yel dağları yarıyordu ve Rabbin önünde kayalar parçalanıyordu, fakat Rab yelde değildi; ve yelden sonra zelzele; fakat Rab zelzelede değildi; ve zelzeleden sonra ateş; fakat Rab ateşte değildi; ve ateşten sonra sakin ve ince bir ses. İlyas bunu işitince yüzünü cüppesiyle örttü, ve çıkıp mağaranın ağzında durdu. Ve işte, ona bir ses gelip dedi: İlyas, burada ne işin var? Ve (İlyas) dedi: orduların Tanrısı Rab için çok kıskanç oldum; çünkü İsrail Oğulları senin ahdini bıraktılar, ve senin mizbahlarını yıktılar, ve senin peygamberlerini kılıçla öldürdüler; ve ben, yalnız ben kaldım; ve almak için canımı arıyorlar." Tanrı, İlyas'a geri dönmesini ve Nimşi oğlu Yehu'yu kral yapmasını, kendi yerine de Şafat oğlu Elişa'yı peygamberliğe geçirmesini buyurur. Eski Ahit'in bu bölümünde (I. Krallar: 18-19) birçok peygamberlerden söz edilmekte, ama adları verilmemektedir. Bunlara çoğu zaman "Peygamber oğulları" denmektedir ki, bu da İsrail oğullarında nebîliğin soydan gelme olarak kabul edildiğini açıkça gösterir.

Okur belki de bu İlyas hikâyesini böyle uzun boylu anlatışımızı yadırgamıştır. Ama bunun nedenini anlayınca bize hak verecektir.

İlyas artık dünyadan el etek çekmiş bir insandır; bir mağarada yaşar; işleri düzeltmeyi Elişa'ya bırakır. Ama gene de onun peşini bırakmazlar. Kral Ahazya pencereden düşmüş ve hastalanmıştır. Derdine derman bulmak için İlyas'ı getirtmek ister. Gönderdiği elli kişi ile komutanlarını, İlyas'ın duası üzerine gökten inen ateş yakar. Ahazya gene uslanmaz, bir ellibaşı ile elli kişi gönderir. Tanrı'nın ateşi bunları da yakar. Üçüncü ellibaşı, İlyas'ın önünde dize gelerek yalvarır; bunun üzerine Yahve de İlyas'a artık onunla gitmesini buyurur. İlyas gider, krala, daha önce Ba'al'e yalvardığı için çıkışır ve öleceğini söyler. Dediği de olur, kral ölür. Şimdi Eski Ahit'i okuyalım. İlyas, Elişa ile Şeria ırmağı kıyısına gider, peygamber oğullarından elli kişi de olacakları görmek için peşlerinden gitmişlerdir: "Ve vaki oldu ki, onlar (İlyas ile Elişa) yürüyüp konuşurlarken, işte, ateşten araba ve ateşten atlar, ve ikisi birbirinden ayrıldılar; ve İlyas kasırgada göklere çıktı. Ve Elişa görüp bağırdı: Baba, ey baba, İsrail'in arabası ve onun atlıları! Ve artık onu görmedi." Bu efsanede dikkate değer iki nokta vardır: Birincisi, Yahve'nin ateş ya da duman direği içinde oluşu yolundaki eski efsanesinin yerine onun Horeb, yani Turusina'da bile, ne ateş, ne yel, ne de deprem içinde olmayışı, sadece "ince ve sakin bir sesten" söz edilişi, ikincisi de ikinci defa bir insanın göğe çıktığının anlatılışıdır. Bu, göğe çıkan insanlardan birincisi, Âdem'in torunlarından Hanok'tur (Tekvin: 5, 24), üçüncü de İsa olacaktır, ama bu ayrı bir kitabın alanı içine girer.

İlyas inancı, birçoklarının belki de üzerinde hiç durmadıkları bir halk geleneğimizde hâlâ yaşamaktadır: Hıdrellez günü! İnanışa göre o gün iki ölümsüz insan, Hızır'la İlyas buluşurlar. Hızır karaların, İlyas da denizlerin bir çeşit koruyucusudur. Hıdrellez günü onlar buluşunca artık yeryüzünde yeni bir hayat, tatlı günler, bahar, tamamiyle gelir; insanların da bunu kutlamaları gerekir. Bu kutlayışta kuzu yeme geleneği de hiç şüphesiz eski, tanrıya ilk doğan kuzunun kurban edilişinin, artık nedeni unutulmuş bir sürüp gitmesi olacaktır.

İsrail Devletinin Sonu

İsrail devleti ancak M. Ö. 10. yüzyılın sonlarından 8. yüzyılın başlarına kadar sürebildi. Toprakları, Davut soyunun idaresi altındaki Yahuda'dan beş defa daha büyüktü, nüfusu bir buçuk milyonu buluyor ve 60.000 savaşçı çıkarabiliyordu. Burada babadan oğula kalan bir hükümdarlık yaşamıyor, gene tâ eski zamanlardaki gibi, başa geçecek olanlar nebîler tarafından ve Tanrı'nın seçtiği adam olarak ortaya çıkarılıyordu; onun için, bu devletin sürebildiği 211 yıl içinde tam 19 kral başa geçmişti. Bir yandan da bunun, en kudretli kişilerin yönetimi ele almaları gibi bir yararı da dokunmamış değildi. Yahuda'da ise ancak 352 yılda bu sayıda kral tahta geçmişti. İlyas'ın Yahve tarafından hükümdar seçilmiş olarak gösterdiği Yehu, aslında zalim bir kiralık askerdi ve nebî Elişa ile taraftarlarının bir kuklasından başka bir şey değildi. Elişa, memlekete iyice yerleşmiş olan Ba'al ibadetinden ve kendisine insan kurban edilen bu tanrıdan nefret etmekteydi. Bunun için Yehu'yu kral olarak takdis etti; Yehu da etrafına topladıklarıyla bir baskın yaparak kral Yoab'ı, bütün ailesini ve sarayda adamlarını öldürdü. Bütün Ba'al ve eski Kenan döl bereketi tanrılarının rahipleri de yok edildi. Eski Ahit'in yukarıda gördüğümüz, tanrılar yarışması ve İlyas'ın rahipleri boğazlaması hikâyesi bunun izlerini taşımaktadır. Yehu'nun soyu, ülkede askerî güçle hâkim olmuşlar, ama halk tarafından benimsenmemişlerdir; yüz yıl sonra krallık bunların da elinden gitmişti. Zaten bu sırada durum çok tehlikeliydi: Asur devleti sınırlarını Akdeniz kıyılarına eriştirmek istiyor, diğer yandan Mısır da eski sömürgesini yeniden ele geçirmek amacını güdüyordu. Suriye'nin küçük devletleri de aralarında gizli anlaşmalar yapmaktaydılar. Bütün bunlar arasında kime sığınacağına karar vermek İsrail kralları için çok zordu. Nebîler, en güçlü olan Asurlularla birlik olma düşüncesindeydiler. Ama Asur kralı Salmaneser M. Ö. 721'de Samiriye'yi zaptetti. Asurluların tutumu son zamanlarda çok acı örneklerini gördüklerimize benziyordu: Onlar da ele geçirdikleri ülke-

lerin halkından sağ bıraktıklarını başka taraflara gönderir ve oralara yerleştirirlerdi. İşte, İsrail halkının büyük bir kısmının başına da bu geldi. Fırat kıyılarına götürüldüler. Bunlar oradaki halkla karışarak kaybolup gitti. Geride kalmış olanlar da Aramîler, Ammonîler ve dilleri kendilerine yakın, ama başka, her bakımdan yabancı halklarla karışıp eridiler. Böylece, İsrail devleti ve İsrail oğullarının on iki kabilesi ortadan kalktı. Bu on iki kabileyi yakın zamanlara kadar araştıranların olduğu, hatta Amerika yerlilerinin bunlardan türediğini iddia eden bilginlerin bile çıktığını söylersek buna şaşmamak gerekir; Nuh'un gemisini arayanlar çıktıktan sonra bu neden olmasın?

Ba'al-Melkart'la Yahve'nin adına sürüp giden iç savaşlar böylece sona erdi, ama Yahve de yenilmiş oldu. Sonradan Samiriye'ye, Yahuda kralı Büyük Herodes (M. Ö. 73-4), İmparator Augustus'un gözüne girmek için "Augusta" adını verdi. İsrail devletini oluşturan on iki kabileden geriye kalanlarla yukarıda saydığımız çeşitli halkların karışmasından meydana gelen melez halk da kendilerine, bu şehrin adından alarak, "Samerîler" adını verdiler. Bunlar, öteki Yahudilerden ayrı, fakat gene onun yolunda bir din topluluğu meydana getirdiler. Bunların torunları hâlâ Nablus'ta oturur ve hâlâ öteki Yahudilerle karışmaz. Bu iki topluluk arasındaki düşmanlık İncil'de de kendini göstermektedir. Nablus, Samerîlerin M. Ö. 4. yüzyılda tapınaklarının bulunduğu yerdi.

Eski Ahit, İsrail devletinin yıkılışını şöyle anlatır: "Ve vaki oldu ki, kral Hizkiya'nın dördüncü yılında, ki İsrail kralı Ela'nın oğlu Hoşea'nın yedinci yılı idi, Asur kralı Salmaneser Samiriye'ye karşı çıktı ve onu kuşattı. Ve üç yılın sonunda onu aldılar. Hizkiya'nın altıncı yılında, ki İsrail kralı Hoşea'nın dokuzuncu yılı idi, Samiriye alındı. Ve Asur kralı İsrail'i Asur'a götürdü, ve onları Halaha, ve Gozan ırmağı olan Habor'a, ve Medlerin şehirlerine koydu, çünkü Tanrıları Rabbin sözünü dinlemediler, ve onun ahdinden, Rabbin kulu Musa'nın emrettiğinin hepsinden öte geçtiler, ve dinlemediler, ve yapmadılar." (II. Krallar: 18, 9-12.)

Yahuda Krallığı'nın Sonu

Güney krallığı Yahuda, âdeta bir mucizeyle, kuzey kardeş devletin başına gelenlerden kurtulmuştu. Orada M. Ö. 735 yılında kral Ahas tahta geçmişti. Şam ve İsrail tarafından yapılacak ortak bir saldırıyı beklemekteydi, onun için kendi arzusuyla, o sırada, kudretli kral II. Sargon'un yönetiminde altın çağını yaşamakta olan Asur'un himayesi altına girdi. Ama Ahas, yirmi yıl krallık yaptıktan sonra ölünce, Mısırlıların yardımıyla Asurluların boyunduruğundan kurtulmak isteyenlere dayanan Hizkiya kral oldu. Aslında Asur'la bu kadar sıkı bağlar kurulmasına karşı olan nebî İşaya, Asur'a karşı böyle bir davranışın sonunda Yahuda'nın bir savaş alanı haline geleceğini görüyordu:

"Vay o adamlara ki, yardım bulmak için Mısır'a iniyorlar, ve atlara ve çok oldukları için cenk arabalarına, ve çok kuvvetli oldukları için atlılara güveniyorlar, fakat İsrail'in Kuddus'una (Tanrı'sına) bakmıyorlar ve Rabbi aramıyorlar (...) Ve Mısırlılar Tanrı değil, insandır; ve onların atları ruh değil, ettir; ve Rab elini uzatınca yardım eden sürçer, yardımı gören de düşer, ve hep birden telef olurlar." (İşaya: 31, 1-3.)

Olaylar İşaya'yı doğruladı: Sargon'un halefi Sanherib'e karşı harekete geçen Mısır ve Yahuda orduları yenildi, Yeruşalim kuşatıldı. Ama bu sırada Yahuda, kendinin de bilmediği bir müttefikin yardımını gördü: Mikropların!

"Ve Rabbin meleği çıktı ve Asur ordugâhında yüz seksen bin kişiyi vurdu; ve sabahleyin adamlar erken kalktıkları zaman, işte, hepsi ölmüş leşlerdi." (İşaya: 37,36.)

Şimdi bu ölüm meleğinin adını biliyoruz: Malarya tropika! Ovada bu hastalığı alan Asur askerleri, denizden 790 metre yüksek olan Yeruşalim'i kuşattıkları sırada gece ayazı, onları yere sermiş, öyle yüz seksen bin değilse bile, haylisini öldürmüş, geri kalanları da savaşamayacak kadar zayıf düşürmüştü. Aynı bela, 1917'de Kudüs'ü alan General Allenby'nin ordusunun başına da geldi. Eski Ahit, İşaya'nın bunu daha önceden bildirmiş olduğunu

da yazar. Eğer bu gerçekse, herhalde bu akıllı ve yurtsever insan, sadece Yahudilerin cesaretini artırmak için bunu söylemiş olacaktır. Eski Ahit'in gene bu bölümünde İşaya'nın başka bir mucizesi de yazılıdır ki anlatılmaya değer. Daha iyisi bunu kitaptan okuyalım. Kral Hizkiya hastadır. İşaya, Tanrı'nın ona on beş yıl daha ömür verdiğini söyler:

"Rabbin söylemiş olduğu bu şeyi yapacağına Rab tarafından sana alamet olarak şu olacak: İşte, Ahaz'ın güneş saatinde güneşle dereceler üzerinde inmiş olan gölgeyi on derece geri alacağım. Böylece güneş, üzerinde inmiş olduğu güneş saatinde on derece geri geldi." (İşaya: 38, 7-8.) Ufacık bir kral için evrenin düzeninin bozulmasına ne denir? Bu mucizeden sonra İşaya, kralın çıbanının üzerine, ezilmiş incir konmasını söyler, çıbanlar delinir ve Hizkiya iyi olur. Çıbanları oldurup delmek için incir lapası koymak, yurdumuzda da hâlâ uygulanan bir koca karı ilacıdır.

Bütün bunlardan gördüğümüz gibi, İşaya sadece bir din adamı ve hekim değil, bir politikacıydı da. Aslında bütün nebîler böyleydiler, ama bunları günümüzün politikacılarına benzetmek doğru değildir. Onlar, sözlerinin Tanrı ilhamı ya da vahiy olduğuna gerçekten inanmaktaydılar ve güçleri de bundan ileri geliyordu.

Yahuda bu mucizeli kurtuluştan sonra, eskisi gibi, Asur'un emri altında bir devlet olarak yaşadı. Ama iç düzen de gittikçe daha kötüleşiyordu. Dönek siyaseti bu felaketlere sebep olan Hizkiya'nın ölümünden sonra yerine M. Ö. 690'da oğlu Manasse geçti. Bu adamın elli yıl kadar süren krallığı sırasında Yahuda devletinde Yahve'nin âdeta unutulduğunu ve yerine Moloh'un (kendisine insan kurban edilen tanrılara İsrail oğullarının verdiği toplu ad) geçtiğini görüyoruz. Ba'al burada da galip gelmişti. Yeruşalim baştan başa, suçsuz insanların kanına bulanmıştı. İnsan kurbanı sürüp gidiyor, Ba'al'in sunaklarında çocuklar yakılıyordu; kral Manasse bile ilk doğan oğlunu kurban olarak yakmıştı. Hatta Yeruşalim'in en kutsal yerine, Süleyman Tapınağı'na bile, falluslar ve tanrı heykelleri koydurduğunu Eski Ahit yakınarak yazar. Kadınlar Astarte'ye tapıyorlardı. Bu tapmanın en önemli kısmı, kutsal fuhuştu. Yahve'ye sadık kadınlara yapılmadık zulüm bırakılmıyordu. Uzun za-

man için, tek bir nebînin sesi duyulmaz olmuştu. "Çünkü kılıç kızgın bir arslan gibi onları yemişti" der, Eski Ahit.

Manasse'nin oğlu Amon'un günlerinde de hal böyle sürdü; ama torunu Yoşiya zamanında bir değişme olmuştur: "Ve (Yoşiya) Rabbin gözünde doğru olanı yaptı, ve atası Davut'un her yolunda yürüdü, ve sağa sola sapmadı." Süleyman Tapınağı'nın bu arada adamakıllı harap durumda olduğunu da gene Eski Ahit'ten öğreniyoruz. Yoşiya, tapınağın onarılması için halktan gümüş toplamıştı. Bunlar "Evin çatlak yerlerini onarmak için Rab evinde olan işçilere, dülgerlere, mimarlara, yapıcılara ve evi onarmak için kereste ve yontulmuş taşlar almak için" kullanılmıştı. Yoşiya 621'de halkı tapınakta topladı ve kanunlara uygun yaşayacağına resmen yemin edildi. Yeruşalim'den başka yerlerdeki bütün kutsal yerler yıkıldı; bundan böyle yalnız Yeruşalim tapınağında kurban sunulacaktı. Bu nokta önemlidir, çünkü Titus'un Kudüs tapınağını yıkmasından sonra Yahudilerde artık kurban kesilmedi. Bugüne değin de öyledir. Çünkü artık tapınak yoktur.

On üç yıl sonra Yoşiya, Mısır Firavunu Neho ile savaşırken öldü; yerine geçen oğlu Yehoyakim, gene dedesi Manasse'nin yoluna döndü. Eski Ahit bunun için: "Ve atalarının yapmış olduğu her şeye göre, Rabbin gözünde kötü olanı yaptı." demekle yetinir. Babil kralı Nebukadnezar, Firavun Neho'yu Suriye'den kovunca, Yahuda devleti bu sefer, Mısır'ın boyunduruğundan Babillilerin boyunduruğu altına geçti. Nebî Yeremya bunu, Tanrı'nın dileği olarak gösterir ve buna katlanılmasını söyler:

"Rab şöyle diyor: İşte, kuzeyden sular yükseliyor! Onlar taşkın bir sel olacak; diyarın, bütün içindekilerin, şehrin (Kudüs) ve onda oturanların üzerine taşacak. İnsanlar feryat edecekler ve diyarda oturanların hepsi uluyacaklardır. Kuvvetli atlarının yere vuran tırnaklarının sesinden, savaş arabalarının velvelesinden, tekerleklerinin gürültüsünden elleri tutmaz olduğu için babalar dönüp oğullarına bakmıyorlar (...) Ey sen, Rabbin kılıcı, ne vakte kadar susmayacaksın? Kınına gir, rahat et de sus. Rab sana emretmişken nasıl susabilirsin? Onu oraya, Aşkalon'a ve deniz kıyısına karşı gönderdi."

Artık Yahve, cezalarını veba ile açlıkla değil, yabancı ordularla vermektedir. İsrail oğulları için bir güven kaynağı olmaktan çıkmıştır o. Babilliler de, Mısırlılar da onun kullandığı ceza araçlarıdır. Bu, ulusal tanrı düşüncesinden evrensel tanrı kavramına geçişin ilk adımlarıdır. İsrail Yahve'nin öz evladıdır ama, bütün öteki uluslar da onun emrindedir.

Yukarıda adı geçen Aşkalon'un, bu talihsiz şehrin adını Firavun Merenptah'ın anıtında da görüyoruz:

> Mısır'da büyük sevinç vardı,
> Kıvanç sesleri taşıyordu kentlerden...
> Sözü ediliyordu Merenptah'ın kazandığı başarının...
> Krallar yere serilmiş ve bağırmışlardı: Barış!
> Başını kaldıran yoktu içlerinden...
> Libya harap oldu, Hititler barışta.
> Kenan ele geçti, bütün kötülüklerle.
> Aşkalon tutsaktır, gezer bağlı.
> Yok oldu Yeonam.
> İsrail harap edildi, kalmadı tohumu.
> Filistin çöl oldu.
>
> (Bu anıt M. Ö. 13. yüzyılda dikilmiştir.)

Nebî Yeremya (ileride sözü geçecektir) istediği kadar, Babil boyunduruğunu Tanrı'nın emri olarak göstersin, halk için için kaynıyordu. Özgürlük aşkıyla din gayreti birleşti ve bir isyan çıktı. M. Ö. 597'de Nebukadnezar Yeruşalim önüne geldi; şehir teslim olmak zorunda kaldı. Hepsi en seçme insanlardan olan on bin kişi, aralarında nebî Hezekiel olduğu halde Babil'e götürüldü. Yeremya Kudüs'te kalmıştı. Hezekiel olsun, Yeremya olsun, yeni kral Tsedekiya'ya, Babil'e karşı herhangi bir hareketin ne kadar tehlikeli olduğunu söyleyerek onu uyarmaya çalışmışlardı. O da Yoşiya'nın yolunu tuttu ve nebîlerin sözünü dinlemek istedi. Ama Yeremya'nın gösterdiği yolda gitmeye çalıştığı sırada gene, Mısır'la bir olma taraflıları isyan ettiler; bu isyan Tyros, Sidon, Moab ve Ammon'a da yayıldı. Babilliler yeniden geldiler; ama bu sefer de Mısır yardım etti, Nebukadnezar kuşatmayı kaldırmak zorun-

da kaldı. Bu zaferin sevinci, şehir halkının ahlakça ne kadar çökmüş olduğunu meydana koydu: İş dara geldiği zaman şehirdeki bütün kölelere, eğer dövüşürlerse özgürlüklerine kavuşacakları vaat edilmişti, onlar da gerçekten yiğitçe çarpışmışlardı, ama kurtuluş gününde bu söz unutuldu ve zavallılar gene köle olarak kaldılar. Yeremya'nın ateşli sözlerle, geleceğini bildirdiği ceza gecikmedi; düşman yeniden geldi ve Yeruşalim düştü. M. Ö. 587 yazında şehir ve tapınak yakıldı, halkın çoğu götürüldü; sadece aşağı tabakadan olanlar orada bırakıldı. Bu devreden de nebî Yeremya'nın olduğu iddia edilen ağıtlar kaldı:

O şehir ki, halkla dolu idi, nasıl da tek başına oturuyor şimdi!
Milletler arasında büyüktü, dul kadın gibi oldu!
Ülkeler arasında bir kraliçeydi o, haraç veren oldu!
Geceleyin acı acı ağlıyor, gözyaşları yanaklarında kalıyor;
Bütün bu sevenlerden, şimdi teselli edeni yok;
Bütün dostları ona hainlik ettiler; düşmanı oldular.
Yahuda cefa çekmek ve ağır kölelik etmek için sürgüne gitti;
Milletler arasında oturuyor, ama yer bulmuyor;
Darlıkta iken peşinden gelenlerin hepsi ona yetişti.
Sion'un yolları yas tutuyor, çünkü belli bayramlara gelen yok;
Bütün kapıları ıssız, kâhinleri inliyor.
.....
Altın nasıl donuklaştı! Has altın nasıl değişti!
Her sokak başına makdisin taşları dökülmüş.
Has altınla tartılan Sion'un değerli oğulları,
Nasıl oldu da çömlekçi elinin işi, toprak testiler gibi sayıldılar!
Çakallar bile memelerini verir, yavrularını emzirirler;
Kavmimin kızı, çöldeki devekuşları gibi insafsız oldu.
Emzikteki çocuğun dili, susuzluktan damağına yapışıyor;
Çocuklar ekmek istiyor, onlara doğrayan yok.
.....
Ya Rab, başımıza geleni an;
Bak da utancımızı gör!

Mirasımız yabancılara geçti,
Evlerimiz yabancılara.
Öksüzler olduk, baba yok;
Analarımız, dul kadınlar gibi.
.....
Kıtlığın yakıcı sıcağından,
Derimiz fırın gibi karardı.
Sion'da kadınları,
Yahuda şehirlerinde ere varmamış kızları alçalttılar.
Reisler ellerinden asıldı;
İhtiyarları saymadılar.
Değirmen taşını gençler taşıdı;
Ve odun altından çocuklar tökezledi.
İhtiyarlar şehir kapısında oturmadan,
Gençler de sazlarından kesildiler;
Raksımız yasa döndü;
Başımızdan taç düştü.

Bu, harap olan Siyon için İsrail oğullarının ilk ağıtıdır, ama sonuncusu değil!

Yahudilerin Babil Tutsaklığı

Yıl M. Ö. 587'dir; kadın, erkek ve çocuklardan uzun bir kafile, hiçbirinin geri dönmeyeceği bir yola düşmüştür. Ama, "Yeremya'nın Ağıtları"nın her dediği doğru değildir. Elbette ki, Asurlular insan hayatına üstün bir paha biçen cinsten değildi ve mutlaka, yenenlerin kamçıları yenilenlerin sırtlarında sık sık şaklamıştır. Ama o zamanların insanları zaten buna yabancı değillerdi ki!... Kendi krallarının memurları da bu aracı her zaman kullanagelmişlerdir.

Babil'in insan gücüne ihtiyacı vardır. Kendi dillerine yakın bir dil konuşan Yahudileri köle yapmak için değil, toplu bir halde yaşamak ve çalışmak için, bir çeşit göçmen olarak götürmüşlerdi. Bunlar yanlarına, taşınabilir mallarını da almışlardı ve Babil'de,

başlarında ihtiyarlar bulunan bir topluluk kurmuşlardı. Yeremya onlara: "İçinde oturacağınız evler yapınız. Yemişlerini yiyeceğiniz bahçeler dikiniz. Karılar alın ve oğullar ve kızlar yetiştirin; şehirin iyiliğini isteyin ve efendiniz Rabbe tapın." diye yazmıştı.

Yahudiler, ancak Babil sürgünlüğü sırasında, sonradan asıl işleri haline gelen ticarete başladılar; bunun da nedeni sadece yurtsuz kalmış olmaları değildi; asıl neden, bulundukları yer ve yaşadıkları zamandı: Babil o çağın en büyük tüccar şehriydi ve 6. yüzyıl her yanda gelişen merkantilizm çağıydı. Buna asıl neden olarak şunu da eklemeliyiz: Musa dini asıl bu zamanda kesin şeklini almış, onun için de herkesin bütün din buyruklarını harfi harfine yerine getirmesi gerekmişti; halbuki bir çiftçi, tabiatın zorunluluklarına sıkı sıkıya bağlı olduğu için, örneğin Şabbat günü, bahçesini sulamadan ya da hayvanlarına yem vermeden olamazdı. Hele büyük bayramları tutmak, mundar sayılan bir şeye değince mundar olmak ve kimseye dokunamamak gibi zorunluluklar, çiftçilikle bağdaşamazdı. Bu şeriat dini, kendi öz yurdunda hiçbir zaman bu kadar gelişmemiş ve insanları bağlayamamıştı. Orada hep, eski gelenek ve tarihin kutsallaştırdığı dinler ve kutsal yerlerin kuvvetli rekabetiyle karşı karşıya idi ve yukarıda gördüğümüz gibi kral Yoşiya'nın reformlarından sonra, hemen bir karşı hareket doğmuş ve bu reformları bir tarafa itivermişti. Ama bu yabancı diyarda, Filistin'deki o eski ve yabancı dinlerin anılarını sürdüren korular, tepeler, pınarlar ve sunaklar yoktu; hatta, kurban bile kesilemiyordu; bir kere, Yahudilerin artık tapınakları yoktu, ikincisi de Yahve, bu kurbanları hep, Kenan tanrılarına karşılık olsun diye isteyegelmişti. Yahudilerin bu sürgüne birlikte götürebildikleri tek şey, şeriattı. Böylece yüzyıllar boyunca sürecek olan Yahudiliğin temelleri, Babil tutsaklığında atıldı. Bu bir yandan onların varlıklarını sürdürmelerini sağladı, ama bir yandan da hep, içinde yaşadıkları toplumdan ayrı, onları "sünnetsiz", yabancı, hatta murdar gören, Bertrand Russel'ın dediği gibi, "fosil" bir cemaat haline gelmelerine sebep oldu. Şunu da unutmamak gerektir ki, Yahudiler artık, tektanrıcılığın tam ve tek temsilcisiydiler.

Artık kutsal Yeruşalim tapınağının yerini cemaat kavramı al-

mıştı. Bayramlar da kutlanamıyordu, çünkü bunlar da Kutsal Topraklara bağlı idiler; bunların hepsinin yerini, tek dinî gün olarak Şabbat aldı, ve Şabbat'ın günümüzde Yahudilerde gördüğümüz o çok aşırı şekli de ancak Babil'de gelişti.

Aynı zamanda nebîlik de garip bir değişmeye uğradı. O zamana kadar yalnız lanetler savuran bu, Yahve'nin ateşli sözcüleri, artık, Mesih'in, kurtarıcının geleceğini vaat eden, iyimser müjdeciler oldular. Onlara göre, Yahve mutlaka puta tapanlardan öcünü alacak ve ulusunu kurtaracaktır; bu onun şeref borcudur, kaç kere vaat etmiştir onlara bunu! Bu düşünce kocaman bir paradoks haline geldi; Yahve, kendi öz ulusunu yok etmekle asıl şimdi onların tanrısı olmuş ve önceden bildirdiği felaketleri onların başına getirmekle de, dünyaya hâkim olduğunu göstermiştir. İsrail'i vursa bile, gene de onun en sevdiği insanlar onlardır; düşmanlar üstün geldilerse, Yahve onları kendi aracı olarak kullanmıştır da ondan böyle olmuştur ve bunu sadece İsrail'i, sevgili ulusunu cezalandırmak için yapmıştır.

Bir ulusun, sadece belirli bir toprakta oturmak sonucu ulus olmadığını, İsrail, sürgündeyken gösterdi; onları ulus yapan yalnız ortak inançlarıydı. Bundan sonra bütün Yahudilerin tek bir vatanı vardır: Yeruşalim! Ama asıl şehir de değil: Tapınak! Topraktan sökülen Yahudiler vatanlarını Tanrı'da buldular. Fakat Tanrıları yere bağlı kaldı.

M. Ö. 530 yılında Yeni Babil devletini, ondan sonra bütün Yakın Asya'ya hâkim olan İranlılar yıktı. Yahudilerin Koreş dedikleri Kyros, bir hainin kapısını kendisine açtığı Babil'e savaşsız girdi; halk onu bir kurtarıcı gibi karşıladı. Kyros'un ilk işi bütün ezilmiş uluslara tanrılarının heykellerini geri vermek ve bütün ibadetleri serbest bırakmak oldu. Daha sonra – Kudüs'ün yıkılışının üzerinden tam elli yıl geçmişken – Yahudalılara ülkelerine dönmeleri için izin verdi. Yahudilere bundan başka göstermiş olduğu büyük lütfun, Tapınağın yeniden yapılması için gerekli masrafları üzerine almasının nedeni daha çok, siyasî ve stratejikti. Artık ortada kalmış olan tek büyük ve kudretli devlet olan Mısır'la günün birinde mutlaka savaşacağını biliyordu. Böyle bir savaşta, kendisine

minnetle bağlanmış olan bir halkın, sınırdaki bir eyalette bulunması onun için çok değerli olabilirdi. Ama Kiros, yenmiş olduğu Babil'in tanrısı Marduk'a da sık sık kurban sunmuştur. Yahudiler, böyle her dine karşı hoşgörürlüğe ne Mısırlılarda, ne Asurlularda, ne de Babillilerde rastlamışlardı; bu da onların davranışlarında etkisini gösterdi.

YAHUDİLERDE NEBÎLER

Kenanîlerde "Nebî" denenler, biraz dervişlere benzeyen bir sınıf meydana getiriyorlardı. Bunlar, eski Türklerdeki şamanlara da çok benzemektedirler. Nebîler kendilerinden geçer, hastaları iyi eder, olacakları haber verir ve cinleri kovalardı. İsrail oğullarında da başlangıçta bu adla anılan ve tıpkı Kenanîlerdekilere benzeyen bir sınıfın bulunduğunu anlıyoruz.

Eski Ahit'te nebîler üzerine geçen sözlerle ve gene bu kitapta ayrı bir bölüm halinde toplanmış olan on altı nebîyi okuduğumuz zaman, bunlar arasında büyük ayrılıklar olduğunu, hatta birbirlerini çekemeyenlerin, Âmos gibi, nebîliği beğenmeyen ve kendisine bu adın verilmemesini isteyenlerin bile bulunduğunu görürüz. Amos: "Ey İsrail oğulları (...) Fakat siz nezîrlere (Tanrı'ya adananlara) şarap içirdiniz; ve: Peygamberlik etmeyin diye peygamberlere emrettiniz." (Amos: 2, 12.) der. Nebî Mika da şunları söylemektedir: "Kavmimi saptıran o peygamberler ki, dişleriyle ısırırlar ve selâmet diye bağırırlar; ve onların ağzına bir şey koymayan adama karşı (karınlarını doyurmayanlar demek) cenk açarlar." (Mika: 3, 5.) Aslında burada peygamber sıfatının kullanılmaması gerekti; çünkü bu kelimeden Müslümanların anladığı ile bu sınıfın arasında hiçbir benzerlik yoktur. Onun için biz, Eski Ahit çevirisinden aldığımız kısımlar dışında gene İbranîlerin nebî kelimesini kullanacağız.

Nebî kelimesinin kökünün ne olduğu üzerinde uzun zaman tartışmalar yapılmıştır. Son erişilen sonuç bunun, Akkadça "nebu" (seslenmek, çağırmak) sözünden geldiğidir. Ama nebî, çağıran, seslenen değil, çağırılan, kendisine seslenilen yerine kullanıl-

maktadır. Bu da, herhangi bir tanrının, bir ödev için çağırdığı adam, onun yerine konuşacak insan demek olur. Bunu Musa'ya Tanrı'nın ödev verdiğini anlatan Tevrat sözleri de açıklamaktadır: "Ve o (Harun) senin için kavme söyleyecek; ve vaki olacak ki, o senin için ağız olacak, ve sen onun Tanrı'sı olacaksın."(*) (Çıkış: 4, 16.) Aynı sözü, daha sonraki parça şu şekilde verir: "Ve Rab Musa'ya dedi: Bak seni Firavuna Tanrı(**) yaptım; ve kardeşin Harun senin peygamberin olacak. Sana emrettiğim bütün şeyleri sen söyleyeceksin; ve kardeşin Harun Firavuna söyleyecek." (Çıkış: 7, 1.)

Eski Ahit'te başka tanrıların (örneğin Ba'al'in), nebîleri bulunduğu da yazılıdır. İlkçağda Mısır'da bu şekilde, herhangi bir tanrının kendisine "söylediği" sözleri halka ileten rahipler vardı. Asur'da da böyle tanrı habercilerinin bulunduğunu bir tabletten öğreniyoruz. M. Ö. 7. yüzyıldan kalma bu tablette, Arbela'daki tanrıça İştar'ın kral Asarhadon'a bildirileri vardır. Tanrıça, krala uzun ömür, sağlık ve düşmanlarına karşı üstünlük vaat etmektedir. Tabletin sonunda bu sözleri tanrıçanın kimin ağzıyla bildirdiği de yazılıdır; bu bir kadındır, İsrail'de de kadın nebîlerin bulunduğunu daha önce görmüştük. Bunların en ünlüleri, Musa'nın kız kardeşi Meryem ve gerçekten güzel bir şiiri bize kadar gelmiş olan Debora'dır. Bu arada, Delphi'deki Pythia'yı da hatırlamak gerekir. Apollo'nun kâhinleri olan bu kadınlar bir tür vecd haline girerek gelecekten haber verirlerdi. İlkçağda buna benzer birçok "tanrının ağızları" vardır. Eski Ahit'te gündelik meselelerde yol gösteren nebîlerden söz edilir. Örneğin Saul babası Kiş'in eşeklerini kaybeder, aramadığı yeri bırakmaz, sonunda bir Tanrı adamının yardımıyla bulur: "Ve Tsuf diyarına geldiler, ve Saul yanında olan uşağına dedi: Gel dönelim, yoksa babam eşeklerden vazgeçip bizim kaygımıza düşecek. Ve (uşak) ona dedi: İşte bu şehirde bir Tanrı adamı var, o itibarlı bir adamdır; ve her ne söylerse mutlaka olur; şimdi oraya gidelim (...) Ve Saul uşağına dedi: İşte, gidersek adama ne

(*) Türkçe çeviride "Tanrı gibi olacaksın" şekline sokulmuştur.
(**) Gene Türkçesinde "Tanrı gibi yaptım" şekli verilmiştir.

götüreceğiz? Çünkü kaplarımızda ekmek tükendi ve Tanrı adamına götürecek hediye yok. Ve uşak yine Saul'e cevap verip dedi: İşte, elimde şekel gümüş var, Tanrı adamına onu veririm ve yolumuzu bize bildirir (...)" (I. Samuel: 9, 5-8.)

Bu hikâyenin ötesi de dikkate değer: "Evvelleri İsrail'de Tanrı'dan sormak için gittiği zaman adam böyle derdi: Gel, Görene gidelim; çünkü şimdi peygamber denilene önceleri Gören denirdi." (I. Samuel: 9, 9.) Bu "gören" deyimi, bizdeki "bakıcı" adına ne kadar uymaktadır!

Ama başlangıçta bir çeşit bakıcı, şaman sınıfına ad olan "nebi" özellikle İsrail oğullarının mutsuzluk günlerinde onlara Tanrı'nın ilhamıyla gerçek yolu gösteren, halktan kendini bütünüyle ayırmış kâhinler sınıfının ve teokrasinin başında bulunan kutsal kralların, gerekirse ölümü bile göze alarak, bütün suçlarını yüzlerine vuran insanların sanları olmuştu. Bu nebîlerin görevleri gelecekte olacakları söylemek değildi; ara sıra, ileride olacaklar üzerine bazı şeyler söyleseler bile, bunlar, ayrıntılarında doğru çıkmamıştır. Ama genel olarak alınırsa gene de olacakları sezmişlerdi. Örneğin Amos'la Hoşea, Yehu sülalesini Asurluların yıkacaklarını söylemişlerdi. Gerçi bu sülale yıkıldı, ama bu, bir iç savaş yüzünden oldu. Biz şimdi, nebîlerin tarihteki yerini bir tarafa bırakarak, onların Yahudi dininin evrimindeki rolleri üzerinde duralım.

Nebîlerin sözlerine dikkat edilecek olursa bunların hiçbir zaman Musa şeriatı hakkında olmadıkları görülür. Bunun nedenini artık biliyoruz: Bu şeriatı henüz bilen yoktu da ondan! Tevrat ancak Babil tutsaklığından sonra ortaya çıkmıştı. Gene bu nedenle, Tanrı ile kulları arasındaki bir ahit ya da antlaşma gibi, garip olduğu kadar kötü bir düşünce de nebîlerce tanınmamaktaydı. Aslında bu deyim, Yunanca çevirisinde "diatheke" kelimesiyle doğru olarak ifade edildiği gibi, tek taraflı irade, ilahi lütuf, Tanrı'nın son ve en yüce maksadı anlamına gelirdi. Bu nebîlerden aşağıya alacağımız sözler, bunların gerçek kişiliklerini açıkça gösterecektir; burada yalnız, "İsrail'in Büyük Nebîleri" denenlerden örnekler alıyoruz:

Amos

M. Ö. 783'ten 743'e kadar hüküm süren Yeroboam, kendi zamanında halkı uyarmaya, sosyal haksızlıklarla savaşmaya çalışmıştır. Yahve'nin kanlı kurbanlardan tiksindiğini, buna karşılık insanların yüreklerini kendisine bağlamalarını istediğini söyler. Ama Tanrı'nın yarlıgayıcı (günahları affeden) ve bağışlayıcı oluşu Amos için yabancı bir düşüncedir. Bu düşünceyi geliştiren, daha sonra göreceğimiz Hoşea olmuştur. Amos, Kuzey Krallığının, yani İsrail'in nasıl içten çöktüğünü görmüş, onun bu şartlar içinde yakında yok olacağını sezmişti. Çobanlıktan geldiğini sözlerinden öğreniyoruz. Kendisine nebî denmesini istememektedir: "Ben peygamber değilim, peygamber oğlu da değilim. Ancak ben, sığır çobanı idim, ve cemiz ağaçları timar ederdim." (Amos: 7, 14.)

"Ey halkı pelin otuna döndürenler ve adaleti yere atanlar! Ülker burcunu ve Orion burcunu yaratanı, ölüm gölgesini sabaha çevireni, gündüzü geceyle karartanı, deniz sularını çağıranı ve onları yeryüzüne dökeni arayın; onun adı Rabdir; kuvvetliyi ansızın yıkar ve hisarın üzerine yıkım getirir.

"Kendilerini kapıda azarlayan adamdan tiksiniyorlar ve doğrulukla söyleyenden iğreniyorlar. Bundan ötürü, mademki fakiri ayak altına alıyorsunuz ve ondan buğday hediyeleri koparıyorsunuz: Yontulmuş taştan evler yaptınız, fakat onlarda oturmayacaksınız; güzel bağlar diktiniz, fakat onların şarabını içmeyeceksiniz. Çünkü cinayetlerinizin çok ve suçlarınızın ağır olduğunu biliyorum, ey salihi (iyiyi) sıkıştıranlar ve kapıda (davaların görüldüğü şehir kapısı) yoksulların hakkını saptıranlar! (...) Bayramlarınızdan nefret ediyorum, onları hor görüyorum ve bayram toplantılarınızdan hoşlanmam. Yakılan takdimelerinizi ve ekmek takdimelerinizi bana arzetseniz de razı olmayacağım; besili hayvanlarınızdan selamet takdimelerine bakmayacağım. İlahilerinin gürültüsünü benden uzaklaştır; çünkü santurlarının ahengini de dinlemeyeceğim. Ancak hak sular gibi bir adalet, kuvvetli ırmak gibi aksın. Ey İsrail Evi, çölde kırk yıl bana kur-

banlar ve takdimeler getirdiniz mi? Gerçek, siz kralınızın çadırını ve putlarınızın sandığını, kendiniz için yapmış olduğunuz ilahınızın yıldızını taşıdınız." (Amos: 5, 5-26.)

"Ey sizler, Samiriye dağındaki Başan inekleri: fakirleri sıkıştıran, yoksulları ezen; efendilerine: Getir de içelim, diyen kadınlar, şu sözü dinleyin. Rab Yahve, kutsiyeti üzerine and etti ki, işte, üzerinize o günler geliyor ki, sizi çengellerle ve geri kalanlarını balık oltalarıyla çekip götürecekler." (Amos: 4, 1-2.)

"Beni dinleyin, sizler ki, yoksulu yutmak istiyorsunuz, ve memleketin fakirlerini helak ediyorsunuz ve diyorsunuz: Ne vakit ay başı geçecek ki zahire satalım? Ve ne vakit Şabbat günü geçecek ki, satılığa buğday çıkaralım? Efa'yı küçültelim ve Şekel'i büyütelim ve hileli teraziler kullanalım da fakirleri gümüşe ve yoksulları bir çift çarığa satın alalım, ve buğdayın süprüntüsünü satalım! Rab Yakup'un övündüğü üzerine and etti: Onların bütün işlerini ebediyen unutmayacağım." (Amos: 8, 4-7.)

Bunları okurken Vaiz'in şu sözlerini hatırlamamak mümkün mü? "Ne var idiyse olacak odur; ve ne yapıldıysa yapılacak odur, ve güneş altında yeni bir şey yok." (Vaiz: 1, 9.)

Hoşea

Amos'tan biraz sonra, M. Ö. 750 ile 720 arasında nebîlik etmiştir. Amos âdeta bir ihtilalci edasıyla konuşur ve sözleri bir peygamberinkinden fazla, haksızlığa dayanamayan bir âsinin sözlerini hatırlatır. Hoşea ise gerçekten dindardır. Sözleri bir çeşit suç itirafına benzer. Hoşea'nın karısı kendisini aldatmış, ama o, kadını sevmekte devam etmişti. Tanrı'nın da, kendisinin yaptığı gibi İsrail'e boş kâğıdını verdiğini, ama onu gene de sevdiğini düşünür.

"İsrail çocukken onu sevdim, ve oğlumu Mısır'dan çağırdım. Peygamberler ne kadar onları çağırdılarsa onlar da o kadar uzağa gittiler: Ba'al'lere kurban kestiler ve oyma putlara buhur yaktılar. Fakat Efraim'e yürümeyi ben öğrettim; onları kucağıma al-

dım. Bilmediler ki, kendilerine ben şifa verdim. Onları insan ipleriyle, sevgi bağlarıyla çektim; ve onlara çeneleri üzerinde olan boyunduruğu yukarı kaldıran adamlar gibi oldum; ve eğilip onlara yedirdim. Mısır diyarına dönmeyecekler; fakat Asurlu, onların kralı o olacak, çünkü bana dönmek istemediler (...) Ey Efraim, seni nasıl veririm? Ey İsrail, seni nasıl bırakırım? Seni nasıl Tseboim gibi kılarım? İçimde yüreğim döndü, acıma duygularım hep birden alevlendi. Öfkemin kızgınlığını yapmayacağım, Efraim'i yeniden helâk etmeyeceğim; çünkü ben Tanrı'yım ve insan değilim." (Hoşea: 11, 1-9.)

722 yılında Kuzey Devleti yani İsrail yıkılmış, Asurlular halkın belli başlı takımını tutsak olarak götürmüşlerdi. Bildiğimiz gibi bunlar bir daha geri dönmediler. Hoşea'nın sözlerinde Yahve'nin gazabından değil, bir baba gibi şefkatli oluşundan söz edildiğini görüyoruz. İsrail oğulları, o zamana kadar sadece korktukları Tanrı'nın yarlıgayıcılığına sığınmaktadırlar.

İşaya

Bu nebînin, Hoşea'nın son yıllarında ortaya çıktığı tahmin ediliyor. İşaya'ya göre Yahve öç alma tanrısıdır. Siyon'u yıkacak, ama yerine adaletin hüküm sürdüğü bir devlet getirecektir. Bütün devlet memurları rüşvet ve yolsuzluğa alışmışlardır; yetimin hakkını yerler ve dul kadını haklı davasında haksız çıkarırlar. Onun için Yahve gazaba gelmiştir. Ülkede zenginler görülmedik bir debdebe içinde yaşamaktadırlar. Bir evi ötekine, bir tarlayı ötekine eklemektedirler; öyle ki artık yoksullara yer kalmamıştır. Siyon kızları ipekler içinde, yüzleri boyalı dolaşmaktadır. Tabii, bu zenginler Yahve'ye sayısız semiz kurbanlar sunmakta ve onun gözüne böylelikle girmeye çalışmaktadırlar. İşaya, onlara şöyle hücum eder:

"İşte, bir kral doğrulukla krallık edecek, ve reisler adaletle hükmedecekler. İnsan, yelden saklanacak bir yer gibi ve sağanağa karşı örtülü bir yer gibi, çorak yerde akar sular gibi, yorucu di-

yarda büyük kaya gölgesi gibi olacak. Görenlerin gözleri yumulmayacak ve işitenlerin kulakları dikkatli olacak. Tezcanlıların yüreği bilgiyi anlayacak ve pelteklerin dili, açık söylemekte tez olacak. Artık ahmağa asîl ve cimriye cömert denmeyecek (...) Ey kadınlar, rahat içinde yaşayanlar, kalkın, sesimi işitin; ey kaygısız kızlar, sözüme kulak verin. Yılın üzerine günler geçecek ve siz titreyeceksiniz, ey kaygısız kadınlar: Çünkü bağ bozumu sona erecek, yemiş devşirimi gelmeyecek. Titreyin ey kadınlar, rahat içinde yaşayanlar; sarsılın ey kaygısızlar; soyunun ve kendinizi çıplak edin, ve bellerinize çul kuşanın. Çünkü saray ıssız kalacak, kalabalık şehir bırakılacak (...) O zaman adalet çölde sakin olacak ve doğruluk verimli tarlalarda oturacak; doğruluğun işi selamet olacak." (İşaya: 32, 1-17.)

Buna bir çeşit ütopya gözüyle bakabiliriz. Soylular ve halk arasındaki uçurum o kadar derinleşmiştir ki Yahve bu diyarı düzeltmek için önce yıkmaktan başka çare bulamamaktadır. Ama bu yıkılıştan sonra altın çağ gelecektir. İsrail oğullarının bütün çileleri, daha iyi bir dünyanın tohumları olmak karşılığıdır. Olanlar Yahve'nin planı gereğince olup bitmektedir. Bundan şüphe etmek caiz değildir. Mısırlılar gibi Asurlular da, onun aracı olarak İsrail oğullarını ezmektedirler. Ama Davut gibi bir kral gelecek ve dünya düzelecektir. İşaya bu krala "Mesih" der. Mesih İşaya'ya göre yalnız dinî bir kurtarıcı değil, aynı zamanda sosyal reformcu ve adil bir yargıçtır. Bu mesih düşüncesine ileride döneceğiz. İşaya'da Yahve artık kozmopolittir; çünkü sadece İsrail oğulları değil, Mısırlılar ve Asurlular da Mesih'i sayacaklardır ona göre; hatta sadece onlar değil, bütün puta tapanlar.

Tsefanya

630 yılına doğru vaazlarına başlayan bu nebî, "Yahve'nin Gününün" yakın olduğunu haber verir. Bu, bütün dünya için bir dönüm noktası olacaktır. Tanrı her yeri yıkacak ve bütün kötülüklerin cezasını verecektir. Bu ceza günü de yakındır.

"Bir araya gelin, ey utanmaz millet! Ferman çıkmadan önce, gün saman ufağı gibi geçip gitmeden önce, Rabbin kızgın öfkesi üzerinize gelmeden önce toplanın, Rabbin hükümlerini yapmış olan, dünyanın bütün alçakgönüllüleri, Rabbi arayın; salâhı arayın, alçakgönüllülüğü arayın; Rabbin öfkesi gününde belki saklanırsınız. Çünkü Gazze'yi bırakıp kaçacaklar ve Aşkelon viran olacak; Aşdod'u ise, onu öğle vakti kovacaklar, ve Ekron kökünden sökülecek. Deniz kıyısında oturanların, Keretîler milletinin vay haline! Ey Kenan, Filistîler diyarı, Rabbin sözü size karşıdır; seni yok edeceğim, öyle ki, artık sende oturan kimse olmayacak. Çoban mağaraları ile ve sürü ağılları ile deniz kıyısı otlaklar olacak; ve kıyı boyu Yahuda Evi'nden artakalanların olacak; onun üzerinde onlar sürülerini otlatacaklar; ve akşamleyin Aşkalon evlerinde yatacaklar; çünkü onların Tanrıları Rab onları arayacak ve sürgünleri geri getirecek." (Tsefanya: 2, 1-7.)

Habakkuk

Habakkuk M. Ö. 600 yılına doğru ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Sözlerinde, Ninova'nın nasıl harap olacağını, zalim Asur'un başına ne belaların geleceğini anlatır. Belki gerçekten Ninova'nın düşüşünü, görmediyse de duymuştu.

"Milletler arasına bakın, görün ve şaşıp kalın; çünkü sizin günlerinizde ben bir iş yapmaktayım ki, size anlatılsa da inanmazsınız. Çünkü işte, kendinin olmayan meskenleri mülk edinmek için dünyanın genişlikleri içinde dolaşan o sert ve saldırıcı milleti, Kildanîleri ayağa kaldırıyorum. Onlar dehşetli ve korkunçturlar; onların hükmü ve itibarı kendilerinden çıkar. Atları da kaplanlardan daha tez ve akşamın kurtlarından daha azgındırlar; ve atları yayılıyor; ve onların atlıları uzaktan gelmekte; yiyecek üzerine atılan kartal gibi uçuyorlar. Hepsi zorbalık için geliyor; yüzlerinin yönelişi ileriye doğru; kum gibi esir topluyorlar. Ve o, krallarla eğleniyor, emîrler de kendisi için gülünç bir şey; o her hisara gülmede..." (Habakkuk: 1, 5-10.)

"Kötülüğün elinden kurtulsun diye yuvasını yüksek yere kurmak için kendi evine kötü kazanç edinen adamın vay başına! Çok kavimleri kesip atmakla evine utanç kurdun, ve kendi canına karşı suç işledin..." (Habakkuk: 2, 9-10.)

Yeremya

Eski Ahit'in en acıklı ozanı, hiç şüphesiz Yeremya'dır. Onun sözlerinde M. Ö. yaklaşık 625'ten, Yeruşalim'in ilk yıkılışı tarihi olan 587'ye kadarki acı olaylar yer alır. Yeremya bütün varlığıyla Tanrı'ya bağlı bir insandır. Evlenmemiştir. İlk defa onun ağzından gerçekten dua duyuyoruz. Bu, Tanrı'nın ululuğu karşısında aczini duyan insanın bütün varlığıyla ona yakarışıdır. İşte bu bakımdan Yeremya'ya bir çeşit din kurucusu da diyebiliriz: Kurbanlar ve alaylarla Tanrı'ya tapma dininin karşısında, kulun Tanrı'ya duasından başka töreni olmayan dinin! Ama onunla eğlenmişlerdi. Sevdiği ülkenin başına gelecekleri söylediği zaman inanmazlar ona; zindana bile atılır, ama onun şikâyetleri bunlardan değildir, yıkılmakta olan Yahuda devletinin, İsrail oğullarının bu son özgür yurdunun yıkılışına ağlar. Sonunda, Yeruşalim'in ıssız kalışını ve tapınağın yanışını görür. Adamları Mısır'a kaçarken onu da birlikte götürürler ve orada, rivayete göre ateşli bir suçlama nutku söylerken taşlanarak öldürülür. Eski Ahit'teki Yeremya'nın mersiyeleri bölümü ise bu nebînin değildir; iki yüzyıllık bir süre içinde söylenmiş olan ağıtların bir araya toplanmasından meydana geldikleri anlaşılmaktadır. Buraya onlardan değil, Yeremya bölümünden bazı parçaları alıyoruz:

"Keşke başım sular, ve gözlerim gözyaşı pınarı olsa da, kavmimin öldürülen kızları için gece gündüz ağlasam! Keşke çölde yolcular konağı gibi bir yerim olsa da kavmimi bıraksam ve yanlarından gitsem! Çünkü onların hepsi zina ediciler, hainler sürüsü! Dillerini sanki yaylarıymış gibi yalan için gererler. Memlekette güçlendiler ama doğruluk için değil; çünkü kötülükten kötülüğe gidiyorlar ve beni tanımıyorlar. Rab diyor: Herkes komşusundan

sakınsın, ve hiçbir kardeşe güvenmeyin; çünkü her kardeş çok aldatacak ve her komşu söz taşıyıp gezecek." (Yeremya: 9, 1-4.)

"Ammon oğullarına karşı Rab şöyle diyor: İsrail'in oğulları yok mu? Onun mirasçısı yok mu? Öyle ise Malkam (onların kralı) niçin Gad'ı mülk edindi ve halkı o şehirlerde oturuyor? Bundan dolayı Rab diyor: İşte Ammon oğullarının Rabba şehrine karşı cenk bağırışını işittireceğim günler geliyor. (Orası) bir yıkıntı tepesi olacak ve köyleri yakılacak (...) Ulu, ey Heşbon! Çünkü Ai harap oldu; feryat edin, Rabbe kızları! Çul kuşanın, dövünün ve çitlerin arasında koşuşun; çünkü reisler ve kâhinleriyle Malkam sürgüne gidecek." (Yeremya: 49, 1-3.)

(Babil üzerine:)

"... Suları üzerine kuraklık geliyor ve onlar kuruyacaktır, çünkü o, oyma putlar diyarıdır ve putlarıyla çıldırdılar. Bunun için çölün canavarları, kurtlarla birlikte orada oturacak, ve orada devekuşları oturacaklar ve artık ebediyen orada kimse barınmayacak ve kuşaktan kuşağa içinde oturan olmayacak." (Yeremya: 50, 38-39.)

Yunus

Eski Ahit'in Nebîler bölümünde küçük bir yer alan Yunus Kitabı, iki bakımdan ilgi çeker: Birincisi, bu kitapta, ötekilerin aksine olarak, başka dinden olanlara karşı da Yahve'nin acıma duyacağının kabulü, ikincisi de yazılışındaki biraz şakacı üsluptur. Kitap iki bölümdür. Birincisinde Tanrı, Yunus'u, kötülüklerine karşı vaazda bulunmak üzere "büyük şehir Ninova'ya" gönderir. Ama Yunus bunu yapmak istemez, Tarşiş'e kaçmaya kalkar. Anlaşılan, Yahve'nin hışmından deniz üstünde uzak kalacağını sanmaktadır. Ama Yahve büyük bir fırtına koparır, gemi batacak duruma gelir: gemidekiler bütün ağırlıkları denize atarlar. Bu sırada Yunus, geminin dip ambarında uyumaktadır. Geminin kaptanı onun yanına gelir ve, "Ey sen, uyuyan adam, nen var? Kalk, kendi tanrını çağır, belki o bize acır da ölümden kurtuluruz!" der. Ama fırtına gittikçe artmaktadır. O zaman gemidekiler, bu uğursuzlu-

ğun kimin yüzünden olduğunu anlamak için kura çekerler ve tabii, Yunus'un suçlu olduğu ortaya çıkar. Adamlar Yunus'a kim olduğunu sorarlar. O da, İbranî olduğunu, Tanrı'dan korkarak kaçtığını anlatır. Adamlar, denizin yatışması için ne yapmaları gerektiğini sorarlar. Yunus da kendisini denize atmalarını söyler. Ama Fenikeli oldukları anlaşılan gemiciler, bunu yapmak istemezler, küreklere sarılarak gene dalgalarla boğuşurlar; sonunda başka çare kalmayınca, tanrılarından, böyle suçsuz yere bir adamın kanına girdikleri için af dileyerek Yunus'u denize atarlar. Ama "Tanrı Yunus'u yutmak için büyük bir balık hazırlamıştır" ve Yunus üç gün üç gece balığın karnında kalır. Orada Tanrı'ya yakarışları sonunda balık onu karaya "kusar". İkinci bölümde Yunus, Tanrı'nın dilediği gibi Ninova'ya gider ve orada halka, kırk gün sonra Ninova'nın yıkılacağını söyler. Buna kendi de o kadar güvenlidir ki, onları inandırır. Kral başta olmak üzere herkes imana gelir. Çullar giyerler, Tanrı'ya yakarırlar. Yahve de onlara acır, Ninova'yı yıkmaz. Bundan ötesini Eski Ahit'ten okuyalım:

"Fakat (bu) Yunus'un çok gücüne gitti, ve kızdı. Rabbe dua edip dedi: Ah, ya Rab, ben daha memleketimdeyken bunu söylemedim mi? Bundan ötürü hemen Tarşiş'e kaçmaya davrandım; çünkü biliyordum ki sen lütfeden ve çok acıyan, geç öfkelenen ve inayeti çok olup kötülükten nadim olan Tanrı'sın. Şimdi, ya Rab, yalvarırım sana, canımı benden al; çünkü benim için ölmek, yaşamaktan iyidir. Ve Rab dedi: Öfkelenmekle iyi mi ediyorsun? Ve Yunus şehirden çıktı, şehrin doğusunda oturdu ve orada kendisine bir çardak yaptı, onun altında gölgede oturdu, tâ ki şehre ne olacağını görsün.

"Yunus'u kötü halinden kurtarmak için, başına gölge olsun diye, Rab bir asma kabağı fidanı hazır edip onun üzerine çıkardı. Yunus asma kabağına çok sevindi. Ama ertesi sabah Tanrı bir kurt hazırladı ve kurt asma kabağını vurdu, o da kurudu. Güneş doğunca Tanrı, yakıcı sıcak yelini hazırladı. Güneş Yunus'un başına vurdu. Yunus bayıldı ve kendisi için ölümü dileyip dedi: Benim için ölmek, yaşamaktan iyidir. Ve Tanrı Yunus'a dedi: Asma kabağından ötürü öfkelenmekle iyi mi ediyorsun? (Yunus) dedi:

Ölüme kadar öfkelenmekle iyi ediyorum. Ve Rab dedi: Sen, emeğini çekmediğin ve büyütmediğin asma kabağına acıyorsun; o kabak ki, bir gecede çıktı ve bir gecede yok oldu. Ya ben Ninova'ya, o büyük şehre acımayayım mı? O şehir ki, orada sağını ve solunu seçemeyen yüz yirmi binden fazla insan (yani çocuk) ve birçok da hayvan var." (Yunus: 4, 1-11.)

Hikâye burada biter. Bunda Yahve öfkeli değil, şakacı bir tanrıdır. Yunus'a çeşitli muziplikler etmekten hoşlanır. Ama bu çocukça masalın derin bir anlamı da yok değildir. Kim bunu düzenlediyse, bununla Tanrı'nın puta tapanları da, hayvanları da sevdiğini ve öteki nebîlerin dediklerinin aksine, yarlıgayıcı ve bağışlayıcı bir Tanrı olduğunu anlatmak istemiştir. Bu da Yahudilikteki zihniyet değişikliğinin başlangıcı olarak gösterilebilir.

Eyub

Eyub Kitabı Eski Ahit'in hem en üstün edebî parçalarından biridir, hem de tema'sı bakımından da son derece dikkate değer. Bunda iyi ve doğru insanların nasıl olup da ıstırap çektikleri ve dünyada mutluluk bulamadıkları sorunu ele alınmaktadır. Bildiğimiz gibi, önceleri Yahudilerde cennet ve cehennem, başka bir dünyada mutluluk gibi düşünceler yoktu. Ölümle her şey sona ererdi. Tanrı âdil olduğuna göre, ya doğru insanların dünyada ceza görmeleri ve ıstırap çekmeleri nasıl açıklanabilirdi? İşte Eyub Kitabı bu konuyu ele almaktadır.

Eyub Kitabı'nın yazılışını mümin Yahudiler Musa'ya mal etmektedirler. Katolik din bilginlerine göre bunu yazan Yeremya'dır. Luther de bu kitabın Süleyman zamanında yazıldığını söyler; protestanlar bu fikri benimserler. Ama, Babil tutsaklığından sonra, İran egemenliği sırasında yazıldığı açıktır. Hikâyenin çok eski bir şeklinin Yahudiler arasında yaşamış olması ve Babil'den dönüşten sonra, adını bilmediğimiz birinin bunu, şimdiki edebî biçimine getirmiş olması da mümkündür. Eski Ahit'te ancak başlangıçta geçen "Tanrı oğulları"ndan söz edilişi de bu hikâyenin

çok eskiden kalmış olduğuna tanıklık etmektedir: "Ve Tanrı oğulları Rabbin önünde kendilerini takdim etmeye geldikleri gün vaki oldu ki, onların arasında Şeytan da geldi. Ve Rab Şeytan'a dedi: Nereden geliyorsun? Ve Şeytan Rabbe cevap verip dedi: Dünyada dolaşmaktan ve orada gezinmekten. Ve Rab Şeytan'a dedi: kulum Eyub'a iyice baktın mı? Çünkü dünyada onun gibisi yok; kâmil ve doğru adam; Tanrı'dan korkar ve kötülükten çekinir." (Eyub: 1, 6-8.) Şeytan, Tanrı'ya, Eyub'un Tanrı'yı saymasının ve ondan korkmasının sadece ondan gördüğü iyiliklere karşı olduğunu ve eğer kötülük görürse ona lanet edeceğini söyler. Bunun üzerine Tanrı, Şeytan'la bahse tutuşur ve ondan sonra da Eyub'un çekmediği bela kalmaz: Evlatları ölür, mal olarak nesi varsa elinden gider. Ama Eyub bütün bunlara karşı Tanrı'ya "uygunsuzluk yüklemez". Gene bir gün "Tanrı oğulları" Tanrı'nın yanına gelmişlerdir ve tabiî, Şeytan da oradadır. Tanrı gene Eyub'u sorar. O da: "İnsan, canı için nesi varsa verir!" der ve Eyub'un sağlığını da elinden almasını, o zaman onun kendisine lanet edeceğini söyler. Tanrı bunu da yapar. Eyub tepeden tırnağa yaralar çıkarır, karısı (Âdem'e olduğu gibi Eyub'a da kötü işi kadın tavsiye etmektedir) Tanrı'ya lanet etmesini söyler, ama Eyub bunu yapmaz. Eyub kül içine oturmuş, bir çömlek kırığıyla yaralarını kaşımaktadır. Yanına üç eski dostu gelir ve onunla konuşurlar. Yalnız o zamana kadar alın yazısına katlanan Eyub'u arkadaşlarının sözleri neredeyse Tanrı'ya isyan ettirecektir. Sonunda Tanrı Eyub'a yeniden zenginliklerini verir, yeniden yedi oğlu ile üç kızı olur ve yüz kırk yıl daha yaşar. Eyub'u kızdıran dostlarına Tanrı, bu günahlarını bağışlatmak için yedi boğa ve yedi koç alarak bunları kurban edip yakmalarını emrettiğine göre, onlarla da doğrudan doğruya konuşmaktadır. Şimdi Eyub'un Tanrı ile konuşmalarından birkaç parçayı alalım:

Sesini bulutlara yükseltebilir misin ki,
Su bolluğu seni kaplasın?
Şimşekleri çıkarabilir misin ki, varsınlar da
Sana: İşte buradayız, desinler?
Kim yüreğe hikmet koydu?

Yahut zihne kim anlayış verdi?
Kim bulutları hikmetle sayabilir?
Ve göklerin tulumlarını kim boşaltabilir?
O zaman ki toprak, döküm gibi sertleşir,
Ve topaklar birbirine yapışır. (Eyub: 38. 34-38.)
.....
İnsan ki, kadından doğmuştur,
Günleri kısadır ve sıkıntıya doyar.
Çiçek gibi çıkar, ve solar:
Gölge gibi kaçar, ve durmaz.
Böyle olana mı, sen, gözlerini açıyorsun da (Tanrım!)
Beni kendinle muhakemeye çekiyorsun?
Kirliden temizi kim çıkarabilir?
Mademki onun günleri tayin olunmuştur,
Aylarının sayısı senin yanındadır.
Ve mademki onun sınırını sen koydun ve öte geçemez;
Ondan göz çevir de,
Gününü bitirinceye kadar rahat etsin, bir gündelikçi gibi. (Eyub: 14, 1-6.)

Ama, Tanrı'nın Eyub'a kaybettirdiği şeyleri yeniden vermesi, ana soruyu çözümlemiş değildir. Zaten ceza ve ödülü yeryüzünde gören o zamanki Yahudilik için Eyub'un ebedî mutluluğa kavuşması ve suçsuz yere ölen evlatlarının da cennetlik olmaları gibi bir sonuç da söz konusu olamazdı.

Eyub, her üç vahiy dininde, Müslümanlık, Hıristiyanlık ve Yahudilikte sabır ve Tanrı'dan gelen her şeye şikâyetsiz katlanma örneği olarak yer almış, adı gündelik konuşmalara bile girmiştir: "Hazreti Eyub sabrı."

Ama Eyub, İlkçağdan bu yana Yahudilerin tâ kendileri değil midir? Yahve Eyub'un inancını denemek için ona, bir insanın dayanamayacağı işkenceleri nasıl reva gördüyse, ona inandığı ve bağlandığı için de Yahudilik akıl almaz zulümlere uğramıştır. Buraya 18. yüzyılda yaşamış olan, Bardiçevli Rabbi Levi Yizhak'ın, Kaddiş'ini (Kutsallama), Eyub'la karşılaştırmak üzere, alıyoruz:

Günaydın sana, dünyanın yüce önderi!
Ben, Bardiçevli Levi Yizhak, Sara'nın oğlu,
Geldim sana, senin kavmin Yisrael'in bir davası için
Ne istersin bu Yisrael'den?
Boyuna: "Yisrael oğullarına buyur!"
Boyuna: "Yisrael oğullarına söyle."
Yarlıgayıcı Baba! Dünyada kaç millet var?
İranlılar, Babiller, Edomlular!
Ruslar – ne der onlar?
Bizim çarımız çardır!
Alamanlar – ne der onlar?
Bizim krallığımız krallıktır!
İngilizler – ne der onlar?
Bizim krallığımız krallıktır!
Ama ben, Bardiçevli Levi Yizhak, Sara'nın oğlu,
Derim: Yitgadal veyitkadaş ş'me Rabba![*]
Ulu adı yücelsin, kutsal olsun!
Ve ben, Bardiçevli Levi Yizhak, Sara'nın oğlu,
Derim: Ayrılmam artık ben, olduğum yerden,
Tâ bir son gelinceye dek,
Tâ sonu gelinceye dek bu sürgünlüğün
Yitgadal veyitkadaş ş'me Rabba.

(*) İbranîce: O'nun adı yücelsin ve kutsal olsun, anlamında.

BABİL'DEN SONRA

Yahuda, İran İmparatorluğu'nun Yarı Egemen Bir İli Olur

Ezra der ki: "Yedi bin üç yüz otuz yedi köle ve cariyelerinden başka, bütün cemaat, toptan, kırk iki bin üç yüz altmış kişi idi; ve onların erkek ve kadın iki yüz ilahicisi vardı. Atları yedi yüz otuz altı; katırları iki yüz kırk beş; develeri dört yüz otuz beş; eşekleri altı bin yedi yüz yirmi idi. Ve Yeruşalim'de olan Rabbin evine geldikleri zaman, atalar evlerinin başlarından bazıları, Tanrı evi için, onu yerine kurmak için, gönüllü takdîmeler verdiler. İş hazinesine, kudretlerine göre, altmış bir bin darik (1 darik 1,25 Türk altını) altın, ve beş bin mina (1 mina 982 grama yakın) gümüş, ve yüz kâhin gömleği verdiler." (Ezra: 2, 64-69.)

İşte Babil tutsaklığından dönüş böyle oldu. Ezra'nın burada verdiği sayılardan şüphe etmek doğru olmaz; artık İsrail'in Mısır'dan çıkışındaki gibi masalsı sayılar ve övünmeler yoktur bu sözlerde.

Fakat bu günümüz için de büyük kalabalık, çölü nasıl geçti, yollarda kaç kişi yorgunluk ve susuzluktan öldü ve bu kervan ne kadar zamanda Yeruşalim'e vardı bilmiyoruz. Bunları göz önüne getirmek için, Babil'le Yeruşalim arasındaki yolun hemen hemen 1300 kilometre olduğunu düşünmemiz yeter. Fakat, yurda dönmenin verdiği güçle her zorluğa katlanan yolcular, günün birinde Yeruşalim'in yıkıntılarını karşılarında gördüler. İsrail oğulları yeniden işe başlamak zorundadırlar. Tarih olayları içinde o kadar önemsiz bir yer alan bu göç, insanlığın geleceğine apayrı bir akış

verdi. Eğer bu dönüş olmasaydı, bizim Tevrat dediğimiz Eski Ahit de olmayacaktı; İsrail oğulları başka halklarla karışarak, tıpkı Hititler, Asurlular, Eski İranlılar ve saymakla tükenmeyecek bütün o eski halklar gibi ortadan kalkacaklardı; tektanrıcı dinlerin doğuşu da çok gecikecek, belki de bambaşka dinler ortaya çıkacaktı.

Yahudiler Yeruşalim'e varır varmaz büyük bir şevkle, Süleyman Tapınağı dediğimiz kutsal tapınaklarını yeniden yapmaya giriştilerse de çok geçmeden işler durdu: "O zaman Şeşbatsar geldi ve Yeruşalim'de olan Tanrı evinin temellerini attı; ve o zamandan şimdiye kadar yapılmaktadır, ve daha bitmemiştir." (Ezra: 5, 16.) Artık bu zavallı halkın elinde Süleyman'ın hazineleri yoktur, üstelik Babil'de geçirdikleri azınlık hayatı onları topraktan ayırmış, zorluklarla boğuşacak güç bırakmamıştı onlarda. İlk coşkunluk çabucak sönüp gitti: Nüfusu çok azalmış olan ülkede tarlalar yozlaşmış, zeytinlikler, bağlar ve bahçeler yok olmuştur; hayat ağır ve zordur. Yanmış evlerin ayakta kalan duvarları içine kurulan kulübelerde yaşamak da alışılır gibi değildir. Nebî Haggay, şöyle der: "Orduların Rabbi şöyle söyleyip diyor: Vakit, Rab evini bina etmek için vakit gelmedi, diye bu kavim söylüyor (...) Bu ev harapken sizler için kaplamalı evlerinizde oturmak vakti mi? (...) Yollarınızı iyi düşünün. Dağa çıkıp ağaç getirin ve evi yapın; ve bundan razı olurum, ve izzet bulurum. Rab diyor: Çok şey beklediniz, ve işte, az oldu." (Haggay: 1, 2-9.)

Kudüs'te yapılan kazılar, Babil dönüşünden sonra kurulan evlerin halini meydana koymuştur: Sefil kulübelerdi bunlar; çanak çömlekleri bile pek azdı.

Kyros (II. Keyhüsrev) ölmüş, yerine geçen II Kambyses'in (II. Kambiz) günlerinde İran, Mısır'ı da zaptederek dünyanın en büyük imparatorluğu haline gelmişti; sınırları İndus ırmağından tâ Libya'ya varıyordu. Ancak ondan sonraki İran imparatoru I. Dareios'un (M. Ö. 486-522) günlerinde – temelinin atılmasından yirmi yıl kadar sonra – Yeruşalim'de tapınağın yapılmasına, bu sefer gerçekten, girişildi. Yahuda ilinin satrapı(*) olan Transeuph-

(*) Satrap: Perslerde il yöneticisi, vali.

rates'in sorması üzerine I. Dareios, tapınağın yeniden yapılması için Kyros'un vermiş olduğu emri tekrarladı. Ezra Kitabı'nda bu satrapla hükümdar arasındaki mektuplaşmalar yazılıdır. Elimizde I. Dareios'un başka halkların tapınaklarına karşı da ne kadar saygı gösterdiğini belirten birçok belge vardır; örneğin Mısır'da, hekim Usahor'un bir anıta yazdığına göre Dareios onu: "Tapınak yazıcılarının sayısını tamamlamak ve yıkılmış olan tapınakları tamir ettirmek için" Mısır'a yollamıştır. Gene I. Dareios, valilerinden Gadata'yı Magnesia'daki (Manisa) Apollo tapınağının bahçıvanlarını başka işlerde kullandığı için azarlamış ve "Fırat'ın öte yakasında yetişen bitkileri Küçük Asya'da yetiştirmek" gibi beğendiği hizmetleri ne olursa olsun, bir daha Apollo tapınağına saygı göstermezse ona "kızgınlığını duyuracağını" yani kısacası, hakkından geleceğini bildirmişti. Şu halde İran imparatorlarının Yahudilere ettikleri iyilikleri – Yahve kültü ile Ahuramazda kültü arasındaki benzerliğe yoranların iddialarının aksine olarak – tıpkı Romalılar gibi, uyruklarının tanrılarına karıştırmamak ve ne olur ne olmaz diye, onlara saygı göstermek isteklerine bağlamak daha doğru olur. Dareios'un buyruğu üzerine M. Ö. 520 yılının Ekim-Kasım'ında tapınağın yapılmasına girişildi ve 12 Mart 515'te yapı tamamlandı.

Şehrin surlarını yapmada pek acele edilmedi; belki de bunun İran'a karşı bir hareket sayılmasından korkuluyordu. Ancak M. Ö. 444 yılında Nehemya, İran İmparatoru I. Artakserkses tarafından Yahuda'ya satrap tayin edilince surların yapılmasına girişildi ve inşaat kısa zamanda tamamlandı. Nehemya bunun iki yüz elli günde olduğunu söyler. İlk bakışta çok kısa gelen bu süreden – duvarların ne kadar derme çatma olduğu kazılar sonunda meydana çıkınca – şüphe etmeye gerek kalmamıştır: Bunların eski Kudüs surlarıyla kıyaslanabilecek halleri yoktur. Yapı işleri sırasında komşu halklar, başta Samerîler olmak üzere, bunu önlemek için sürekli saldırıyorlardı: "Duvar yapanlar ve yük taşıyanlarla yükleyenler, herkes, bir eli ile işte çalışıyor ve öbür eliyle silahını tutuyordu; ve yapıcılar, her biri kılıcı belinde bağlı olarak bina ediyorlardı." (Nehemya: 4, 17-18.)

İsrail, yeniden tapınağını ve kutsal şehrini kurmuştur. Ama o eski kudretli hükümdarlarının günlerinin bir daha dönmeyeceğini tamamiyle anlamışlardır. Artık varlıklarını korumanın tek yolu bu küçük toplumun din birliğine sıkı sıkıya bağlı kalmasıydı ve siyasî zorluklar, felaketler bu bağı bir daha koparmamalıydı. Böylece, hem ana yurttaki, hem de o zamanki dünyanın dört bucağına dağılmış olan bütün Yahudiler için salt dinî bir merkez ve çözülmez bir bağ meydana gelmiştir. Şeriata harfi harfine uymak, şimdi yalnız Yahve'nin gazabından kurtulmak için değil, varlıklarını sürdürmek için de zorunludur. Filistin'deki küçük teokrasinin, din adamları devletinin "Baş Kâhini", gelecek yüzyıllarda artık dünya işleriyle uğraşmayacaktır. Eski Ahit bundan sonraki olaylardan hiç söz etmez. Daha doğrusu, artık İsrail tarihi durmuştur. Bundan sonra Yahudiler, gözleri hep geçmişte olarak yaşayacaklardır. İsrail politikaya sırtını çevirmiştir.

Eski Ahit şöyle der: "Ben, kral Artahşaşta (Artakserkses), Irmağın öte tarafında olan bütün hazinedarlara emrediyorum ki, Gökler Tanrısı'nın yazıcısı, kâhin Ezra, gümüşten yüz talanta (5894 kilo) kadar ve şaraptan yüz bat'a kadar (3700 litre), ve yağdan yüz bat'a kadar, ve tuzdan hesaba yazılmayarak, sizden ne isterse hemen yapılsın, Gökler Tanrısı'nın evi için, Göklerin Tanrısı tarafından her ne emrolunursa yerli yerince yapılsın."

Ezra Kitabı'nın 7. bölümündeki bu sözlerin doğruluğunu, Nil ırmağındaki Elefantine adasında bulunan bir papirüs kanıtlamıştır. Bunda, M. Ö. 419 yılında Kral II. Dareios Pesah bayramının nasıl kutlanacağını bu adadaki Yahudi askerî birliğine emretmektedir; kralın emrini yollayanı da biliyoruz: Mısır'daki İran satrapının yanında, Yahudilerin işlerine bakan memur Hananya.

İran'ın Yeruşalim üzerindeki egemenliği iki yüz yıl kadar sürdü.

Ama İran İmparatorluğu da içinden koflaşmış bir ağaç gibidir. M. Ö. 449'da Hellas'a karşı hem karada, hem de denizde yenilmiş, 448'de yaptığı barışta, Küçük Asya'daki ve Kıbrıs'taki Hellen şehirlerinin özgürlüklerini kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu, İran'ın hangi köşeden yıkılacağını açıklayan bir belirtiydi. Eski

Ahit'te bunların da izi yoktur. Yahudiler köşelerinde, gittikçe daha fazla içlerine kapanarak yaşamaktadırlar. Kazılar, bu sırada Yeruşalim'de el sanatlarının da ne kadar çökmüş olduğunu açıkça gösterir. Yeruşalim yoksul, önemsiz bir şehir, hatta, büyük bir köy halindedir. Ama M. Ö. 4. yüzyılda gene de Yeruşalim'de para basılmaktadır; bu paraların üzerinde "Yehud" kelimesi vardır. Anlaşılan İranlılar, Baş Kâhine para bastırma yetkisi vermişlerdi. Bu paralar Attika drahmilerinin kaba birer kopyasıydı; bir yüzlerinde Zeus'un, öteki yüzlerinde de Athena'nın baykuşunun resmi vardı. Demek Yahudiler, daha sonra, Romalılar zamanında gösterecekleri resim düşmanlığından henüz uzaktılar. Bu paralar bir yandan da, o sırada – İskender'den çok önce – Doğu'da Yunanistan'la ticaretin ne kadar kuvvetli olduğunu açıklar.

Filistin'de Hellen Etkisi

M. Ö. 4. yüzyılda siyasal ağırlık merkezi Batı'ya geçti. Zaten, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, yüz yıl önce Salamis ve Maraton savaşları, İran devinin gerçekte ne kadar zayıf olduğunu göstermişti. Bu sefer, büyük Kyros'a (Keyhüsrev) denk, genç bir komutan, Büyük İskender, babasının da kullandığı yeni bir savaş tekniği ile İranlıları önce, şimdiki Biga yakınlarında, Granikos savaşında, sonra da Dörtyol dolayındaki İssos'ta yenmişti. İskender'in bundan sonraki ilk hedefi Mısır'dı. Karadan ve denizden harekete geçerek oraya doğru ilerledi. Ama kıyıdaki çok müstahkem Tyros'u geride bırakamazdı. Bir ada üzerinde kurulmuş olan bu ünlü şehri yedi ay kuşatmadan sonra, kıyıdan tâ adaya kadar bir yol yaptırarak alabildi. Bu yol, şimdi denizin yüzyıllar boyunca yığdığı kumlarla, adayı bir yarımada haline getirmiştir. Bundan sonra İskender, Filistîlerin şehri Gazze'yi kuşattı. Bu kuşatma ancak iki ay sürdü. Artık Mısır yolu açıktı. Biz burada İskender'in tarihini yazacak değiliz. Sadece Yeruşalim'in yeni efendisinin buralara gelişini anlatmakla yetinelim.

Yahudiler, vaktiyle Deniz Halklarının kıyı boyunca Mısır'a

doğru akışlarını gördükleri gibi, İskender'in başarılarını da görmüşlerdir herhalde. Acaba, Ba'al-Melkart'ın şehrinin, onun ardı sıra, Tevrat'ın boyuna lanet okuduğu Filistîlerin başlarına gelenler onları sevindirebilmiş miydi? Ama bu yeni gelenler de gene "sünnetsizler"di, başka çeşit putlara taparlardı. Eski Ahit'te bunlar üzerine, gene tek kelime bile yoktur. Bu Kitap, İsrail ve Yahuda devletlerinin yıkılışı ve İran himayesinde teokrasinin kuruluşu ile son bulur. Ancak çok daha sonraki Makkabeler isyanını anlatan ve normal olarak Kutsal Kitaba alınmayan "Makkabeler Kitabı"nın başında İskender'den kısaca söz edilmektedir.

Yahudi tarihçisi Flavius Josephus'un (M. S. 37-100) İskender'in Suriye ve Filistin seferini anlatırken dediğine göre İskender Gazze'yi aldıktan sonra, ordusunun asıl kuvvetleriyle Yeruşalim'e gelmiş, halk ve Büyük Kâhin onu büyük bir saygıyla karşılamışlar. İskender, Tapınak'ta bir kurban sunmuş ve halkın vergilerini hafifletmiş. Ama bu hikâye pek güvenilir gibi değildir. İskender, asıl amacı olan Mısır yolunda, Tyros ve Gazze'yi almak için bu kadar zaman kaybettikten sonra böyle önemsiz şehri ziyaretle vakit geçiremezdi. Hatta ülkenin iç taraflarını zaptetmeyi komutanlarından Parmenion'a bırakmış, o da bu işi kolayca tamamlamıştı. Savaşan sadece Samiriye satrapı olmuştu. Bunun cezası olarak da bu şehre Madekonyalılar yerleştirilmişti.

Yeruşalim'le Yahuda ilinin, hiç zorluk çıkarmadan yeni efendilerine boyun eğdiği anlaşılmaktadır. İskender'in de Yahuda teokrasisinin olduğu gibi sürmesine izin verdiğini görüyoruz. Belki de İskender'in Yeruşalim'i ziyareti ve kurban kesmesi masalı, onun bu davranışından doğmadır.

Yeruşalim yeni bir savaş ve yenilgiden kurtulmuştu. Kazılarda bu şehirde Makedonların yapmış oldukları tek bir binaya bile rastlanmamıştır.

İskender Mısır'da bir kurtarıcı olarak karşılandı; orada İskenderiye şehrini kurdu. Bu şehir daha sonra en büyük kültür ve ticaret merkezlerinden biri olacaktır. İskender'in bu sırada çıkardığı bir emirname de çok önemlidir. İskender bu emirnameyle Babillilerin Yahuda ilini istilaları sırasında buraya kaçmış olan bütün Yahudile-

re, İskenderiye hemşerileriyle aynı hakları veriyordu. Bu büyük komutandan sonra gelenler de bunu değiştirmedikleri için İskenderiye, Yahudiliğin en önemli toplanma yerlerinden biri haline geldi.

İskender, Mısır'dan dönüşünde bir kere daha Filistin'den geçti. Sonra doğuya yöneldi ve Gaugamela'da İran ordusunu darmadağın etti. Artık bütün Doğu'yu ele geçirmiştir. İndus nehrine kadar gidecek, ama dönüşünde, Babil'de, 13 Haziran 323'te, otuz üç yaşında ölecektir.

Nebî Habakkuk dedi ki: "Ey sen (Rabbim), kötülüğü görmekten gözleri temiz olan, ve sapıklığa bakmayan! Hainlik edenlere niçin bakıyorsun? Ve kötü adam, kendisinden daha salih olanı yutunca neden susuyorsun? Ve niçin insanları, hâkimleri olmayan deniz balıkları gibi, yerde sürünenler gibi yapıyorsun?" (Habakkuk: 1, 13-14.)

Makedonya Egemenliği Altında

Artık Hellenler Yahudilerin kapı komşusudurlar. Gerçi Yahudiler Hellenleri tanımıyor değillerdi; daha önce de, Firavun II. Psametih ve Babil İmparatoru Nebukadnezar'ın ordusunda Hellen ücretli askerleri vardı. İran imparatorlarının da böyle askerleri bulunduğunu biliyoruz. Hellenlerden Herodotos, Ksenophon, Hekataios ve Ktesias Doğu'yu dolaşmış ve gördüklerini yazmışlardı; ama bu sefer durum başkadır; Hellenleşmiş Makedonlar, onlarla birlikte Hellen askerler, kurulan yeni şehirler ve sömürgelere yerleşenler, Yahudilere üstün durumdadır, bu da Yahudilik için çok tehlikeli bir hal yaratmaktadır. Bu insanların yaşayışları, hayat görüşleri, üstün kültürleri; felaketlerin birleştirdiği ve kurtuluşlarını ancak şeriatlarına sımsıkı bağlı kalmakta gören bu kâhinler devletini en temelinden sarsabilir. Daha şimdiden Yahudi gençleri, yanıbaşlarında gördükleri spor yarışmalarına katılmaya, özgür düşüncelere kendilerini kaptırmaya başlamışlardır. Bu, tıpkı 19. yüzyılda, modern dünya ile temasa geçen eski kültürlerin durumuna benzer. Hellas o zamana kadar görülmedik bir düzeye

yükselmiştir. Modern bir dünyadır bu. Ama acaba kâhinler zamanın değişmekte olduğunu fark etmişler midir, yoksa sadece, içlerinden lanetler mırıldanarak gözlerini mi yummuşlardır? Bilemeyiz, ama olayların akışına kim karşı durabilmiştir ki onlar durabileceklerdi? Herhalde, Kutsal Tapınağın azıcık ötesinde Yahudi gençlerinin, Hellen modası disk atma yarışlarına, koşulara girişmiştiklerini görmek kâhinler için pek de hoşa gidecek bir şey olmamıştır. Hellen kültürü, önce böyle, spor yarışmaları yoluyla gençlik arasında taraftarlar bulmuştu; ama küçük kâhinler devleti bu değişmelere aldırış etmeden kendi yolunda yürümeye çalışıyordu. Geçmişe, geleneklere kaskatı bağlı, olduğu gibi kalmaktaydı.

"(İskender) öleceğini anlayınca, çocukluğunda birlikte yetiştirilmiş olduğu prensleri yanına çağırdı ve daha sağken onları memleketin başına geçirdi. Bundan sonra İskender öldü, on iki yıl hükümdarlık etmişti. Bunlar (prensler) arasında büyük savaşlar oldu ve bu yüzden bütün dünya ıstırap çekti." (I. Makkabeler: 6-10.)

Bu "Generaller Savaşları"nı tarihlerde okumuşuzdur. Büyük İskender'in generalleri, gözlerini bile kırpmadan, komutan ve kralları olan o büyük adamın bütün soyunu, üvey kardeşi Philipp Arrhidaios'u, anası Olympias'ı, dul karısı ve İran İmparatorunun kızı Roksane'yi ve İskender'in ölümünden sonra ondan doğan oğlunu ortadan kaldırdılar. Aralarındaki kavgalar koca imparatorluğun parçalanmasıyla sonuçlandı. Kurulan yeni devletler şunlardı:

Hellas'ın kuzeyinde, başşehri Pella olan Makedonya devleti.

Trakya'dan başlayarak Küçük Asya, Suriye ve İran'ı içine alarak, tâ Hindistan'a kadar uzanan Seleukuslar devleti. Bu ikinci ve en büyük devletin başşehri Antiokhia (Antakya) idi. Bu devletin bütün hükümdarları bu şehrin adını taşımışlardır: Antiokhos.

Üçüncü devlet, başşehri Aleksandria (İskenderiye) olan ve Libya'dan itibaren, Mısır'ı ve Filistin'i içine alan Ptolemeler (Batlamyus) devletiydi. Bu devleti sonuna kadar tek bir sülale idare etti. Sonuncu hükümdarı, Antonius ve Caesar'ı baştan çıkaran, ama sonunda kendini öldürmek zorunda kalan, ünlü Kleopatra oldu. İlk hükümdarı da I. Ptolemaios'tur.

I. Ptolemaios generalken, M. Ö. 320'de, Yeruşalim'e girmişti. O ve oğlu II. Ptolemaîos Philadelphus, başşehirleri Aleksandria'yı (İskenderiye) Hellen kültür ve biliminin merkezi haline getirdiler. Bu şehrin ünü o zamanki dünyaya yayıldı ve Yahuda'dan göçenleri de kendine çekti. Buradaki Yahudiler, Yunan dilini, doğal olarak oldukça fakir kalmış olan, Aramî dilinden üstün buldular. Şunu da söyleyelim ki artık İbranîce konuşulmaz olmuş, yerini karma bir dil olan Aramîce almıştı. Yunan dilini filozoflar ve şairler büyük bir zenginlik ve güzelliğe eriştirmişlerdi ve bu dil, bütün Akdeniz çevresinde bilim ve ticaret için ortak dil haline gelmişti. Aleksandria'ya yerleşen on binlerce yurtsuz Yahudi de bu dili konuşmaya başlamıştı. Öyle ki, yeni yetişen kuşak artık ne İbranîceyi, ne de Aramîceyi anlayabiliyordu. Sinagoglarda ibadetin en önemli bölümü olan, Tevrat'ın okunuşu da bunlar için yabancı bir dilde söylenen sözlerden ibaret kalıyordu. Bu nedenle Mısır'daki Yahudi cemaati "Thora"nın Yunancaya çevrilmesine karar verdi. Efsaneye göre, II. Ptolemaios dünyanın en güzel kitaplarını kitaplığında toplamak istemiş. Kitaplık memuru bir gün kendisine, dünyanın en güzel kitapları olan 995 cildin toplanmış olduğunu, ama, en yüce eser olan, Musa'nın beş kitabının bunlar arasında bulunmadığını bildirmiş. Bunun üzerine Ptolemaios Philadelphus (M. Ö. 285-246) Yeruşalim'deki Baş Kâhine bir mektup yazarak bu kitapların bir kopyasını istemiş; aynı zamanda, bu kitapları Yunancaya çevirebilecek adamlar da yollamasını rica etmiş. Baş Kâhin de Tevrat nüshalarıyla birlikte 72 bilgin göndermiş. Bunlar Aleksandria'da büyük bir saygı ile karşılanmışlar, kral bu adamların bilgeliklerine hayran olmuş. Törenlerden sonra bunlara, her biri için ayrı hücreler tahsis edilmiş. 72 bilgin, birbirlerinden habersiz, Tevrat'ı, aralarında hiçbir benzerlik bulunmayan İbranîceden Yunancaya çevirmişler. Sonunda, çevirilerin yetmiş ikisi de harfi harfine birbirinin aynı çıkmış! İşte bunun için, Tevrat'ın ilk Yunanca çevirisine "Septuaginta" yani (yetmiş) denir. Bu Yunanca çeviri uzun zaman Mısır sinagoglarında İbranîcesinin yanında yer almıştır. Hıristiyan Kilise Babaları (M. S. 7. yüzyıla kadarki dönemde bilgin ve evliya sayılan Hıristiyan din

ulları) bu çevirinin de Tanrı'nın vahyi ile meydana geldiğini kabul etmişlerdi. Gerçekten de, değil yetmiş iki, iki kişinin yaptığı çevirilerin kelimesi kelimesine birbirini tutması – eğer olabilse – ancak bir mucizeyle olur!

Bu çeviri ile Tevrat bir hamlede, yalnız bir halk için değil, başka, üstelik çok yaygın bir dille konuşanların hepsi için anlaşılır bir hale gelmişti. Artık Yahudilerin dinî Musevilik, sadece bu halkın tekelinde kalmayacak, yeni yeni mensuplar kazanacaktır.

Yahuda'nın Ptolomeler devletine bağlı oluşu yüz yıldan fazla sürdü. Ama kuzeydeki Seleukuslar devleti güneye sarkmak istedi. V. Ptolomaios, M. Ö. 195'te Şeria ırmağının kaynağına yakın bir yerde yenildi; "Büyük" lakabını alan II. Antiokhos Filistin'i ele geçirdi, böylece Yahuda da bir kere daha efendi değiştirmiş oldu.

Yavaş yavaş, kâhinler devleti sönüyor, yabancılar her şeye hâkim oluyorlardı. İskender istilasından beri sızan yabancı düşünceler ve gelenekler ön plana geçmekteydi. Makkabeler Kitabı der ki: "Asil Antiokhos idareyi ele alınca, Onias'ın kardeşi Jason baş kâhin olmak istedi ve bunun için krala üç yüz altmış talent vaat etti. Bundan başka da eğer bir oyun yeri (stadyum) kurmasına ve Yeruşalim'de oturan Antiokhialıları hemşehriliğe almasına izin verirse yüz elli talent daha vereceğini söyledi. Kral buna izin verince ve Jason baş kâhin olunca çok geçmeden halkını puta tapanların âdetlerine alıştırdı. Tam da hisarın altına bir oyun evi yaptı ve en güçlü delikanlıların orada idman yapmalarını emretti. Tanrısız Jason'un yüzünden Yunanlılık üstün geldi, öyle ki artık kâhinler tapınakta kurban sunmaya aldırış etmez oldular, onun yerine oyun yerine koşarlar ve nasıl disk atıldığına ve başka oyunlar oynandığına bakarlardı" (II. Makkabeler: 4, 7-13.)

Burada dindar Yahudileri disk atma ve koşu gibi sporların neden bu kadar kızdırdığını açıklamak gerektir: Onların içerledikleri, oyunların kendisi değil, Hellen âdeti gereğince, spor yapanların anadan doğma soyunmalarıydı. Sadece bu çıplaklık bile, ahlak konusunda o kadar tutucu olan Yahudileri çileden çıkarmaya yeterdi. Bildiğimiz gibi, Yahudi Şeriatı bu bakımdan çok sertti. Ama iş bu kadarla da kalmıyordu. O zamana kadar bir çeşit seçkinlik,

Tanrı'nın özel kulları olma alameti olarak saydıkları sünnetlilik de, böylece herkesin gözü önüne çıkınca, âdeta bir kusur, alayları üzerine çeken bir utanç konusu olup çıkmıştı. Yahudi gençleri bu "kusur"larını saklamak için cerrahlara başvuruyor, hatta bazı "imansız"lar artık oğullarını sünnet bile ettirmiyorlardı: "Artık sünneti bile bırakmışlardı" diye yakınır Makkabeler Kitabı. (I. Mak: 1, 16.) Yeruşalim'de kendi içlerine kapanmış oturan dindar aileler elbette bu yeni ahlaksızlıklardan uzak kalmaktaydılar. İsrail oğulları, çıplaklık isteyen İştar kültüyle başa çıkmışlardı, ama Zeus ve Apollon için yapılan spor şenlikleri ile açıktan açığa savaşacak güçleri yoktu; onlara düşen, şeriata gittikçe daha sıkı bağlanmak, ama bunu açığa vurmamak ve sabretmekti; yoksa karşılaşacakları tepki korkunç olurdu. Fakat, ülkenin yeni efendileri, Seleukuslar bu sabrı taşırdılar:

Epiphanes lakabını taşıyan Kral II. Antiokhos M. Ö. 168'de Yeruşalim Tapınağı'nı yağma etti ve kutsallığını bozdu. Zaten onun sayısız başka kutsal yerleri de soyduğunu biliyoruz. Tapınağın hazinesi Antiokhos Epiphanes'in gözünü doyurmadı, baş vergi memurunu, silahlı bir kıta ile Yeruşalim'e gönderdi: "Şehri yağma etti ve evleri yaktı, duvarları yıktı, kadın, çocuk ve davarları sürüp götürdü." (I. Mak: 1, 33, 34; II. Mak: 5-24.) İsrail'in baştan başa felaketlerle dolu tarihinde hiçbir fatih, ne Asurlular, ne Babilliler onlara, şimdi Antiokhos'un yaptığını yapmamıştı: Bu kral, İsrail'in dinini yok etmek istiyordu: "Antiokhos Yeruşalim'e ve bütün öteki Yahudi şehirlerine fermanlar yolladı, bunlarda, onların (Yahudilerin) putperestlerin ibadetini almalarını emrediyordu." (I. Mak: 1, 46.)

Yeruşalim Tapınağı, Zeus Olympos'a tahsis edildi; Yahudilerin kurban kesmeleri, Şabbat'ı tutmaları, sünnet olmaları, ölüm cezasıyla yasaklandı. Kutsal kitapları yok edildi. Tarihte ilk defa olarak bir din yasak ediliyor ve mensupları baskıya uğratılıyordu.

İsrail, en kutsal hakkına el uzatılan bir ulusun nasıl davranacağını, gene tarihte ilk defa olarak, gösterdi. Gerçi onların arasında da kendi canını kurtarmayı ön planda gören zayıf karakterliler yok değildi, ama birçokları "...Kendilerini kirletmektense ölmeyi

yeğ buldular." (I. Mak: 1, 66.) Bir ihtiyar, ihtilale bayraktarlık etti: Yeruşalim'den 30 kilometre kadar uzakta, şimdi El-Medie o zamanlar Modin denen kasabacıkta, Kâhin Mattathias, beş oğluyla birlikte yaşamaktaydı. Antiokhos'un adamları, bura halkını da dinlerinden çıkarmak için gelince, Mattathias onlara boyun eğmedi, oğullarıyla birlikte, yeni kurulan putperest sunağına koştu. Antiokhos'un adamlarıyla onlara uyan Yahudiler öldürüldü ve sunak yıkıldı. Artık bir ölüm dirim savaşı başlamıştı. Tarih buna Makkabeler Savaşı adını verir.

Mattathias'la oğulları dağa çıktılar ve mağaralarda saklandılar. Çok geçmeden onlara, kalabalık bir fedailer grubu katıldı, amansız bir gerilla savaşına giriştiler. Kısa bir süre sonra ihtiyar baba öldü. Makkabe, yani "Çekiç" lakabını alan oğlu Yahuda isyanın başına geçti. Bu güçsüz grup, koca Seleukus ordusunu yendi. Antakya'dan kuvvetler geldiği halde, M. Ö. 164'te Yahuda Makkabeus, Yeruşalim'i kurtardı, Tapınağı eski haline getirdi. Sunak yeniden kuruldu ve kurban kesilmesi başladı. Ama savaş sona ermiş değildi: Epiphanes'in oğlu Antiokhos V. Eupator büyük bir kuvvetle, isyanı bastırmak için geldi. Ordusunda filler de vardı. Bunlar ve kuvvetli süvari kıtalarının karşısında Yahuda'nın derme çatma kuvveti, ne kadar yiğit olurlarsa olsunlar, duramazdı. Nitekim savaşı kaybettiler. Ama bir iç mesele yüzünden Eupator, Makkabelerle barış yapmak zorunda kaldı. Babasının emirlerini kaldırdı; Yeruşalim'deki Yahudi cemaatinin din bakımından imtiyazları yeniden tanındı (M. Ö. 157). Yahudilerin isyanı başarıyla sonuçlanmıştı. İş bununla da kalmadı, Yahuda'dan sonra başa geçen kardeşi Simon, bağımsızlık için de savaştı, sonunda, M. Ö. 142'de Yahudiler bu amaçlarına da ulaştılar. Simon'un düşmanları tarafından öldürülmüş olduğunu gene Makkabeler Kitabı'ndan öğreniyoruz. Onun yerine yeğeni Yohannes Hyrkanos geçti ve onun gibi "Baş Kâhin ve Yahudi cemaatinin başı" unvanını aldı. Bu adamın adını taşıyan paralar bulunmuştur. Bundan sonra, yeni Yahuda devletinin tarihi sonsuz bir savaşlar zinciridir. Ama Seleukuslar her zaman zayıf bir düşman olarak kalmışlardı. Nihayet Romalılar, Hannibal'in yenilmesiyle Akdeniz'in tek efendileri

olunca, bu devletin ölüm saati de çaldı; Roma generali Pompeius, Seleukuslar devleti topraklarını geçtikten sonra Filistin'e girdi ve üç aylık bir kuşatmadan sonra Yeruşalim'i aldı (M. S. 63). Artık bağımsız bir Yahuda devleti yoktu, burası bir Roma eyaletiydi. Ama Yahudilik, tarihinin beşiği olan kutsal şehrinden uzakta geçireceği iki bin yıllık yurtsuzluk devresine girmeden, bir kere daha kaderiyle boğuşmaya kalkacak, bir kere daha, "makûs talihini" yenmeye çalışacaktır.

Titus, Yeruşalim'i Yıkar

İsa'nın doğumuna yakın yıllarda Filistin'i gezen biri kendini İyonya ya da Hellas'ta sanabilirdi. Şehirler, Atina örnek alınarak şekillendirilmişti: Zeus ve Artemis için yapılan tapınaklar, tiyatrolar, etrafı revaklı forumlar, stadyumlar, gymnasionlar ve hamamlar tıpkı Hellas'ta ve İyonya'da olanlar gibidir. Halkın kılık kıyafeti de böyledir; hatta sofu Yahudiler bile artık bu modaya uymuşlardır. Yemek oturarak değil, Yunanlılarda olduğu gibi, bir yatağa uzanarak yenmektedir. İskenderiye'deki Yahudi cemaati zaten çoktan bu duruma gelmiştir. Hellen etkisinden uzak kalanlar ancak, Babil'den ana yurda dönmeyen ve orada yerleşenlerdir.

Filistin bir Roma eyaletidir ve başında bir vali vardır. Ama Roma buraya bir de kral tayin etmiştir. Bu gölge kral kendisini efendilerine sevdirmek için halkı ezmekte ve bu fakir halkın sırtından hem kendi lüksünü, hem de Roma'ya gönderdiği paraları sağlamaktadır. Bu son, sözde Yahuda kralları Herodes ailesidir. Bunların sonuncusu, Romalıların Yeruşalim'i yıkmasına yardım edecek, o zamana kadar da bu şehir, Romalıların gelenekleri gereğince, kutsal karakterini şöyle böyle muhafaza edecektir. İleride göreceğimiz gibi, Yahudilerin bu uzun ıstırap yıllarında tek bir ümitleri vardır: Mesih'in gelmesi. Bu düşüncenin nasıl doğduğunu da ileride göreceğiz. Burada yalnız şunu kaydedelim: Mesih, kurtarıcı, Davut soyundan gelecek ve İsrail'in eski kudretini geri getire-

cek, yeryüzünde Tanrı'nın devletini kuracaktır. Bu düşünce, dinlerine bağlı kalan Yahudilere ümit ve kuvvet vermektedir. Onlara göre, Tanrı'nın şehrinin, Yeruşalim'in yok olmasına, Rab asla izin vermeyecektir. Bu ümidin ve düşüncenin, sonunda onlara ne kadar pahalıya mal olacağını belki düşünenler vardı, ama halka karşı bunu söylemekten herhalde çekiniyorlardı. Kendi içine kapanmış her toplumda olduğu gibi dünyadan habersiz, sadece geçmişte, geçmişin anılarıyla yaşayan insanlar halka en çok etki yapanlardı; bunların partisine "Zelot"lar, yani "Gayretliler" adı verilir. Bunlar, yabancı egemenliğine tahammül edemiyorlar ve güçsüzlüklerini onlara, Tanrı'nın seçkin kulları olma gururu ve yabancılara karşı duydukları küçümseme unutturuyordu. Bir ihtilal hazırlanmaktaydı. Zelot'lardan her biri, koynunda bir hançer saklamaktaydı. Bunların taşkınlıkları ülkeyi huzursuzluk içinde bırakıyordu. Öte yandan Romalıların keyfî davranışları, bu âsilere gittikçe daha çok taraftar kazandırmaktaydı. Prokurator (Vali) Florus, Tapınağın hazinesinden 17 talent isteyince bu huzursuzluk açık isyan haline geldi (Mayıs, M. S. 66.) Roma işgal kuvvetleri baskına uğratıldı, Yeruşalim âsilerin eline geçti. Bunun üzerine imparatorun hemen, tapınakta kurban sunmayı yasak edişi, ölüm dirim savaşının başlangıcı oldu. Ufacık Yeruşalim, dev Roma'ya kafa tutuyordu.

Bütün ülkede bu haber yayıldı; her tarafta isyan patlak verdi; Florus bu isyanlar karşısında güçsüz kalmıştı. Suriye valisi C. Cestios Gallus bir lejyon ve kalabalık yardımcı kuvvetlerle imdada koştuysa da kanlı kayıplar vererek çekilmek zorunda kaldı. Artık Filistin'e âsiler hâkimdi; ama Roma'nın işi böyle bırakmayacağını âsiler de biliyorlardı. Acele, şehirlerin surlarını tamire giriştiler. Joseph adında birini başkomutan seçtiler. Sonradan, tarih yazıcı olarak ün kazanan Flavius Josephus işte bu adamdır.

Roma'da da imparator Neron, Britannia'nın zaptında parlak bir ad kazanmış olan komutan Titus Flavius Vespasianus'u, Filistin'e karşı girişilecek savaşa başkomutan seçti. Vespasianus, oğlu Titus'la birlikte üç lejyon ve kalabalık yardımcı kuvvetlerle, Galilea'nın kuzeyinden hücuma geçti. Taberiye gölünün etrafındaki

kasabaların halkı kılıçtan geçirildi. Ekim 67'ye kadar bütün Galilea bir baştan bir başa ele geçirildi. Esirler arasında Yahudilerin komutanı Joseph de vardı. 6000 Yahudi esir kanal açmak için Korent'e gönderildi.

Ertesi ilkbaharda, Yahuda'nın yeniden ele geçirilmesi hareketine devam edildi. Tam savaş sırasında Roma'dan gelen bir haber, bu hareketi bir zaman için durdurdu: Neron kendini öldürmüştü. Vespasianus işin ne renk alacağını bekledi. Neron'dan sonra, önemsiz üç İmparator geldi ve hem tahtlarını, hem de canlarını yitirdi. Sonunda bütün Doğu lejyonları Vespasianus'u imparator yapmak için birlik oldu. Vespasianus da, Yahudilerle savaş işini oğlu Titus'a bırakarak, çarçabuk Roma'ya gitti.

İlkbaharın ilk dolunayından az önce Titus, Yeruşalim surları önüne gelmişti. Her yandan, o zamana kadar Yahuda'nın görmemiş olduğu bir asker kalabalığı bu bahtsız şehre doğru akıyordu. Üç lejyon, yanlarında kalabalık süvari, istihkâm ve başka birlikler olduğu halde kuşatmayı tamamladı. Bunlar hemen hemen 80.000 kişiydi.

Kutsal şehir tıklım tıklım doluydu: Pesah bayramını kutlamak için uzaktan yakından binlerce hacı gelmişti. Zelot'larla ılımlılar arasında tam da törenler sırasında kavga çıktı ve birçok insan öldü. Bu arada Romalılar şehrin yanında ordugâhlarını kurmuşlardı. Teslim olmaları için yapılan teklifi Yahudiler alayla karşıladılar. Titus da buna hücum emriyle karşılık verdi. O zamanın topları diyebileceğimiz ok ve taş mancınıkları atışa girişti. Bu mancınıklardan her biri elli kilo kadar ağırlıkta taşları 185 metre uzağa atabiliyordu. İstihkâm askerleri surların en tehlikede olan kuzey kesimine hücum etti. Şehrin güney, doğu ve batı yönlerini koruyan surların önü dik yamaçlardı. Buna karşılık kuzey yönü de üç kat surla korunmuştu. Koçbaşları ve duvar deliciler harekete geçirildi ve temellerin tahribine başlandı. Şehre, ardı arkası kesilmeden taş yağmaya, gece gündüz, duvar delicilerin boğuk gümbürtüsü duyulmaya başlayınca, şehirdeki kardeş kavgası da sona erdi. Taraflar, aralarında barıştılar. Ilımlıların başkanı Simon bar Giora kuzey, Zelot'ların başkanı Gişalalı Yuhannes de Tapınak ve "An-

tonia" kesimlerini savunanlara komuta ediyordu. Mayısın başında savaş makineleri kuzey surunda büyük bir gedik açmıştı. Beş gün sonra Romalılar, ikinci kat surdan da içeri girdiler. Savunanların yiğitçe hücumu onları püskürttü ve sur gene Yahudilerin eline geçti. Romalıların burasını yeniden kazanabilmeleri günlerce savaşa mal oldu. Sonunda şehrin kuzey kesimini gene Romalılar aldı.

Bu durumda Yahudilerin artık teslim olacaklarını uman Titus, hücumu durdurdu. Şehirdekilerin gözünün önünde yapılacak bir geçit resmi onların, herhalde, akıllarını başlarına getirecekti. Romalılar savaş kıyafetlerini çıkardılar, tören üniformalarını temizlediler. Yayalar zırhlarını, kolçaklarını, dizliklerini kuşandılar, tulgalarını giydiler. Süvariler atlarına süslü eyer örtülerini örttüler; sonra keskin boru sesleri eşliğiyle, Titus'un on bin savaşçısı geçit resmine başladı. Yeruşalim'dekilerin gözleri önünde ücretlerini ve bol bol kumanyalarını aldılar. Dört gün sabahtan akşama kadar, zaferlere alışmış olan bu Roma askerlerinin adımları gürledi durdu, ama boşuna! Surların üzerine, Tapınağın kuzey tarafına, bütün damların üstüne yığılan Yahudiler bütün bunları acı alaylarla karşılıyordu.

Titus onları bu tutumlarından vazgeçirmek için bir girişimde daha bulundu. Yahudilerin Galilea'daki başkomutanları Joseph'i surların dibine yolladı. Joseph içerdekilere şöyle bağırmıştı: "Ey katı yürekli insanlar, silahlarınızı bırakın! Ülkemiz uçuruma gidiyor, acıyın ona! Bakın çevrenize de feda etmek istediğinizin ne kadar güzel olduğunu görün! Ne şehirdir bu! Ne Tapınaktır bu! Sayısız halkların ne armağanları var burada! Kim bunları ateşe vermeyi göze alabilir? Bütün bunların yok olmasını isteyecek kimse var mıdır aranızda? Bundan daha çok korunmaya değer bir şey var mıdır? Katı yaratıklar, taştan da duygusuz insanlar!" Joseph yalvardı, yakardı, atalarından, İsrail'in ödevinden, nelerden söz etmedi. Ama hepsi boştu, onu dinleyen yoktu.

Artık savaş yeniden başlamıştır. Romalılar ikinci surla Antonia burcuna saldırıyorlardı, ama onlar Kutsal Tapınağa böyle yaklaştıkça Yahudilerin direnmesi de artıyordu. Geceleyin gizlice, du-

varlar üzerinden, lağımlardan, gizli yollardan dışarı sızabilenler, şehre birazcık yiyecek getirmeye çalışıyorlardı. Titus bunu önlemek için, her yakalanan ya da kendilerine sığınan Yahudinin çarmıha gerilmesini emretti. Günde beş yüz kişi bu korkunç işkenceyle öldürülüyordu. Bir yandan kuşatma ve savaş için, bir yandan da çarmıhların kurulması için boyuna ağaçlar kesiliyordu. Sonunda ne meyve ağacı, ne de zeytinlik kaldı. Bir zamanlar baştan başa zeytinlik olan Zeytun dağı, çırılçıplak bir tepeydi artık. Bütün yeşilliklerinden yoksun kalan bu bahtsız toprakların üzerinde dayanılmaz bir koku vardı: Çarmıha gerilenlerle, şehirde ölüp duvarlardan aşağı atılanların çürüme kokusu. Çarmıh korkusunu bile gölgede bırakan açlık, birçoklarını gene de dışarı kaçmaya zorluyordu, ama Roma askerleri, ellerine geçenlerin hemen karınlarını yarıyor ve değerli taş ya da altın yutmuş olup olmadıklarını araştırıyorlardı. Titus bunu öğrenince o kadar kızdı ki, bütün bir yardımcı asker kıtasını öldürttü. Nihayet çepeçevre şehrin etrafını bir tabya ile çevirtti. Artık şehir halkı için açlıktan ölmekten başka beklenecek şey kalmamıştı. Ama Zelot'lar hâlâ Tanrı'nın mucizesini bekliyor ve teslim olmuyorlardı. Bir ölüye dokunanı bile mundar sayan İsrail oğullarının bu bahtsız torunlarından, ölülerin etini yiyenler bile oldu. Şehirde sanki canlı ölüler gezinmekteydi, kimsede ayakta duracak derman yoktu. Bu sırada duvar deliciler ve koçbaşları gece gündüz işliyordu. Titus bu kâbusa son vermek istiyordu artık. Sonunda Romalılar Antonia burcunu da ele geçirdiler ve temeline kadar yıktılar. Yahudilerin elinde sadece Tapınağın bulunduğu en yüksek kısım kalmıştı. Titus, buraya taş yağdırıyordu, fakat Tapınağa dokunulmamasını emretmişti. Sonunda Romalılar buraya da girdiler. Boğazlaşma çok kanlı ve korkunç oldu. Titus, Tapınağın tahtadan kapılarının tutuşturulmasını emretmişti; ama bunlar yanınca, yangının söndürülmesi emrini dinleyen olmadı. Askerler içerideki altınları görünce yağmalamaya giriştiler. Titus'un gayretleri boşa çıktı ve Tapınak tamamiyle yandı. Sadece Kral Herodes'in sarayına sığınan son Zelot'lar, belki hâlâ bir mucize bekledikleri, belki de düşmanlarından nasıl olsa merhamet beklemedikleri için son ve ümitsiz

savaşlarına devam ediyorlardı. Ama Roma lejyonerleri, kutsal bölgeye savaş alametlerini, Roma kartalını dikmişler ve çabucak yapılan bir sunakta kurban kesmişlerdi. Titus duvar yıkma makinelerini yeniden işletti. Herodes'in sarayı da yıkıldı ve son direnişçiler yıkıntılar altına gömüldü. Artık Kudüs yoktu, Tapınak yoktu. Tacitus'a göre Yahudilerden 600 bin kişi ölmüştü. Flavius Josephus, yalnız şehirde ölüp de Yahudilerin duvarlardan aşağı attıklarının sayısının 115.000 olduğunu yazar. Sağ kalanlar esir olarak Roma'ya götürüldü ve Titus'un zafer alayında, altından yedi kollu şamdan ve gene altından sungu masasıyla birlikte geçirildiler. Titus'un Roma'daki zafer takında hâlâ bunların şeklini görmek mümkündür.

Artık Süleyman'ın gururlu şehri harabeden başka bir şey değildi. Buraya ve şehrin çevresine Roma askerleri yerleşmişlerdi. Halktan geri kalan bir avuç insan da yıkıntılarda barınıyordu. Eskiden tapınak için alınan vergi, şimdi tanrı Jüpiter Capitolinus adına toplanmaktaydı. Roma da bağnaz ve kültür düşmanı saydıkları bu ulusun gücünün tamamiyle kırılmış olmasına sevinmekteydi. Ama birçoklarının sandıkları gibi, Yahuda savaşları ve Yeruşalim'in yıkılmasıyla Yahuda'nın devlet olarak da son bulduğunu düşünmek doğru değildir. Ne Yahudiler, hatta ne de Roma, bunu düşünüyordu. Olaylar bir bakıma da aşırılar ve ılımlılar arasındaki bir iç savaştı ve Roma ılımlılara yardım etmişti. Buradaki aşırılar sosyal yapının aşağı tabakasında bulunan yoksullar ve bağnaz dindarlardı, ılımlılar ise, çağın değiştiğini anlayan ve zamana uymanın zorunluluğunu gören gerçekçi kimselerdi. Bu ikinci grup: soylular, kâhinler, bilgin hahamlar ve şehrin varlıklı kişileriydi. Bu, doğuştan ya da varlık yahut bilgi ile seçkinleşmiş insanlar, Roma İmparatorluğu'nun gölgesi altındaki ulusların özgürlük savaşlarının mutlaka acı bir sonuca ulaşacağını ve böyle davrananların yok olacaklarını pekâlâ biliyorlardı. Zaten Roma boyunduruğu da, iddia edildiği gibi pek ağır değildi. Yahudiliğin yok olmasındansa bazı tavizlere razı olmak yeğdi. Yeruşalim'in kuşatılmasında, Titus'un ordusunda bu soylu Yahudilerden de bulunduğunu biliyoruz. Hatta Titus'un kurmay başkanı Tiberius Aleksan-

der da Yahudi idi, ama o kadar Romalılaşmıştı ki, dininden bile çıkmıştı; Yahudi olduğunun söylenmesine bile tahammül edemiyordu.

Artık Yeruşalim'in tapınağı ortadan kalkmış olduğu için, Yahudi ibadetinde kendiliğinden büyük bir değişme oldu: Şeriata göre, yalnız Yeruşalim tapınağında kurban sunulabilirdi, bunu da ruhanî sınıfı meydana getiren kâhinler ve tapınak hizmetlileri yaparlardı. Tapınak ortadan kalkınca sadece Kutsal Kitabın okunması ve dua kaldı. Bunun yeri de sinagoglar, yani havralardı. Zaten Kudüs dışındaki Yahudiler, Akdeniz çevresinde böyle birçok "Öğrenim Evleri" kurmuşlardı. Burada, bizim softa deyimini kullandığımız insanlara benzeyen, her şeyi Kutsal Kitabın emirlerine uydurmaya çalışan hahamlar bulunmaktaydı. Bunlara "farizî"ler (Aramî dilinde "ayrılar" anlamında) adı veriliyordu. Sonradan bu deyim "ikiyüzlü" anlamında kullanılmıştır. Yahudi dininin, Yahudi düşüncesinin ve Yahudi sofuluğunun tek temsilcileri olarak işte yalnız bunlar kaldı.

Romalılar, Yeruşalim'deki Yahudi toplumunu, eskisi gibi, tanımakta devam ediyorlardı ve bunların dinî geleneklerine, her dine karşı olduğu gibi, büyük bir hoşgörü gösteriyorlardı. Artık tapınak olmadığı için, Yahudiler sadece dua ediyorlar – eskiden dua edilmezdi; dua ancak son yüzyıllarda Yahudiliğe, İranlılar ve başka halklarla temasları sonunda girmişti – Siyon Tepesi'ne, hac ziyareti için çıkıyorlar ve Tapınağın ayakta kalmış olan tek duvarı, Ağlama Duvarı karşısında yas tutuyorlardı.

Ulema Devleti

Artık Yahudilerin önderliğini eline almış olan sınıf için en uygun deyim olarak "ulema" sözünü kullanabiliriz. Bunlar bugünkü anlamda "bilgin"ler değillerdi. Çünkü bütün bilgileri Tevrat ve Talmud içinde kalmaktaydı. Yuhannan ben Sakkai, zamanının en ileri gelen din ulemasındandı. Farizî partisinin önderlerindendi ve Sanhedrin'in üyesi idi. (Yahudilerin önce Yeruşa-

lim'de, sonra Yamnia'da bulunan en yüksek dinî kurulu ve mahkemesinin adı budur. Bunun, hepsi din ulemasından olan 72 üyesi vardı.) Yeruşalim'in kuşatılması sırasında, aşırıların ve sosyal reformcuların elinden kurtularak Romalılara sığınmıştı. Titus ona, kıyıya yakın bir şehir olan Tamnia'da yer verdi. Bu din bilgininin etrafına çabucak büyük bir kalabalık toplandı ve çok geçmeden Yamnia yeni dinî merkez halini aldı. Yuhannan burada, Yeruşalim'de en yüksek mahkeme görevini de taşıyan Sanhedrin'i, bir çeşit fetvahane ve din işlerinde en yüksek merci olarak yeniden ve gene 72 üyeli olarak kurdu. Elbette artık yargılama bütünüyle Roma makamlarına geçmişti. Yuhannan ben Sakkai'nin kurduğu Sanhedrin, tapınağı, baş kâhini, hatta kâhin sınıfı bile kalmamış olan ve Akdeniz'in bütün çevresine dağılmış Yahudilere yeni bir dinî merkez oldu ve onların dinî hayatlarına yepyeni bir şekil verdi. Artık Yahudi dini, en eski devirlerin barbar ayinlerinden, kanlı kurbanlardan arınmıştı. Romalılar bu gelişmeyi yalnız hoş görmekle kalmadılar, Herodes Kral sülalesinin çok geçmeden sönmesi üzerine Sanhedrin'i, Yahudiliğin temsilcisi olarak kabul ettiler. Yahudi din bilginlerinin, en seçkinlerini içinde toplayan bu kurum, hem Yahudiler arasında, hem de onların dışında büyük bir itibar kazandı. Onların herhangi bir mesele üzerindeki yargıları, her yerdeki Yahudilerce, itirazsız kabul edilmekteydi. Sanhedrin'in başkanı, aşağı yukarı "Prens" anlamına gelen "Nasi" unvanını taşırdı, zamanla bu mevki babadan oğula geçer oldu. Yahudi olmayanlar Nasi yerine Patrik demekte ve Yeruşalim Tapınağının yıkılmasından önce baş kâhine gösterilen saygıyı, ona göstermekteydiler. Yuhannan ben Sakkai ve onun çömezleri de Farizîliği pekiştirdiler. Yahuda devleti ortadan kalkma tehlikesini işte bu, şeriata sıkı sıkı bağlanma taraflısı ulema sayesinde bir zaman için atlatabildi. Ama bu sakin ve kimsenin engellemediği gelişme çok uzun sürmedi, daha M.S. 2. yüzyılda çok ağır sarsıntılar geçirdi. Zelot partisiyle ihtilalcilerin yenilgisi ve Yeruşalim'in zaptı sırasında kurtulan veya İskenderiye ya da Mezopotamya'daki kudretli Yahudi cemaatlerine sığınan aşırılar vardı. Bazıları da Kuzey Afrika'ya ve Kıbrıs'a kaçmış-

lar, oralardaki Yahudi cemaatleri arasında izlerini kaybettirmişlerdi. Ama aşırı düşüncelerinden hiçbir şey kaybetmiş değillerdi. Buralarda da ihtilalci fikirlerini yaymaya devam etmişlerdi; hatta Yeruşalim'in ve Tapınağın elden gitmesi onların Roma'ya olan düşmanlığını daha da körüklemişti. Tapınaksız ve kurbansız bir dini de asla kabul edemiyorlardı. Roma'da çetin imparatorlar hüküm sürdüğü sürece, İmparator Vespasianus, Titus ve onun çok sert tabiatlı kardeşi Domitianus'un günlerinde, Yahudiler arasında hiçbir kıpırdama olamadı. Ama yumuşak huylu Nerva'nın kısa süren imparatorluğu sırasında, ihtilalcilerin az da olsa örgütlenmiş oldukları anlaşılmaktadır. Ondan sonra imparator olan, İspanyalı Trajan (Traianus) doğuda Parthlarla savaşmakla uğraşırken bütün Diaspora'da (Yahudilerin çeşitli yerlerde, özellikle İskenderiye ve Babil'de meydana getirdikleri topluluklar) birden ayaklanma oldu, ana yurtta, özellikle köylüler de buna katıldı. Yukarıda adı geçen Yahudi tarihçi, Josephus Flavius (bu ikinci adı, kendisini affetmiş olan Vespasianus'a karşı minnetini göstermek için almıştı. Vespasianus'un bir adı da Flavius'tur) Kudüs'ün yıkılışını bütün ayrıntılarıyla anlatır, ama bu son felaket üzerine elimizde, o zamanın Roma ve Yunan yazarlarının kısa notlarından başka bir kaynak yoktur. Bunlara göre Kıbrıs ve Kyrene'de Yunanlı halka, Romalı memurlara ve tüccarlara hücum edilmiş, birçok insan öldürülmüştür. Aynı şeyler İskenderiye dolaylarında da gerçekleştirilmiştir. Ama en kötüsü Mezopotamya'da olmuştu: Roma lejyonları, Parthlara karşı savaşırken, Yahudiler de, onlara arkadan saldırmışlardı. Bunun, Roma'nın gücünü kırmak için, yapılan planlı bir hareket olduğu anlaşılmaktadır. Ama, Roma şimdi gücünün en yüksek noktasındadır. Trajan, Moritanyalı süvari kıtaları komutanı Lucius Quinetus'a, Mezopotamya'daki isyanı bastırmasını emreder. Bu emir çok kanlı bir şekilde yerine getirildikten sonra da bu adamı, âsi köylüleri yola getirmesi için Yahuda'ya vali yapar. Zelot'ların Kuzey Afrika'da, Kıbrıs'ta ve Mısır'da yaptıklarının acısı da gene çok kanlı bir şekilde çıkarılır. Bundan sonra gene bir durgunluk devrinin geçtiğini görüyoruz. Ama, on iki yıl kadar sonra Hadrian

(Adrianus) Roma vilayetlerini gezerken, Yeruşalim'in yıkıntılarını görünce, burasını imar etmek istemişti. Burada artık Aelia Capitolina adını alacak yepyeni bir şehir kurulacaktı. Eski Süleyman Tapınağı'nın bulunduğu yere de Jupiter Capitolinus adına bir tapınak yapılacaktı. Yeruşalim'in bu en kutsal yerinin böyle bir putperest tapınağı için kullanılışına Yahudiler, elbette asla katlanamazlardı. Üstelik daha önce de Domitianus'un, hadım etmeyi yasaklayan emri yanlış anlaşılmış ve Yahudilerde olduğu gibi başka Samî halklarında da dinî bir ödev olan sünnet de yasaklanmıştı. Bu, Yahudiler için Yahve ile olan antlaşmayı bozmak demekti. Bu iki darbe karşısında, Yahudilik bir kere daha ve son olarak şahlandı. Romalılar, dinî inançlara karşı o kadar anlayışlı oldukları halde, Yahudilerin kızmalarının nedenini anlamıyorlardı. Öyle ya, Hadrian, harap bir şehri güzelleştirmek istemekte, daha önce Domitianus da hadım etmek gibi insanlık dışı bir davranışı yasak etmiş bulunmaktadır. Bunları beğenecek yerde, karşı gelmek nedendi? Bu anlaşmazlık yüzünden, bin bir beladan arta kalmış Yahudiler yeniden silaha sarıldılar. Belki Zelot'lardan kalanlar da gene yangına körükle gitmişlerdi, ama bu sefer dava bütün ulusundu. Daha Sanhedrin ve onun başındaki Nasi, Roma ile görüşmelere başlayamadan ve çok zor da olsa, çıkar bir yol aramaya girişmeden olanlar oldu. Bu seferki isyanın başında Simeon Bar Kohba adında, gerçekten üstün bir önder bulunuyordu. Amacı, Yahuda devletini bütünüyle bağımsız olarak yeniden canlandırmak, Yeruşalim'i ve Tapınağı yeniden kurmak, kurban geleneğini ve kâhinlerin dinî görevlerini iade etmekti. Bar Kohba'nın gerçekten büyük bir önder olduğu anlaşılmaktadır. Zamanının en bilgili, en hatırı sayılan din bilgini Akiba ben Yosef bile, Farizî ibadet tarzının ortadan kalkması ve eski ibadetin tekrar canlanması için uğraşan bu adamla işbirliği yapmış ve sonunda Romalılar tarafından idam edilmiştir.

Roma önce bu isyanı pek önemsemedi ve bastırılmasını valiye bıraktı. Simeon Bar Kohba (Bar Kohba İbranîce "Yıldız Oğlu" demektir), Akiba tarafından, Yahudilerin bekledikleri Mesih olarak ilan edildi ve "Yeni İsrail" devletinin başına geçti, hükümdarlığı-

nın ve "İsrail'in kurtuluşunun" ilk yılını yeni tarih başlangıcı olarak ilan etti. Üzerinde "İsrail Kralı Simeon" ibaresini taşıyan paralar bastırdı. Yeruşalim'in yeniden kurulmasına başlandı, Tapınağın yapılmasına da girişildi. Kâhinler yeniden ortaya çıktı. Simeon'un ustaca taktiği sayesinde valinin kuvvetleri gerilla savaşlarıyla Yahuda ve Suriye'den uzak tutulabildi. Ama sonunda İmparator Hadrian, deneyimli generallerinden Julius Severus'u büyük bir kuvvetle Simeon'a karşı yolladı. Romalılar bütün ülkeyi taradılar; son direniş yuvası da M. S. 135'te düştü. Simeon Bar Kohba, bu çarpışmada öldü. Romalıların Yeruşalim'e verdikleri ceza, Kartaca'ya verilen kadar korkunçtu. Şehrin harabeleri yerle bir edildi ve sabanla sürüldü. Savaşın sonlarında komutayı bizzat eline almış olan Hadrian, planı hazır olan Aelia Capitolina'yı kurdu ve Siyon tepesi üzerine de Jupiter tapınağı yapıldı. Artık bu şehre Yahudilerin girmesi idam cezasıyla yasaklanmıştı. Sadece yılın bir gününde, bir zamanki Tapınağın kalan tek duvarını ziyaret edebilecekler ve orada ağlayabileceklerdi. Yahudiliği yok olmaktan koruyan, belki de, şeriatlarının yanı sıra bu ağlama duvarıydı; iki bin yıla yakın zaman onlar bu duvarın dibinde ağladılar ve göçüp gitmiş olan devletlerini andılar. Tarihte buna benzer bir bağlılık ve vefa görülmüş değildir.

Bu savaşın kurbanları sayısızdı. Yahuda ve Samiriye'de hemen hemen insan kalmamıştı; her taraf çöl haline gelmişti. Âsilerden ele geçenler esir olarak satıldı. Pazara o kadar çok esir birden dökülmüştü ki, fiyatlar o zamana kadar görülmedik derecede düşmüştü. Hatta Yahuda'nın adı bile silindi; burası artık Yahuda değil, Filistin'di.

O günden sonra ne İsrail ne Yahuda ne de Yeruşalim kaldı. Yahve'nin kutsal tapınağının bulunduğu yerde Jupiter'le Venüs'ün tapınakları yükseliyordu. Hadrian'ın gazabı o kadar büyüktü ki, Romalıların asla yapmadıkları bir şeyi de yaptı: Hellen -Latin dünya görüşünün bu uzlaşmak bilmez hasmını, Yahudi dinini yasak etti. Ona göre, bu tektanrıcı din yok olmalıydı. Daha önce yasak edilmiş olan sünnetin yanı sıra, bütün dinsel kurallar, tâ Şabbat günü dinlenmeye ve yiyecekler hakkında hükümlere ka-

dar yasaktı. Tevrat öğretimi ve Farizî'lerin büyük bir gayret ve başarı ile sürdürdükleri din yayma da yasaktı. Hadrian bunu, Yahudi dinine düşman olduğu için değil, bu çıbanı tamamiyle ortadan kaldırmak için yapıyordu; bununla Yahudilerin savaşçı ruhunu da kırmak amacını güdüyordu. Üç yıl sonra Antonius Pius imparator olunca bu yasaklar kaldırıldı, Antonius Pius Yahudilere dinsel özgürlüklerini geri verdi. Sünnetle hadım etmenin birbirine karıştırılmasından doğan anlaşmazlık da ortadan kalktı. Ama Antonius Pius da Yahudilerin din yaymaları yasağını devam ettirdi. Sünnet de ancak Yahudi soyundan olanlar için yasak değildi. Böylece Yahudi olmayan birinin sonradan Yahudi cemaatine katılması ve Yahudiliğin yayılması olanağı ortadan kalktı. Tektanrıcılık artık Yahudiler tarafından yayılamazdı, ama yeni doğan Hıristiyanlık bu düşünceyi evrensel hale getirdi, sonunda İslamlık buna en açık ve yüce anlamını verdi.

Salt Din Devleti

Yahudiliğin şaşmaya değer hayat gücünün en belirli örneklerinden biri, bu korkunç felaketlerden sonra da Sanhedrin'in ve onun başındaki Nasi'nin varlıklarının devam edişidir. Zelot'lar hareketinin kanlı sonucu ve Simeon Bar Kohba önderliğinde kısa süren bağımsızlığı sırasında, Yohannan ben Sakkai'nin kurduğu Sanhedrin, olaylara karışmamıştı. Yavaş yavaş ve büyük bir sebatla, Farizî Yahudilik yeniden doğruldu. Belki de Antonius Pius'un hoşgörü politikasında Sanhedrin'in çabalarının etkisi de olmuştu. Yahudiliğin ortadan kaldırılması için yapılanlar boşa çıkmıştı. Gerçi İsrail ve Yahuda tarihinin en önemli kısımlarının içinde geçtiği yerler harap olmuştu ve buralarda artık Yahudi kalmamıştı. Ama buna karşılık, o zamana kadar küçümsenen ve tarihte yeri bile olmayan Galilea yavaş yavaş, Yahudiliğin odak noktası haline geldi. Fikir hayatının merkezi, yüz yıl önce, Antipas tarafından Taberiye gölünün batı kıyısında kurulmuş olan Tiberyas şehri oldu. Sanhedrin buraya yerleştiği gibi, medreseler

de kuruldu. Şimdi bütün Galilea'da yüzlerce sinagog açılıyordu. Yahudiliğin bütün aristokrasisi, kâhin ve savaşçı soylular, Titus ve Hadrian zamanındaki iki kanlı savaşta ortadan kalkmışlardı. Zelot'lar ve Bar Kohba isyanlarına en fazla karışmış olan toprak ağaları da artık yoktu. Şimdi halkın yönetici tabakasını sadece Farizî uleması oluşturmaktaydı; bunları Roma'ya karşı Sanhedrin temsil ediyordu. Hükümdarlar gibi muamele gören Patrik, yani Nasi, Roma İmparatorluğu içinde en saygı görenlerden biriydi. Bu garip topluma insanın, Platon'un düşündüğü "Bilgeler devleti" diyeceği gelir: gerçi bu bir devletti, ama ne ordusu, ne tapınağı, ne de ibadet törenleri vardı. Bu, sıkı bir birlik halinde, kendi kanunları ve dinî işlerde mahkemeleriyle, bir toplumdu. Bu, Tevrat devletiydi. Anlaşıldığına göre, Yahudiliğin bu yeni yaşayış tarzı, Babil'de de, isyan Trajan tarafından kanlı bir şekilde bastırıldıktan sonra, kurulmuştu. Artık burada da, dinsel işlerde, kendi şeriatları geçerli olan, Aramî dili konuşan kapalı bir toplum bulunmaktaydı. Burada da din uleması ve önemli medreseler bulunuyordu, toplumun yaşayışına bunlar düzen vermekteydi. Babil Yahudiliğinin başında da "Reş Galutha" yani "Tutsaklık Başı" unvanını taşıyan bir dinî prens vardı. Yahudi toplumu burada, devlet içinde bir devlet gibiydi, hatta cinayet davalarına bile kendileri bakabiliyor ve idam cezası verebiliyorlardı. Yahudilik, âdeta anayurt dışında yeni bir hayata kavuşmuştu. Bu, M. S. 5. yüzyıla kadar sürdü. Ondan sonra da Yahudiliğin devlet hayatı kesin olarak sona erdi.

Mezopotamya'daki Yahudi topluluğu ise, biri Filistin'de, öteki Fırat kıyılarında bulunan bu iki Yahudi topluluğundan çok daha önemliydi. Anayurttaki Yahudilerin sayısı savaşlar, katliamlar ve esaret yüzünden çok azalmış, buna karşılık, öteki hem daha az zarar görmüş, hem Filistin'den kaçan Yahudilerle daha da kalabalıklaşmıştı. Bundan başka, Parthlar devleti bunları rahat bırakmıştı. Bu sebeple fikir hayatı daha gelişmişti, ama gene de, Filistin'deki Sanhedrin ve din ulemasının tefsirleri ve fetvaları Yahudilerce daha makbul tutulmuştur.

Talmud'un Ortaya Çıkışı

Filistin'de Galilea'daki Sanhedrin en parlak devrini Nasi Yuda (M.S. 125-217) zamanında yaşadı. Bu taçsız hükümdara "Rabbi" yani "üstad" dendi, ki bu hemen hemen günümüzün "Doktor" unvanının yerini tutar. Bütün Yahudi din bilginleri için bu unvan kullanıldığı gibi, günümüzde Batı'daki hahamlara da Rabbi derler. *Haham* ve çoğulu olan *Hahamın* yalnız Doğu'da kullanılan bir deyimdir.

Bu Nasi Yuda'nın, İmparator Marc Aurel'le (Marcus Aurelius) dost olduğu rivayet edilir. Bunda biraz abartma payı olsa bile, gene de Rabbi'nin bu İmparatorun sevgisini kazanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu Nasi'nin zamanında Filistin'de barış hüküm sürmüştü ve bu sayede akademik çalışmalar gelişebilmişti. Ama Rabbi Yuda bu durgunluk devrinin böyle sürüp gidemeyeceğini biliyordu. Eğer Yahudilerin bu düşünce merkezi de Kudüs'ün akıbetine uğrarsa, bütün Roma İmparatorluğu içine dağılmış olan Yahudiler, artık eriyip gideceklerdi. Nasi Yuda bunun tek çaresi olarak, bütün geleneksel öğretileri bir araya toplayan, Yahudilerin yaşayışlarını düzenleyecek bir kitabın hazırlanmasını düşünüyordu. Yahudi fıkhını daha önce de hazırlayanlar olmuştu, ama bunlarda çelişmeler vardı. Sanhedrin var oldukça bunun önemi yoktu, çünkü şüphede kalınan noktalar için daima fetva alınabilirdi; ama ya Sanhedrin ortadan kalkarsa?

Rabbi Yuda'nın hazırladığı "Mişna" (Öğreti) hem daha önce, kanun hükmüne giren fetvaları, hem de kendi maiyetindeki Rabbi'lerin verdiği fetvaları bir araya toplamaktaydı. Çok temiz ve akıcı bir İbranîce ile yazılmış olan bu kitap altı bölüme ayrılmıştı:

Zeraim (Tohum): Tevrat'taki, fakirler, kâhinler ve Levililerin hasattan payları üzerine olan hükümleri ele alır ve açıklar. Tarıma dair bütün hükümler de bu bölümdedir.

Moed (Belirli vakitler): Tevrat'ta bulunan ya da ağızdan ağıza gelen, Şabbat'a, bayram günlerine, oruçlara ve Yahudi takvimine ait hükümleri içine alır.

Nahsim (Kadınlar): Evlenme, boşanma, kadın erkek ilişkileri üzerine olan hükümler bu bölümdedir.

Nezikin (Zarar): Bu bölüm Yahudilerin hukuk ve ceza kanunlarıdır.

Kadoşin (Kutsal şeyler): Tapınak hizmetleri, kâhinlerin ödevleri, kurbanlar üzerinedir.

Taharoth (Temizlenme): Dinsel temizlik ve mundarlık üzerinedir. Bunda kişilerin ve nesnelerin temizlik ve mundarlığı tartışılmaktadır.

Mişna, çok geçmeden en önemli din kitabı oldu ve daha Nasi Yuda'nın sağlığında Filistin'de de Babil'de de medreselerin ders kitabı haline geldi. Artık ağızdan ağıza gelen öğretilerin kaybolma tehlikesi kalmamıştı.

Ama Mişna'nın içine almadığı öğretiler çoktu. Bir yandan bunların, bir yandan da Mişna'nın kılı kırk yararcasına incelenmesi ve tefsirleriyle, iki muazzam eser meydana geldi: Filistin ve Babil Talmud'ları. Bunlardan Babil Talmud'u Kudüs Talmud'unun sekiz katı daha büyüktür.

Talmud, Yahudilerin temel din kitabı oldu ve onları ayrılıklara, çekişmelere düşmekten korudu. Her iki Talmud'a da bir tür ansiklopedi gözüyle de bakabiliriz. İsrail oğullarının bütün bilgilerini bunların içinde bulmak mümkündür. Halbuki önceleri Tevrat'ın yanında ikinci bir yazılı kitabın bulunması büyük bir günah sayılmıştı. Eğer bu düşünce yenilmesiydi, Yahudi dini çoktan silinip gidebilirdi. Talmud'da, ağızdan öğretilenlerin yazıya dökülmesi üzerine olan yasak bile kayıtlıdır ki, bu da Rabbi'lerin ne kadar tarafsız davrandıklarını, öğretilerden hiçbirini kaydetmeden geçmediklerini açıkça gösterir. Ama bu yazıya dökme yasağının bulunduğu sayfada şunu da okuyoruz: "İsrail'de bütün öğretinin kaybolmasındansa, tek bir öğretinin (yazıya dökme hakkındakinin) elden gitmesi daha hayırlıdır."

Ağızdan öğretiler özellikle o zamanlarda daima bir tehlike içindeydi: Ne de olsa küçük bir zümre olan ulemanın yok oluvermeleri işten bile değildi. Öte yandan, elde Tevrat olsa da, hükümlerinde, ağızdan gelen öğretiler olmadan uygulanamayacak kadar

büyük boşluklar bulunuyordu. Önceden de gördüğümüz gibi, Tevrat'ın yazılışı sırasında içine giren çeşitli rivayetlerin ve siyasî nedenlerle katılmış olanların sık sık birbiriyle çeliştiklerini de hesaba katarsak, hele İbranîcenin yerini Aramî ve Yunan dillerinin aldığını, İbranîcenin konuşma dili olmaktan çıktığını da düşünürsek, Talmud'un ne büyük bir görevi yerine getirdiğini anlarız.

Tevrat'ın içinde, ayrıca bir de ağızdan buyruk bulunduğunu anlatan sözler vardır. Örneğin: "O zaman Rabbin sana verdiği sığırlarından ve sürülerinden, sana emrettiğim gibi boğazlayacaksınız." (Tesniye: 12, 21.) Şu halde hayvan boğazlama şekli bir geleneğe bağlanmış bulunmaktadır. Ama bu gelenek ya da ağızdan öğreti, Talmud'a gelinceye kadar yazıya dökülmemişti.

Burada Şabbat ve bayram günlerinden de birkaç örnek verelim: Şabbat gününde iş görmenin yasak olduğunu biliyoruz. Ama bunun sınırı nedir? Hangi işler yasaktır? Şabbat'ta ateş yakma yasağının ayrıca belirtilmiş olmasının sebebi nedir? Acaba Şabbat'tan önceki günde yakılan ateşin ışığından ve sıcaklığından yararlanmak da yasak mıdır? Oruç günlerinde, kimler bundan istisna edilebilir? Çardak bayramında, kulübeler hangi bitkilerden yapılacaktır? Böyle sonsuz sorular hep ortaya çıkmıştır. Suçlar ve cezalar alanında da böyledir. Devamlı değişen hayat şartları, yeni yeni tefsirleri zorunlu hale getirmişti. Talmud'da daima: "Rabbi (Efendi, Üstad) falan dedi ki" ya da "Rabban (Üstadlar) falan ve filan dediler ki," diye tefsiri yapan ya da fetvayı verenlerin adları belirtilmektedir. Bu tefsirler hemen daima bir tartışma sonucu olarak yazılıdır. Babil Talmud'u M. S. 6. yüzyılda tamamlanmıştı. Yalnız bunda 2500'den fazla ulemanın adı geçmektedir. On iki büyük cilt tutan bu önemli eser üzerinde biraz bilgi vermek yararlı olacaktır kanısındayız:

Talmud, kendi içine kapanmış bir toplumun ruh durumunu bütünüyle yansıtır. Bunda ahlak felsefesi, metafizik düşünceler aranmamalıdır. Hatta ibadet törenine ilişkin de bir şey bulunmaz. Talmud'un ahlak öğretileri, içlerinden birçokları gerçekten yüce bir üstünlükte ise de, gene de pratik hayattaki davranışlar üzerine kurallardan başka birşey değildir. Talmud'un içine aldığı şeylerin

belli başlıları, yukarıda da belirttiğimiz gibi, yiyecekler hakkındaki yasaklar (haram ve helal yiyecekler), temizlik kanunları (dinsel temizlik), sünnet, Şabbat hakkındaki hükümlerdir. Bunlar da, bilgin hahamların bitmez tükenmez tartışmalarıyla içinden hemen hemen çıkılmaz ayrıntılara boğulmuş durumdadır. Talmud esas bakımından iki bölüme ayrılır: Tevrat'ın tefsirlerine dayanan ve bayramlar, törenler, vergiler, kurbanlar, temizlik ve bunun gibileri toplayan daha önce sözünü ettiğimiz Mişna ve Mişna'daki bütün maddeler üzerindeki tartışmaların derlenmesi olan "Gemara" (Tamamlayan). Gemara'daki açıklamaların da ayrıca bir açıklaması vardır ki, bunun adı da "Midraş", yani Araştırmalar'dır. Ama bu kitap asıl Talmud'dan sayılmaz. Gemara (ki asıl buna, dar anlamıyla Talmud adı verilir) M. S. 250 ile 400 yılları arasında Filistin'de ve 550'ye doğru Babil'de Sur'da son şeklini almıştır. Babil ve Yeruşalim Talmud'ları (Yeruşalim Talmud'u daha muhafazakâr ve gelenekçi, Babil Talmud'u daha geliştiricidir) ikinci bir bölümlenmeye tâbi tutulur: "Haggada" ve "Halaha". Halaha, kanunları ele alan, naslar koyan, Haggada ise menkıbeler, efsaneler, hikmetli sözler ve Yahudi folklorundan parçalar ve vaazları içine alan bölümlerdir. Haggada'da her anlatılan, kıssadan hisse amacını güder. Ama bu bölümler de tamamen birbiriyle iç içe girmiş durumdadır. Bundan da anlaşılacağı gibi Talmud, din üzerinde açık bilgiler verecek bir eser olmaktan çok uzaktır. Bitmez tükenmez tartışmalar, içinden çıkılmaz sözde açıklamalar, kelime oyunları ve akıl almaz sonuç çıkarmalarla doludur Talmud. Ama yüce düşünceler ve gerçekten hayranlık uyandıracak özdeyişler de eksik değildir bunlarda. Öte yandan, o eski çağlardaki yaşayış hakkında bitmez tükenmez bir kaynak olması da yabana atılacak şeylerden değildir. Örneğin, bir zamanlar Kudüs'te genel tuvaletler olduğunu, sokak süpürücülerin çalıştırıldığını bile, Talmud'da bir vesileyle söyleniverenlerden öğrenmiş bulunuyoruz.

Yukarıda dediğimiz gibi, Talmud'daki bütün bölümler önceleri öğrenciler tarafından, öğretmenlerinin ağızlarından çıktığı gibi ezberlenmişti. Bu öğrenciler, "Bir damla suyu bile sızdırmayan, kireç sıvalı sarnıçlar gibi" olmak zorundaydılar.

Talmud'da neler üzerinde fikir yürütülmüş olduğunu anlatmak için birkaçını buraya alalım: Ağaçların verdiği ya da tarlalardan elde edilen ürünlerin, ham olarak ağaçtan düşenlerin, sirke, süt, çekirge ve bunun gibi yüzlerce şeyin yenmesinde şükran dualarının ne yolda olacağı ayrı ayrı sayılmaktadır. Bunlarda yapılacak en ufak yanlış, duanın hükümsüz kalması, hatta Tanrı'ya hakaret anlamına gelmesi demektir. Bu kelimelere tapmayı eski Mısırlılarda, Babillilerde, Hellenlerde ve Romalılarda da görmekteyiz; onlarda da dualarin harfi harfine tekrarlanması gerekirdi. Talmud'da yer alan en önemli konulardan biri de Şabbat günü dinlenme idi. Bu günde otuz dokuz çeşit iş yasaktı; bunların arasında bir ipliği düğümlemek, bir düğümü çözmek, iğneyi, dikiş için iki defa kumaşa batırmak (bir keresi yasak değil!), iki harf yazmak bile vardır; ama yazının kalmayacağı, örneğin kum, toz gibi şeylerle ya da meyve suyuyla yazmak yasak değildir. Işık söndürmek de ancak, puta tapanların, haydutların, cinlerin korkusundan, hastaların rahatsız olmamaları, ışıkta uyuyamamak yüzündense günah sayılmaz, ama kandilin yağının ya da fitilin ziyan olmaması için yapılırsa günahtır. Tabii Şabbat gününde yemek pişirilemez, onun için bir gün önceden yemeklerin hazırlanması gerektir. Fakat bunları ısıtacak şeylere, mesela sıcak küle koymak haramdır, çünkü bu da bir çeşit pişirme sayılır... Şabbat günü bir şeyin bir yerden başka bir yere taşınması da yasaktır; ama Mişna, yiyeceklerin evin kapı eşiğine konmasını ve oradan alınmasını mübah saymaktadır, çünkü "eşik hem eve, hem de sokağa dahildir." Bundan başka ağızla, ayakla, dirsekle, saçla bir şeyi taşımak da yasaktır. Bu yüzden, Yahudiler için cumartesi günü ağızda takma diş bulundurmanın mübah olup olmadığı derin tartışmalara konu olmuştur. Şabbat'ta ancak iki bin arşın, yani dokuz yüz metre yol gitmeye izin vardır. Fakat eğer Şabbat yolunun, yani dokuz yüz metrenin, sonuna iki öğünlük yiyecek konacak olursa, daha dokuz yüz metre gitmeye izin vardır, çünkü, Talmud'a göre, iki öğünlük yiyeceğin durduğu yer de artık bir ev sayılır. Talmud'da, "Hile-i Şer'iye"lerle işin kolayını buluveren, böyle nice hükümler vardır. Buna karşılık bazı hahamlar, Şabbat yasaklarını o kadar ileri gö-

türmüşlerdir ki, bunlara göre, cumartesi günü şehri düşmanlara karşı savunmak, bir hastaya hekimin yardımı, kendini yangından kurtarmak bile yasaktır ve bunların hepsi de Talmud'da bulunmaktadır. Tanrı'nın resmini yapmamak yasağı da o kadar ileri vardırılmıştır ki, bu yüzden, daha sonraları Yahudilik bütünüyle kendi kabuğuna çekilme ve içinde yaşadığı uluslarca yabancı, hatta düşman gözüyle görülme durumuna düşmüştür. İlkçağda Yahudilerin bu hali, başkalarına bir muamma gibi görülmüş, hatta onların gizli ve herhalde çok çirkin bir Tanrı heykeline, örneğin bir eşek kafasına taptıklarına inanılmıştır. O çağlarda resimsiz bir tapma, tanrısızlıkla eşitti. Bunun aslında Tanrı'yı yüceltmek olduğunu Romalılar anlayamazlardı. Ama Yahudilerin, özellikle bu noktada hiç hoşgörüleri yoktu: Romalıların egemenliği altındalarken, Kudüs'te geçen paralarda imparatorun resminin bulunmaması, Roma askerlerinin kalkanlarında kartal arması taşımamaları gerekmişti. Kral Herodes'in sarayı hayvan resimleriyle süslü olduğu için halk bu sarayı yıkmıştı. Ama bunlara bakarak Talmud'un gerçekten çok güzel ve üstün düşüncelerden yoksun olduğu gibi yanlış bir düşünceye kapılmamalıdır. Bunda, zamanından çok ileri fikirlere de bol bol rastlanır.

Şunu unutmamalıdır ki Talmud, Yahudilerin kutsal kitabı değildir, yalnız Tevrat bu sıfatı taşır. Ama bir din, sadece Kutsal Kitabıyla değil, yüzyıllar boyunca din adamlarının ekledikleriyle son şeklini alır. Örneğin Buddha'nın söyledikleriyle, günümüzdeki Budistlerin inançları ve ibadetleri karşılaştırılacak olursa, geçen yüzyıllarda bu dinin nasıl değiştiği, din kurucusunun hiç de aklından geçirmediği batıl düşüncelere nasıl boğulduğu görülür. İsa'nın sözleri ve yaptıklarıyla, günümüzün çeşitli Hıristiyan kiliselerinin davranışları arasında bağlantı aramak hemen hemen boşunadır. İşte Yahudilik de son ve kesin şeklini böylece ancak M. S. 5. yüzyılda aldı diyebiliriz. Ama bu şekil artık gittikçe daha katı bir kabuk haline gelecek ve yüzyıllar boyunca Yahudileri başka halklar içinde, yabancı, sevilmeyen, haklarında daima korkunç ve acayip iftiralar ve masallar uydurulan bir toplum haline getirecektir.

ORTAÇAĞDA YAHUDİLİK

Doğu'da

Yukarıda, M. S. 5. yüzyılda Yahudiliğin son özgürlüklerinin de ortadan kalktığını yazmıştık. Mezopotamya'daki, Parthlar zamanında rahata kavuşmuş, Filistin'den gelen göçlerle nüfusu ve refahı artmış olan Yahudiler, Sasanilerin yönetimi altına geçtikten sonra durum değişti. Zerdüşt dini devlet dini olarak kabul edildi. Mobad denen Zerdüştçü rahip sınıfı Hıristiyanları ve Yahudileri ezmeye, başka dinden olan herkesi zorla kendi dinlerine çevirmeye çalıştılar. Bunların uyguladıkları Zerdüş dini de, artık eskisi gibi değil, başka inanışlarla karışmış, batıl inançlara boğulmuş bir dindi. Bu durumda, Babil diaspora'sının(*) da varlığını sürdürmesine imkân kalmamıştı. Eğer İslamlık yetişmeseydi, Mezopotamya'da Yahudi kalmayacaktı. Babil Sanhedrin'inin yaşadığı sürede Mezopotamya Yahudiliği büyük din adamları yetiştirmişti. Filistin'de de durum böyleydi, ama İskenderiye'deki Yahudi diaspora'sı çok kalabalık olduğu halde, Yunanlılaşması yüzünden, din işlerinde rol oynayamamıştır. Zaten, Yunanca konuşulan yerler çarçabuk Hıristiyanlaşmıştı.

Önceden de söylemiş olduğumuz gibi, Talmud'un, bütün işleri en küçük ayrıntılarına kadar, din bakımından düzene koymasıyla şekil alan Yahudilikte bir süre, fikir ayrılıkları hemen hemen olmadı. Hahamlar, cemaatleri avuçları içinde tutuyor ve onlara,

(*) Diaspora (Dağılma): Sürgünden sonra Filistin dışında yerleşmiş Yahudi topluluklarının tümüne verilen ad.

çektiklerinin kurtuluşları için zorunlu sınavlar olduğunu öğretiyorlardı. Dışarıdan gelen baskılar, bu cemaatleri daha dayanışan, daha disiplinli bir topluluk haline getirmişlerdir. İsrail, artık kendi içine çekilmiş, âdeta dünyadan elini eteğini çekmiş bir halk halinde, şehirlerin kendilerine ayrılmış mahallelerinde yaşamaktaydı. Ancak İslamlığın yayılması ile Yahudiler yeniden dış dünyayla ilişki kurmaya başladılar ve önlerinde yeni ufuklar açıldı. Bu yeni özgürlük, Talmud'a karşı dirençlere ve hahamların o kadar zorlukla elde ettikleri sonuçların tehlikeye düşmesine sebep oldu. Tanrı'dan ilham geldiğini söyleyen kişiler artık sıkıntılı günlerin sona erdiğini ve Davut oğullarının yeniden hükümdar olacağını, Mesih'in geleceğini söylüyor, reformcular da Talmud'un boyunduruğundan kurtulmak gerektiğini açıklıyorlardı.

İlk mezhep hareketini, İslamın ortaya çıkmasının hemen ardından görmekteyiz: Halife Abd ül Melik (685-705) zamanında Isfahanlı İsa adında birinin yönettiği bu mezhep, Mesih inancına dayanıyor ve İsa ile Muhammed'i tanıyordu. Dünyanın sonunun yakın olduğunu ilan eden ve geleneksel Yahudilikte temelden bir değişme isteyen bu mezhep, ancak yedi yıl yaşayabildi. Bundan sonra, birtakım sözde mesihler ortaya çıktı. Bunlardan, Yemen'de mesihlik iddia eden biri, iddiasına kendi de o kadar inanmıştı ki, sultana, kendisine kılıç işlemediğini bile iddia etmiş ve bunun denenmesi sırasında, tabiî kellesini yitirmişti.

Bu sürüp giden kışkırtmaların sonunda, 8. yüzyılda büyük bir mezhep, Karaim mezhebi doğdu. Bu mezhebin kurucusu Hanan ben David 767 yılında Babil'de, gizli, bir toplantıda kendisini "Reş Galutha" olarak kabul ettirdi. Onun kurduğu mezhep Talmud'u ve Mişna'yı reddediyor, yalnız Tevrat'a bağlı kalmak gerektiğini savunuyordu. Bu mezhebin adı da bu yüzden verilmiştir (Karaim, "Kitaba bağlı olanlar" anlamına gelir). Hanan, Tevrat'ı kendi düşüncelerine göre tefsir etti. Ama mezhebindekilerin bunlara inanmasını şart koşmadı. Herkes kendi görüşüne göre, aynı şeyi yapabilecekti. Karaimlik kendisinden önceki hareketler gibi, az zamanda sönüp gitmedi, aksine, daha sonra gelen düşünürler bu mezhebin esaslarını sağlamlaştırdılar. Karaimler günümüzde Kı-

rım'da, Türkiye'de ve Kuzey Afrika'da hayli kalabalıktır. Bunların Talmud Yahudiliğiyle olan en önemli anlaşmazlıklarından biri de, Karaimlere göre Filistin'e dönmenin gerekmesidir. Halbuki bu mezhebin çıktığı sırada hahamlar diaspora hayatına uymuşlar ve bunun Tanrı'nın emri olduğu düşüncesini benimsetmişlerdi. Karaimler, Filistin'e dönmekle Yahudiliğin Talmud ve Mişna'nın yüklediği dayanılmaz külfetlerden kurtulacağını ve eski saflığına döneceğini söylüyorlardı.

Karaimler mücadeleci insanlardı. Yahudiliğin halk inançlarının soysuzlaşmış şekilleriyle sürekli savaşmışlardır. Bu da hahamları sert bir savunma savaşına sürüklemişti; ama bu da, Yahudi teolojisinde gelişmelere ve Tevrat araştırmalarına yol açmıştır. Sonunda Karaimlik ancak dar bir çevre içinde kalmış, Yahudiliği kendi tarafına çevirememiştir. Kudüs'ün Haçlılar tarafından 1099 tarihinde zaptı, Karaimlik için ağır bir felaket olmuştu, çünkü bu mezhep üyelerinin çoğu o sırada Kudüs'te bulunmaktaydı.

Katliamdan kurtulanlar İstanbul'da toplandılar ve oradan Avrupa ve Mısır'a fikirlerini yaydılar. İnançlarına sonuna kadar bağlı kalan Karaimlerden bir kısmı, son yüzyılda Filistin'e göç etmiş ve orada, Ramle'de Mazliyah kooperatif köyünü (kibbutz) kurmuşlardır.

Yahudilerde Teolojinin Gelişmesi

Yahudiler Büyük İskender zamanından başlayarak hep Hellen dünyasının içinde yaşamışlardı. Ama ne gariptir ki felsefî spekülasyonların ne olduğunu ancak 9. yüzyılda ve Araplardan öğrenmişlerdir. Hiç şüphesiz hahamlar İkinci Tapınak devrinde Yunan felsefesiyle tanışmışlar ve bunun sağladığı imkânları da görmüşlerdi. Ama Makkabelerin zaferinden sonra, puta tapanların işi diye, bundan tamamiyle yüz çevirmişlerdir. Dediğimiz gibi, 70 yılında Titus'un Yeruşalim'i yıkmasından sonra, Yahudiler büsbü-

tün kendi dünyalarına kapandılar ve Hellen-Roma dünyasından en ufak bir fikri almaktan bile âdeta tiksindiler. Bütün düşünceleri tek bir amaca yönelmişti: Yahudi ulusunu katkısız olarak sürdürmek ve geleneklerini kaybolmaktan korumak. Onlar için tek bir kitap vardı: Eski Ahit. Yahve'nin kendilerine vermiş olduğu bu manevi kaynak onlara yeterdi ve ondan, her türlü tehlike, işkence ve ölüm karşısında bile ayrılmamak gerekti.

İslamlığın İspanya'dan tâ Orta Asya'ya ve Hind'e kadar hâkim olduğu devirlerde Yahudiler için durum değişti. Şimdi efendi olanlar da kendileri gibi tek ve görülmez bir Tanrı'ya tapıyorlardı. Bağnazlıktan bütünüyle uzak olan Bağdat ve İspanya halifeleri devirlerinde Araplar, Yunan klasiklerini dillerine çevirdiler ve bu, bildiğimiz o eşsiz uygarlıkta büyük bir rol oynadı. Arap egemenliği sırasında Yahudilerin sadece dinî dilleri İbranî kalmış, ama Aramî dili de ortadan kalkmıştı, artık hep Arapça konuşuyorlardı.

İşte bu sayede, o zamana kadar kendi âlemlerinde yaşayan Yahudiler, birdenbire parlak bir ışık içine çıkmış gibi oldular. İslam dünyasıyla, artık ürkmeden temasları sonucu olarak, Yunan filozoflarının en ünlü eserlerini, bildikleri ve konuştukları, daha doğrusu ana dilleri haline gelmiş olan Arapçadan okuyabiliyorlardı. Pythagoras, Aristoteles, Platon, Euklides, Plotin ve adları yüzyıllar boyunca kendileri için bilinmez kalmış olan daha birçok büyük insanların düşünceleri, sinagoglara kadar yol bulmuştu.

İslamlık, kendi sayesinde yeniden gün ışığına çıkan Aristoculuk ve Neo-Platonizm'le bir çeşit tartışmaya girdi. Arap bilginleri, İslam dini ile Yunan felsefesinin karşılıklı durumları üzerine eserler yazdılar. Dinde felsefeye karşı savunulması gereken, kaza ve kader, Tanrısal irade ve insan iradesi, dünyanın yaratılışı, kötülük ve kötülerin cezalandırılması gibi noktalar vardı. Felsefeyle olan bu karşılaşmalar sonucu İslamlıkta bir skolastik teoloji, "Kelâm" doğdu (Arapça "söz" anlamında). Kelâm, geleneksel inançla felsefî görüşleri uzlaştırmak istiyordu. Kelâm'la uğraşan bilginlere "Mütekellimun" adı verildi.

Ortaçağın ilk Yahudi din filozofları Yahudi Mütekellimu-

nu'dur. Yahudi din bilgini artık, sadece Yahudiliğin ana kaynağı, Kutsal Kitap üzerinde gittikçe daha karmaşık düşünceler yürüten, onun dışında olan bitenlere gözünü yummuş bir insan değildi; 9. yüzyıldan itibaren, ama gene ancak İslam dünyasında yaşayan, Yahudi din bilgininin dünyasında yabancı fikirlere, yabancı mantığa, hatta yabancı bir dile (Arapça) yer vardı. Bu yüzyıldan sonraki teologlar, eserlerini, eskilerin yaptıkları gibi el birliği ve ortaklık şeklinde değil, yalnız başlarına ve ünlerinin verdiği güvene dayanarak yayınlıyorlardı. Biz burada Yahudi din filozofları üzerinde duracak değiliz, çünkü bu, kitabımızın çerçevesini hayli aşmak olur. Ama bunlar arasında, Yahudi imanının on üç ilkesini, yani "Amentü"sünü ilk defa ortaya atan, Rabbi Mose ben Maimon üzerinde birkaç söz söylemeden geçemeyeceğiz:

Rabbi Mose Ben Maimon (1135-1204)

Avrupalıların Maimonides dedikleri Mose ben Maimon (Araplarda adı: Abu Amran Musa ibn Abdullah) Kurtuba'da (Kordova) doğmuş, ama on üç yaşındayken ailesiyle birlikte İspanya'dan ayrılmak zorunda kalmıştı. Kuzey Afrika'da ve Filistin'de geçirdiği yıllardan sonra Mısır'a yerleşmişti. Fostat'ta (Eski Kahire) hekim ve oradaki Yahudi cemaatinin başkanı olarak çalışmıştı. Daha sonra onu Sultan Selahattin'in (Eyyubî) hekimbaşı olarak görüyoruz. Rivayete göre, ölümünden sonra cenazesi Taberiye'ye götürülmüş. Onun mezarı olduğu iddia edilen bir yer hâlâ gösterilir. Yahudi âleminde gördüğü saygı o kadar büyüktür ki, Yemenli Yahudiler Kaddiş duasına onun adını da eklemişlerdir. Maimonides için şöyle bir söz de vardır: "Musa'dan Musa'ya kadar, Musa gibi kimse yoktur."

Mose ben Maimon, Yahudilerin en büyük Kelamcısı, aynı zamanda en büyük şeriat bilginidir ve bu iki tarafını gerçekten ahenkli bir şekilde birleştirebilmiştir. Aklı Kül (her şeyi bilen) olan, evrensel Tanrı'ya inandığı için, evrensel bir düşünceye sa-

hiptir: Ona göre, evreni kapsayan Tanrı'nın gözle görünür kanıtı insanlığın kendisidir. Ama Yahudi şeriatının sahibi olarak da Tanrı, kendi, belirli ulusuna buyruklarını göndermiştir. İşte bu, ulusal din ve evrensel din anlayışları arasındaki karmaşıklık, Yahudiliğin ebedî sorunu olarak sürüp gitmiştir ve Mose ben Maimon, âdeta bir ikiciliğin sembolü olmuştur. Burada Mose ben Maimon'un "Mişna Şerhi"nden küçük bir çeviri vereceğiz.

"Eğilim ve irade özgürlüğü

"Bir insan için nasıl, yaradılıştan, herhangi bir beceriye sahip olmak mümkün değilse, tıpkı öyle, doğuştan bir erdem ya da kusurla yaratılmış olduğu kabul edilemez. Ama, bir erdeme ya da bir kusura eğilimle yaratılmış olabilir ve bu yüzden, herhangi bir davranışta bunlardan birini ya da ötekini seçmek daha kolayına gelir.

"Bunu sana açıklıyorum ki, müneccimlerin uydurup ortaya attıkları saçmaları gerçek olarak almayasın. Onlar iddia ederler ki, insanın doğuş anı onun erdemli ya da günahkâr olmasına sebeptir ve insan, zorunlu olarak ya bu ya da öteki yoldan gider. Ama sen şunu bil: Hem dinimizin, hem de Yunan felsefesinin birbirine uygun olarak öğrettiği ve gerçek kanıtların da doğruladığı önerme şudur: İnsanlar bütün davranışlarında kendi başlarına buyruktur, onlar için, kendilerini bir erdeme ya da bir kusura yöneltecek, dışarıdan gelme bir zorlama ya da bir etki söz konusu değildir. Sadece onda, bir şeyi zor ya da kolay hale getiren bir eğilim vardır; ama onun bir şeyi yapmaya zorunlu oluşu ya da onu yapamayışı asla gerçek değildir. Eğer insan yaptıklarında zorunlu olsaydı, o zaman Tanrı'nın kanunundaki buyruklar ve yasaklar nedensiz ve yararsız kalırdı, hatta bütün bunlar tamamiyle yalan olurdu, çünkü bu durumda insan, yaptıklarını kendi elinde olmadan yapmış demekti. Gene böylece, eğitim ve öğretim de, herhangi bir işi öğrenmek de boşuna olurdu. Bütün bunlar boşuna demekti, çünkü bu düşünce taraflılarının inanışlarına göre, insan dı-

şarıdan gelen bir etki yüzünden şu ya da bu yolda davranamayacaktır, şu ya da bu bilgiyi edinemeyecektir ve karakter özellikleri edinemeyecektir. Şu halde, birimizin başkasını ya da Tanrı'nın bizleri ödüllendirmesi ya da cezalandırması tamamiyle haksız olacaktır. Çünkü eğer Simon, Ruben'i öldürdüyse bir zorunlulukla öldürmüştür, öteki de bir zorunlulukla öldürülmüştür; şu halde biz Simon'u nasıl cezalandırabiliriz ve "adil ve doğru" olan Tanrı için de onu, mutlaka yapması gereken ve istese de yapmamazlık edemeyeceği bir şeyden dolayı cezalandırmak nasıl mümkün olabilir? Bu durumda insan için örneğin, ev yapma, servet toplama, gene bunun gibi, bir tehlike karşısında kaçma gibi bütün tedbirler de boşuna olurdu, değil mi ki, bir kere takdir edilmiş olan şey, zorunlu olarak, mutlaka olacaktır. Ama bütün bunlar bütünüyle yanlıştır ve tasavvur bile edilemez; bütün bilinenlere ve gerçeklere aykırıdır ve din kanunlarının temellerini yıkar, Tanrı'ya da adaletsizlik yükler; o Tanrı'ya ki, bütün bunlardan münezzehtir (...) Şeriata uymak ve şeriatı çiğnemek ne alın yazısından ne de Tanrı'nın emriyledir, doğrudan doğruya insanın kararına bağlıdır."

Sırası gelmişken Mose ben Maimon'un dogma haline getirdiği, Yahudilerin iman şartlarını da verelim:

(1) Tanrı'ya inanmak, (2) Tanrı'nın birliğine inanmak, (3) Onun cismi olmadığına inanmak, (4) Tanrı'nın önsöz, sonsuz (ezelî ve ebedî) olduğuna inanmak, (5) Ancak ona tapılacağına inanmak, (6) Peygamberlerin sözlerine inanmak, (7) Musa'nın en büyük peygamber olduğuna inanmak, (9) Tevrat'ın Musa'ya Sina dağında vahyedildiğine inanmak, (10) Tevrat'ın değişmezliğine inanmak, (11) Tanrı'nın tüm bilici (Aklı Kül) olduğuna inanmak, (12) Bu dünyada da, ahirette de iyilik ve kötülüklerin bir karşılığı olduğunan inanmak, (13) Mesih'in geleceğine inanmak, (14) Ölülerin dirileceklerine inanmak.

Hıristiyanlar Arasında Yahudilik

Hıristiyan dini aslında Musa dininden doğmadır. Kilise de, kendisinin Yahudiliğin mirasından başka bir şey olmadığını pekâlâ bilmektedir. Ama biri ölmelidir ki, onun mirasına konulabilsin. İsrail, Roma'ya karşı savaşında ölmüşe benziyordu, ama ölmedi ve yaşamakta inat etti. Varlığının tanıklarını, Kutsal Kitaplarını kurtarmış, geleneklerini ve inancını korumuştu. İşin kötüsü de, yenilgisini benimsememişti; sadece bir kenara çekilmiş ve Tanrı'nın göndereceği kurtarıcıyı, Mesih'i beklemeye, onun gelmesine kadar her şeye katlanmaya razı olmuştu. Tek bir şeyi asla kabul etmemişti: Yaşayışını ve inancını değiştirmek.

Ama, Mesih'in geleceğini ve kendileriyle birlikte bütün dünyayı barışa ve adalete kavuşturacağını öğreten sinagoglarla, kendisinden ayrılmış olan ve "ete ve kemiğe bürünmüş" Tanrı'nın Mesih olarak geldiğini, insanları Âdem'in işlediği suçtan temizlemek için çarmıha gerildiğini iddia eden kilise, birbirleriyle asla uyuşamazlardı. Bu yolda en ufak bir fedakârlık, her iki dini temelinden sarsmak, hatta yıkmak olurdu. Böylece daha ilk zamanlarda iki din arasında savaş başladı.

Savaş çok kanlı oldu. Yeruşalim'in yıkılmasıyla birlikte, Yahudi dininin yayılması, yeni dindaşlar kazanması durmuş, daha doğrusu durdurulmuştu. Artık Yahudiler var güçlerini, geleneklerini ve Kutsal Kitaplarını korumaya bağlamak zorundaydı. Çok geçmeden, Hıristiyanlığın saldırılarına da dayanmak gerekti. Konstantin'in Hıristiyan oluşundan sonra, Yahudilerin yaşadığı yerler hep Kilisenin egemenliği altına girmişti. Buna kuvvetle karşı duracak durumda olmayan Yahudiler kurtuluş çaresini pasif dirençte, duada ve sabırda buldular; zaten nasıl olsa yakında Mesih gelip kendilerini kurtaracak değil miydi? Hıristiyanlık, bütün Avrupa'da böyle bir direnme görmemişti. Bu da yeni dinin yayıcılarını çileden çıkarıyordu. İşte böylece Hıristiyanlık, özellikle Yahudiliğe karşı eski Roma'dan daha zalim, daha amansız oldu.

Hıristiyanlığın Yahudiliğe karşı en ağır suçlaması, Mesih'in, yani İsa'yı onların çarmıha gerdikleri idi. Günümüzde bile Vatikan'ın, Yahudilerin bu işte suçsuz olduklarını kolayca karar altına alamayışı düşünülürse, bu garip ortak suçlamanın ne kadar kök salmış olduğu anlaşılır. Hâlâ Hıristiyan dualarından, İsa'yı çarmıha geren Yahudilere lanetler kaldırılamamıştır. Böylece Yahudilere hakaret, dinî ödevlerden biri olarak kaldı. Yahudiler için özel kanunlar çıkarıldı ve bunlarla; Yahudilerin bir kimseyi kendi dinlerine almaları, kadın olsun erkek olsun, dinlerinden olmayan biriyle evlenmeleri, sinagog yapmaları ve onarmaları, herhangi bir memurluğa alınmaları, Hıristiyan köle kullanmaları (o zaman tarım ancak köle gücüne dayandığı için bu onların tarım işleri yapmalarını önlemekteydi), Hıristiyanlarla iş ortaklığı yapmaları vbg.'ler yasak edilmişti. Gerçi bazı hükümdarlar bu durumu yumuşatmaya çalışmışlardı, ama dinî taassup içinde yetişmiş olan halk, her felaketin öcünü savunmasız Yahudilerden alıyordu. Örneğin 14. yüzyılda çıkan bir veba salgınında İsviçre ve Güney Fransa'da halk bunun suçunu Yahudilere yüklemiş ve yüzlerce zavallıyı diri diri yakmıştı. Günümüzde bile bütün savaşların, bütün krizlerin, her türlü kötülüğün Yahudiler yüzünden olduğuna gerçekten inanan insanlar yok mudur? Ortaçağda, hatta Yeniçağda halk kitlesi birikmiş çeşitli acıların doğurduğu öldürme arzusunu Yahudilerde tatmin ediyordu. Böylece, Avrupa'daki Yahudilerin tarihi, zincirleme bir sürgün etme, yağma, ırza geçme, öldürme ve katliamlar dizisi oldu. Bunlar M. S. I. binde henüz tek tek olaylar halindeydi. Bu zamana aşağı yukarı bir sessizlik dönemi diyebiliriz. Ama gene de 613'te, Yahudiler İspanya'dan çıkarıldılar, aynı iş, başlarına 629'da Fransa'da, kral Dagobert'in emriyle geldi. Ama asıl M. S. II. bin, gerçekten azap ve işkence devri oldu. Örneğin Haçlı Seferlerinde, Kudüs'te yapılan katliamlar, uydurma iddialarla Yahudileri insan kurban etmek ya da Hıristiyanların kutsal ekmeğini (Hostie) kirletmekle suçlamalar ve bunlar için binlerce Yahudiyi idam etmeleri, yüzyıllar boyunca oturdukları yerlerden sürmeler, nihayet 1290'da toptan İngiltere'den, 1394'te Fransa'dan ve İspanya Arap devletinin son bulmasıyla 1492'de İs-

panya'dan kovmalar – ki bu sonuncusu en korkuncu olmuştu – sayılabilir. Bu zulümler sırasında sadece Yahudilerin öldürülmesiyle yetinilmiyor, onların din ve kültürü de yok edilmek isteniyordu. Hahamlarla birlikte Talmud ve Tevrat nüshaları da yakılıyordu. Nasılsa öldürülmeyen Yahudiler, sivri bir şapka giymek zorunda bırakılmış ve böylece herkesin hakaretine ve saldırmasına terk edilmişti.

Yahudiler bu durumda ya zorla ya da kendi istekleriyle ayrı ve kimi zaman etrafları duvarlarla çevrili mahallelerde oturmaktaydılar. Yaşamak için yapabilecekleri iş sadece küçük esnaflık, işçilik ve sarraflıktı. Bu sonuncusu, Hıristiyanların faiz alma ve vermeleri yasak olduğu için onlara kalmıştı. Böylece Yahudi bankerler ve zamanla, çok iş yapan Yahudi bankaları doğdu, fakat bu da gene Yahudilerin başlarına bela getirdi: Borcu olan aristokratlar, çoğu zaman bunları ödeyecek yerde, Yahudiyi öldürtmeyi daha kolay ve pratik buluyorlardı. Yahudi mahallesi (getto) bir çeşit sığınak, darda kalanların barınabilecekleri bir köşe olarak şöyle böyle yaşamaktaydı. Burada, Yahudiler bu ıstıraplı yaşayışa dua ve din kitapları okumak yoluyla katlanmaya çalışıyorlardı. Her çocuk Tevrat'ı esas metninden okuyabilecek kadar İbranîce öğreniyordu. Bunlardan daha üstün zekâlı olanlar, teoloji öğrenimlerini Talmud ve Mişna okumakla tamamlıyordu.

Yahudiler artık bütünüyle soyutlanmış, dünya ile ilişkileri kesilmiş durumdaydı. Ortaçağda Avrupa Yahudilerinin teoloji ve felsefe alanında bildikleri de sadece, İspanya Yahudilerinin, Arapların büyük hoşgörüsü ve yüksek kültürü sayesinde meydana getirdiklerinden, ellerine geçebilenlerdi. İslam dünyasında büyük Yahudi hekim, filozof, matematikçi ve astronomları yetiştiği halde Avrupa'da bunlar pek nadirdi. Yahudilerin bütün kültürleri Tevrat ve Talmud'dan ışık alıyordu. Edebiyatları da yalnız Tevrat açıklamaları ve Talmud tefsirleriydi. Bu kapalı toplumlarda Yahudiler gittikçe daha fazla içe döndüler ve sonunda Müslümanlar arasında yaşayan Yahudilerde gelişen mistik akımlara yöneldiler.

Kabala

Kabala "Gelenek" demektir ve kuşaktan kuşağa, ağızdan geçerek yayılan dinî sırlar anlamına gelir. 11. yüzyıldan beri Yahudi mistisizm akımlarının toplu adı olarak kullanılmaktadır.

Yukarıda Yahudilerin İslam din bilginlerinin etkisi altında "Kelâm" ilmini nasıl geliştirdiklerini, hatta bu ilmin adını bile nasıl Araplardan almış olduklarını anlatmıştık. Ama İslamlıkta, Ortaçağda, batınilik, yani Kur'an'ın dış anlamının altında başka ve gerçek bir anlamı olduğunu kabul eden çok kuvvetli akımlar olduğunu da biliyoruz. Hatta Hazreti Ali'nin olduğu iddia edilen bir sözde bu inanışı görmekteyiz: "Dört anlamı olmayan ayet yoktur: Zahir (açık öğreti, dışrak), Batın (belirli bir insan topluluğundan gayrısının anlayamayacakları gizli anlam, içrek), Hadd (sınır), Muttala (Tanrısal tasarı). Zahir ağızdan nakil içindir; Batın iç anlayış içindir; Hadd, caiz olan ve olmayanları belirtir; Muttala, her ayetle Tanrı'nın insanda neleri gerçekleştirmek istediğidir."

İmam Cafer-i Sadık da şöyle demiştir: "Âllah Kitabı dört şeyi içine alır: İbârât (kelimelerle anlatılanlar), İzhârât (İyma ve bildirenler), Latâif (duyular üstündeki âlemle ilgi olanlar); ve Hakaik (en yüksek manevi öğretiler).

Kelimelerle verilen dış anlam "avam" (yani ortalama halk) içindir. İzhârât seçkinler (havvas) içindir. Latâif (yani duyular dışı âleme değgin olanlar) Evliya içindir. Hakaik ise Enbiya'ya (peygamberlere) mahsustur. Ya da başka bir anlatışla: Kur'an'ın açık anlamı kulakla dinleyenlere hitap eder, îmalar manevi anlayış içindir; duyular üstündeki âleme ait olanlar, mürakabe (kendi iç âlemine dalma) ile varılan keşifler "manevi görüşler"dir. Hakaik de manevi ve tam İslamlığın gerçekleşmesine aittirler.

İşte Yahudilerdeki Kabala da böyle, Eski Ahit'in asıl anlamlarını araştırır. Tıpkı Müslümanlardaki Hurufilerin yaptıkları gibi, harflere tabiatüstü güçler ve anlamlar yorar. Arap harflerinin nasıl ayrıca birer sayı değeri varsa (Ebced hesabı), İbranîcede de öyledir. Bu, Kabalacıları garip, içinden çıkılmaz bir sayı mistisizmine,

harfler ve sayılarla kehanete, büyü ve sihire götürmüştür. Aynı, Islam dünyasında da "cifir" adı verilen böyle bir kehanet yolu, bundan başka sayılar ve harflerle muskalar, vefk'ler, sihirler olması gibi. Bunlar Kabala ile karşılaştırılacak olursa, asla rasgele olamayacak benzerliklere rastlanır. Bunlar da göstermektedir ki, Kabala adı verilen Yahudi mistisizmi de Arap-Endülüs kültürünün büyük ölçüde etkisi altında kalmıştır. Ama Yahudi şeriatının dışında olan bu akımlar, İslamlıktan çok önce, tâ M. Ö. 1. yüzyılda başlamıştır. Bir yandan birbirini kovalayan ulusal felaketler, bir yandan da zorunlu olarak başka ve ileri kültürlerle karşılaşma Yahudilerde bu akımları doğurmuştu. İran onlara, yüzyıllar boyunca belki tek tesellileri olacak Mesih tasarımını vermişti. Bu, hem şeriatçılar, hem de mistiklerde en önemli konuydu. İleride, bazıları sadece kendi çıkarları için, bazıları da belki kendileri de gerçekten buna inandıkları için, Mesih benim, diye ortaya atılanlardan bazılarını göreceğiz. Gene Zerdüşt dininden gelme iyi ve kötü melekler (melekler ve şeytanlar), o dindeki iyi ve kötü, karanlık ve aydınlık, Ahuramazda ve Ahriman arasındaki savaşın bir yankısı olarak Yahudilerin tasarımlarına girdi. Aslında İsrail'in dininde bu, Tanrı'ya şirk koşmak, yani ona ortak bulunduğunu kabul etmek demek olacağı için, önceleri akıldan bile geçirilemezdi. Melekler, kanatlı insanlar ya da bazı kısımları insana benzeyen garip yaratıklar olarak tasarımlanmaktaydı. Musa'nın kavminin önü sıra, ateş direği, ya da duman direği içinde giden Yahve, artık göklerin tâ üzerinde ve "Merkaba" adı verilen tahtında oturmaktadır. Bu Merkaba Kabalada büyük bir rol oynayacaktır. Zaten Kabalanın ana teması Tanrı'nın ve onun tahtının esrarı üzerindeki kurgulardır. Yorde Merkaba'lar, yani yukarı çıkıp Merkaba'yı görenlerin mistik yolculukları üzerine çok sayıda kitap yazılmıştır. Bu kitaplar ancak, bir deneme süreci sonunda törenle girilebilen mistik kardeşlik cemiyetleri üyelerinin eline verilirdi. Yeni giren, sıkı bir öğretimden geçer ve böylece hem dünya kirlerinden temizlenmiş olur, hem de kendi iç âlemine dalarak yaşamak sonunda, kurtuluşun kaynağı olan yere varıncaya kadarki, yedi göksel durağı aşmanın yolunu arardı. Bu kaynak Tanrı'nın yüceliği idi. Tan-

rı'nın yüceliğinin "keşif", yani gönül gözüyle görülüşü üzerine de birçok eserler ve şiirler yazılmıştı. Ayrıca, "Şiur Koma" denen gizli bir dille de Tanrı'nın mistik bedeninin ölçüleri anlatılmıştır. Bu sonuncu kurgular, Yahudi mistisizminin ilk eserlerinde bile görülür.

Kabalanın başlangıcı sayılacak mistik akımların M. Ö. 1. yüzyıla kadar vardığını söylemiştik. İkinci Tapınak devrinde, yani Babil tutsaklığından döndükten sonra, Farizîler arasında ezoterik (içrek) bir öğretinin bulunduğunu, Eski Ahit'teki Hezekiel nebînin kitabından anlıyoruz. Şu halde bu akımların daha Babil'deyken başlamış olması en kuvvetli ihtimaldir. Hezekiel keşiflerini (gönül gözüyle ya da gerçek gözüyle görüşlerini) uzun uzun anlatır: Göklerin açıldığını görmüştür; kuzeyden büyük bir kasırga kopup gelmiştir. Fırtınanın ortasında erimiş madene benzer bir parıltı vardır. Bunların arasından, dörder insan yüzü ve dörder kanadı olan dört kerubî (melek) çıkar. Hezekiel bunlara "canlı mahlûklar" demektedir. "Ve başları üzerindeki kubbenin üzerinde ses vardı; durdukları zaman kanatlarını indiriyorlardı. Ve başları üzerindeki kubbenin üzerinde gök yakutun görünüşü gibi bir taht benzeyişi vardı ve taht benzeyişi üzerinde, yukarıda insan görünüşü benzeyişi vardı..."

Kitabımızın ilk bölümünde okuduğumuz şeyleri hatırlayalım: Orada da gene gök yakut (taht) geçmektedir: "Ve Musa ile Harun, Nadab ve Abihu, ve İsrail'in ihtiyarlarından yetmiş kişi çıktılar ve İsrail'in Tanrı'sını gördüler; ve onun ayakları altında gök yakuttan tuğla döşeme gibi, aydınlık bakımından asıl göğe benzer bir şey vardı." (Çıkış: 24, 9-10.) Bu kısmın, artık mistik akımlar başladıktan sonra, belki de Hezekiel'in keşiflerinin daha önce İsrail oğullarının başından geçtiği inancını uyandırmak için katıldığı anlaşılmaktadır. İlk zamanlarda Yahve, İsrail oğullarınca henüz göksel bir Tanrı sıfatını taşımamaktaydı.

Kabala evrenin yaratılışı üzerinde de, sadece Tevrat'ın metninde söylenenlerle yetinmez; kendi yolunca, bunun "nasıl"ını arar. Ama Kabalacıların arayışı, Kelamcılarınki gibi skolastik yoldan değildir. Onlar Tevrat'ın içrek anlamını çözme yollarını araştır-

maktadır ve bunda o kadar ileri varırlar ki, onlara göre artık Tevrat'ta, asıl olan kelimeler değil, onların harfleridir. İspanya ve Provence'daki ilk Kabalacı Mose ben Nahman (M. S. 1200), belki de İslamlıktaki bu yolda akımların etkisiyle, bu sonuca varmıştı. Tevrat'ın yorumlanması hakkındaki ünlü kitabının önsözünde şöyle der. "Sahip olduğumuz gerçek gelenek bize şunu öğretmektedir ki bütün Tevrat, Tanrı'nın adıdır. Okuduğumuz kelimeler apayrı bir şekilde birleştirilebilirler ve Tanrı'nın içrek adı meydana çıkar... Haggada'da (Talmud'un hikâyeler, menkıbeler, Tevrat'ın tefsirleri ve Şabbat vaazlarını içine alan kısmı) Tevrat'ın başlangıçta beyaz ateş üzerine kara ateşle yazılmış olduğunun bildirilişi de bizim, bu yazılışın kelimelere ayrılmış olarak değil, tek bir söz halinde olduğu düşüncemizi doğrular. Böylece onu hem bir sıra (içrek) adlar olarak hem de süregeldiği gibi tarih ve Tanrı buyrukları olarak okumak mümkündür. Tevrat, Musa'ya öyle bir şekilde verilmiştir ki, kelimelere ayrılmış olarak okunursa Tanrı buyruklarıdır, ama Musa, ağızdan, onun bir sıra Tanrı adları olarak okunuşunu da getirmiştir."

İşte Tevrat'ın yazılışında günümüzde bile gösterilen titizlik, tek bir harfin fazla ya da eksik yazılması yüzünden bir Tevrat nüshasının sinagogda yer alamayışı bu yüzdendir: Tevrat'ın sadece metni değil, tek bir harfi bile son derece önemlidir. Daha M. S. 2. yüzyılda bile en önemli din bilginlerinden Rabbi Meiey, şöyle demişti: "O zaman (Rabbi Akiba) bana sordu: Oğlum, senin işin nedir? Ben de ona dedim: Ben (Tevrat) hattatıyım. O zaman bana dedi ki: Oğlum, işinde dikkatli ol, çünkü bu Tanrı'nın işidir; eğer sen tek bir harfi atlarsan ya da bir harfi fazla yazarsan, bütün dünyayı yıkarsın."

Ama iş bu kadarla, yani bütün Tevrat'ın baştan aşağı Tanrı'nın bilinmeyen, daha doğrusu yalnız sırdaşların bildiği adlarının birleşmesinden meydana geldiği düşüncesi de Yahudi batınîlerine yeter görünmedi. Bundan sonraki adım, Tevrat'ın, Tanrı'nın adlarının bir araya gelişi değil, onun tüm olarak Tanrı'nın büyük adı olduğunun kabulü idi. Artık mistik iddialar birbirini kovaladı. Bunlar hep İslam dünyasında yaşayan Yahudiler arasından çıkı-

yordu. İspanya'da Gerona'da yaşamış olan Kabalacı Esra ben Salomo. Tevrat'ın Yaratılış bölümünde, ilk gün anlatılırken "ışık" sözünün beş defa tekrarlanmış oluşuna, bunların Tevrat'ın beş kitabının karşılıkları olduğu anlamını verir. Aynı zamanda, bu kitaplardan çıkan mistik ışık, Tanrı'nın büyük adıdır ve bu ad, öteki adlar gibi söylenmek ve bir şeyi adlandırmak için değildir. Tanrı bununla yüce varlığını, hiç değilse varlığının bir kısmını açıklamıştır. Tevrat Tanrı'nın gücünün yoğun bir şekilde toplanışıdır ve dünyanın yaratılışından 2000 yıl önce var olmuştur. Evrenin yaratılışı da, Tanrı'nın adı oluşu dolayısıyla, Tevrat'tan ışıyan güçle olmuştur. Bu nedenle Tevrat'ı Tanrı'nın varlığından ayırmak, Kabalacılara göre mümkün değildir, şu halde Tevrat'ın yaratılmış olmasından söz etmek de doğru değildir, Tevrat, Kabalacıların Sudûr (Türüm) teorisiyle anlatmaya çalıştıkları, Tanrı'nın esrarlı varlığını temsil etmektedir. O esrarlı varlık Tevrat'a aksetmiştir ve bu nedenle yaratılışın kanunları Tevrat'ın içindedir. Tevrat sadece Tanrı'nın hikmetinin ifadesi değil, bizzat onun hikmetidir.

Maddî âlem, havadaki 22 elemanın etkisiyle var olmuştur. Bunlar da İbranî alfabesinin 22 harfidir. Bütün varlıklar bu harflerin yerlerini değiştirerek birleşmesinden vücut bulmuşlardır. Harfler 231 kapılı bir kürenin üzerinde yazılıdır, ve orada bütün düşünceleri ve bütün nesneleri ifade ederler. Böylece Tanrı'nın "kelâm"ının gücü yoktan var etmeyi sağlamış, yokluktan varoluşu meydana getirmiştir.

Ana harf "alef"tir. Arap harflerinin elif'inin karşılığı olan, alfabenin bu ilk harfi hava, "mem" (Arap harflerinde mim) su, "şin" ateş harfleridir; bunların üçü birden suçla suçsuzluğun hakikat ekseni üzerinde dengesini ifade ederler. Burada şunu söylemeden geçemeyeceğiz: İslam hurufîliğinde de "ayın" (İmam'ı temsil eder, Ali), "mim" (Peygamber, Muhammed) ve "sin" (Selmân) harfleri de büyük bir rol oynar. Bu harflerin Kabalacılarınkine hemen hemen uyduğu görülmektedir.

Kabalacılara göre alef, mem ve şin harfleri, altın mühür altında saklanan büyük sır'dır. Aynı zamanda evrensel üçlüğün kökeni de bunlardır. Alfabenin yedi harfinden her biri de üç anlamı ifade

eder: Maddî, zamanî ve cismanî. Uzayın altı bölgesini ve merkezini, yeryüzünde de Tapınağın en kutsal yerini, Dehbir'i, gezegenleri, burçları ve vücut yapısıyla kozmik ahenge tam uygun olan insanı belirten bunlardır. Son on iki harfe de bedenî ve ruhî fonksiyonlar bağlıdır. Ejder, küre ve yürek evrende yer, gök ve insanın düzenini sağlarlar.

Tevrat'ın gizli ve harflere bağlı anlamları üzerindeki bu akıl oyunlarının sonunda Kabala iki yön aldı: İnanç işlerindeki kurguları sürdürenlerle, Tevrat'ta var olduğunu kabul ettikleri güçlerden faydalanmak isteyen "uygulayıcılar". Bunlar harf ve sayı mistiğine dayanan ve simya, yani altın yapma ve hayat iksirini aramaya çalışan sözde bilim, falcılık, büyü, sihirbazlık, olacakları önceden bilmek işlerinde kullanılan çeşitli garip formüller ve hesapları geliştirdiler. Nitekim İslam dünyasında da bu, tıpı tıpına aynı olmuştu: Cifir denen ve harflerle çeşitli cambazlıklar yapma, bunları ebced hesabıyla sayıya, çıkan sayıları çeşitli işlemlerle yeniden harflere çevirmek yoluyla falcılık; böyle kurgulara dayanan yarı sihir yarı dua yoluyla canlı ve cansızlar üzerinde etki yapmaya çalışma, simya; kısacası, insana tabiatüstü güçler kazandırmak için Tanrısal güçten yararlanma yollarının aranışı ve bunlara inanış İslam dünyasında da, asıl dine bütünüyle aykırı olduğu halde, almış yürümüştü. Bunları, konumuz dışında oldukları için bırakarak, Yahudilerdeki, Tanrı'nın gizli büyük adının yardımıyla insan bile yaratmanın mümkün olduğu yolundaki inancı, *Golem* masalını anlatmakla yetinelim.

Harflerin sırrına eren insan, bunların yardımıyla insanüstü güçler kazanır. Örneğin bir çeşit insan (Golem) bile yaratabilir. Ama bu yaratığın her ne kadar canı varsa da "ruah"ı, yani ruhu yoktur. Bir çeşit robot gibi olur bu yaratık. Praglı Rabbi Löw'ün (1520-1609) böyle bir Golem yarattığı söylenir: Rabbi Löw'ün yarattığı Golem bir hafta efendisine her türlü hizmeti görürmüş, ama Şabbat gününde bütün yaratıkların dinlenmeleri gerektiği için Löw her Şabbat'ın başlangıcında Golem'den, ona can veren, Tanrı adını geri alırmış ve onu yeniden balçığa çevirirmiş. Bir keresinde bunu yapmayı unutmuş. Tam cemaatin sinagogda topla-

nıp ibadet ettikleri sırada Golem etrafa saldırmaya, korkunç gücüyle evleri sarsmaya başlayınca, hemen Rabbi Löw'ü çağırmışlar, daha ortalık kararmamış, şu halde Şabbat tam başlamamıştır. Kahraman Löw, hemen Golem'in üzerine atılmış ve onun alnındaki, üzerinde Tanrı'nın gizli adı yazılı parşömeni söküp almış, Golem de balçık olmuş. Rabbi Löw bir daha Golem yaratmamış.

Kabala üzerine en zengin edebiyat 1200'lere doğru İspanya ve Fransa'nın Provence kesiminde doğmuştur. Bunlardan da, Kabalanın klasik kitabı olan "Sohar"dan ufak bir parça alalım.

"İnsanın ruhunun üç adı vardır: Nefeş (Can), Ruah (Ruh) ve Neşama (İç ruh ya da üstün ruh). Her üçü birbiri içindedir, ama üç ayrı yerde özelliklerini gösterirler. Nefeş, beden çürüyüp toprak haline gelince, mezarda kalır ve yaşayanların arasında bulunmak, onların acılarını öğrenmek ve eğer gerekirse, onlar için merhamet dilemek için gene de dünyayı dolanır. Ruah, Aden bahçesine geçer, orada, bu dünyadaki vücudunun şekline eş olan oradaki kılığına girer ve bahçenin ihtişamının zevkini sürer. Ama Şabbat'larda ve yeni aylarda daha yukarılara çıkar, daha üstün mutluluklar tadar ve gene yerine döner. Bunun için denmiştir ki: 'Ve Ruah, kendisini vermiş olan Tanrı'ya döner' bu da işte bu tören günlerinde olur. Neşama ise yukarıya, gelmiş olduğu yerlere çıkar ve onun yukarıya olan yolunu aydınlatmak için ışıklar yakılır. Bir daha yeryüzüne inmez o. Her yanda, yukarıda ve aşağıda tamamlanan şey onda tamam olur. Çünkü onun Merkaba ile birleşmek için yukarı çıkmasından önce, Ruah da aşağıdaki bahçede güzelleşemez ve Nefeş de yerinde rahat bulamaz. Ancak o yukarı çıktıktan sonradır ki, hepsi rahata kavuşur. Eğer insanlar tasa ve acı ile mezarları ziyaret ederlerse Nefeş uyanır, hemencecik Ruah'ın yanına çıkar, soyun atalarını ve Neşama'yı uyandırır, o zaman Kutsalların Kutsalı (yani Tanrı) dünyaya acır.

"Ama eğer Neşama, yerine çıkacağı zaman bir engelle karşılaşırsa, o zaman Ruah da Aden bahçesinin kapısında kalır, çünkü açılmaz ona: Çıkar, iner, dolaşır ve kimse aldırmaz ona. Nefeş'se dünyada uçup durur, mezardaki yüze ve bedene bakar, onları kurtların nasıl yediğini görür ve onların yasını tutar, nasıl ki şöyle

denmiştir: 'Kendisi için ancak kendi eti sancılanır, kendisi için de canı yas tutar.' (Eyub: 14, 22.) İşte böyle hepsi acı içinde, tâ Neşama, kendi yüce alanlarıya buluşuncaya kadar kalırlar. O, yüce alanına varınca her iki öbür ruh da kendi alanlarıyla buluşur, çünkü bunların üçü birden, yukarıdaki örneğe göre bir bütün teşkil ederler."

Bir de, Tevrat'ın gizli anlamı üzerinde olan bir yazıyı alalım:

"Rabbi Simon dedi: Tevrat'ın bize bu dünyanın masallarını, en delice hikâyelerini anlatmak istediğini sananlara yazık! Çünkü eğer böyle olsaydı biz de böyle hikâyelerden daha çoğuyla bir Tevrat yazabilirdik. Eğer bu dünyaya dair şeylerse, başka kitaplarda daha güzel hikâyeler çok; onları araştırır ve onlardan buna benzer bir Tevrat yapardık. Aslında Tevrat'ın bütün kelimeleri yüce kelimeler, yüce sırlardır.

"Çünkü bakın: Yukarı ve aşağı dünyalar bir dengeye konmuştur. İsrail aşağıda ve göksel melekler yukarıdadır. Bu ikinciler için şöyle denmiştir: (Mezmurlar: 104, 4.) 'O ki rüzgârları melekler, ateş alevini hademe eder.' Eğer bunlar aşağı inerlerse, o zaman bu dünyanın libasına bürünürler; öyle olmasa bu dünyada kalamazlardı ve dünya onları taşıyamazdı. Meleklerde böyle olunca ya onları yaratan, ya bütün dünyaları yaratan ve onlara kalmalarını sağlayan Tevrat'ta bundan ne kadar fazladır. Şu halde o da bu dünyaya girince, bu dünyanın kılığına bürünmeyecek olursa, dünya onu çekemez.

"İşte böylece, hikâyeler Tevrat'ın giyimidir. Kim tutup bu giyimin Tevrat'ın kendisinden başka bir şey olmadığına inanırsa onun gelecek dünyada payı yoktur. İşte bunun için Davut (Mezmurlar: 119, 18) şöyle demiştir: 'Gözlerimi aç da Tevrat'ında şaşılacak şeyler göreyim', yani Tevrat'ın giyiminin altında olan şeyleri!"

Önce de söylediğimiz gibi, Yaratanla Tevrat, Kabalacılara göre birdir.

Kabala 18. yüzyıldan sonra Avrupa Yahudilerinde unutuldu. Modern dünyada artık bu mistik ve çapraşık düşüncelerin yeri yoktu. Ama Avrupa dışında, daha doğrusu, az gelişmiş ülkelerdeki Yahudiler arasında daha uzun zaman önemini korudu. Yemen'de, dünyadan habersiz, yüzyıllarca kendi başlarına yaşamış olan Yahu-

dilerin, İsrail'e göç ettikleri sırada, ellerinde avuçlarında bir şey kalmamış, neleri varsa Yemen'de bırakmış olan bu yoksul insanların en değerli varlıkları, birlikte getirdikleri "Sohar Kitabı" olmuştur.

1492 yılında İspanya'dan kaçabilen Yahudiler, İtalya üzerinden Türkiye ve Filistin'e sığınmışlardı. Bu "Sefardim" Yahudileri mistik akımları ve Kabalayı tutmuş ve bunları yaymışlardır.

Yahudilerde Tarikat (Hasidimcilik)

İspanya'dan kaçıp kurtulabilen Yahudiler, önce Fransa, sonra da Almanya'da çektikleri eziyetlere dayanamayarak hep daha doğuya, sonunda Polonya ve Rusya'ya göçmüşlerdi. Bunların birlikte getirdikleri Kabala, bir zaman buralardaki Yahudi cemaatleri arasında önemli bir rol oynadı. Ama 17. yüzyılda Kazak hatmanı Chmielnicki'nin başına geçtiği Kazaklar, neredeyse İspanya'ya taş çıkartacak bir zulümle Yahudileri ezdiler, kılıçtan geçirdiler. Yüzlerce cemaat yok edildi. Sinagoglar ve okullar yıkıldı. Yahudilerin acıklı tarihinde ne yazık ki, sonuncu olmayan bu faciadan sonra çöken karanlık günlerde artık, mistik inançlar ve Mesih'i bekleme tek teselli kaynağı olmuştu. Fakat artık ora Yahudilerine yol gösterecek âlim din adamları da kalmamıştı. İlkçağ sonu ve Ortaçağ Yahudi mistisizminin çapraşık ve gizemli teorilerinin içinden çıkabilmek için bu yolda yetişmiş olmak gerekti. Yoksulluğun ve bilgisizliğin tâ içine düşmüş olan bu kılıç artıkları için bunlar ne kadar anlaşılmaz şeylerse, hahamların kuru, tıpkı hukuk kitaplarına benzeyen, şeriat incelemeleri de o kadar yabancı idi. Ama gene de bunlara karşı, körü körüne bir saygı göstermekten geri kalmıyorlardı. Aramî ya da İbranî dillerini öğrenmeye ne vakitleri, ne de imkânları vardı. İşte bu sırada Hasidim akımı canlandı. Bu akım Ukrayna'da başladı ve artık donmuş olan Kabalaya yeni bir can verdi. Bu yolun dayandığı 1217'de ölmüş olan ünlü Kabalacı, Yuda-ha-Khassid'in (Dindar Yuda) yazmış olduğu, *Sefer Khassidim* (Hasidimlerin, yani dindarların kitabı) idi.

Yuda-ha-Khassid'in müritleri onun düşüncesini daha da işlemişler ve geliştirmişlerdi. Bu Alman Kabalacılarının temel öğretileri de Tanrı'nın birliğinin sırları üzerine idi. Tanrı, insan aklıyla kavranamayacak kadar yüce idi ve Tevrat'ın onu insana benzetişlerinin hepsinin asıl anlamı, sadece onun şanını övmekti. Bu şan ya da tanrısal ışık, Tanrı tarafından nebîlere açıklanmıştı ve daha sonra da çeşitli şekillerde, velilere, zamanın gereğine göre, açıklanmakta devam etmekteydi.

Alman Yahudi mistiklerinin amacı bu ışığı (İbranîce Kabhod) görebilmekti. Buna erişebilmenin yolu, müridin daima Tanrı'nın huzurunda olduğu duygusunu beslemesi ve özel bir hayat sürmesi idi. Bu hayat tarzı, dua, dine canla başla bağlılık, günahsız, alçakgönüllü ve sabırlı bir yaşayıştı. Mürit, zamanın çoğunu kendi iç âlemine dalma, mürakabe ile geçirecekti. Bütün hakaretlere, alaylara, küçümseyişlere tam bir sabır ve aldırmazlıkla katlanacaktı. Görülüyor ki bunlar, İslamlıktaki bazı tarikatların müritlerine telkin ettiklerinden farklı şeyler değildi. Hasidim'ler dünyadan el etek çekmiş değildir. Onların cemaate ve insanlara karşı olan ödevlerini ihmal etmemeleri de gerekti.

Mesih bölümünde göreceğimiz Sabetay Sevi olayından büyük bir hayal kırıklığı duymuş olan Yahudiler, artık yakın bir kurtuluştan da ümitlerini kesmişlerdi. Sayıları pek azalmış olan aydın kişiler de tesellilerini Tevrat ve Talmud incelemelerinde buluyorlardı. Bilgisiz halk, tümüyle kendi başına kalmıştı. Ukrayna'da İsrail Baal Şemtob, (1700-1760) halkın bu ümitsizliği içinde Hasidim tarikatının ikinci kurucusu oldu. Düşünceleri Yuda-ha-Khassid'inkilerin devamıdır. Ama o, sadece seçkinlerin anlayabilecekleri bir dille değil, cahil ve acı çeken insanların benimseyebilecekleri şekilde söylemişti bunları. Onlara sevgi ve ümidi getirmişti. Yapmak istediği ne bir tarikat kurmak ne de Yahudi geleneklerini değiştirmekti. Ama başka birçoklarının başına gelen, onun da başına geldi: Halk onu bir veli yaptı, hakkında efsaneler uyduruldu. Sonradan dediler ki o, Karpat dağlarında yalnız başına yaşarken Tanrı'ya rastlamış ve ona erişmiş. İşin bu tarafını şöyle de anlayabiliriz: Şemtob her yerde Tanrı'yı görmektedir. Ona göre yeryüzü göksel güzelliklerin bir

yankısından başka bir şey değildir. Bu görüş onun yazılarında açıkça bellidir. Şimdiye kadar yaptığımız gibi, onun yazılarından da bir örnek verelim.

"Rabbi daima önüme koydum, o benim sağımda olduğu için sarsılmam. (Mezmurlar: 16, 8) (...) Kimi vakit kötü eğilim insanı şaşırtır ve ona der ki: Sen büyük bir günah işledin! Halbuki olan sadece ibadetteki aşırılıklardan birine uymayıştır ve asla günah değildir. Ama kötü eğilim'in maksadı insanları bununla üzmek ve böylelikle onları, Yaratana kulluk edemez hale getirmektir. Tanrı onun hilesinden korusun! Kötü eğilim'e şöyle demelidir: Ben ibadeti zorlaştıran kurallardaki o kusura önem vermem, çünkü senin amacın, beni Tanrı'mıza kulluk etmekten uzaklaştırmaktır. Sen yalan söylüyorsun! Diyelim ki ben, küçük bir suç işledim; o zaman Yaratanım, kendisine tasa içinde kulluk etmemdense, o söylediğin aşırılığa uymayışımdan daha çok memnun olacaktır! Hayır, ben ona seve sevine kulluk edeceğim, çünkü ona kendim için değil, sadece onun hoşnutluğu için kulluk etmekteyim (...) Kulluğun altın kuralı şudur: Yastan kendini sakın! Ağlamak çok kötü şeydir ve insan sevinçle kulluk etmelidir! Ama eğer gözyaşları sevinçten geliyorsa, o zaman iyidir.

"Nefsini kontrolde aşırıya varmamalıdır çünkü bu, kötü eğilim'in eseridir; bununla insana, belki de 'ödevlerimi gereği gibi yapmadım' korkusunu aşılamak istemektedir. Tasalılık, şanı yüce olsun, Tanrı'mıza kulluğu zorlaştırır. Birisi sürçüp günah işlerse, tasasını büyütmemelidir ki, Tanrı'ya kulluktan uzaklaşmasın. İşlediği günahtan üzülmelidir, ama gene de Tanrısından duyduğu sevince dönmelidir."

Her yaptığı işte, acaba günah mı işledim? diye düşünmeye alıştırılmış, hayatının her yönü dinsel bağlarla örülmüş ve bunları da tam bilmediği için hep günah korkusu içinde yaşayan zavallılar için ne müjdeydi bu!

Hasidim'ler ayrı, küçük cemaatler halinde yaşıyorlardı ve bu toplulukların başında keramet sahibi oldukları, mucizeler yaptıkları söylenen, "şeyh"ler vardı. Zadik (yani sadık, doğru) dedikleri bu önderler, Tanrı ile insanlar arasında aracı olarak kabul edilir-

lerdi. Babadan oğula kalan bu "şeyh"liklerin onlara insanüstü güçler verdiğine inanılırdı. Artık bu cemaatlere hâkim olan, bilgisiyle tanınan hahamlar değil, bazıları insanların saflıklarından yararlanan bu adamlardı. Müritler her dertlerini onlara açıyor, o da onları teselli ediyor, onlara cesaret ve ümit veriyor, onlar için dua ediyordu. Zadik'lerin her birinin ayrı bir ünü vardı: Kimi sofuluğu ile, kimi gaibi görmesiyle, kimi ruhsal gücü, tevazuu ya da mucizeleriyle tanınıyordu. Ama bunların içinde gerçekten üstün ruhlu insanlar da az değildi.

Hasidimliğe dair kitaplardan bazılarında Panteizm inancı açıkça görülür. Hasidimlik Avrupa'da Kabalacılığı halka indirmiş ve sevdirmiştir.

Günümüzdeki Hasidim'lerde de, eskilerde de dinî dans vardır. Bununla bedenin de ruhla birlikte, İsrail'in ve bütün dünyanın kurtuluşu için Tanrı'ya yalvardığına inanırlar. Günümüzdeki Hasidimlerin bir çeşit tekkeleri ve vardır. Bunlar Zadik'lerin evleridir. Şabbat ve bayram günlerinde orada toplanırlar ve Zadik'le birlikte yemek yerler. Yemek sırasında Zadik onlara, Hasidim hayatının ülkülerini açıklar. Özellikle, Şabbat gününün "Üçüncü yemeği" tam anlamıyla bir törendir. Bunda Zadik, hüzünlü bir melodiyle, mistik bir şiir okur, bütün oradaki Hasidim'ler de mısra mısra bunu tekrarlarlar. Kippur bayramında, ne kadar uzakta otururlarsa otursunlar, bütün Hasidim'ler çoluk çocuklarıyla birlikte Zadik'i ziyarete gelirler. O gün Hasidim topluluğu en büyük coşkunluğa erişir. Dua ve dinî danslarla geçen bu günde kendilerini kardeşlik havası içinde hissederler. Gerçekten de bunlar birbirlerine karşı tam kardeşler gibi davranırlar, tasalarını da sevinçlerini de paylaşırlar. Ama öte yanda, bir hayli şarlatan da yetiştirmişti Hasidimlik; daha doğrusu, zavallı halkı aldatan sahte Zadikler.

Hasidimlik, hahamlarca hiç hoş görülmemiştir; tıpkı bizdeki medrese ve tekke uyuşmazlığı gibi! Hahamlarla Hasidimlik arasındaki savaş da bizdekinden çok daha çetin ve zalimce olmuştur.

GÜNÜMÜZDE

Günümüz Yahudilerinde İmanın Şartları

Yahudilik iki temel doktrine dayanır: (1) Tek bir Tanrı'ya inanış; (2) Bu inancı insanlara ulaştırmak için Tanrı'nın İsrail oğullarını seçmiş oluşu. Bu iki doktrin bileşik olarak, Yahudilerin kelime-i şehadeti olan "Dinle ey İsrail, Tanrı'mız O'dur, Tanrı'mız birdir." sözünde toplanır.

Artık Tanrı yalnız İsrail oğullarının Tanrı'sı değildir. O, bütün dünyanın Tanrı'sıdır, ama tek olan Tanrı, İsrail oğullarının taptığı Tanrı'dır. İsrail oğulları böylece çoktanrıcılardan ayrıldığı gibi, Tanrı'nın üçlülüğüne inanan Hıristiyanlardan da tamamiyle ayrılmaktadır. Yalnız bu Tanrı, tâ başlangıçtan beri sevgili ulusu olarak Yahudileri seçmiştir.

Talmud Yahudiliği bu Tanrı'nın, yaratıcı gücüyle ardı arkası kesilmeden etki yaptığına inanır ve ona "Yaşayan (Hay) Tanrı" der. Tanrı bu gücünü dünyaya ve insana "ol" demekle göstermiştir. Yahudilik, Tanrı'nın dünyayı yoktan mı, yoksa bir madde değişimiyle mi yarattığı gibi felsefî düşüncelerden uzak kalır.

Yahudilik, dünyanın var oluşta devamını da Tanrı'nın etkenliğine bağlar. Tanrı el çekecek olursa bütün evren o anda yok olacaktır. Bu düşünce Eski Ahit'in şu sözlerinde kendini belirtir: "Hiçliğin üzerine dünyayı asar." (Eyub: 26, 7.) "Yüzünü gizlersin, onlar şaşırırlar; soluklarını alırsın, ölürler ve topraklarına dönerler." (Mezmurlar: 104, 29.)

Yahudilerde de hayır ve şer Tanrı'dandır. Hıristiyanların inandıkları gibi, kötülüklerin Şeytan'dan gelişi düşüncesi Yahudilikte yoktur. Tanrı adildir ve insanları ya da ulusları cezalandırırsa bu, intikam için değil, adil bir yargıcın yaptığı gibi, bir suçun karşılığı olaraktır ve Tanrı insanları böylelikle günahtan, mutsuzluktan ve deliliklerden kurtarmak, onları mutlu kılmak istemektedir. Bu bakımdan, bireylerin hayatı olsun, tarih olsun tek bir anlam taşır: Bunlarda olup bitenler tesadüfler yüzünden değildir, her şey, adil olan Tanrı'nın maksatlarına göre olmakta ve gelişmektedir.

Tanrı'nın birliği yanında bir doktrin de onun her şeye kaadir oluşudur (kaadir i mutlak). Talmud Tanrı için: "Tanrı'nın kudretinin kendi iradesinden gayrı sınırı yoktur, hatta doğa kuvvetleri onun iradesi altındadır ve ne olursa olsun, bütün olaylar (yani doğal ya da tabiatüstü olanlar) hep onun eseridir." der.

Yahudilik, Tanrı'nın her yerde "hazır ve nâzır" olduğunu inancın şartlarından sayar; ama bu, Tanrı'nın dünya ile bir olduğu, ya da onunla sınırlı olduğu anlamına gelmez. Talmud: "O, dünyanın mekânıdır, ama dünya onun mekânı değildir." der. Böylece Tanrı hem yakındır, hem de uzak. Tanrı tabiatüstü olarak insanlardan çok uzaktır, ama her biriyle, bir babanın evlatlarıyla ilgilendiği gibi ilgilenecek kadar da yakındır.

Yahudilerce Tanrı'nın sıfatlarından biri de her şeyi bilir olmasıdır. Hatta insanların yaptıkları en gizli işleri ve onların en gizli düşüncelerini bile Tanrı bilir.

Tanrı'nın başka bir sıfatı da: "Diri ve önsüz sonsuz" olmasıdır. Tanrı'ya diri sıfatını İslamlık da verir: "Hayyül Kayyum: Diri ve kendiliğinden var olan."

Kaadir-i mutlak Tanrı, her şeyi kendi koyduğu amaca yöneltir; bütün olaylar O'nun son ve en üstün amacına doğru giden yolda birer adımdır. Bu yolda Tanrı'nın iradesine karşı olan durumlar onu ne durdurur, ne de geciktirir: "Ne ki olduysa, olacak olan odur," der Vaiz. Ama Tanrı'nın maksadının yerine gelmesinde insanın da çaba göstermesi gerektir. "Yapıcılar kimlerdir? Rabbi Yohanan dedi ki: Bilginlerdir bunlar, çünkü yaşadıkları sürece

Dünyanın inşasına çalışırlar." (Talmud, Brahot: 64 a.) Ahlak yasasına uymak ve Tanrı'nın buyruklarına tam bir baş eğme, Tanrı'yla bu işbirliğinin temelleridir. İnsan bunda Tanrı'nın sıfatlarına uymaya çalışmalıdır: "O'nun iyi olduğu gibi iyi olun; O'nun affedici olduğu gibi affedici olun; O'nun âdil olduğu gibi âdil olun." (Levililer: 19. 2'nin tefsirinden. Bunda şöyle denmiştir: Bütün İsrail cemaatine söyle ve onlara de: Mukaddes olacaksınız; çünkü ben, Tanrı'nız Efendiniz mukaddesim.)

Yahudilikte bir de "Tanrı'nın Devleti" düşüncesi vardır. Ama bu, dünyanın dışında, göksel bir devlet değildir. Bu devletin yeryüzünde, Tanrı'nın yönetimiyle ve insanların emeğiyle kurulması gerektir. Bu devlette bütün kişisel ve sosyal haksızlıklar ortadan kalkacaktır. İşte bu düşünce Yahudi kavminin varlığı gizeminin anahtarıdır. Bu düşünce onların umutsuzluğa düşmelerini önlemiştir. Tarihsel geleneklerine dayanarak, bu ideal devletin kurucularının Tanrı'yla kendilerinin olacağına inanmış ve güvenmişlerdir.

Yahudilerce Tanrı'nın devleti Mesih'le kurulacaktır. Bu Mesih düşüncesi üzerinde burada duracak değiliz. Bu, ayrı bir bölüm halinde ele alınmaya değer bir konudur.

Meleklere İnanış

Yahudilerde meleklere inanç vardır. Başlangıçta bu asıl dinle çelişen eski inançların eski tanrıları, tabiat güçleri, masal yaratıkları olarak halk inançlarında yaşıyor, ama dinde hemen hemen hiç yer bulamıyordu. Çünkü hayır da, şer de hep Yahve'dendir; hatta o, bazı insanlarla aracısız olarak doğrudan doğruya konuşuyor, öldüreceklerini – Korah soyu gibi – kendi öldürüyordu. Ama sonradan Yahudilerin İran ve Hellen düşüncelerinin etkisi altında kalmalarıyla, o zamana kadar Yahve'nin tahtından başka bir şey olmayan gök, içinde meleklerin bulunduğu üst üste küreler şeklinde tasarlanmaya başladı.

Zerdüşt dininde Ahura Mazda'ya (Hürmüz) Amesha Spentas,

yani "ölümsüz canlar" denen varlıklar hizmet eder. Bunlar erdemlerin soyutlaşmalarıdır ve dünyadaki belirli şeylerin koruyucularıdır. Bunların sayıları altıdır. Tıpkı bunlar gibi Ahura Mazda'nın düşmanı Angra Mainyu'nun (Ahriman) da birçok kötü canları vardır. Hellenler de sayısız iyi ve kötü Daimon'ların bulunduğuna inanırlardı. Eski Ahit'te ilk defa, meleğe benzer varlıkların sözü İşaya'da geçmektedir: "... Rabbi yüce ve yüksek bir taht üzerinde oturmakta gördüm; ve etekleri mabedi dolduruyordu. Kendisinden yukarda Seraflar duruyorlar; her birinin altı kanadı vardı; ikisiyle yüzünü örtüyor, ve ikisiyle ayaklarını örtüyordu ve ikisiyle uçuyordu." (İşaya: 6, 1-2.) Bunların Asur ve Babil'in kanatlı cinlerine çok benzedikleri açıkça görülmektedir. İşaya'nın M. Ö. 740-699 yılları arasında Yeruşalim'de yaşamış bir nebî olduğunu biliyoruz. Bu sırada Yahuda devleti Asurluların yönetimi altındaydı ve Ninova'ya vergi vermekteydi.

Şurasını da kaydedelim ki, Yahudilerde meleklere inanç başka semavî dinlerde olduğu kadar köklü değildir, hatta bir kısım büyük din bilginleri arasında melekleri inkâr edenler bulunduğu gibi, ikinci Musa bile denen, Rabbi Mose ben Maimon, meleklerin sadece göklerde olduklarını ve asla yere inmediklerini söylemektedir.

Yahudiliğin almış olduğu son ve kesin şekle göre, Yahve tek Tanrı'dır, ama onun yarattığı ve onun emrinde olan, güçleri, insanlarla kıyaslanamayacak kadar büyük birtakım varlıklar da bulunmaktadır. Bunlar meleklerdir (İbranîcesi Malah). Daha sonra bunlar arasında da paye farkları belirtildi. En başta Mihael (Kim Tanrı gibidir? anlamında), Gabriel (Tanrı adamı anlamında), Uriel (Tanrı ışığımdır) ve Rafael (Tanrı iyileştirdi) gelir. Bundan başka Kerubim'ler de vardır ki, bunlardan biri, elinde alevden bir kılıç olduğu halde Cennetin kapısını beklemektedir. Bir de yukarıda anlattığımız Serafim'ler vardır. Meleklerin ödevleri çeşitlidir: Tanrı'nın tahtı etrafında dururlar, onun buyruklarını yerine getirirler, gene onun buyruğu ile insanları korurlar v.s. Bundan başka, baş meleklerin ayrı ayrı ulusların koruyucuları ya da doğa güçlerinin yöneticisi olduğuna inanılır. Örneğin Mihael, Yahudilerin koru-

yucu meleğidir. Göklerin yönetimi de onun üzerindedir. Gabriel Tanrı'nın vahiylerini götürür ve ateşin yöneticisidir. Uriel yıldızların efendisidir ve hava değişmelerini yönetir. Rafael hastaların mucizeli iyileşmelerini sağlayan hekim melektir. Melekler, kanatlı insanlar olarak tasarımlanır; bu da Yunanlılardan alınmadır. Bu tasarım önce 1. Tarihler 21, 16'da görülür: "Ve Davut gözlerini kaldırdı ve Rabbin meleğini, elindeki yalın kılıcı Yeruşalim üzerine uzatmış olarak, yerle gök arasında durmakta gördü." denir bunda. Tarihler kitabının M. Ö. 300 yıllarına doğru yazılmış olduğunu biliyoruz; M. Ö. 332'den beri de Filistin Makedonların egemenliği altına girmişti.

Daha eski tasarımlara göre melekler gökten inmek için merdiven kullanıyorlardı! "...Ve (Yakup) rüya gördü, ve işte, yer üzerine bir merdiven dikilmiş ve başı göklere ermişti: ve işte onda Tanrı'nın melekleri çıkmakta ve inmekte idiler." (Tekvin: 28, 12.)

Yahve'nin emriyle bir melek veba getirerek 70.000 kişiyi öldürür (II. Samuel: 24, 15); bir melek bir gecede, Asur ordugâhında 185.000 kişiyi vurur. "Ve o gece vaki oldu ki, Rabbin meleği çıktı ve Asur ordugâhında yüz seksen beş bin kişiyi vurdu; ve sabahleyin adamlar erken kalktıkları vakit, işte, onların hepsi ölmüş leşlerdi." (II. Krallar: 19, 35.)

Bir insan ölürse, onu Ölüm Meleği'nin, kılıcıyla vurduğuna inanılır. Bu yüzden Talmud'cu geleneğe göre, ölenin evinde bütün kaplardaki sular boşaltılır, çünkü Ölüm Meleği kılıcını bu sularda yıkamıştır. (Bu gelenek, eskiden İstanbul'da Müslüman aileler arasında da – ama tabiî nedenini bilmeden – uygulanmaktaydı.)

İyi meleklerden başka, kötü melekler de vardır. Bunların başı, Şeytan'dır. Yahudi mistikleri Şeytan'a Sammael adını verirler (Kabala'da bu melek Roma'nın koruyucusudur!). Eski zamanlarda hayır ve şerrin Tanrı'dan geldiğine inanılırken, sonradan – gene İran dininin etkisiyle – bütün kötülüklerin şeytan ve onun takımından geldiği inancı doğmuştu. Bu değişmenin en güzel örneği, Davut'un nüfus sayımı yapmasına Yahve'nin, "Öfkesinin alevlen-

diği" (II. Samuel: 24, 1) de yazılıyken aynı olayı anlatan 1. Tarihler'de, "Ve Şeytan İsrail'e karşı kalktı, ve İsrail'i saymak için Davut'u tahrik etti," denmesidir. (1. Tarihler: 21, 1.) Bunlardan birincisi M. Ö. 550'ye, öteki ise, M. Ö. 300'e doğru meydana getirilmiştir.

Yahudi mistikçiliği melekler ve şeytanlar üzerine inceden inceye uğraşmıştır. Şeytanların bazıları Tanrı katından kovulmuş, ama güçlerini kaybetmemiş melekler olarak kabul edilmektedir; bunlara karşı muskalar, tılsımlar ve okumalar işe yarar önlemlerdi. Kabala'cı inanca göre, ölenlerin ruhları da yaşayanlara – kötü ruh olarak – girebilir ve onları delirtir. İsa'nın böyle ruhlara uğramış olanları kurtardığı İncil'de yazılıdır.

Kitaba İnanış

Yahudilerce tümü Tanrı'nın vahyiyle yazıldığına inanılan kitap, Tevrat, yani Eski Ahit'in ilk beş kitabıdır: Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye. Tesniye'nin sonunda Musa'nın ölümü ve gömülüşü de yazılı olduğu halde, bu beş kitabın hepsinin Tanrı'nın vahyi ve Musa'nın eliyle yazıldığına inanmak Yahudilere farzdır. Eski Ahit'te Yahudilerce geçerli sayılan öteki bölümler Hıristiyanlarınkinden biraz ayrılmaktadır. Yahudilerin Kutsal Kitabın içine almadıkları, İskenderiye'de Hellenleşmiş Yahudilerin eseri olanlardır. Bundan başka, Hıristiyanlar Danyal'i peygamber saydıkları halde, Yahudiler bunu kabul etmezler.

Peygamberlere İnanış

İsrail oğullarının "nebî"lerini ayrı bir bölüm halinde görmüştük. Eski Ahit'teki Davut ve Süleyman bunlar arasına girmemektedir, ama onların sözleri de şeriat işlerinde kanıt olarak kullanılmaktadır. Musa'nın en büyük Peygamber olarak kabul edildiği ve İsa ile Hazret-i Muhammed'i Peygamber olarak kabul etmediklerini söylemeye bile lüzum yoktur; bu onların dini gereğidir.

Ahret Gününe İnanış

Bu fikrin Yahudiliğe nasıl girdiği ve nasıl geliştiği üzerinde gereği kadar bilgi verilmiştir. Bunun son aldığı şekil, Yahve'nin hem dünyada, hem de ahrette ceza ve ödül verdiği yolundadır. Önceleri, iyi olsun, kötü olsun bütün insanların öldükten sonra aynı yere, "Şeol" adı verilen bir yere gidecekleri ya da ruhlarının hep mezarda kalacağı inancı vardı. Şeol, Kenanîlerde Cehennem tanrıçasının adıdır. Sonradan, dirilme, yargı, cennet ve cehennem inancına, açıkça görüldüğü gibi İran etkisiyle eriştiler. Cennete Aden, ya da Eden adı verilir ki, bu da Babil dilinde *Edinu*, yani "bahçe" anlamına gelen kelimeden doğmadır. Kötülerin gittikleri azap yerinin adı "Hinnom oğulları vadisi" anlamına gelen "Ge bne Hinnom" iken sonraları "Gehenna" olmuştur. Gebne Hinnom, Kenanîlerin Ba'al'e kurban edilen çocukları yaktıkları bir vadinin adı idi. Özellikle Talmud'da cennet ve cehennem üzerine birçok sözler vardır. Bunlarda dendiğine göre kötülüklerin pek azı ebedî olarak Gehenna'da kalacaklar, ötekiler on iki ay azap çektikten sonra Aden'e gireceklerdir.

Kaza ve Kadere İnanış

Mose ben Maimon'dan aldığımız parçanın gösterdiği gibi, Yahudiler, insanların alın yazılarına değil, bütün olayların Tanrı'nın çizdiği belirli bir amaca yönelmiş bulunduğuna, insanın ödevinin de bu amacın daha çabuk yerine gelmesi için emek sarf etmek olduğuna inanırlar. Bu emek de bütünüyle şeriata uygun "kutsal" bir hayat yaşamak, Tanrı'nın buyruklarından ayrılmamaktır. Hatta ölümden sonra, Aden'de bile gene böyle davranmaları gerektir. Yahudilerde de hayır ve şer Tanrı'dandır, ama hayır ödül, şer de ceza içindir. Sonraları, iyilerin başlarına gelen kötülüklerin Tanrı'nın onları sınaması olduğu görüşünü kabul etmişlerdir (Eyub'a olduğu gibi). Ancak insanların Tanrı'nın amacına uygun yaşamaları ile "Tanrı'nın Devleti" bir an önce kurulacaktır.

Tanrı'nın maksadının tarihte ve insan hayatında gerçekleştiği düşüncesi Yahudiliğin Tanrı hakkındaki bütün öğretilerinin temelidir.

Doğumdan Ölüme Kadar Ödevler

Beşikte

Bir Yahudi ailesinde doğum olursa, bütün hısım akraba, bildikler, *Mazaltob* yani "mutluluklar" diyerek babayı ve loğusayı tebrik ederler. Doğan oğlansa sünnet için hazırlık yapılır; sünnet bir Yahudinin hayatında ilk önemli dinsel ödevdir ve bununla, bir Yahudinin toplumun bir üyesi olduğu, âdeta belgelenir.

Yahudi çocukları doğumlarının sekizinci gününde sünnet edilirler. Yahudilerde gün, akşamdan akşama sayıldığı için, çocuğun doğduğu saat tam olarak saptanır ve o saatten başlayarak sekizinci gün hesaplanır. Günümüzde, özellikle Batı ülkelerinde sünnet hastanelerde yapılmaktadır, çünkü hastanelerde doğuran anneler sekizinci günde henüz loğusa yatağından kalkmamış bulunurlar. Ama anne evdeyse sünnet de, eskiden beri olduğu gibi evde yapılır. Bir zamanlar sünnet, sinagoglarda da yapılırdı. Bu iş için bizde olduğu gibi sünnetçiler vardır. Bunlara "mohel" denir. Eskiden bu ödev, çocuğun babasına düşerdi, onun için bu tören sırasında çocuğun babası mohel'in yanında durur, böylece mohel'in, babaya vekillik ettiği belirtilmiş olur.

Yahudilerde sünnet sevinçli bir olaydır. Onun için çocuğun sünnet edildiği oda çiçeklerle süslenir, Şabbat mumları yakılır. Çocuğun kirve'si (sünnet sırasında tutan kişi) sünnet sandalyesine oturur. Yahudilerde kirve'ye "sandek" denir; bunun din alanında bilgili bir kişi olması gerektir. Kirve'nin oturduğu sandalyeye "Nebî İlyas'ın kürsüsü" denir. Efsaneye göre İlyas dünyayı dolaşmakta, darda kalanlara yardım etmektedir. Bu nebîyi ve onun ateşten bir araba içinde göğe çıktığını daha önce anlatmıştık.

Bu hazırlıklardan sonra çocuk büyükannesi ya da en yakın akrabadan bir kadın tarafından odaya getirilir; bu kadın da "sandeket" denir. Bu gelenek Batı'da artık ortadan kalkmıştır.

Yahudilerdeki geleneksel sünnet şöyle yapılır: Sandek, yani kirve, çocuğu kucağına alır, dizlerinin üzerine yatırır. Bu sadece bir operasyona yardım etmek değildir; çocuğu dizine yatıran çocuğu resmen Yahudi cemaatine almış olmaktadır. Bundan sonra mohel (sünnetçi) dua eder, onun arkasından da baba: "Hamdolsun sana, ebedi olan, Tanrı'mız bizi buyruklarıyla kutsallaştıran ve bu çocuğu İbrahim'in cemaatine katmayı bize emreden, dünyanın Hükümdarı!" der. Sünnet sırasında oradakiler de: "Cemaate nasıl girdiyse, dine, evliliğe ve iyi işlere de öylece girsin," diye dua ederler.

Bu sırada mohel işini tamamlar, yarayı bağlar ve çocuğu anasına gönderir. Sünnet yeri çoğu zaman fazla kanar. Günümüzde bu kan boru ile emilir. Birçok yerlerde hâlâ mohel, ağzına bir yudum şarap alır, yarayı ağzıyla emer ve kanla karışık şarabı tükürür. Sünnet işi kısa sürse de ondan sonraki tören hayli uzundur; Mohel olsun cemaat olsun dualar okurlar ve bu arada şarap içilir. Geleneğe pek bağlı olmayan ailelerde sadece hahamın duasıyla tören sona erer. Bu arada çocuğa ad da verilir.

Sünnetten sonra ziyafet çekilir, tebrikler kabul edilir ve bu arada dinî içerikli nutuklar söylenir.

Doğan çocuk kız olursa basit bir ad verme töreniyle yetinilir. Baba, sinagog'da Tevrat'tan bir sûre okuduktan sonra kıza ad verir.

Loğusa, evinden ilk çıktığı gün sinagogda bir şükran duası eder. Eskiden olduğu gibi bir "günah kurbanı" sunma âdeti ortadan kalkmıştır, ama gene de kadın kız doğurursa, bir oğlan doğduğu zaman olduğunun iki katı süreyle "mundar" sayılır ve sinagoga giremez. Kadının sinagogdaki şükran duası, eskiden Kudüs Tapınağında edilen kefaret duasının yerine geçer. Şükran duası dört şeyde zorunludur: Biri denizde ya da çölde uzun bir yolculuk yapar da sağ dönerse, hapisten kurtulursa, ağır bir hastalıktan kalkarsa, bir de bir kadın çocuk doğurursa.

Kızlara ad verme töreninin sadeliği onların erkek evlatlar kadar itibar görmeyişlerindendir. Kadınlar sinagoglarda ayrı yerlerde otururlar. Tevrat okumaya davet edilmezler, şükran duasına, ya maksure'den (kadınlara ayrılan yer) ya da sinagogun gerisinde ayrılmış yerden katılırlar.

Yahudilerde Ad ve Önemi

En eski zamanlarda çocuklara, babanın ya da ananın hayatındaki mutlu bir olaydan, doğum sırasındaki bir dilekten alınma adlar verilir, çoğu zaman Tanrı adı isme katılırdı. Daha sonra İran ve Babil adları Yahudilere de girdi. Örneğin Mordehay, Babil tanrısı Marduk'un adından gelmedir. Hellenistik çağda Yahudiler, çevrelerindeki isimleri aldılar, sonradan bunlar Yahudi adları oldu. Daha sonraları çocuklara, ölmüş dedeleri ve ninelerinin adları verilmeye başlandı. Ama bu gelenek, çok eski zamanlarda da ara sıra görülmektedir. Sonra sonra bu, ölmüş ataların adlarını sürdürmek bakımından, dinsel bir anlam aldı. Zamanla ad çok önem kazandı ve babanın mı yoksa, ananın mı soyunun çocuğa ad vereceği çekişmelere, hatta kavgalara sebep oldu.

Günümüzdeki Yahudi adlarının çoğu, Yunanca ya da Latinceden gelmektedir. Tevrat'tan alınma adlara, özellikle kızlarda az rastlanır. Yer yer, ad takma geleneklerinde ayrılıklar göze çarpar. Örneğin Hollanda'da sık sık, büyükbaba ve ananın sağlıklarında, torunlarına onların adları verilmektedir. Ama hiçbir zaman baba ve ananın adları verilmez. Buna karşılık Amerika'da çocuklara babalarının ya da analarının adını vermek âdettir. Doğu Yahudilerinde, ailenin yaşayan kişilerinin adlarını yeni doğanlara vermekten korkulur. Nitekim bizde de çocuklara, yaşayan baba ve anaların adlarını vermek uğursuz sayılmaktadır.

İsrail devletinde adlar yeni bir şekil almıştır. Tıpkı Tevrat dönemlerinde olduğu gibi verilen adı doğduğu yere, zamana, şartlara ve durumlara bağlamak âdeti doğmuştur. Ara sıra Tevrat'taki az tanınmış adlardan biri de verilmektedir.

İlk Doğan Oğul (Bohor)

Önceleri de sözü edildiği gibi, Ön Asya'da İlkçağda, ilk doğan oğulların, bazen çok acıklı, büyük bir önemleri vardır: Yüzyıllar boyunca, insan kanına ve yanık insan eti kokusuna düşkün olduklarına inanılan tanrılar için kurban edilmişti bunlar. İsrail oğullarında bundan vazgeçmenin ilk anısı İbrahim'in İshak'ı kurban etmeye hazırlanırken Tanrı'nın koç göndermesi hikâyesidir, bunu da görmüştük. İsrail oğullarında ilk doğan oğulların kutsal ödevleri vardı. İlk olduğu için, tıpkı mahsulün ilk demeti gibi Tanrı'ya adanmıştı bunlar. Köken olarak bu, onların kâhin olmaları anlamınaydı, ailenin kurban törenlerini bunlar yönetirlerdi. Ama sonradan bu hakkı yitirmişlerdi. Bugün Yahudilerde Tanrı'ya ilk doğan oğulun "fidesini verme" aile içindeki bir şenlikten başka bir şey değildir. Ama bu tören birçok eski gelenekleri sürdürmektedir: Örneğin çocuk büyük, çoğu kez gümüş bir tepsi içinde ortaya getirilir. Aile bugün için bütün süs eşyalarını, mücevherlerini toplar, bunlar da tepsiye, çocuğun yanına konur. Bununla: "Bakın, bu çocuk bütün bunlardan çok, pek çok değerlidir," demek istenir. Ama "Pidyon ha-ben" adı verilen bu tören artık eskisi gibi yaygın değildir.

Pidyon ha-ben töreni için çocuğun doğumundan başlayarak 31 gün sayılır. Bunun nedeni de bellidir: Yahudi ailelerinde çocuk ölümleri bütün uluslarda olduğu gibi, ancak hekimliğin ilerlemesiyle azalmıştır, yaşayıp yaşamayacağı daha belli olmadan bir çocuk için tören yapmak istenmemektedir.

Bir baba, bu törenle oğlunun fidyesini vermeyecek olursa, Yahudi geleneğine göre, sonradan bunu mutlaka yapması gerekti.

Loğusalık

Biliriz ki, dinden gelen geleneklerin ve inançların yanı sıra, kökleri çok eskilerde olan birçok batıl inançlar, onlar kadar, belki bazı kere onlardan fazla, insanların davranışlarına etki eder. Ne-

den? sorularının karşılıksız kaldıkları çevreler ve çağlarda bunlar dinlerin bütün yasaklarına karşı direnmiş, hatta bu nedenlerin karşılıkları bulunduktan sonra bile bunlar tamamiyle silinmemişlerdir. Hatta din adamları bu, ilkel çağlardan kalma inançları dinin çerçevesi içine almak zorunda kalmışlardır.

Eskiden doğum, her toplumda olduğu gibi Yahudilerde de sevinilecek değil, korkulacak bir olaydı. Gerçi Tevrat'ın anlattığına göre, o çağlardaki kadınlar çok güçlü ve dayanıklı idiler. Hiç değilse onlar için doğum, tıpkı hayvanlarda olduğu gibi kolay ve doğal bir fonksiyondan başka bir şey değildi. Tevrat der ki (Çıkış: 1, 19): "O vakit Mısır hükümdarı ebeleri çağırıp onlara: Neden böyle yaptınız, erkekleri sağ bıraktınız? dedi. Ebeler de Firavun'a: İbranî kadınları Mısır kadınları gibi olmadıkları için oldu bu. Çünkü onlar kuvvetli oldukları için ebeler yetişmeden önce doğururlar, dediler." Ama sonradan, herhalde bu durum değişmişti. Belki de artık çadırda, çölde değil de evlerde oturmak kadınları az hareket eder hale getirmişti ve güneş girmeyen kulübeler ve evlerde, bugün de çeşitli hastalıkları meydana getiren bakterilerin dedeleri alabildiğine yer buluyordu. Artık yalnız doğum değil, doğumdan sonraki günler de korkulu bir bekleyiş içinde geçmekteydi.

İlkel insan, gözle görülmeyen kötü ruhlar ve cinlerle iyi geçinmek gerektiğine inanır. Bu da yetmezse onları kovmak, kaçırmak için çareler düşünülmelidir. Ama asıl Yahudi dininde bunların yeri yoktur, her şey Tanrı'dandır ve olsa olsa buna katlanmak ve dua etmek gerekir. İlkel insan için bu yetmez. Tam en sevinilecek anda bir ananın acıklı ölümü onun için Tanrı'nın iradesinden ayrı bir şeydir; herhalde Tanrı'nın dışında başka kuvvetler de vardır, diye düşünür o.

Talmud, Şabbat'ta kadınların ödevlerini anlatırken onların doğumda ölmelerini üç nedene bağlar: "Üç suç yüzünden kadınlar doğum sırasında ölürler: Aybaşlarına aldırış etmedikleri için, hamur ayırmada, bir de Şabbat kandilinin yakılmasında kusur işledikleri için" (Mişna Şabbat: 2, 6.) Yahudi kadınlarının dinsel ödevleri arasında, kendilerinden kan gelme zamanına dikkat et-

meleri ve bu zamanda başkalarına değmekten kaçınmaları, yuğurdukları her hamurdan bir bir parçacığı ayırmaları ve Şabbat'ın başlamasında dua ile ışıkları yakmaları vardır. Şu halde kadınların doğumda ölmemeleri için şeriata uymaları gerektir. Ama bu buyrukları harfi harfine tutan kadınlar da doğumda ölmekteydiler. Bu yüzden, ilkel insanın korkularına dönülmüş ve çare dinde değil, sihirde aranmıştır: Tabiat dışı kötü kuvvetler vardır, onlarla savaşmak ve onlardan korunmak gerektir! Sihirde daire büyük bir rol oynar; yere çizilmiş bir dairenin içine cinler ve şeytanlar giremez, Yahudilerde de, örneğin, gebe kadını bir masanın etrafında dolaştırırlar, böylece bir daire çizilmiş olur! Ya da onu bir kapı eşiğinden atlatırlar. Evin kapısı ve eşiğinde evle dünya ayrılır sayılmaktadır, böylece, eşiği atlayan kadın sembolik olarak hayata girmiş demektir. Kadına anahtarlar da verirler, özellikle sinagogun ya da kutsal Tevrat dolabının anahtarını. Bundan başka Tevrat tomarlarına sarılı bağlardan birinin de loğusaya getirildiği vardır. Bütün bunların sihirli kuvvetleri harekete geçirdiğine inanılmaktadır. Ama bütün bunlar, din adamları çevresinde resmi olarak kabul edilmemiş, hatta kötü gözle görülmüştür. Çünkü Tevrat'ın bir sihir aracı olması, Yahudi fıkıhçıları için, hiç de kabul edilir şeylerden değildir. Yahudilik dinsel sembollerin bir çeşit put haline gelmesine daima karşı koymuştur; ama dediğimiz gibi, insanın bilinmeyenler karşısındaki korkusu din kurallarından da güçlüdür.

Kötü ruhlara karşı koyabilmek için başka çareler de aranmıştır. Yeni yıl gününde öttürülen koç boynuzu, "Şofar" sinagog'dan alınıp loğusa odasına getirilir ve kötü ruhları kaçırmak için öttürülür.

Kitabımızın başlarında gördüğümüz gibi, Havva, bütün insanların anası olmakla birlikte, Âdem'in ilk eşi değildi. Daha önce başka bir karısı vardı: Lil'ith. Bekâr erkeklerin rüyasına giren odur. Söndürülemez tutkular uyandıran, gebe kadınlarla çocukların hayatını tehlikeye sokan hep odur. Loğusanın, Havva'nın rolünü oynadığına Lil'ith'in de onu bu yüzden kıskanarak hem onu, hem de çocuğunu öldürmeye çalıştığına inanılmaktadır. Bir efsa-

neye göre bir keresinde İlyas Lil'ith'i ele geçirmiş ve kurban etmek istemiş. Ama sonra, kötü ruhlardan nasıl korunulacağını öğretmesi şartıyla onu bırakmayı vaat etmiş. Lil'ith de, kendisinin bütün adlarını alt alta yazarlar ve bunu loğusanın odasına asarlarsa, artık kendisinin orada hükmünün geçemeyeceğini söylemiş. İkinci bir efsaneye göre de Tanrı, Lil'ith'i tutmak için üç melek göndermiş. Lil'ith yakalanmış ve: "Bu üç meleğin adını bir kâğıda yazar ve loğusa odasına asarlarsa, ben oraya giremem," demiş, bu sayede de kurtulmuş. İşte bu sebeple İlyas'ın adıyla, Lil'ith'in 18 adının ve üç meleğin adlarının yazılı olduğu birçok muskalar vardır. Ama kötü ruhlardan korku, bununla da ortadan kalkmış değildi. Her yerde olduğu gibi Yahudilerde de bu korku ancak bilimin gelişmesi sayesinde doğumun tehlikeleri önlendikten ve mikroplarla başarılı bir şekilde savaşmak mümkün olduktan sonra ortadan kalkmış ve ancak geri ülkelerde yaşayanlar arasında kalmıştır.

Beşikten Okul Çağına Kadar

Eskiden Yahudilerde beşik töreni de kutlanırdı. Çocuk sünnet edilince ailesi beşiğin etrafına toplanır, beşiğe bir Tevrat tomarı – bunu bir süre çocuğun başı üstünde tutarlardı – mürekkep ve kalem konur, böylece çocuğun bir Tevrat hattatı olması dileği gösterilmiş olurdu. Törenin sonunda onun Tevrat'ı öğrenmesi ve koruması için dua edilirdi. Doğu Yahudilerinde beşiğe şeker ve yemişler konur. Bütün bunların alt anlamı da gene kötü ruhlara karşı sihirle tedbir aramaktır. Nazar değmesine karşı, günümüzde de muskalar kullanılmaktadır. Örneğin çocuklar İbranî "het" harfi ya da Davut yıldızı ile "mazzal" (burç adı, uğur) kelimesi yazılı bir kâğıdı üzerlerinde taşırlar. Yüzyıllardan beri hahamlar bu muskalara karşı başarısız bir mücadele açmışlardır.

Doğu Yahudilerinde bunlardan başka, ilk saç kesme töreni de kutlanır. Birçok halklarda saç ve tırnakların, vücudun en uçtaki kısımları oldukları için, özellikle kötü ruhlar ve cinlerin etkileri altında olduklarına inanılır. Doğudaki çok dindar Yahudilerde

"Omer"den, yani sayım haftalarından 33 gün sonra, Rabbi Şimon ben Yohai'nin mezarını ziyarette, yanlarında götürdükleri çocuğun saçını ilk defa olarak ve törenle kesmek âdeti vardır. Omer üzerine ileride, bayramlar bölümünde bilgi verilecektir. Böyle bir törenle saçı kesilen çocuk artık şakaklarının zülüflerini kesmez. Bu zülüflere "peot" adı verilir. Batıda böyle zülüfleri Anvers, Paris ve New York'ta bazı küçük cemaatler taşımaktadır. İsrail'de de çok bağnaz bir küçük azınlık bu geleneği sürdürmektedir.

Okulda

Yahudiler çocuklara daha pek küçükken dinlerini öğretirler. Bunlar okula gitmeden önce en azından bir sabah, bir de akşam duası öğrenirler. Çocuklara özgü olan "Mode ani" duasının çevirisini buraya alalım: "Şükrolsun sana ey, ebedî var olan Hükümdar ki, lütfunla ruhumu uykudan sonra yeniden bana bağışladın. (Doğuda uyku bir çeşit ölüm sayılır.) Ne büyüktür senin vefan. Musa'nın bize getirdiği Tevrat, Yakup'un cemaatinin miras malıdır. Babanın öğütlerini dinle çocuğum, ananın sana öğrettiklerinden şaşma. Tevrat güvenim ve kaadiri mutlak Tanrı yardımcım olsun." Bunun arkasından da "Şema İsrail" duası gelmektedir. (Bu duayı ileride vereceğiz.)

Bu dualar küçük çocuklarca anlaşılmaz şeyler olduğu için, yeni zamanlarda çocuklara göre ve daha kısa dualar düzenlenmiştir. Ama Şema İsrail daima bu duaların temelini oluşturur. Günümüzde Yahudilerde din öğretimi, özellikle Batı ülkelerinde, okulların din derslerinde yapılmaktadır. Ama birçok yerlerde hâlâ din öğretimini esas, ötekileri ikinci derecede bilgiler sayan cemaatler vardır.

Eskiden okula başlama törenle yapılırdı. Günümüzde de ders yılının başında hahamın bir konuşma yapması ve dua etmesi geleneği devam etmektedir.

Geçen yüzyılın sonuna kadar Doğu Avrupa'daki Yahudi gençlerinin çoğu "heder" yani "hücre" denen dersliklerde bir öğret-

men ve yardımcısından ders görürlerdi. Heder'de büyük bir masa ile sıralar bulunurdu. Yüksek sesle tekrarlar yapılır ve bu yolla öğrenilirdi. Yıllara bölünmüş olarak, sadece dua kitabının, Tevrat'ın, Tevrat şerhlerinin ve Talmud'un İbranîce olarak okunması esastı. Bu derslerden birinden ötekine, bir gruptan ötekine geçiş bir çeşit sınıf geçme gibiydi. Bazı yerlerde öğretmenler çok ihtiyar yaşlarına kadar bu görevde kalırlardı. Bu öğretim bizim, Cumhuriyet'ten sonra tarihe karışmış olan medreselerimizle büyük bir benzerlik göstermektedir.

Heder'lerdeki öğretim, gençlere, anlamadıkları kelime dizilerini ezberletmekten ibaret kalmıştı. Üstelik buralarda ders arası ve teneffüs bulunmadığı için bu okullar hem işe yaramıyor, hem de sevilmiyordu. Günümüzde çocuklar okulda sadece İbranî dili, Yahudiliğin tarihi, tören günlerinin anlamları ve ibadet yollarını, öteki derslerin yanında öğrenmektedirler. Birçok ülkede de Yahudi çocukları din bilgilerini sadece ailelerinden almaktadırlar.

Şurasını da söylemek gerekir ki, öğrenim yükümlülüğünü ilk defa olarak kabul edenler Yahudiler olmuştur. İsa'nın doğumundan yüz yılı aşkın süre önce her Yahudi, çocuklarını okutmak zorundaydı. Avrupa'da halkın en büyük kısmı okuma yazma bilmezken ve öğrenim sadece zenginlere özgü bir şeyken, Yahudilerde okuma bilmeyenler parmakla gösterilecek kadar azdı. Dilbilgisini ve İbranî edebiyatını bilmeyiş büyük bir ayıp sayılırdı. Bu da onların, çoğu zaman düşman kazanmalarına sebep olan başarılarının nedenlerinden biriydi.

Bar Misva

Bir erkek çocuk 12 yaş ve 1 aylık olunca "bar misva" yani "şeriatın oğlu" sayılır ve Yahudi şeriatına uymaya borçludur. Bundan sonra onun yaptıklarından ve yapmadıklarından babası sorumlu değildir. Bu tarihten sonraki Şabbat'ta artık sinagoga gider, orada "bar misva" diye çağırılır, Tevrat'tan bir sûreyi ya da bu sûreden bir kısmı okur. Bazı cemaatlerde, çocuğun bu sırada kısa

birkaç söz söylemesi geleneği de vardır. Bu törende bütün aile hazır bulunur.

Aslında bar misva oluş, sorumluluk çağına girmiş olmak, yani hukuk bakımından yetişkinlik çağına erişmiş anlamındaydı. Onun için eski kaynaklarda "gadol", yani "yetişkin" ya da "baronuşin", yani "cezanın çocuğu" (yaptıklarından sorumlu) deyimleri kullanılmaktadır. Bar misva deyimini ve bundan günümüzde anlaşılan anlamı getiren, 1298 yılında Nürnberg'de öldürülen bir haham ve dinsel şiirler yazarı olan Mordehay ben Hillel'dir. Günümüzde bu çağa girmiş olan çocuk sadece ibadette yetişkinlerle eşit sayılmaktadır. Artık her sabah "tefillin", yani "ibadet kayışları"nı bağlar, "talit", yani "dua atkısı"nı örtünür; artık oruç tutmakla da mükelleftir. Ama aslında on iki yaşını yeni bitirmiş çocukların çoğu için bu "yetişkinlik sınavı" hiç anlamadıkları birtakım sözleri kekelemekten ibaret kalmaktadır. Ama bu vesileyle aile "oğullarının mürüvetini görmüş" olmaktan doğan sevinçlerini, bizdeki sünnet düğünleri gibi bol masraflı eğlence ve ziyafetlerle gösterir. Buna karşılık reformcu Yahudi cemaatlerinde genç kız ve erkekler önce bir yıl din öğretimi görmekte ve 15-19 yaşlarında cemaate kabul edilmekte, tamamiyle "mükellef" yani sorumlu sayılmaktadır. Ama eski bir geleneği bozmamak için gene de Bar Misva törenini yapmaktadırlar.

Evlenme

Yahudilerde evlenme ve bir aile kurmanın önemini Talmud'da gördüğümüz şu sözler açıklar: "Gel ve dinle! Rabbi Yuhanan, Rabbi Meyr'in adına dedi ki: Bir buyruk tomarı (Tanrı buyruğu: Tevrat) ancak buyrukları öğrenmek ya da bir kadın almak için satılabilir. Bundan anla: Bir buyruk tomarını başka bir buyruk tomarıyla değişmek olabilir (...) Bir kadın almak da olur, çünkü (Tevrat'ta) şöyle yazılıdır: Gökleri yaratan, yeryüzünü meydana getirip onu sabit kılan Tanrı, onu boş kalsın diye değil, oturulsun diye yarattı."

Şu halde evlenme, Tanrı'nın emridir. Yahudi asla unutmaz ki – iyi olsun, kötü olsun – bu dünya, Tanrı'nın dünyasıdır ve insan, onun içinde, tâ Tanrı herkesi ve her şeyi yok edinceye kadar üremelidir. Buna şunu da ekleyelim: Yüzyıllar boyunca insanlardan çektiği bütün ıstıraplara rağmen Yahudi inanır ki, her insan yüzü, istediği kadar örtülmüş olsun, gene de Tanrı'dan bir iz taşır; çünkü "Tanrı insanı kendi suretinde yarattı" diye yazılıdır (Tevrat, Tekvin: 1, 27.)

Gene Tevrat: "Çoğalıp yeryüzünü doldurunuz!" demiştir. Şu halde, isteyerek çocuksuz kalmak tıpkı insan öldürmek gibidir. Tevrat'ta olsun, Talmud'da olsun, elbette zamanına göre, kadınları yücelten ve onlara hak tanıyan birçok yerler vardır. Buraya Talmud'dan birkaç örnek alalım: "Rabbi Elazar dedi ki: Karısı olmayan her adam, gerçekten adam değildir, çünkü şöyle denmiştir: (...) Onları erkek ve dişi olarak yarattı (...) ve onlara adam adını verdi." (Yevamot: 63 a.)

"Rabbi Helbo dedi ki: Bir adam daima karısına saygı göstermelidir, çünkü ancak karısının yüzünden bir adamın evine bereket gelir, çünkü denmiştir ki: İbrahim'e onun (Sara'nın) yüzünden lûtfetti." (Bava Mezia: 59 a.)

"Üstatlarımız şöyle öğretmişlerdir: Kim karısını kendisi kadar sever ve ona kendinden fazla saygı gösterirse, kim oğullarını ve kızlarını doğru yola yöneltir ve onları ergenliklerine yakın evlendirirse, onun için Kitap şöyle der: Çadırının emin olduğunu göreceksin (Eyub: 5, 24.)" (Yevamot: 62 b.)

Şurasını belirtmek gerektir ki Yahudilerde evlenme, sadece iki kişinin özel bir anlaşması değildir. Bu, bütün cemaat için "İsrail'in kalıntılarının" yeryüzünden kalkmayacağı ve devam edeceği müjdesidir. İşte, Yahudilerdeki evlenme geleneklerini bu gözle görmek gerektir.

Evlenecek çift, nikâh gününden çok önce, nikâhlarını kıyacak hahamı ziyaret eder. Haham onlara, Yahudilerin görüş açısından gerçek bir evliliğin nasıl olması gerektiğini açıklar ve onlardan bunları tam olarak yerine getirebilip getiremeyeceklerini sorar. Haham burada, Yahudi cemaatinin temsilcisi durumundadır. Ce-

maat, arasına yeni bir aileyi kabul edecektir; bu bakımdan onun da diyecekleri vardır.

Haham bazen, Yahudi cemaatinin bağlı bulunduğu devletin kanunlarına göre caiz olan bir evlenmeye izin vermeyebilir; örneğin, geleneğe bağlı cemaatlerde, şeriata göre bir kohen (bugün de, kâhinler soyundan oldukları sanılanlar bu hükme tâbidirler) boşanmış bir kadınla evlenemez. Eğer nişanlıların bundan haberi yoksa durum kötü olur. Hele henüz medenî nikâhı kabul etmemiş olan İsrail devletinde bu durumda olanların evlenmeleri mümkün değildir.

İkinci ağır durum da, çiftin önceden nikâh dairesinde ya da yetkisi kendi cemaatlerince kabul edilmeyen bir haham tarafından nikâhlanmalarıdır. Çeşitli Yahudi cemaatleri arasındaki düşünce ayrılıkları pek çok ve derindir.

Yahudilerde, başka dinden olanlarla evlenmek caiz değildir. Amerika'da reformcu bazı hahamlar böyle nikâhları kıymaktaysalar da buna, tıpkı Katolik kilisesinin yaptığı gibi, doğacak çocukların Yahudi dininde yetişmeleri şartını koşmaktadırlar. Ama böyle evlenenler son zamanlarda o kadar çoğalmıştır ki, Yahudi cemaatleri buna bir çözüm bulmak için yollar aramaya başlamışlardır. Ara sıra Yahudi dinine geçenler vardır. Tâ birinci yüzyıldan beri kendi dinine başka dinlerden insan çevirmek âdetini bırakmış olan Yahudilik bu dönmeleri, hele sadece evlenebilmek için olduğu sezilirse hoş görmez. Ancak uzun denemeler ve sınavlardan sonra buna razı olur.

İki Bölümlü Nikâh

Bütün resmî işler tamamlandıktan sonra nikâhın kıyılmasına sıra gelir. Nikâh, Musa ve İsrail oğulları kanununa göre bir çeşit "medenî nikâh"tır. Hıristiyanlardaki gibi bir "takdis" (kutsama) değildir. Eskiden bu, birbirinden ayrı iki törenle yapılırdı, günümüzde ara vermeden bir defada tamamlanmaktadır. Bu, eskiden bizde "nikâh" ve "zifaf"ın aralıklı oluşuna benzemektedir.

Yahudilerde evlenme töreninin birinci kısmına çeşitli adlar verilmektedir. Tevrat'ta buna "erusin" denmektedir. Bu, boşanma yoluyla ayrılması mümkün olan, kesin bir evlenme vaadi anlamına gelir. Fakat bununla eşler bir araya gelemezler. Ancak bundan sonra düğünün geciktirilmesi, mümkün olmakla birlikte, âdet değildi.

Yüzyıllardan beri bu iki tören birleştirilmiş ve buna "kidduşin", yani "takdis" adı verilmişti. Biz buna nikâh diyeceğiz. Yahudilerde nikâh, iki tanık karşısında aşağıdaki formülün tekrarlanmasıyla kesinleşir: "Sen benimle, Musa ve İsrail kanunlarına göre, bu yüzükle nikâhlandın." Bundan sonra çifti odada yalnız bırakırlar, böylece zifaf şartı da sembolik olarak yerine gelmiş olur.

Nikâhta aşağıdaki şartların yerine getirilmesi gerektir: Yüzük takılması ya da kalıcı değerde bir şeyin verilmesi; bir zifaf odasının hazırlanması – gerekirse sembolik olarak bir sayeban ya da bir dua atkısı yeter – ve güveyin, yukarıda yazdığımız şekilde, gelini aldığını bildirmesi.

Bu törende hahamın ya da kantorun (sinagogda baş duacı) bulunması şart değildir. Talmud geleneğine göre, bir Yahudi nikâhı, belirli bir paranın ya da değerli bir şeyin verilmesi, evlilerin bir arada yaşamaları ve bir belgenin imzalanmasıyla tamamlanır. Eskiden bu üç şart ayrı ayrı zamanlarda yerine getirilebilirdi. Şimdi ise – ikincisi sembolik olarak – bir araya getirilmiş durumdadır.

Nikâhta, Hahamın Rolü

Aslında hahamlar, tıpkı bizdeki imamlar gibi, ruhanî bir sınıf teşkil etmezlerdi. Bunlar, cemaatin içinde şeriatı iyi bilen ve uygulanmasına nezaret eden bir çeşit müftülerdi. Sonraları – hatta geleneklere bağlı olan cemaatlerde bile – yavaş yavaş bir çeşit rahip ve vaiz durumuna girdiler.

Birçok geleneğe bağlı cemaatlerde nikâh, haham tarafından değil, "mesadder kidduşin" (nikâh düzenleyici) denen özel me-

murlar tarafından kıyılır. Hahamın işi sadece çiftin Yahudi şeriatına uygun olarak nikâhlandığını kontrolden ibarettir. Bundan başka nikâh tanıklarının, tanıklıkları geçerli kişiler olduğunu onaylaması ve nikâhın deftere kaydının da düzgün olup olmadığını kontrolü gerekir. Ama haham bu vesileyle bir nutuk söyler ve yeni evlileri "takdis" de eder. İsrail devletinde ise nikâh, bizdeki gibi nikâh dairesinde, törensiz olarak kıyılmakta, sadece dua edilmektedir.

Görülüyor ki, Yahudilerde nikâh, ufak ayrıntılardan başka, hiçbir bakımdan Müslüman nikâhından farklı değildir. Onlarda da bizdeki "ağırlık" ya da "mihr-i muaccel" olarak para ya da değerli bir şey verilmekte ve ruhanî sıfatı olmayan, daha ziyade cemaati temsil eden birinin ve iki şahidin huzurunda yeni evliler, evlendiklerini bildirmektedirler.

Sinagogda Evlenme Töreni

Nikâhın sinagogda kıyılması zorunlu değildir. Ama ailelerin çoğu böyle yaparlar.

Evlenme günü yeni çift oruçludurlar (Yahudilerde orucun şekli ilerde anlatılacaktır). Gelin ve güveyin ya da ailelerinin isteği üzerine evlenme töreni bir "Tanrı'ya yakarma" töreni şeklinde ve öğle vakti yapılabilir. Bu törenin temeli Büyük Kefaret günündekinin eşi, bir "günahların itirafı"dır. Bununla, geçmişten tamamiyle ayrı bir hayat bölümüne giren gelin ve güveyin, önceki hayatlarında suç işlemişlerse, bundan sıyrılmaları amacı güdülür.

Çoğu zaman gelin, anası ve kadın akrabaları ayrı bir odada bulunurlar, düğün sayebanının altında yalnız güvey durur. Eğer gelin geleneklere çok bağlı bir cemaattense sadece oruç tutmakla kalmaz, bir akşam öncesinden "mikve" yani kadınlar hamamında, suya dalma şeklinde gusül etmesi de gerektir. Cemaatten ancak bu şartla evlenme izni alabilir. Yahudilerde gusül, Musa kanunları bölümünde anlattığımız gibi ya tümüyle suya dalmak ya da akar pınar veya yağmur suyunda baştan aşağı yıkanmakla yapılır.

Gelinle güveyin bir araya getirilmesi her cemaatin geleneğine göre ayrı ayrı olduğu için bunları geçiyoruz. Bunlar "huppa", yani dua atkısı adını alan sayebanın altında buluştukları zaman, güveyin babası oğlunun, gelinin anası da kızının yanında yer alır. Bu sırada koro halinde bir mezmur söylenmektedir. En sevilen ve en çok okunanı Mez. 121, 5-8'dir: "Gözlerimi dağlara kaldırıyorum; yardımım nereden gelecek? Yardımım gökleri ve yeri yaratan Rabdendir..." Bunun sonunda gelin ve güveye mutluluk dileyen bir ilahi okunur. Batı Yahudilerinde bir de nutuk söylenirse de bu, Hıristiyanlardan alınma bir gelenek olduğu için, İsrail'de olsun, Doğu Yahudilerinde olsun hoş görülmez; ama bu gelenek gene de yavaş yavaş yayılmaktadır. Genel olarak Tevrat'tan bir parça okuyan haham, buna dayanan kısa bir vaaz verir.

Bundan sonra haham bir bardak şarap alır ve şarabı yaratan Tanrı'ya şükreder: "Kutsal buyruğuna evlenmeyi de kattı. Bize kiminle evlenebilip kiminle evlenemeyeceğimizi bildirdi." der. Gelinle güvey aynı kupadan içerler. Bu, hayatın, sevincin ve acıların paylaşıldığının sembolü olarak kabul edilmektedir; artık acıyı da, tatlıyı da iki insan aynı kadehten içeceklerdir. Bu ortak içkiden sonra gelinin duvağı açılır ve güvey geline İbranîce olarak şu sözleri söyler: "Bak, sen bana bu yüzük ile Musa ve İsrail şeriatı gereğince nikâhlandın." Bu sözlerden sonra da gelinin parmağına yüzüğü takar. Artık "Erusin", yani nikâh tamamlanmıştır. Geleneklere tamamiyle bağlı olan cemaatlerde bunun arkasından evlenme belgesi okunur. Gelinin, evlenmeyi kabul ettiğini söylemesi gerekmez. Aramî dilinde yazılmış ve kimsenin alamadığı belgede ise, gelinin de kabul ettiği yazılıdır ve bu belge hiç değişmeyen bir formülden ibarettir. Reformcu Yahudilerde ise, gelin de güveyin sözlerini tekrarlar. Kadınla erkeğin tam eşitliğini gösteren bu şekli fazla bulanlarda ise gelin sadece Neşideler Neşidesi'nden şu sözleri tekrarlar: "Ani ledodi vedodi li." (Sevgilim benimdir, ben sevgilimin.)

Aramî dilindeki evlenme vesikasının okunmasından sonra kantor ya da koro gene bir mezmur söyler. Sonra son defa olarak gelinle güvey gene aynı kupadan şarap içerler, sonra güvey camdan yapılma bir şeyi yere atarak kırar ya da ayağının altında ezer,

oradakiler de: "Mezaltob" (Mutluluklar) diye bağırırlar. Sonra koro 128. mezmuru söyler: "Karın evinde, verimli bir omca gibi olacaktır. Tanrı seni Siyon'dan takdis edecektir."

Gelinle güvey sinagogdan ya da huppa'nın bulunduğu ve nikâhın kıyıldığı yerden çıkarlar ve yemek için, yalnız başlarına bir odaya çekilirler. Sonra düğüne sıra gelir.

Tevrat dönemlerinde güveyin babası gelinin babasına "mohar", yani gelin bedeli denen bir para öderdi. Sonradan bu parayı nikâhta değil, boşanma durumunda ödemek usulü kondu, böylelikle boşanma daha güçleştirildi. Bu geleneği Kraliçe Salome Aleksandra'nın (M. Ö. 76-67) kardeşi Simon ben Şetah'ın koyduğu söylenir.

Boşanma

Yahudiler, doğal olarak yaşadıkları ülkenin kanunlarına uymak zorundadırlar, ama öte yandan şeriatları kendilerinin bir teokrasi olarak yönetildikleri dönemlerden kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu zamanında – bu İmparatorluk da şeriatla yönetildiği için – başka dinden olanların bu gibi işleri kendilerine bırakılmıştı. Avrupa'da da 18. yüzyıla kadar durum böyleydi. Yahudiler nikâhlarını kendileri kıydıkları gibi, boşanma davalarını da Hahamlar Heyeti görürdü. Medenî kanunların kabulünden ve Yahudilerin aynı ödev ve haklara sahip vatandaşlar olarak tanınmasından sonra da gelenekleri gene devam etti. Günümüzde, sadece mahkeme kararıyla ayrılmış bir çift, eğer hahamın huzurunda ayrılma kararını almamışlarsa, başkalarıyla, kendi dinsel ve geleneksel yollarında evlenemezler. Eğer buna rağmen medenî nikâhla evlenecek olurlarsa bu, cemaate karşı işlenmiş bir suçtur.

Yahudi cemaatinden biri eşinden ayrılmak isterse, yerel hahamlığa başvurur. Eğer henüz mahkeme kararıyla ayrılmamışlarsa haham, aralarını bulmaya ve onları barıştırmaya çalışır. Ama ayırma kararı vermeye hakkı yoktur, bu yolda bir karar verecek olursa bu, mensup olduğu devletin kanunlarıyla çelişeceği için hükümsüzdür. Ama öte yandan, devletin kanunları da, Yahudi

dinine göre, iki kişiyi ne birleştirmeye ne de ayırmaya yetkilidir. Bu nedenle bunun ortasını bulmak zorunluluğu doğmuştur.

İsrail devletinde, eskiden olduğu gibi, şimdi de hahamların yetkileri söz götürmez olduğu halde, başka ülkelerde hahamların görevleri sadece din alanındadır. Bu nedenle haham ancak, devletin yetkili makamları işi sonuçlandırdıktan sonra boşanma seremonisini yapabilir ve kadının başka bir erkekle evlenebileceğine hükmedebilir.

Aşağı yukarı 1000 yıldan beri Yahudilerde boşanma, her iki tarafın rızası ile olur. Her ne kadar hâlâ, falan adam karısını boşadı, denmekte, bunun aksi, yani filan kadın kocasını boşadı denmemekteyse de, kadın ayrılma belgesini tanımayabilir. Eğer erkek, mahkeme kararıyla boşanmış olan karısından haham huzurunda ayrılmak istemezse kadın, medenî nikâhla başka bir erkekle evlenebilir, ama Yahudilerin anlayışına göre, eski kocasının karısı olmakta devam eder. İkinci kocasından olan çocuklar piç sayılır ve bunların nikâhları dinsel yolla kıyılamaz.

Şeriatı Tanrı buyruğu olarak kabul eden bir Yahudi için bu şeriat adına konuşan hahamın sözlerine boyun eğmekten başka yol yoktur, ama böyle yapmadıkları takdirde, hahamın nikâh kıyması ya da boşanma kararı vermesi lüzumsuz bir seremoniden başka bir şey değildir. İşte bu durum, Yahudileri içinden kolay çıkılmaz bir çıkmaz içinde bırakmaktadır ve günden güne, mahkeme kararıyla ayrılan ve sadece medenî nikâhla evlenenler çoğalmaktadır.

Aslında Yahudilerin boşanma seremonisi, eski Yahudi hukukunun kural ve şekillerinin uygulanmasından başka bir şey değildir. Boşanma mahkemesi en aşağı üç kişiden oluşur. Cemaatten on kişinin de hazır bulunması gerekir. Boşanma belgesi yetkili bir kâtip tarafından kaleme alınmak zorundadır. Belgenin yazılmasında kullanılacak şeyler (parşömen, koyu siyah ve dayanıklı mürekkep, kaz tüyü kalem) önce kocaya verilir ve böylece onun malı oldu sayılırlar, o da "kendisinin olan" bu araçlarla belgeyi yazmasını kâtibe söyler. Güvenilir tanıklar, belgenin yazılması sırasında hazır bulunarak kocanın ileride sözünden caymasını önlerler. Belge orada, İbranî harfleriyle yazılır. Hiçbir harfin kazınması, değiştirilmesi ya

da başka harflerle birleştirilmesi caiz değildir. Belgenin son sayfasına tanıkların adları yazılır. Ancak dürüstlüklerinde hiç şüphe olmayan tanıklar bunu imza edebilirler ve böylece ilerideki itirazlar önlenmiş olur. Her türlü yanlış anlamaları önlemek için belgeye, tam coğrafî yeri belirtilerek, nerede yazıldığı kaydedilir. Kadının mutlaka orada bulunması gerekmez; yakınlarından biri, onun yerine boş kâğıdını alabilir. Bu kâğıdı alanın onu yukarıya kaldırarak tutması gerektir. Bundan sonra üç defa, kadının 90 günden sonra başka bir erkekle evlenebileceği ilan edilir. Eğer kadın orada bulunuyorsa, tanıklar onun ellerini masanın üstüne koyduğuna ve kocanın da boş kâğıdını onun eline verdiğine dikkat ederler. Sonra belge, artık hükümsüz kalması, başka biri için kullanılamaması için yırtılır, parçaları hahamlıkta muhafaza edilir. Çoğu zaman kadın, bu seremoni sırasında kara bir peçe örter; ama bu zorunlu değildir.

Eski zamanlarda bir adam karısını boşayabilir, sonra da isterse, gene yanına alabilirdi. Eğer kadın bu arada evlenmiş ve o kocadan da boşanmış ya da bu kocası ölmüş olursa, artık birinci kocasına dönemezdi.

Tevrat çağlarında koca, boşanma hakkını iki şeyle kaybederdi. Birincisi, aldığı kadının kız olmadığını iddia eder de aksi ispat edilirse, ikincisi de bir kızı zora getirerek alırsa. Başka hallerde yukarıda da söylediğimiz gibi koca karısını istediği zaman boşayabilirdi; kadınınsa böyle bir hakkı yoktu. Sonradan, özelikle Batı'da, kocanın canı isteyince karısını boşaması önlenmiştir. Bu da Mainzli Haham Gerşom'un (960 yılında doğmuştur) yaptığı reformla olabilmiştir.

Yenge – Kayın Evlenmesi

Tevrat'ta (Tesniye: 25, 5-10) şunları okuyoruz:

"Eğer kardeşler birlikte oturuyorlarsa ve onlardan biri ölürse ve onun oğlu yoksa, ölenin karısı dışarıda, yabancı bir adama varmayacaktır; kocasının kardeşi ona yaklaşacak ve kendisine karı olmak için onu alacaktır ve ona kayınbiraderlik vazifesini yapacaktır. Ve vaki olacak ki, kadının doğuracağı ilk oğul, ölen kar-

deşinin adı ile onun yerini tutacaktır ve onun adı İsrail'den silinmeyecektir. Ve eğer o adam kardeşinin karısını almak istemezse, o zaman kardeşinin karısı kapıya, ihtiyarların yanına çıkacak ve diyecek: Kayınbiraderim İsrail'de kardeşinin adını durdurmaktan çekiniyor; bana kayınbiraderlik vazifesini yapmak istemiyor. O zaman şehrin ihtiyarları onu çağırıp kendisine söyleyecekler ve eğer durur: onu almak istemem, derse, o zaman, ihtiyarların önünde kadın onun yanına gelecek ve onun ayağından çarığını çıkaracak ve onun yüzüne tükürecek ve cevap verip diyecek: Kardeşinin evini bina etmek istemeyen adama böyle yapılır. Ve İsrail'de onun adı: Çarığı çıkarılanın evi, çağrılır." Bunu Musa şeriatı bölümünde de görmüştük.

Bu, ilk bakışta garip gelen, ama aslında soyun ve soyun mirasının devamını sağlamak amacını güden bu seremoni günümüzde de sürüp gitmektedir, bu da Yahudilerin geleneklerine ne kadar bağlı olduklarını gösterir. Bugün bu iş, tabiî sadece gösteriş olarak, şöyle yapılır:

Eskiden şehir kapısında ve ihtiyarların yargı için toplandıkları yerde yapılan bu seremoni, şimdi hahamlık makamında ve günü resmen bildirilerek yapılır. Yargı gününün ilanının ertesi gün önce başkan, arkasından iki üye, nihayet kayın, çocuksuz dul ve tanık olan cemaat üyeleri odaya girerler. Eski çağların çarığı yerine kayınbirader, çıplak ayağına kundurasını giymiştir. Ayakta durur ve kadınla karşılıklı, Tevrat'taki sözleri İbranîce olarak söylerler. Sonra adam arkasını duvara dayar ve ayağını kadına uzatır. Kadın ona yaklaşır, sağ eliyle kunduranın bağlarını çözerek çıkarır. Sonra, herkesin görebileceği gibi yere tükürür ve gene İbranîce, son sözleri söyler. Oradakilerin hepsi, Tevrat'ta yazılı olan "Çarığı çıkarılanın evi" sözünü üç kere tekrarlar. Bunların zapta geçirilmesiyle seremoni sona erer. O zamana kadar evli sayılan kadın da istediği adamla evlenebilir. Burada, artık hiçbir anlamı ve nedeni kalmamış olan bir geleneğin nasıl binlerce yıl sürüp gittiğini görüyoruz. Ama reformcu Yahudiler arasında bu, biraz gülünç biraz da utanç verici gelenekten kurtulmak istekleri gün geçtikçe artmaktadır.

Günümüz Yahudilerinde Yiyecek ve İçecekler Üzerindeki Kurallar

Musa kanunları bölümünde İsrail oğullarının çeşitli tabuları arasında, yiyecek ve içecekler üzerine olanları görmüştük. Burada bunların günümüzdeki uygulanış şekillerini incelemek istiyoruz:

Eti Yenebilen Hayvanların Kesilişi

Tevrat, yenebilecek hayvanların kesilmesi için sadece: "Sana buyurmuş olduğum gibi boğazlayacaksın," demekle yetinir. Bu sebeple, çok eskiden beri bu kesme usulünün ağızdan ağıza öğrenilmiş olduğu anlaşılmaktadır ve bu da herhalde zamanla gittikçe daha çapraşık bir şekil almıştır. Yahudilerde boğazlanan hayvanın, ister dört ayaklı olsun, ister kuş olsun, nefes ve yemek borusunun tamamiyle kesilmesi gerektir. Böylece hayvan, özellikle kuş, önce kendini kaybeder ve yüreği çarpmaya devam ettiği için kanı bol bol akar. Hayvanın kesilmesinde şart, çabuk, mümkün olduğu kadar acısız ve tam bir öldürmedir. Bıçak hiç durdurmadan çekilecektir. Bir an bile durulacak olursa kesme kurala aykırıdır, dolayısıyla da hayvan "nehela" yani "leş" olmuştur, eti yenmez. Kesilen organlarda küçük bir cisim, örneğin bir saman çöpü bulunsa, bu da kesmeyi azıcık duraksatsa hayvan gene mundar olmuştur. Bıçağın bir defa ileri, bir defa da geri çekilmesi gerektir ve bıçak, boynun genişliğinden daha uzun olacaktır. Kesme sırasında bıçak hayvanın derisinin altına gömülmeyecektir, sırt tarafı dışarıda kalacaktır. Bıçakta çentik bulunmayacaktır; en ufak pürüzün bile bulunması hayvanı mundar eder. Bu sebeple, her hayvanın kesilmesinden önce bıçağın iyice gözden geçirilmesi gerektir. Her hayvanın kesilmesinden sonra da bu kontrol tekrarlanır. Bu iş hahamlık tarafından tayin edilen "şohet", yani kesicinin en önemli ödevlerindendir. Söylediğimiz gibi, kurallardan birinin

yerine getirilmemesi, Tanrı buyruğunu yerine getirmemek olur ve kesilen hayvanın eti, dini bütün Yahudiler tarafından yenemez.

İş bununla da bitmez. Kesilen hayvanın iç organları (özellikle karın ve göğüs boşlukları) incelenir. Eğer hastalık görülürse o hayvan da mundar sayılır ve eti yenmez. Şohet'lerin, bu dinsel incelemeyi tam yapabilmeleri için esaslı anatomi bilgisine sahip olmaları gerekir. Ama günümüzde bu işin en büyük kısmını veterinerler yapmaktadırlar.

Bu incelemeler sonunda işe yaramaz sayılan etlere: "terefa" yani parçalanmış, yaralanıp ölmüş denir. (Yırtıcı bir hayvanın paraladığı hayvanın eti leş sayılır ve yenmez.) Ama bu "terefa" ya da "turfa" deyimi, bütün yenmesi caiz olmayan şeyler için kullanılır. Hatta insanlar için bile, bir şeye yaramaz, kötü anlamında kullanılmaktadır. Bunun aksi de, "kaşer"dir. Hayvanların boğazlanması âdeti – ki bizde de kesimin böyle yapılması gerektir – Yahudilere karşı, özellikle Almanya'da propaganda için kullanılmıştır. Şurasını da ekleyelim ki, modern salhanelerde kullanılan, hayvanı kesmeden önce elektrik akımıyla bayıltmak usulünü birçok haham kabul etmemekte ve böyle kesilen hayvanları terefa saymaktadırlar.

Gerektiği gibi kesilmiş ve hastalıksız olduğu anlaşılmış bir hayvanın da her tarafı yenmez. Yakup'un melekle ya da bir tanrı ile güreşmesi hikâyesini anlatmış ve uyluk başının yenmesinin bu yüzden İsrail oğullarına yasak edildiğini de söylemiştik. Bu yasak gide gide, hayvanların bütün but etlerinin yenmemesine kadar varmıştır. Dini bütün Yahudiler bu en iyi cins etleri yiyemezler. Bundan başka, eskiden Tanrı'ya sungu olarak ayrılan ve yakılan kısımların da yenmesi yasak edilmiştir. Belirli yağlar da ayrılır. Eğer kesici bunları bilmiyorsa, ayrıca kontrol memurları da kullanılır.

En büyük yasak, kan hakkında olanıdır. Gene bildiğimiz gibi Tevrat'ta canın kanda olduğu ve etle birlikte canın da yenmemesi emrolunmuştur. Bu sebeple etin bütün kanının çıkarılması gerektir. Kesici mümkün olduğu kadar çok kan akıtmakla bunu biraz

sağlamıştır, ama ev kadını bu eti bir kere de suya koyarak büsbütün kansız hale getirmeye çalışır. Ne tuhaftır ki, yüzyıllar boyunca ağzına bir damla bile kan girmemesi için her çareye başvuran bu ümmete, Pesah bayramında Hıristiyan – bizde de Müslüman – çocuklarını gizlice kurban ederek kanlarını mayasız ekmeklerine kattıkları gibi, korkunç olduğu kadar gülünç bir suçlama yapılmıştır. Aslında bu masal, Romalılar tarafından Hıristiyanlar için uydurulmuşken, sonra Hıristiyanların Yahudi düşmanlığı sırasında onlara çevrilmiştir. Bize bu masal, Avrupa'dan gelmiştir ve hayli yenidir.

Yemek Pişirme

Geleneklere bağlı bir Yahudi ailesinin mutfağında iki takım tencere, tava, kapkacak ve bulaşık bezi bulunur. Eskiden birçoklarında iki büfe ya da dolap vardı. Bunun nedeni etli ve sütlülerin birbirinden bütünüyle ayrılması yolundaki kuraldır. Gene bildiğimiz gibi Tevrat: "Ananın sütüyle yavruyu pişirmeyeceksin!" demektedir. Fıkıhçı hahamlar, bunu o kadar ileri götürmüşlerdir ki, aynı sofrada etle tereyağı bulunmak şöyle dursun, bunların aynı kaplarda pişmeleri, bulaşıklarının aynı kapta yıkanması, aynı masa örtüsü üzerinde yenmeleri, kullanılıp yıkanmış kaplarının bile aynı dolapta saklanmaları haram olup çıkmıştır. Bu çeşit yemekleri ancak aralarında belirli bir zaman geçtikten sonra (yerine göre 1-6 saat) yemek caizdir. Bu sebeple eskiden bizdeki Yahudiler eti (susam yağıyla) pişirirlerdi. Halbuki Tevrat'ın yasağı sadece, kuzu, oğlak ve danaları koyun, keçi ve inek sütüyle pişirmemek gibi – bir tabudan başka bir şey olmasa da – anlam bakımından gerçekten güzel bir esasa dayanıyordu, onu bu garip kılığa sokanlar, yüzyıllar boyunca kelimelerle oynayarak akla gelmedik sonuçlar çıkaran hahamlardır.

Yasaklar yalnız etliyle sütlüde kalsaydı, gene iyiydi! Herhangi bir yiyeceğe en ufak bir parça yasak nesne karışırsa onun yenmesi de haramdır. Sofu Yahudilerin bilmeden günah işlemelerini önlemek için hahambaşılık makamlarının her çeşit yiyecek maddeleri-

nin yapımını kontrol ettirmeleri bile gerekmektedir. Aslında Yahudilerin, Yahudi olmayan biri tarafından hazırlanmış bir yiyecek maddesini yiyebilmeleri için bunun dinsel kurallara uygun olarak hazırlanması, şu halde, nezaret altında yapılması gerektir. Örneğin bizim kaşar peyniri eskiden Edirne'de böyle hazırlandığı için bu adı almış, önceleri kaşer, yani yenebilir peynir denirken, sonraları bu, o çeşitten olanlara, işin bu tarafı düşünülmeden takılan ad olmuştur. Aslına bakılırsa Yahudilerin hiç peynir yememeleri gerekir, çünkü peynir mayası sığır midesinden elde edilir. Ama hahamlar buna bir şer'i hile bulmuşlar ve kurumuş sığır midesinin kurumuş, tahta haline gelmiş olması yüzünden, artık et sayılamayacağı, şu halde sütle karışmasında bir sakınca olmadığı fetvasını vermişlerdir.

İlk bakışta zararsız gibi görünen bu dinsel yasaklar, Yahudiler için çok acı sonuçlar doğurmuştur. Günah işleme korkusu içinde tek çareyi içlerine kapanmakta, sadece aralarında alış veriş etmekte bulmuşlar, içinde yaşadıkları milletten ayrı yaşamaya kendilerini mahkûm etmişlerdir. Gerçi son yüzyılın içinde, aydın din adamlarının yaptıkları reformlar sayesinde bu yiyecek maddeleri kuralları iyice gevşemişse de, Doğu ülkelerinde bile hâlâ bunlara harfi harfine uyan cemaatler çoğunluktadır. Liberal çevrelerde yasakların eski sıkılığını kaybedişi, mesela domuz eti gibi haram etlerin yenmesine kadar varmamıştır, ama etliye sütlünün karıştırılmaması gibileri iyiden iyiye azalmıştır. Yalnız büyük toplantılarda ve ziyafetlerde gene bu kurallara uyulmaktadır.

Şarap

Yahudilerde şarabın yasak olmadığını biliyoruz. Ama sadece bir Yahudinin nezareti altında yapılan şarabın içilmesi helaldir. Bunun nedeni de, örneğin Katolik kilisesinde olduğu gibi, yabancı bir ayinde kullanılan ve bu iş için o dince takdis edilmiş şarabı içmek korkusudur. Böyle bir şaraptan içmek, puta tapanlardan olmak derecesinde ağır bir günahtır. Dini bütün Yahudi, sadece

nezaret altında şişelere doldurulmuş bir şarabı içebileceği gibi, şişenin de, Yahudi olmayan biri tarafından açılmamış olması gerekir. Eğer açılmış bir şişeye Yahudi olmayan biri dokunursa şarap "terefa" olur. Bu sebeple ziyafetlerde Yahudi garsonlar çalıştırılır ki, sofuların aklına şüphe girmesin. Reformcu Yahudilerde şaraba dair olan yasaklar tümüyle bırakılmıştır.

Hastalık ve Ölüm

Bilindiği gibi, doğum, evlenme ve ölümle ilgili geleneklerin kökleri dinden fazla, çok eski çağlardaki inançlardan gelmedir. Dünyanın çeşitli yerlerinde aynı dinden olanlar arasında bu gelenekler farklıdır. Bunu bir örnekle göstermemiz gerekirse: Bizde ölüler için, ölümün kırkıncı günü helva pişirip dağıtmak, ölünün evde kaldığı gece karnının üzerine kara saplı bir bıçak koymak gibi birçok gelenekler vardır ki, bunlara başka İslam ülkelerinde rastlanmaz. Ama bunlar, âdeta dinsel bir durum almışlardır.

Biz burada Yahudilerde genel olarak sayılan gelenekleri ele almakla yetineceğiz.

Önceden söylemiş olduğumuz gibi, Tevrat'ta, yani Eski Ahit'in ilk beş kitabında ruhun ölümsüzlüğü, öldükten sonra dirilme, cennet ve cehennem düşüncelerine rastlanmaz. İsrail oğullarının dininde bunlar olmamakla birlikte onlarda, tıpkı Uzak Doğu'da olduğu gibi, ölmüş atalara saygının büyük bir rol oynadığını biliyoruz. Ayrıca, insanda doğal olarak bulunan bilinmeyenler karşısındaki korku, dolayısıyla ölülerden çekinme, elbette İsrail oğullarında da vardı. Zaten İsrail oğullarının kanunlarındaki ölülere değenlerin tapınağa girememeleri, gusül etme zorunlulukları, ölüler için tutulan yas, hep bu korkunun belirtileridir. Ama gene bildiğimiz gibi daha sonraları, Yahudilerin savaş, tutsaklık, boyunduruk altına girme gibi nedenlerle ilişki kurdukları ulusların inançları, kendi inançları üzerine etki yapmıştı. Şimdi inceleyeceğimiz, ölümle ilgili gelenekler bu inançların son aldığı şekli göstermektedir.

Son Dakikalar

Ölüm haline gelenin yanında yakınları, dostları, çoğu zaman da bir hahamın eşliğinde toplanırlar. Ölüm duası, "Şema İsrail"le başlar. Bu, İslamlıktaki Kelime-i Şehadet'in karşılığıdır: (Şema İsrail, Adonai Elohinu, Adondi ehad) "Dinle, ey İsrail: Tanrı'mız Rab, bir olan Rabdir". Bunu duayı idare eden söyler. Sonra bütün oradakiler üç defa: "Saltanatının haşmetine ebediyete kadar hamdolsun," derler. Bundan sonra yedi kere, Nebî İlyas'ın Karmel dağında Ba'al rahiplerini Tanrı'nın yargısına çağırmasında, İsrail oğullarının dedikleri tekrarlanır: "Yahve Tanrı'dır, Yahve Tanrı'dır." (I. Krallar: 18, 39.) Eğer ölüm döşeğinde olanın henüz aklı başındaysa o da bu sözleri tekrarlar. Hastanın son nefesini verip vermediğini anlamak için eskiden küçük bir tüyü burnunun altına koyarlardı. Şimdi de bazı yerlerde bu gelenek sürüp gitmektedir.

Ölü büyük bir saygı görür. Çünkü bir zamanlar sevilen bir insanın ölümsüz canını saklamıştır; onun için bu canın mahfazasının da saygı görmesi gerekir. Ama aynı zamanda ölü artık yaşayanların arasından tamamiyle ayrılmıştır ve dinsel bakımdan "mundar" sayılır. Tevrat ölüyü "tame"ler, yani "en mundar olanlar" arasında sayar.

Burada Musa kanunlarıyla İsrail'in ilkel dinlerindeki ataların ruhlarına saygı çatışmış durumdadır. Kanun belki de, örneğin Mısır'da görülen, ölülerin kutsal sayılmasıyla savaşmak istemiştir. Bunda da başarılı olmuştur, çünkü Yahudilerde kutsal mezarların, Katoliklerde olduğu gibi velilerin kemiklerinin bir çeşit kült konusu oluşu gibi şeylerden eser yoktur. Ölüm karşısında ve öldükten sonra herkes eşittir. Tevrat ölüye "abi abot ha-tumea", yani "mundarların mundarların mundarı" demekle herhalde bu amacı gütmüş olacaktır. Bu nedenle "kohanim" yani kâhinler soyundan olanlar, geleneklere bağlı çevrelerde, içinde bir ölü bulunan eve giremedikleri gibi, ölü çıktıktan sonra da ancak belirli temizleme seremonilerinden sonra girebilirler.

Ölünün Hazırlanması

Doğu ülkelerindeki Yahudilerde ölünün hemen, mümkünse ölüm günü gömülmesi âdettir. Ölenin en yakınları bütün dinî ödevlerinden ve gömülmeye ait işlerden uzak tutulurlar. Bundaki düşünce, onların bu acılı anlarında Tanrı'ya hamd edebilmelerinin şüpheli oluşudur. Her ne kadar birinin öldüğünü duyan herkesin, bu arada en yakınlarının da, "Doğru yargılayana hamd olsun," demesi gerekse de, bundan ötesi onlardan beklenmemektedir. Talmud, "Ölü henüz tabutta iken kimseye başsağlığı dilenmemelidir," der, Yahudiler ancak ölü gömüldükten sonra başsağlığı dilerler. Yaslı kişiler yalnız bırakılmaz, ama o anda acılarını büsbütün artıracak sözler de söylenmez.

Yahudilerde ölülerle, Aramîce "Hebra Kaddişa", yani "Kutsal Birlik" mensubu kadın ve erkeklerin ilgilenmeleri eskiden beri âdettir. Bunlar ölüyü yatağından alır, soyar, yıkar, kefenlerini giydirir ve tabuta koyarlar. Çoğu zaman, cemaatin en ileri gelenleri bu ödevi yerine getirmeyi şeref sayarlar. Bu gönüllü yardımcılar çağırıldıkları zaman hiç vakit geçirmeden koşup gelirler. Sofu Yahudi kadınları sevap olsun diye kendi kefenlerini dikip hazır bulundururlar.

Ölüler eskiden mezarlıkta yıkanırdı. Şimdi ise bu iş için yapılmış gasilhanelerde (Yahudiler buraya bet ha-metaher, yani temizleme evi derler) yıkanmaktadır. Bu seremoni nadir olarak evlerde de yapılır. Ölü, üstü örtülü olarak bir masa ya da teneşir üzerine yatırılır. Hebra üyeleri etrafına toplanır. Maden ya da topraktan bir kaptan ılık su, usülü gereğince ölünün üzerine dökülür. Bu, sembolik bir yıkayıştır. Sonra Hebra üyeleri daha bol su döker ve hepsi şu sözleri söyler: "Çünkü o günde, sizi temiz kılmak üzere sizin için kefaret edilecektir. Rabbin önünde bütün suçlarınızdan temizlenmiş olacaksınız." (Levililer: 16, 30.)

Ölü özenle kurulandıktan sonra (bu sırada da ölü tamamiyle örtülüdür) ona kefeni, daha doğrusu ölü kıyafeti giydirilir. Bu kıyafet herkes için birdir. Eskiden böyle değildi, ölülere, zenginlikle-

rine göre, değerli elbiseler giydirmek âdetti, ama 1. yüzyılda Rabbi Gamliel II. bütün ölülerin eşit beyaz giysilerle gömülmesi usulünü koydu. Bu kıyafet beyaz bezden takke, gömlek, don, kuşak ve kemerdir. Erkeklerde buna bir de dua atkısı eklenir.

Bütün bu işlerde tek bir söz bile söylenmez. Ölüler konuşamadığı için onların yanında konuşmak onlarla alay etmek sayılır, çünkü Süleyman'ın mesellerinde: "Fakirle istihza eden, onu yaradanı hor görür," denmiştir. (S. M. 17. 5.) Sadece Hebra'lar seremoninin başında, Tanrı'nın kendilerini yanlış ve kusurlu bir şey yapmaktan koruması için kısa bir dua ederler.

Ölü giydirildikten, yani bizim deyimimizle kefenlendikten sonra sade, beyaz tahtadan yapılma bir tabuta konur. Bu bile asıl Yahudi geleneklerinde yoktur; eskiden ölü, doğrudan doğruya toprağa yatırılırdı. Kudüs'te şimdi de böyle yapılmaktadır.

Tabutun kapanmasından önce, ölünün üzerine biraz beyaz toprak ya da ince toz serpilir. Yahudilerin Kudüs'ten çıkarılmasından sonra, ölülerin yanına bu şehrin toprağından bir tutam koymak âdet olmuştu; günümüzde de bu geleneği sürdürenler vardır.

Yahudilerin ölü yıkama âdetleri üzerine de birçok garip şeyler uydurulmuştur. Bunun sebebi herhalde, bütün yıkama, yani gasil işi sırasında dışarıdan sadece ayak sesleri, bir kabın bir yere çarpmasından çıkan sesin duyulması, zaten ölüyle ilgili şeylerde fazla hayali işleyenlerin de kendiliklerinden bu sessizliğe anlam vermeye çalışmalarıdır.

Gömme

Yahudilerde, cenaze evindeki aynaları örtmek, perdeleri sıkı sıkı kapamak âdettir. Ölünün yakınları ve dostları, cenaze cemaatine katılma zamanını sessizce beklerler. Bu sırada "iane kutuları" dolaştırılarak hasta ziyaretleri ve Hebra'nın çalışmaları için para toplanır. Doğu Avrupa'da tabutu Hebra'nın adamlarının götürmesi ve bu arada, "Sedaka tassil mimmavet," diye seslenerek iane toplamaları âdetti. Bu söz, Süleyman'ın Meselleri'nden

alınmadır (S. M. 11. 4.) Sedaka, hem sadıklık, yani doğruluk, hem de fakirlere yardım anlamına gelir. Bu sözün anlamı da "Doğruluk ölümden kurtarır"dır. Ama burada gerçek "sadaka" anlamına alındığı bellidir. Cenaze alayı yola çıkmadan önce 90 ve 91. Mezmurların son parçalarıyla M. S. 1. yüzyılda yaşamış olan Rabbi Nehunya ben ha-kana'nın olduğu söylenen şu dua okunur: "Duy kavminin yakarışını, götür bizi temizliğe, ey Yüceler Yücesi."

Eskiden Yahudiler ölülerini omuzda taşırlardı. Şimdi sadece hahamlar ve Hebra mensupları böyle götürülür. Ölü arabaya konulacaksa, cemaat, bizdeki gibi bir süre yaya olarak tabutun peşinden gider. Bir Yahudi, cenaze alayını görürse, o da birlikte birkaç adım gider ve "Selametle git," temennisinde bulunur. Yol bir sinagogun önünden geçerse, orada biraz durulur ve kapıya çıkmış olan kantor veda mezmurunu okur. Ölüler sinagoga alınmaz, sadece hahambaşı ile hahamların ölüleri alınabilir. O zaman cenaze, sinagogun içinde yedi defa dolaştırılır ve bu sırada şofar, yani boynuz boru öttürülür.

Mezarlığa varılınca, geleneklere bağlı cemaatlerde cenaze omuzlara alınır. Ölü önce, ölülerin konduğu ve yıkandığı binaya alınır, orada haham dua eder ve kalanları teselli yolu sözler söyler. Sonunda gene 90 ve 91. Mezmurların son parçalarıyla Rabbi Nehunya ben ha-kana'nın duası okunur. Sonra, ölü, hazırlanmış olan mezara götürülür. Orada Hebra mensupları onu mezara indirir ve bu sırada Danyal Kitabı'ndan şu sözü söyler: "Ve sen, git kendi sonuna."

Ölünün yüzü doğuya çevrilir, bu yön, Yeruşalim Tapınağı'nın bulunduğu taraf sayılır; ölüler orada dirileceklerdir. Sonra, üç kürek toprak ölünün ya da tabutun üzerine serpilir ve gene dua edilir. Artık kürek elden ele geçer, ama doğrudan doğruya ele verilmez, yere bırakılır, daha sonraki de oradan alır. Eskiden Yahudilerde de bu törene kadınlar katılmazdı, şimdi, liberal çevreler dışında da kadınlar buna katılmaktalarsa da, toprağı sadece erkekler küreklemektedir. Cenazeye çiçek götürmek ve mezara çiçek koymak Yahudilerce hoş görülmeyen bir yeniliktir. Bununla birlikte,

artık gerçek çiçeklere izin verilmekte, sadece çelenk koymaya müsaade edilmemektedir. Ama yenilik taraflıları bu yasağı da dinlememektedirler.

Mezarlıkta cemaat, ölenin yakınlarına başsağlığını şu sözlerle diler: "Her yerde ve her zaman hazır olan (Tanrı) Siyon ve Yeruşalim için yas çekenler arasında sizin de tesellinizi versin!" Bu sözlerden sonra yerden bir demet ot koparılır, insanların ölümlü olduğu üzerine bir mezmur okunur ve artık mezarlıktan çıkılır. Gömme töreninden sonra cemaate yemek vermek âdettir. Yaslılar yere yakın, çok alçak yerlerde otururlar, eğer ölenin oğlu varsa o, yere oturur. Ona ekmekle yumurta verilir. Yumurta birçok halkta, kaderin değişken olduğunun sembolüdür; aynı zamanda cansızların yeniden hayat bulacağını da anlatır.

Kaddiş Duası

Ölenin oğulları on bir ay – liberal cemaatlerde kızları da – Kaddiş (Kutsallama) denen duayı, ölüyü anmak için okurlar; buna dostlar da katılır. Bu âdet, Ortaçağda Almanya'da Yahudilere karşı yapılan zulümler sırasında doğmuştur. Bu duada sadece Tanrı'nın ululuğundan, bağışlayıcılığından söz edilmekte ve kendisinden barış ve huzur dilenmektedir. Sonraları bu dua ile ölenin cehennem azabından kurtulacağına inanılmıştır.

Esasen Yahudilerde oğulların sevaplarının ana babalarının günahlarının Tanrı katında bağışlanmasını sağlayacağı inancı vardır; bu duadan kazanılan sevaplar da ölenin günahlarının affı içindir.

Ölülerin yıllık anma gününde ölen baba ve analarla öğretmenler için dua edilir. Ölen öğretmenlerin böyle anılışı, Yahudiliğin son aldığı şekilden önce, daha İlkçağda da vardı. O gün oruç tutulur, sonra toplu olarak öğretmenin mezarını ziyarete gidilirdi. Bu sırada ana ve babaların mezarları da ziyaret edilirdi. Günümüzde, mezarları bilinmeyen nine ve dedelerin adları bir levhaya yazılı olarak muhafaza edilmektedir.

Yıllık anma gününde de, Kaddiş duası edilir ve bazı yerlerde

sabah ve akşam Tevrat okunur. Doğu Yahudileri önce bunu kabul etmemişlerdi. Çünkü onlara göre ölen, nasıl olsa, on bir ay edilen Kaddiş duasıyla cehennem azabından kurtulmuştur. Ama Kabalacı Yishak Lurya'nın fikrince her Kaddiş okunuşta ölen "Gan Eden"de, yani cennette bir kat yükseğe çıkacaktır.

Ruhun Ölümsüzlüğü İnancı

İsrail oğullarının inançlarını incelediğimiz sırada bu konu üzerinde uzun boylu durmuştuk. Şimdi, günümüzdeki Yahudilerin bu konudaki inançları üzerinde de bazı bilgiler verelim:

Bildiğimiz gibi, önceleri, iyi ve kötü herkesin canının Şeol'e gideceğine inanılıyordu. Tevrat diriler içindi, ölülerden söz ettiği yoktu; İsrail nebîleri de bununla uğraşmamışlardı. İlk olarak Danyal Kitabı'nda, Babil tutsaklığından sonra, İran egemenliği sırasında meydana gelmiş olan bu yazıda ölülerin yeniden dirileceği düşüncesine rastlıyoruz. Buna göre Mesih'in gelmesiyle ölüler dirilecek, kötüler sonsuz azaba, iyiler de sonsuz mutluluğa kavuşacaklardır. Bu inanç İran dininin, İsrail dinine etkisinden doğmadır. Zerdüşt dininde cennet, cehennem, sırat vardı. Ama artık bu, Yahudi dininin temel inançlarından biri haline gelmiştir. Yeniden diriliş, cennet ve cehennem inancının yanında, Doğu Yahudileri arasında özellikle Hint kültür çevresi içindekilerde "Gilgul" denen, ruhun bedenden bedene geçmesi, ancak günahlarının ödenmesinden sonra sonsuz sükûna kavuşması inancı da vardır. Bu inanç ilkel haklarda olduğu gibi, Pythagoras da bunu kabul etmekteydi; Budistlerin de inancı budur. Bu düşünce, özellikle Yahudi mistikleri arasında çok yer bulmuş, birçok büyük düşünürler, özellikle Kabala'cılar bu inancı benimsemişlerdir. Günümüzdeki Yahudilerin bizim "Amentü" karşılığı olan inanç şartlarının sonuncusu şöyledir: "Tamamiyle inanıyorum ki, yaratanın irade buyurduğu zamanda ölüler dirileceklerdir." Ama o zamana kadar ruhun nerede olduğu hakkında kesin bir dogma yoktur.

Yahudilerde İbadet

Sinagog

Kitabımızın büyük bir kısmını oluşturan, İsrail oğullarının tarih içindeki yolculuklarının hikâyesinde, ilkel bir kabile dininden nasıl, tek ve bütün evrenin sahibi bir Tanrı düşüncesinin doğduğunu ve geliştiğini görmüştük. İsrail oğullarının dinlerinde, tıpkı öteki çağdaş milletlerde olduğu gibi, bireylerin ibadeti ve duası söz konusu değildi; kohanim, yani kâhinler, Tanrı ile kul arasında aracı idiler. Tapınmanın hemen hemen biricik şekli olan kurbanları onlar keser, bazı parçalarını yakar, geri kalanları yalnız onlar yer, böylece hem Tanrı'yı, hem de kendilerini doyururlardı. Tanrı Yahve'nin, tıpkı Kenan, Mezopotamya, Mısır ve Yunan tanrılarının olduğu gibi bir "Evi" vardı. Tanrı bu evde olduğuna ya da daha sonraları aldığı şekilde "Tahtı bu evde bulunduğuna" göre, elbette bütün seremoniler de bu evde geçecekti. Ama artık Yahudilerin Tanrı'larının da, kendilerinin de, egemen oldukları bir ülkeleri yoktu. Zaten Titus'un Yeruşalim'i yıkmasından ve tapınağın yanmasından sonra iş bu hale gelmişti, ama arada Bar Kohba, kısa bir zaman için yeniden bu eski ibadet şeklini diriltmek istemişti. Ondan sonra artık, buram buram tüten et kokuları, kohenlerin ayak bileklerine kadar yükselen kurban kanları, Yahve'nin esrarlı taht odası, hepsi, bir daha dirilmemek üzere ortadan kalktı. Kohen, sadece bir ad olarak kaldı. Kohenlerin yerine rabbiler, hahamlar geçti. Bunları papazlara değil, olsa olsa imamlarımıza benzetebiliriz. Yahudilerde de Tanrı ile kulu arasına kimse giremezdi artık. Kimse kulun günahını affedemez, kimse başkalarının yerine ibadet edemezdi. Her koyun kendi bacağından asılacaktı. Hahamlar sadece sinagoglardaki törenlerin idaresinde rol alıyor, dinî sorunları, kitaplara başvurarak çözüyorlardı.

Rolleri bundan ibaretti. Zaten sinagog, örneğin bir kilise değildir. Buralarda Tevrat özel bir dolapta saklanır, törende okunur ve

dua edilir. Tören son derece sadedir ve dediğimiz gibi, ne papaz, ne de (ister gerçek, ister Katoliklerde olduğu gibi sembolik olsun) kurban vardır.

Bu ibadet şeklinin gelişmesi şöyle olmuştu: Babil'de toplanarak duaya alışan Yahudiler, dönüşlerinde bunu bırakmadılar demiştik. Tapınağın ikinci yapılışında kurban törenlerinin dışında kohenler dua etmeye ve ilahi söylemeye de başladılar. Bu arada, eski mezmurlar yeniden ele alındı ve bunlara yenileri katıldı. Bir yandan halkı da törenlere katmak ve kurbanları halkın kurbanları haline getirmek için Maamadot denen bir teşkilat kuruldu. Ülke yirmi dört bölgeye ayrıldı (gene altının ve on ikinin katları. Bunu kitabımızın başında İsrail'in on iki kabilesinde görmüştük). Bu bölgelerden her biri yılda iki defa, birer haftalığına Yeruşalim'e bir heyet gönderiyordu. Bunlar günde dört defa (sabahleyin "Şaharit", öğleyin "Musaf" ikindi vakti "Minha" ve akşamüstü, tapınağın kapıları kapanmadan önce, "Ne'ilat Şerarim") yalnız duadan ibaret bir ibadet ve Tevrat okumak için tapınağa geliyorlar, yurtlarında kalanlar da aynı saatlerde aynı ibadeti yapmakla aralarındaki bağı kuvvetlendiriyorlardı; bu, daha sonraki, sinagoglarda yapılacak gündelik ibadetlerin bir başlangıcı idi. Sonraları sadece Şaharit ve Minha devam etti, Musaf yalnız Şabbat ve bayram günlerinde, Ne'ilat yalnız kefaret bayramında uygulandı. Maariv adı verilen ve evde akşamları yapılan bir ibadet de buna eklendi.

Kudüs'ün yıkılmasından sonraki Yahudilikte artık babadan oğula geçen bir kâhin sınıfı yoktu, cemaatin bütün üyeleri eşitti. Yüzyıllar boyunca, ibadetin şeklinden doğma bütün eşya, tapınağın şekli, yedi kollu şamdan, Ahit Sandığının durduğu Kutsalların Kutsalı, göstermelik ekmekler masası, bu toplantı yerlerinde faydasız ve yersizdi. Sinagoga bunlardan hiçbiri alınmadı. Sinagog, Tanrı'sına, bir aracıya lüzum olmadan dua eden ve yakaran, eşit insanların buluştukları yerdi. Döşenişi de elbette buna göreydi: Bir salon ve belirli ayinler için bir "Sefer Tora" yani Tevrat tomarı. On ergin erkek burada buluşunca ibadet için gereken bütün şartlar tamamlanmış oluyordu. Yavaş yavaş ayin şekilleri de belirdi. Belki ibadet yerinin ve ibadetin bu kadar sade oluşu sayesinde

yirmi yüzyıl boyunca sürgünden sürgüne atılan Yahudilik daima, dinî ve düşünsel merkezler bulabilmiştir.

İlk defa Babil tutsaklığı sırasında doğmuş olan toplantı yerleri, tapınağın ikinci yapılışında lüzumsuz gibi kalmışsa da, özellikle Kudüs'ten çok uzaktakiler, İskenderiye, Antakya, Şam, kısacası bütün dağınık cemaatlerin bulundukları yerlerdekiler yaşamakta devam etti. Öte yandan Kudüs'ün içinde de tam 394 sinagog bulunuyordu; ama bunlar "ibadet evleri" değil, öğrenim yurtları, bildiğimiz gibi medreselerdi. İşte bu yüzden, sinagoglara Yiddiş (esasını Almanca teşkil eden ve özellikle Almanya ve Polonyalı Yahudilerin konuştukları karma dil) dilinde "Schul" yani okul adı verilir.

Bu en eski devirlerdeki sinagoglar (İbranîcesi: Bet Keneset) günümüzdekilerden hayli başka idi: anlaşılan, o zamanlar, ibadet edilen salonda insan ve hayvan resimlerinin bulunması da kötü görülmüyordu. Dura-Europos'ta (Orta Fırat alanında eski bir şehir) ve Kefernaum'da (Taberiye gölü kenarlarında) yapılan kazılar eski Yahudi duvar resimlerini meydana çıkarmıştır; daha başka yerlerde de gene resimlere rastlanmıştır. Bu resimler içinde Yahudilerin tarihine ait olanlarla birlikte, o zamanki Hellen ve Roma tanrı inançlarından alınmışa benzeyenler de vardır.

Sinagoglarda ibadet ancak on erkeğin bir arada bulunduğu zaman yapılabilirdi demiştik. Günümüzde de böyledir. Erkek sayılmak için bar misva olmak, yani on üç yaşını geçmiş bulunmak gerektir. Böylece, cemaatle ibadet zorunluluğu meydana gelmiştir. Tevrat'ın birçok yerlerinde rastlanan: "On erkeğin bir arada Tevrat okudukları yerde Tanrı'nın celâli bulunur" sözü bunun için belge edinilmişti. Sinagoglar ilkçağdan beri toplantı, ibadet ve öğrenim yurdu olmak sıfatlarını kaybetmemişlerdir. Ama küçük Yahudi cemaatlerinin büyük fedâkarlıklar pahasına kurdukları bu mütevazı ibadet yerleri de sık sık, büyük Tapınağın uğradığı belalara uğramış, yakılmış, kirletilmiş ve yerle bir edilmişti. En yakın tarihte de bunun çok acı örnekleri vardır.

Bir sinagogun içi ve dışı son derece sade olabilir. Zaten, dinî bakımdan kirli olmayan ve bulunduğu yerin etrafında adı kötüye çıkmış yerler bulunmayan her bina sinagog olarak kullanılabilir.

Eskiden birçok varlıklı aileler de evlerinde kendileri için sinagoglar kurarlardı.

Daha Romalılar zamanında Yeruşalim'de çeşitli meslek mensuplarının (demirciler, çulhalar, debbağlar) özel sinagogları vardı. Buralarda her sınıf kendi arasında bulunur, giyiminden ve bilgisizliğinden ötürü utanç duymak zorunda kalmazdı. Çok büyük sinagoglar da yapılmışsa da, içinde, insanların kendilerini kaybolmuş gibi duymadıkları küçükleri, daha çok rağbet görmüştür.

Bir sinagoga giren yabancının gözüne ilk çarpan, salonun ortasındaki yüksek kısımdır. Buraya yakın zamana kadar "Al-memor" ya da "Al-mamar" (Arapça El-minbar) denirdi, sonradan "Bema" adı kullanılmaya başlandı. Bu kelime, "yüksek yer" anlamına gelir. Bu sekiye iki tarafındaki merdivenlerden çıkılır. Ortasında geniş bir rahle ve onun iki yanında da ayakta durulacak yerler vardır. Burası Tevrat okumak içindir. Sekinin çevresinde bir parmaklık ve bunun iç tarafında çepeçevre bir sıra bulunur.

Sinagogun doğu duvarında sabit bir dolap vardır. Buna "Kutsal sandık" adı verilir ve içine Kutsal Kitap tomarları konur. (Her kitap ayrı bir tomardır.) Dolap yüksektedir ve önünde bir kürsü için yer vardır. Bütün Aşkenaziler, yani Doğu Avrupa Yahudilerinde bu dolaplar bir perde ile örtülür. (Bu perdenin adı paroket'tir.) Dolabın ve kürsünün bulunduğu sekinin iki yanında hahamlar, cemaat başları ve başka ileri gelen kişiler otururlar. Buraya "Mizrah (doğu) yeri" denir.

Tavana, duvarlara ya da ortadaki sekinin (bema) etrafındaki parmaklığa lambalar yerleştirilmiştir. Yeruşalim Tapınağında daima yedi kolu şamdanlar yanardı; sinagoglarda da hiç söndürülmeyen bir ışık yanar ve hali vakti yerinde olanlar bunun yanında, ölüleri için de bir mum yakarlar.

Doğudaki sekinin önünde, birkaç basamakla çıkılan, müezzin diyebileceğimiz baş duacının (kantor) kürsüsü vardır, buna "ammud" adı verilir (mahal, yer anlamında). Bema'daki rahle ile ammud'dakinin üzerlerine, sinagoga vakfedilen değerli örtüler serilir. Tevrat'ı okuyup anlayabilen ve iyi bir ad sahibi olan herkes baş duacılık edebilir.

Bu düzen, ibadet sırasında gözleri ortaya, bema üzerine toplar. Ama esas ibadette Kudüs'e yönelinir.

Kadınlar erkeklerle bir arada oturmazlar. Kadınların yeri ya arkada ya da yanlardaki maksurelerdir ve bunlar perde ya da kafesle kapanmıştır. Bu, kaç-göç yüzünden değil, Yahudilerde ibadetin oldumolası erkeklerin işi olarak kabul edilmesinden doğan bir gelenektir. Son zamanlarda, reformcu cemaatlerde bundan vazgeçilmiş ve kadınlar da sinagogun erkeklere mahsus yerinde oturmaya başlamışlardır. Ama kadınlar gene sadece dinleyici olarak bulunurlar. Kudüs'ün eski mahallelerinde ya da Kuzey Afrika'da bulunan küçük sinagoglarda kadınlar kapı dışında durmak ve oradan dinlemek zorundadırlar.

Sinagogun iç tesisatı arasında, doğu duvarına asılmış levhalar da vardır. Kışın, Tanrı'nın yele ve yağmura hâkim olduğu üzerine ayetler okunduğu zaman, bunlara vurulur. Aynı zamanda o günkü ibadete dair bildiriler de buraya yazılır.

Ara sıra bema'ya da levhalar asılır ve bunlarla, ibadet sırasındaki şeref görevleri bildirilir. Bunlar, Tevrat tomarlarının yerlerinden alınıp okuyacak olana verilmesi, tomarların örtüsüne sarılması, tomarı kaldırarak cemaate göstermek gibi işlerdir. Bazı sinagoglarda bu görevler artırma ile verilir ve elde edilen para sinagogun masrafları için kullanılır.

İbadet yeri aynı zamanda ders yeridir, onun için raflara ve sandıklara konmuş kitaplar bulunur. Büyük sinagogların derslikleri, kitaplıkları ve oturma salonları vardır.

Burada bizim cami derslerimizi, cami kitaplıklarını ve medrese öğrencilerinin camide ders alışlarını hatırlamamak mümkün değildir.

İbadet

Sinagoglardaki ibadetin Müslüman ve Hıristiyanlara en yabancı gelen tarafı, kendi ibadet yerlerinin aksine olarak, deyim caizse, her ağızdan bir ses çıkmasıdır. Burada camilerdeki disiplinli ve huşu içinde geçen ibadet aranmamalıdır. Cemaat dolaşır, bir-

biriyle rahat rahat konuşur, okunanları dinleyen pek azdır. Hele küçük sinagoglara ibadet saatinden çok erken gidip eş dostla konuşmak âdettir. İbadet bittikten sonra da cemaat hemen dağılmaz; yarım kalmış olan konuşmalar devam eder. Demiştik ya, sinagog bir tapınak değil, adının da anlattığı gibi, bir toplantı yeridir. Yahudilerden vakti olanlar her gün oraya gider ve kendilerini "evlerindeymiş gibi" hissederler. Sinagogların, genel olarak büyük olmayışı ve asla anıtsal bir karakter taşımamaları da bunun sonucudur.

İbadet sırasında da bir düzen, disiplin yoktur, herkes canının istediği gibi, kantorun ilahisine katılır, isterse bunu yarıda bırakarak yanındakiyle konuşur, bazen de, daha kantor başlamadan bir ilahi tutturulur. Sinagogda kimse başkalarının âmiri değildir, onun için kimse kimseye karışamaz.

Üstelik, okunan Tevrat ve dualar hep İbranîcedir ve bu dili anlayan azdır. Hem bu dualar çok uzundur ve yeni gelenler de katılabilsinler diye, boyuna tekrarlamalar yapılır. Cemaatin çoğu, bundan duyduğu can sıkıntısını arada yaptığı sohbetlerle giderir. Kısacası, sinagogdaki ibadete "cemaatle yapılan" bir ibadet gözüyle bakmamıza imkân yoktur.

Bu durumu düzeltmek isteyen bazı cemaatler, her ne kadar musiki aletlerini sinagoglara sokamamışlarsa da, güzel sesli ilahiciler ve korolarla, ibadete ahenk vermek, sükûn ve huşu sağlamak istemişlerdi, ama bu sefer sinagog konser salonuna benzemiş ve cemaatsiz kalmak tehlikesine düşmüştür. Bununla birlikte, tümüyle bir ibadet yeri vakar ve sakinliğinin hüküm sürdüğü sinagoglar da yok değildir ve zaman geçtikçe bu yolda davranan cemaatler çoğalmaktadır.

İlahi ve Dua

İlahi, Yahudi ibadetinin esasını teşkil etmektedir. Burada kısa bir iki örnek vermek istiyoruz. Aşağıdaki "Baruh'un ilahisi" en çok tekrarlananlardan biridir ve belki en eski İsrail ilahisidir:

Hamdedin Tanrı'ya
Adı yüce olana hamdedin
Hamdedin, evet, Tanrı'ya hamdedin
Adı yüce olana
Bugün de, sonsuzluğa kadar da.

Şema İsrail, eski zamanlardan beri imanın belirtilmesi, yani bizim Kelime-i Şehadet karşılığı olmuştur. Bu da şöyledir:

(Şema İsrail: Adonay Elohinu! Adonay Edad)
İşit İsrail
O, bizim Tanrı'mızdır, O tektir!
Onun için sev
ONU, senin Tanrı'nı
Bütün kalbinle, bütün canınla, bütün gücünle...

Hayli uzun olan bu duayı, Yahudiler, doğumdan ölüme kadar bütün hayatlarında daima tekrarlarlar.

Dindar Yahudilerin hayatlarında dua en büyük rolü oynar. Dua için kesin şekiller saptanmıştır ve bunlar sabah, öğle ve akşamları okunur, bundan başka belirli vesilelerle gene belirli dualar edilir. Sabah ayininde bir dua atkısı (tallit) örtünülür. Bu, kenarları püsküllü, yünden ya da ipekten dörtgen şeklinde bir kumaş parçasıdır. Elbisenin altında taşınan küçük bir kumaş parçası da (arba kanfot) bunun yerine geçebilir. Şabbat'ın dışındaki günlerde sabah duasında iki "dua kayışı" biri sol pazıya, kalbe karşı gelmek üzere, öteki de alna bağlanır. Bunlardan her birine, içinde sargı şeklinde tomarlanmış birer parşömen şeridi bulunan birer kutucuk takılıdır. Bu parşömenlerde Tevrat'ın dört bölümü: (Çıkış: 13, 1-10, 11-16 ve Tesniye: 6, 4-9, 11, 13-21) yazılıdır. Bununla Musa şeriatının Çıkış, 13, 9'daki emri tamamiyle yerine getirilmiş sayılır. Bu emir şöyledir: Ve elinin üzerinde selamet ve gözlerin arasında sana anma olacak, tâ ki Rabbin şeriatı senin ağzında olsun, çünkü Rab kuvvetli elle seni Mısır'dan çıkardı." Bu kayışların, başlangıçta, kazaya belaya karşı bir çeşit muska gibi düşünülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Esas dua (on altı dua) ayakta

edildiği halde, başka dualar sırasında başka vaziyetler de alınır (dize gelme, secde, vücudu sallama v.s.). Şekle tamamiyle uyan Yahudilerde erkekler, başları örtülü olarak ibadet ederler. İbadet sırasında Kudüs'e yönelinir (Mizrah = Doğu yönü). Bu nedenle Yahudi evlerinde de, mezmurlardan parçalar yazılmış ya da resimlenmiş bir levha, bu yönü göstermek üzere duvara asılır; buna "Mizrah levhası" adı verilir.

Buraya sabah duasından bazı parçaları alalım:

"Tanrım, bana vermiş olduğun ruh temizdir. Sen onu yarattın, onu meydana getirdin, onu bana üfledin, ve benim içimde sakladın, ileride benden alacaksın onu ve sonra, gelecekte, gene bana vereceksin. Ruhun içimde olduğu sürece seni överim benim Tanrım ve atalarımın Tanrısı, bütün eserlerin yaratıcısı, bütün ruhların efendisi, Şanın yüce olsun, senin, ey ebedi olan, ey bütün ruhları ölü bedenlere geri getiren. Bütün dünyaların Efendisi! Yalnız adaletin için önünde yalvararak secdeye gelmiyoruz, asıl yakardığımız senin bağışlayıcılığındır.

Neyiz ki biz,
Canım ne ki,
Sevgimiz ne ki,
Adaletimiz ne ki,
Selametimiz ne ki,
Gücümüz ne ki?
Sana karşı ne diyelim, ey Ebedi, bizim Tanrı'mız
Ve atalarımızın Tanrısı? değil midir
Bütün kahramanlar senin karşısında hiç gibi,
Bütün ünlüler, sanki hiçmişler gibi,
Bilgeler tıpkı bilgisiz gibi,
Akıllılar akılsız?

"Çünkü onların yaptıkları hiçtir ve bütün ömürleri senden bir nefestir. Ve insanın hayvandan üstünlüğü de hiçtir, çünkü hepsi bir nefestir. Ama gene de biz, senin milletiniz, senin Ahdinin evlatlarıyız. Dostun İbrahim'in, Moriya dağında antlaştığını İbrahim'in ve onun biriciği, mizbah üzerinde bağlanan İshak'ın soyu-

yuz, Yakup'un, senin evladının, senin Bohor'unun (bu kelimenin anlamını daha önce görmüştük) cemaatiyiz; ona karşı olan sevgin, ondan duyduğun sevinç yüzünden adını İsrail ve Yeşurun koymuştun onun.

"Onun için bizler seni övmeye, adını yüceltmeye, takdise borçluyuz, senin adını ulu kılmaya borçluyuz. Mutluluk bize! Payımız ne sevimli, mirasımız ne güzel! Mutluluk bize ki erken ve geç, akşam ve sabah, her gün, daima sevgiyle şöyle diyoruz:

İşit İsrail!
O bizim Tanrı'mızdır, O tektir!"

Yahudi Yılında Tören ve Bayram Günleri

Yahudi takvimi tıpkı Arap takvimi gibi, ay takvimidir. Bir yıl, her biri 29.5 günlük on iki aydır, yani 354 gün sürer. Ama öte yandan, tören ve bayram günleri güneş takvimine göre hesaplanır. Bu iki çeşit yılı birbirine uydurmak için her on dokuz yılda bir, kebise, yani ek yıl, her yedi yılda da bir kebise ay eklenir. Bir ay 29.5 gün olduğu için de ayların kimi 29, kimi 30 gün olarak kabul edilir. Böylelikle, genel olarak kullanılan güneş takvimine de şöyle böyle uyulur. Yahudi yılının ayları şunlardır: Tişri (eylül-ekim), beşvan (ekim-kasım), kislev (kasım-aralık), tebet (aralık-ocak), şebat (ocak-şubat), adar (şubat-mart) – kebise yıllarda bu araya bir ay daha katılır ve adına ikinci adar denir – nisan (mart-nisan), iyyar (nisan-mayıs), sivan (mayıs-haziran), tammuz (haziran-temmuz), ab (temmuz-ağustos), elul (ağustos-eylül).

Burada şunu da söyleyelim ki, Yahudiler ay adlarının çoğunu Babil'den almışlardır ve bunlar Babil mitologyasından gelmedir.

Yahudi takvimi iki yılbaşı tanır: Biri hükümdarın saltanat yılları ve bayram günlerinin sürelerini belirtmek için başlangıç 1 Nisan'dır. Diğerinde Şabbat yılının (yedi yıllık bir dönemin son yılı) ve Yobel yılının (50. yıl) hesaplanmasında 1 tişriden başlanır.

Yeni Ayın Görülmesi

Eskiden her ay Sanhedrin (Büyük Meclis) Kudüs'te, yeni ayı gördüklerini bildiren erkekleri tanık olarak dinler, ay başını öyle ilan ederdi. Bu yöntem birçok Müslüman ülkelerinde hâlâ, Ramazan ayının başı ve sonu için kullanılmaktadır. Tabiî, o zamanlarda da ayların başlangıç ve sonlarını gösteren cetveller yapılmıştı, ama bu tanık dinleme usulü Kudüs'te sonuna kadar sürdü. Tanıklar ayrı ayrı dinlenir, sonra Sanhedrin'in habercileri her yere dağılarak yeni ayın "takdis edildiğini" duyururlardı. Daha eski devirlerde yeni ay, tepelerde ateş yakılarak uzaklara haber verilirdi. Ama sonradan bu yöntem yanlışlığa meydan vermemek için, bırakılmıştı. Takvimler çıkınca bunlar artık tarihe karıştı. Yahudilerin ay takvimini sadece dinî günlerinin hesabı için kullandıklarını söylemeye bile gerek yoktur.

Yahudilerde Tarih Başı

İsrail oğullarında tarih başı olarak, Mısır'dan çıkış ya da kralların tahta geçişleri alınırdı. Ortaçağda, dünyanın yaratılışını başlangıç olarak alma yolunu tuttular ve bunun için Tevrat'ta Tekvin 5'te ve daha sonra verilen sayıları topladılar. Dünyanın yaratılışından örneğin 1966 yılına kadar 5728 yıl geçmiş olduğu, Yahudilerce kabul edilir. Ama buna inanmayanlar dine aykırı davranmış sayılmaz.

Şabbat Günü

İbranîcede Şabbat'tan başka günlerin adı yoktur. Bunlara sadece birinci, ikinci... altıncı gün denir, yedincinin adı Şabbat'tır. Bütün hafta çalışan Yahudi bu kutsal dinlenme gününe büyük bir özen gösterir. En iyi giysiler, en seçme yemekler hep o gün için saklanır.

Altıncı günün (cuma) yarısı Şabbat'tan sayılır. Evin kadını iki

gün için yiyecek hazırlar, erkeği de iki günlük alış veriş eder ve ateşi yakar; çünkü Şabbat'ta bunlar yapılamaz. Şabbat için eskiden evlerde ayrı bir ekmek pişilir ve bundan bir parçası, Tevrat'ın buyruğu gereğince, sungu ekmeği olarak ayrılırdı. Günümüzde ekmek fırından ya da bakkaldan alındığı için bu yöntem uygulanamamaktadır; ama buyruk yerine gelsin diye, bir lokma ekmek ateşe atılır. Ekmekten parça ayırma – ya da ateşe atma – ile Şabbat ışıklarını yakma, Yahudi kadınının hakkı ve ödevidir.

Şabbat'ta ev kadını yemek pişirmez, bu nedenle ya soğuk yenecek yemekler hazırlanır ya da yemekler cumadan sıcak tutulur. Doğu Yahudilerinde Şabbat'ta balık yemek âdettir. Bunun sembolik anlamı, Evreni yok etmek isteyen, derinlerdeki kuvvetleri yenmektir. Cuma günü öğleden sonra koca ve çocuklar sinagoga giderler, kadın evde yalnız kalır.

Önce Şabbat ışıklarını – çoğu zaman bunlar mumdur – yakar, sonra dua eder. Kadının duası bitince artık Şabbat başlamıştır, ne ışık, ne de ateş yakılabilir.

Sofranın başı babanındır. Buraya, bir kupa içinde, takdis (kidduş) şarabı, onun iki yanına da iki ya da üç Şabbat ekmeği (halles) konmuş, ekmeklerin üzeri bir bezle örtülmüştür. Ekmek ve şarap Şabbat ayininin en önemli elemanlarıdır; bunlar toprağın bereketinin sembolüdür. Tapınakta da, önceden gördüğümüz gibi, ekmekle şarap, sungular arasında yer alırdı.

Anne, bütün bunları hazırladıktan sonra, erkeklerin sinagogdan gelmelerini bekler.

Sinagogda, çoğu İbranîce, bazıları da eski Yahudilerin halk dili olan Aramîce dualar okunur. Bu duaların belirli birer melodi ile söylenmesi gelenektir. Günümüzde bu duaları anlayan Yahudi azdır, ama bu, dua ve ilahilerin ibadet edenler üzerindeki etkisini azaltmaz. Okunanların arasında 95.-99. ondan sonra da 92. ve 93. mezmurların bulunması şarttır.

Evde tören, güneşin batmasıyla başlar. Bütün aile sofraya oturur; baba Kidduş (takdis) duasını okur. Şabbat töreni, dünyanın yaratılışı ve İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışının anısı olarak kutlanır. Başka uluslar ve dinlerde, yılın ancak birkaç bayram günün-

de ailece tören yapılması yerine, Yahudilerdeki bu Şabbat günü törenleri, muhakkak ki, onlarda aile bağını daha sağlam tutmuştur. O gün Yahudi, dışarıdaki âlemi unutur. Tıpkı ilk din dedelerinin İbrahim'in, Yakup'un günlerinde olduğu gibi, bir gün için ailenin başı, bir çeşit Kohen durumundadır.

Kidduş'tan sonra, ara sıra, bir de ilahi okunur. Anne de, baba ve çocukların süslemiş oldukları bir sandalyede oturur ve baba, duadan sonra, Süleyman'ın Meselleri'nden 31.'yi okuyarak Yahudi kadınını ve özellikle anayı över. Bundan birkaç satırı verelim:

"Faziletli kadını kim bulabilir?
Çünkü onun değeri yakutlardan çok üstündür.
Kocasının yüreği ona güvenir,
Ve adamın kazancı eksik olmaz.
Kadın ona kötülükle değil,
Hayatının bütün günlerince iyilikle öder.
Yün ve keten arar,
Ve elleri istekle işler.
Tüccar gemileri gibidir
....."

Günümüzün kadınları için pek de övgüye benzemeyen bu meseller, modern Yahudi ailelerinde pek de tutulmamaktadır.

Babanın ekmek ve şarabı takdisinden ve dua ve ilahilerin okunmasından sonra yemek yenir. Yemek sırasında da ara sıra ilahi okunduğu olur. Baba, yemek arasında ya da sonunda, Tevrat'tan Şabbat gününü belirten bölümleri, tefsirleriyle okur, böylece çocuklarına günün önemini anlatır. Asıl Şabbat, yani cumartesi günü sabahleyin sinagogda bir ayin yapılır. Bunda en büyük yeri Tevrat okuma alır. Evde bir kere daha Kidduş ve "Baraka" yani bereket duaları okunur.

Cumartesi gününün en büyük kısmı, Yahudi edebiyatının okunması ile geçer. Çalgı çalmak yasaktır, ama birlikte şarkı söylenebilir. Hastalar bu gün öğleden önce ziyaret edilir. Yemekten sonra öğle uykusuna yatmak âdettir.

Şabbat'ın başlangıcı gibi sonu da belirli merasimle kutlanır:

Baba, şarap kupasını eline alır ve Tanrı'nın yardımına güveni anlatan şu sözleri söyler: "Kurtuluş kâsesini alayım ve Rabbin adını çağırayım." (Mezmurlar: 116, 13.) "O, kavmi için bir zamanlar sevinç idi, bizim için de öyle olsun." Sonra babaya, çoğu zaman değerli bir parça olan, kule biçiminde bir baharat kutusu sunulur (bu biçim belki de Davut'un kulesini hatırlatmak içindir), baba ona da bereket duası okur. Evin en küçük oğlu birkaç mumlu fitilin burulmasıyla yapılmış bir şama uzatır. Bu şamanın bir fitili ötekileri tutuşturacaktır; bu da yaratılışın ilk gününde, Tanrı'nın ışığı yaratmasının sembolüdür. Baba, mumun ışığında elinin ayasına ve tırnaklarına bakar. Saç ve tırnakların kötü ruhların hücumuna en açık olan yerler sayıldığını daha önce söylemiştik; ama ışık, onların gücünü kırar.

Sonra baba ışığa karşı şükran duasını okur: "Ateşten ışığı yaratan ebedi Tanrı, sana hamdolsun." Sonunda şarapla mumu eline alır ve asıl, Şabbat'a veda seremonisini yapar. "Ey ebedi olan, sen ki kutsalla kutsal olmayanı, ışıkla karanlığı, İsrail'le öteki ulusları, yedinci günle öteki altı çalışma gününü ayıransın, adın yüceltilsin. Ey ebedî olan, sen ki, mübarekle mübarek olmayanı ayıransın, adın yüceltilsin," der. Şaraptan birazını bir tabağa döker ve mumu bu şarapta söndürür. Bu bittikten sonra baba, oğlanlara şaraptan içirir, ama ana ile kızlara vermez. Sonunda aile, Yahudilerin bekledikleri Mesih'in öncüsü olan Nebî İlyas'ın ilahisini okur. Böylece Şabbat sona erer.

Bu anlattıklarımız, tam sofu ailelerde süregelen şekildir. Modern Yahudilerde, bir yazarın dediği gibi, "Öküzünü ve eşeğini Şabbat gününde çalıştırmayacaksın," emri, otomobiller için akla bile gelmemektedir. Şurasını da söyleyelim ki, Şabbat için olan kuralları tam olarak yerine getirmek bugün artık hemen hemen imkânsız olmuştur. Bir Yahudinin Şabbat günü yapamayacağı şeylerden bazı örnekleri – biraz tekrarlama da olsa – verirsek bu dinlenme gününün, sonunda âdeta eziyet haline geldiğini göreceksiniz:

"Esas işler, kırktan bir eksiktir (yani 39); kim ekerse, kim çift sürerse, kim biçer, kim demet yaparsa, kim harman döverse, kim harman savurursa, kim ayıklarsa, kim öğütürse, kim elerse, kim

yoğurursa ve kim pişirirse; kim yün kırkarsa, kim yünü ağartırsa, diderse, boyarsa, eğirirse, kim tezgâha koyarsa, kim iki atkı ipliği atarsa, kim iki ipliği ayırırsa, kim düğümlerse, kim düğüm çözerse, kim iki kere iğne batırıp dikerse, kim iki iğne batımı dikecek kadarını sökerse; kim bir ceylan tutarsa, kim onu keserse, kim onu yüzerse, kim deriyi tuzlarsa ve hazırlarsa, kim deriyi kazırsa, kim onu keserse, kim onun üzerine iki harf yazmak için kazırsa; kim bir yapı yaparsa ve kim yıkarsa, kim ateş yakarsa; kim bir çekiçle vurursa; kim bir yerden başka bir yere bir şey taşırsa. İşte bunlar kırktan bir eksik esas işlerdir." (Babil Talmud'u, Mişna Şabbat: 7, 2.)

Taşınması yasak olanlar:

"Kim bir bardakta suyla karıştırılacak kadar şarabı, bir yudumdan fazla sütü, bir yaraya sürülecekten fazla balı, küçük bir uzvu yağlamaya yetecekten fazla yağı, göz ilacını eritmeye yetecekten fazla suyu; bütün geri kalan sıvılardan dörtte bir ölçek ve bütün çirkef sularından dörtte bir ölçeği dışarı taşırsa (...) (buradaki ölçek, log adı verilen ölçüdür ki aşağı yukarı yarım litre tutar, şu halde 125 gramdan fazla suyu bir yerden ötekine götürmek yasak). Ve üstadlar dediler ki: Bütün bu ölçüler bu kadarlarını saklamak âdetleri olanlar içindir. (Yani, bu kadar az şeyleri bile saklayanlar için. Bu kadarına önem vermeyenler için taşınmaları da önemsizdir, bunu yapabilirler.) (Mişna Şabbat: 7, 1.)

Yabancıların yardımları üzerine:

"Eğer başka dinden olan biri bir kandili yakarsa, İsrail'den biri onun ışığından faydalanabilir, ama eğer kandili bir İsrailli için yakarsa bu yasaktır. Eğer o, davarını sulamak için su doldurursa, onun arkasından bir İsrailli de hayvanlarını sulayabilir, ama bir İsrailli içinse yasaktır bu. Eğer başka dinden biri karaya çıkmak için bir iskele yapacak olursa, İsrail'den biri, ondan sonra bu iskeleye ayak basabilir, ama eğer bunu bir İsrailli için yapmışsa yasaktır. (Yabancı dinden birinin Şabbat günü yaptıklarından faydalanılabilir, ama bu, sipariş üzerine olmayacaktır demek.) Bir keresinde Rabban Gemliel'le ihtiyarlar (yani meclis üyeleri) bir gemiyle gelmişler, yabancı milletten biri, kıyıya inmek için bir is-

kele yapmış, o zaman ihtiyarlar da onun üzerinden kıyıya çıkmışlar." (Mişna Şabbat: 15. 8.)

Genel tatil günü pazar ya da cuma olan ülkelerde Yahudilerden büyük bir kısmı, eğer dükkânları varsa buna bir ortak alırlar ve böylece Şabbat günü dükkânı açık bulundururlar. Ama dindar Yahudiler bunu da yapmaz, iki gün çalışmamayı göze alırlar. İş hayatı gittikçe daha fazla, Şabbat günü çalışmaya zorladığı için, birçokları yalnız cuma akşamı yapılan törenle yetinmektedir. En dindar cemaatlerde bile ailelerden ancak yüzde 20'sinin gerçekten Şabbat geleneğine bağlı kaldığı anlaşılmıştır.

Liberal ve reformcu çevrelerde sinagoglardaki ibadet saatleri de, Şabbat törenleri de günün isteklerine uydurulmuştur.

İsrail Devletinde Şabbat

İsrail'de Şabbat resmî dinlenme günüdür. Sinemalar cuma günü öğleden sonrasından cumartesi akşamına kadar kapalıdır. Demiryolları ve uzak mesafe otobüs seferleri Şabbat günlerinde tatil edilir. Radyo ve televizyon özel Şabbat programları yayınlar. Yakın ulaştırmalar, taksilerin çalışması yasak değildir. Liman ve genel ulaştırma işleri kısmen yapılır.

Ama böyle resmî ve zorunlu tatil günü haline gelmekle Şabbat eski karakterini kaybetmiş ve İngiltere'deki pazar günlerinden beter bir can sıkıntısı günü haline gelmiştir. Sinagogların cemaati artacak yerde, barların daha çok müşteri çektikleri görülmüştür. Artık Şabbat, Yahve'nin bayramı değil, devletin yasağıyla süren bir düzen halindedir ve acaba bu, ne vakte kadar sürebilecektir?

Yahudilerde Bayram Günleri

Yahudi yılı, Tişri (eylül-ekim) ayının birinde, yeni yıl bayramıyla (Roş Aşana) başlar. Bu, on kefaret gününün birincisidir. Son gün de Büyük Kefaret günüdür (Yom Kipur).

Roş Aşana Yahudilerin inancına göre dünyanın yaratıldığı gündür. Aynı inanç, Babillilerde de vardı, onların yılbaşı da dünyanın yaratıldığı gün sayılırdı. Bu günde İsrail ve onunla birlikte bütün insanlığın Tanrı'nın mahkemesine çıktıklarına inanılır. Onun için bu, neş'eli bir bayram değildir. O sabah aile sinagogda ibadetten dönünce baba "Kidduş" okur, sonra herkes, bala batırılmış bir tatlı elma yer. Öğleyin su dökünerek yıkanma (gusül) ve bu sırada Tevrat'tan ayetler okuma gelenektir. Bu günün asıl ibadeti sinagogda olur. Orada duadan önce on defa şofar öttürülür. Rabbi Yahuda ha-nasi'ye göre, eğri bir boynuz olan şofar kırık ve nedamet dolu yüreklerin sembolüdür. Şofarın on defa öttürülüşü, Yaratılışı, Tanrı'ya dönüşü, Sina dağındaki vahyi, nebîlerin uyarmalarını, Tapınağın yıkılmasını, İshak'ın kurban edilişini, büyük tehlikeyi, Hesap Günü'nü, İsrail'in kurtuluşunu ve ölülerin dirilmesini hatırlatmak içindir.

Duanın her tekrarlanışında da gene şofar öttürülür.

Büyük Kefaret Bayramı

Yom Kipur, yani kefaret töreni için, Yeruşalim Tapınağı'ndaki kefaret ayinini sembolik olarak sürdüren tek bayramdır diyebiliriz. O gün sinagog beyazlar içindedir ve haham, eski başkâhinlerin yerine geçmiştir. O günkü sabah ayininde başkâhinin, kendi ailesi, kabilesi ve bütün cemaatin günahlarının bağışlanması için ettiği duayı, aynı kelimelerle haham tekrarlar ve başkâhinin YHVH kelimesini, Tanrı'nın adını söyleyebileceği aynı, biricik yere gelince (bu adın söylenmesi yasaktır) bütün cemaat dize gelir.

Tevrat'ın Levililer bölümü 16, 9-10'daki, kefaret keçisi geleneği de Doğu Yahudilerinde, şeklini biraz değiştirerek devam etmektedir. Bu ayetler şöyledir: "Ve Harun için üzerine kura düşen erkeçi (teke) takdim edecek ve onu suç takdimesi olarak arz edecektir. Fakat Azazel (çöl şeytanı) için üzerine kura düşen erkeçi, onun için kefaret etmek, onu Azazel için çöle salıvermek üzere, canlı olarak Rabbin önünde duracaktır." Yani, günahlar bu tekeye yüklenecek,

onun çöle salıverilmesi ve anlaşılan, Şeytan'ın onu yemesiyle, bunlar İsrail oğullarının üzerinden gitmiş olacaktır. Doğu Yahudilerinde bu, sihirbazların kullandıkları usullere pek benzeyen tören "Kapores" ya da "Kaparot" denen horoz (kadınlar için tavuk) kurbanına çevrilmiştir! "Kapara" kefaret demektir. Bu kurban, Yeruşalim Tapınağı dışında kurban kesmek caiz olmadığı için, Batı Yahudilerince kötü görülmektedir. Ama Ortaçağda onlar da bunu yaparlardı. Öte yandan, Yom Kipur'da sinagog, Yeruşalim Tapınağının yerini aldığına göre, kefaret tekesinin (günah keçisi) ya da onun yerine geçecek horozun kurban edilişi eski kurbanların anısı olarak kalmış olsa gerektir. Yalnız, dikkati çekecek bir nokta, bunun Talmud'da hiç yer almamış oluşudur. Demek bilgin hahamlar da, günahların bir tekeye yüklenmesini üzerinde durmaya bile değmez bulmuşlardı. Kapores horozu kimin için kesilecekse o, hayvanı üç defa başının üzerinde çevirir. Sonra, böylece günahlarla yüklenmiş olan horoz ya da tavuk kesilir. Bu, bizde eskiden yemin ya da başka bir şey için kefaret olarak köpeklere ekmek doğrayanların ekmeği üç defa başları üstünden çevirmelerini hatırlatmaktadır.

Yom Kipur, 10 Tişri'de kutlanır. O gün oruç tutulması farzdır. Bizim deyimimizle imsak, yani orucun başlama vakti, kefaret gününden önceki akşam, güneşin batma vaktidir. Tabiî o akşam bol bol yenir, o gece ve ertesi bütün gün, tâ akşamüstü ilk üç yıldız görününceye kadar bir şey yemek ve içmek yasaktır. Bu da, 25 saat tutar. Yom Kipur arefe yemeği yendikten sonra sinagoga gidilir; evden çıkmadan, ölüler için büyük bir mum yakılır, o gece ve ertesi gün yanar bırakılır. Sinagogda bütün gün ayin yapılır. Akşam ayini hahamın, eskiden beri aynı kelimelerle tekrarlanan bir sözüyle başlar. Haham "dinden çıkmışlar"la birlikte ibadet için izin rica eder. Bunun, İspanya'da Engizisyon günlerinde Yahudiliği bırakmış gibi görünen, ama gizlice dinlerine bağlı kalan Maran'ların anısı olduğu söylenmektedir. Sonra Tevrat, dolabından çıkarılır ve "bema"ya götürülür. Bundan sonra da "kol nidre" denen ve bütün cemaatin bir ağızdan suçlarını itirafı ve ahitleri tekrarı olan dua, 400 yıldan beri değişmeyen hazin bir melodi ile okunur. Bu dua, İspanya'da Vizigotların VII. yüzyılda Yahudileri

dinlerinden dönmeye zorladıkları günlerden kalmadır. Bunda, bir insanın işleyebileceği bütün günahlar sayılmakta, bunlar için af dilenmektedir. Yom Kipur'da bütün gece ve ertesi gün sinagogda ibadetle geçer. "Nailat" denen ve güneş batarken yapılan son ayinle bu büyük tören sona erer. Bir ağızdan söylenen son "YHVH Tanrı'dır, YHVH Tanrı'dır" (I. Krallar: 18, 39) sözlerinden sonra şofar öter ve oruç zamanı da böylece sona erer.

Çardak Bayramı

Yom Kipur'dan sonra Yahudiler hemen Çardak Bayramı için, bir çeşit gölgelik olan kulübeleri hazırlarlar. Genel olarak bunlar daha önceden hazırlanır, sadece tamamlanışları bu akşama bırakılır. Çardak ya da Çadır bayramı (Sukot) aslında bir bağ bozumu bayramı idi; sonradan, İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışlarının anısı haline geldi. Bu bayram 15 Tişri'de başlar ve bir hafta sürer. Bu bayramda dört bitki: Limon, hurma, mersin ve söğüt dalları bir arada olarak, dört yöne sallanır ve bu arada ilahiler ve mezmurlar okunur, sonra bu dallar Tanrı'ya şükran işareti olarak bir alayla sinagoga götürülür. Yahudi geleneğine göre bu dört bitki, iş birliği yapan çeşitli insan tiplerini temsil etmektedir.

Bu bayram için hazırlanan kulübeler dallar ya da samanla örtülüdür. Bayram süresince yemekler bu çardaklarda yenir ve bu da bir çeşit ibadet sayılır. Çardaklara verilen anlam, İsrail oğullarının çölü geçişlerinde Tanrı'nın kendileriyle birlikte oluşudur. İkinci bir anlamı da, Ahit Sandığının etrafında bütün insanların toplanacağıdır. Bu bayram bağ bozumuna rastladığı için tam bir neşe bayramıdır.

Hanuka Bayramı

Bu bayram aslında dinî olmaktan ziyade ulusal bir karakter taşır. Tevrat'ta geçen dinî bayramlar, görmüş olduğumuz Kefaret günü ve Çardak bayramıyla, ileride sırası gelecek olan Pesah bay-

ramıdır. Ama bunların dışında, örneğin Yılbaşı bayramı gibi zamanla dinî karakter almış olan çeşitli anma günleri vardır ki, bunlardan biri de işte bu, Kislev ayının (kasım-aralık) 25'inde başlayıp bir hafta süren Hanuka bayramıdır. Hanuka, kitabımızın ilk kısmında anlatılan Makkabeler ayaklanmasının anısıdır. Seleukus'ların tarih başlangıcının 148'inci yılında, Kislev'in 20'inci günü Yudas Makkabeus, Yeruşalim Tapınağını yeniden ibadete açmak için gerekli törene başlamış ve bu bir hafta sürmüş olduğu için Yahudiler bu haftayı bayram saymışlardır.

Hanuka bir yarı bayramdır. İlk gecesinde evlerde bir mum yakılır, her akşam bir mum fazlalaştırılır. Bu nedenle Hanuka şamdanları yedi değil, sekiz kolludur. Dokuzuncu bir mum, ötekileri yakmak için kullanılır. Mumların yandığı sırada çalışılmaz, oyunlar oynanır, hikâyeler anlatılır "Ma'oz sur" (Koruyucu kaya) ilahisi söylenir. Makkabeler zamanındaki tarihî olaylar üzerinde konuşulur. Bu bayram yalnız evlerde kutlanır. Böyle millî karakterde bir bayramın yabancıların gözünden uzak olarak kutlanması, yüzyıllarca bir zorunluluktu herhalde.

Purim Bayramı

Bu da büyük bayramların dışındakilerdendir. Adar ayının (şubat-mart), 14'ünde kutlanır.

Bu bayram, İran hükümdarı Kserkses'in (Tevrat'ta Ahasverus) gözde veziri olan Haman'ın bütün Yahudileri öldürtmek için hükümdarı kandırmışken, Ester adındaki Yahudi kızının ve amcası Mordehay'ın onun foyasını meydana çıkarması ve böylece Yahudileri kurtarması (rivayete göre M. Ö. 480) hikâyesinin anısı olarak kutlanır. En neşeli Yahudi bayramıdır. O gün, sinagogda parşömen üzerine yazılmış Ester Kitabı okunur. Kitap tomarı bir mektup gibi katlanmıştır. Purim bayramında tıpkı karnaval gibi çeşitli kılıklara girerek eğlenmek âdettir. Bazı sinagoglarda çocuklar, hikâye okunurken Haman'ın adı her geçtikçe, ellerindeki kaynana zırıltılarını çevirerek alabildiğine gürültü ederler. Bu âdet, eski çağ-

larda, kötü ruhları kovmak için yapılan ayinlerin devamı olsa gerektir.

Purim günü evlerde ziyafet çekilir, dostlara en nefis yiyecekler gönderilir ve fakirlere hediyeler verilir. O gün bol bol, kendinden geçinceye kadar içenler de az değildir. Hatta derler ki: Purim'de "Haman'a lanet olsun"la "Mordehay mübarek olsun" sözlerini birbirinden ayırt edemeyecek kadar içmelidir!

Pesah Bayramı

Kitabımızın Musa'ya ait olan bölümünde de geçen bu büyük bayram, 19 Nisan (mart-nisan) günü başlar ve bir hafta sürer. Bu bayramın özelliği, bu süre içinde mayalı ekmek yenmemesidir. Onun için Türkçede buna, "Hamursuz bayramı" adı verilir. Bu maya yasağı yalnız ekmek değil, bütün besin maddeleri içindir. Hatta, Pesah'tan önce, evde en küçük bir parça bile mayalı şey bırakmamak lazımdır.

Bunun garip bir uygulanışı, günümüzde İsrail devletinde görülmektedir. Devletin elinde bulunan bütün mayalı şeyler, Pesah'tan önce, tabiî şer'i hile olarak, bir Müslümana sözde satılmakta ve bu satışın belgesi başhahamlığa verilmektedir. Böylece, sözümona bu servet değerindeki şeylerin sahibi, bayramdan sonra, bunları, gene kâğıt üzerinde, geri vermekte, buna karşılık da bir ücret almaktadır.

Pesah bayramı da aslında bir bahar bayramıydı. Sonradan İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışlarının anısı haline gelmiştir. Eskiden, İlkbaharın ilk dolunay gününde, aile içinde, kurban edilmiş bir kuzunun eti yenerek kutlanırdı. Günümüzde de bir aile bayramı karakterini korumaktadır.

Akşam yemeğinde babanın önüne üst üste üç sahan konur. Bunlardan her birine bir "massot" yani mayasız ekmek, en üste de bu akşamın sembolü olarak, üzerinde bir parça et bulunan kavrulmuş bir kemik parçası, kızartılmış bir yumurta, bir bayır turpu kökü, içinde biraz tuzlu su bulunan bir kap, ilkbahar sebze-

lerinden birazcık, turp, maydanoz ve garip bir tatlımsı bulamaç olan "haroset" konmuştur.

Bu akşamın adı "seder"dir. Bu kelime "düzen" anlamına gelir. Eskiden o akşam yemekte iskemlelere oturulmaz, eski çağlardaki gibi yatarak yenirdi. Günümüzde bunun yerine, sol kola dayanarak yemekle yetinilir. Mayasız ekmekle birlikte "acı otlar"ın da yenmesi bu akşamın özelliklerindendir. Mayalı hiçbir şeyin bulunmamasına karşılık, seder yemeği tam bir ziyafettir. Bu günlerde Yahudiler birbirine: "Gelecek yıl Yeruşalim'de," derler.

Yedi "Sayım" Haftası

"Kendine yedi hafta sayacaksın; ekine orak salmaya başladığın vakitten yedi hafta saymaya başlayacaksın." (Tesniye: 16, 9.) Tevrat'ın bu buyruğu, Babil tutsaklığından sonraki teokrasinin, elde edilen üründen öşür alma zamanını belirtmektedir. Günümüzde bu, her akşam, bu haftalardan kaç gün geçtiğini saymaktan ibaret kalmıştır. Haçlılar Kudüs'ü aldıkları zaman, Müslümanlarla birlikte binlerce Yahudiyi öldürdükleri için dindar çevrelerde bu "Sayım" haftalarında düğün yapılmaz, yalnız vaktiyle çıkan bir vebada Rabbi Akiba'nın, 33'üncü gününde vebayı durdurduğuna inanıldığı için bu gün müstesna tutulur. Çok sofular bu günlerde sakallarını kesmezler.

Ulusal Yas Günü

Bugün, birinci ve ikinci Tapınakların yıkılışını anma günüdür (M. Ö. 568 ve 70). 9 Ab (temmuz-ağustos) günü güneşin batmasından ertesi gün üç yıldız görünceye kadar yenmez ve içilmez. O gün, yas alameti olarak yerde oturulur ve Yeremya Kitabı'ndan ağıtlar okunur. Sinagogdaki sabah ayininde de gene ağıtlar ve Eyub Kitabı okunur. Geleneğe çok bağlı olan çevrelerde daha üç hafta öncesinden başlayarak oruç tutmak âdettir. Çünkü Kudüs'ün zaptından üç hafta önce surda bir gedik açılmıştır. Bu üç

hafta içinde de evlenilmez ve hiçbir şenlik yapılmaz. Son dokuz günde, 1-9 Ab arasında et yenmez ve şarap içilmez. Şabbat günlerinde sinagoglardaki ayinler de yas karakterini taşır. Asıl yas günüyle bu yas devresi sona erer. Ertesi Şabbat günü İşaya 40 bölümü okunur ki, bunun ilk sözleri: "Teselli edin, kavmimi teselli edin"dir. Bundan sonra yedi hafta sinagogda hep İşaya'nın teselli edici kehanetleri okunur, bunlara "Yedi teselli dersi" adı verilir.

Böylece Yahudilerin bir yıllık bayram ve tören günlerini tamamladık. Bunlar dikkatle okunacak olursa, hepsinin İsrail oğullarının tarihî günleri olduğu ya da onlara bu anlam verildiği anlaşılır. Yahudiler, önce de söylediğimiz gibi tarihte yaşayan bir ulus olarak iki bin yıl varlıklarını böyle korumuşlardır.

MESİH

Yahudilerin Bekledikleri Mesih

Her çileli halk bir kurtarıcı bekler ve bütün umut rüyalarında olduğu gibi, onu günden güne daha tabiatüstü bir varlık haline koyar. Osmanlı İmparatorluğunun güçlü günlerinde Allah'tan başka tabiatüstü varlıklardan yardım beklendiğine pek az rastlandığı halde, çöküş zamanlarında, örneğin o uğursuz Balkan savaşında, gökte yeşiller giymiş şehit ruhlarının da askerlerle birlikte savaştıkları rivayetleri çıkmamış mıydı? İkide bir ortaya çıkan "Mehdi" taslaklarını da duymuşuzdur. Bunların çevrelerine hayli insan topladıkları, hatta Sudan'da çıkan Mehdi'nin İngiltere Krallığını bile uğraştırdığı hep bilinen şeylerdir.

Yahudiler de, çok abartılmasına karşılık pek mini mini bir ülkeye sahip olan devletlerini yitirdikleri sırada, ümitlerini geleceğe bağlamış ve "Davut soyundan" bir kralın gelip kendilerini kurtaracağını ummuşlardı; işte bu bölümümüz bu özlemin ve ondan doğan inançların hikâyesidir.

İlk Mesih Düşüncesinin Doğuşu

Eski İran dininde, Zerdüştçülükte Ahura Mazda ile Angra Mainyu (Ahriman) arasındaki savaşın başlamasından sonra her biri üçer bin yıl sürecek dört devre geleceği, 9000-12000 yılları arasında Ahura Mazda'nın, insanlara yardım için Zerdüşt'ü yeryüzüne gönderdiği, ama bu peygamberden sonra, zaman geçtikçe

dünyada ahlakın bozulacağı inancı vardı. İşte o zaman Ahura Mazda, Zerdüşt'ün bir gölde saklanmış tohumları ile orada yıkanan saf bir bâkireyi hamile bırakacak, bu kızın oğlu da bir peygamber olacak ve kısa zaman için dünyayı düzeltecektir. Bu peygamberden bin yıl sonra, gene böyle mucizeli bir doğumla bir ikincisi, ondan bin yıl sonra da bir üçüncüsü, ama bu sefer sonuncusu gelecektir. Bu sonuncunun adı "Saoshyant" yani "Yardımcı" olacaktır. Bu peygamberin günlerinde ölüler mezarlarından kalkacaktır. Ondan sonra da Ahura Mazda ile Angra Mainyu arasındaki son savaş başlayacak, bu kötülük tanrısıyla birlikte bütün kötülükler ortadan kalkacak ve erimiş madenden bir ırmakla temizlediği dünyaya ve oradaki mutluluklara yalnız Ahura Mazda egemen olacaktır.

İşte eski İranlıların kurtarıcı "insanoğlu" inancı bu idi. Yahudilerde Mesih inancının da, gene Babil sürgünlüğü sırasında doğduğunu görüyoruz. Bu da, İsrail oğullarının o zamana kadar hayli ilkel olan dinlerinin son şeklini almasında İranlıların ne büyük bir etkisi olduğunu bir kere daha gösterir.

İbranîce "Maşiah"tan gelen "Mesih" deyimi, "Takdis edilmiş yağ sürülmüş" anlamına gelmektedir. Bu da, İsrail ve Yahuda kralları için genel olarak kullanılan bir deyimdi. Ama bu krallar, kutsallıklarını bozmuşlar, kitabımızın önceki bölümlerinde gördüğümüz gibi bu şerefe layık olamamışlardı. İşte bunun sonucu olarak da İsrail, puta tapanların diyarında, Babil'de sürgündü. Bu devrenin nebîlerinin sözleri arasında, ideal bir kralın geleceğini ve her şeyi düzelteceğini vaat eden yerlere rastlıyoruz, ama bu kral için Mesih denmez.

"İşte, Davut'a salih bir kök sürgünü çıkaracağım günler geliyor, Rab diyor ve bir kral gibi krallık edecek ve akıllı davranacak, ve memlekette doğruluk ve adalet edecek. Onun günlerinde Yahuda kurtulacak ve İsrail emniyette oturacak; ve onu çağıracakları isim şudur: Yahve selâhımız." (Yeremya: 23, 5-6.) Görüldüğü gibi, Yeremya'nın beklediği ve geleceğini müjdelediği sadece, eski birliği yeniden kuracak olan bir kraldı.

Soysuzlaşmış krallara karşı ellerinden bir şey gelmeyen nebîler,

ileride Davut gibi kahraman, ama doğru ve adaletli bir kralın gelip kavmi kurtarmasını beklemektedirler. Bu kralın henüz doğaüstü bir karakteri yoktur. Öte yandan, Yahve'nin ideal devletinin kurulacağı ve – tıpkı eski İranlıların düşündükleri gibi – bunun sadece iyiliklerin hüküm sürdüğü bir devre olacağı ümidi de uyanmaya başlamıştı. Bunun en güzel ifadesini, kral Hiskiya zamanında yaşamış olduğu sanılan Mika'da görüyoruz. Asurluların korkusu altındaki bu yıllarda Mika karşımıza, tam bir pasifist olarak çıkmaktadır:

"Ve çok milletler gidecekler ve diyecekler: Gelin, Rabbin dağına ve Yakup'un Tanrısı'nın evine çıkalım; kendi yollarını bize öğretecek ve onun yollarında yürüyeceğiz. Çünkü şeriat ve Rabbin sözü Yeruşalim'den çıkacak ve çok kavimler arasında hükmedecek ve uzakta olan kuvvetli milletler hakkında karar verecek; ve kılıçlarını, sapan demirleri ve mızraklarını bağcı bıçakları yapacaklar; millet millete karşı kılıç kaldırmayacak ve artık cengi öğrenmeyecekler. Fakat herkes kendi asması ve kendi incir ağacı altında oturacak ve onları korkutan olmayacak." (Mika: 4, 2-4.)

Bu bir dilek rüyasıdır. Ama burada da bir Mesih'ten söz edildiğini görmüyoruz. Zekeriya'da ise (M. Ö. 500'e doğru Babil'den dönüşte Tapınağın yeniden yapılmasına çalışanlardan), gene Mesih adı geçmemekle birlikte, bu düşüncenin şekil almaya başladığını görmekteyiz:

"Orduların Rabbi şöyle diyor: İşte, adı Filiz olan (Yani Davut soyunun bir filizi, sürgünü) adam; ve o, durduğu yerden filizlenecek; ve Rabbin mabedini yapacaktır; evet, Rabbin mabedini yapacak olan odur; ve haşmet onun üzerinde olacak, ve oturacak, tahtı üzerinde saltanat sürecek, ve tahtı üzerinde kahin olacak." (Zekeriya: 6, 12-13.) Burada, geleceği söylenen hükümdar da, aşağı yukarı eski Çin imparatorları gibi, hem dünya, hem de din işlerinin başına geçecek bir insandır.

Asıl mistik Mesih düşüncesi çok daha geç gelişmiştir. Bunu aşağı yukarı şöyle açıklayabiliriz:

Yahudilere göre evrende olup biten şeylerin hepsi Tanrı'nın

amacına göredirler. Zaten Tanrı'nın birliği düşüncesi bile Yahudilikte, başka tanrıların varlığı onun kudretini sınırlayacağı, bu nedenle de amacına varmasına karşı koyacağı için, reddedilir. Tanrı'nın kaadiri mutlak oluşu onun her şeyi, son ve en yüksek zaferine doğru yönelttiğinde şüphe bırakmaz. Tanrı her şeye kaadirdir ve her şeyi bilir olduğu için de, düşünceyle, sözle ya da davranışla onun en yüce ve son maksadının yerine gelmesini önlemek mümkün değildir. Tanrı'nın her şeyden üstün olması, mekâna bağlı olmayışı, bu amacın gerçekleşmesini önleyecek tabiî ve maddî engelleri ortadan kaldırır. Önsüz sonsuz oluşu da, ne kadar zaman geçerse geçsin, sonunda onun muzaffer olacağının teminatıdır. "Çünkü orduların Rabbi tasarladı; ve kim bozar? Ve onun eli uzanmıştır, onu kim geri çevirir?" (İşaya: 14, 27.)

Ama bu, son ve en yüce amacın gerçekleşmesi için insanın da Tanrı ile işbirliği yapması gerektir. Talmud'a göre Tanrı insanı, yaratışı tamamlamak için, kendisine "şuttaf" yani "ortak" olarak seçmiştir. İnsan, bu büyük ödeve sadece maddî bir amaçla çağrılmamıştır. Her ne kadar bu amaç fizik alem alanında yerine gelecekse de insan, gene de evrenin sınırlarını aşan bir maksadın özel işçisidir. "Elia'nın sinagogunda şöyle öğrettiler: Dünya altı bin yıl duracak; iki bin yıl şaşkınlık, iki bin yıl yol gösterme, iki bin yıl da Mesih'in zamanı. Ama bizim pek çok olan suçlarımız yüzünden bunlar geçtikleri gibi geçtiler (Yani Mesih'in gelmesi gecikti)." (Talmud Sanhedrin 97a-97b.)

Şeriata harfi harfine uymak bu dünyayı, Tanrı'nın tasımladığı son ve en yüce amaca eriştirecektir ki, bu amaç da Tanrı'nın devletinin kuruluşudur. Bu iki düşünce, yani Tanrı'nın dünyayı yaratmadaki son amacı ile Tanrı'nın devleti düşünceleri Yahudi doktrininde bir bütün halindedir. Ama bu "Tanrı Devleti" yaşanılan günlerin savaşları, problemleri, ümitleri ve arzularıyla ilgisi bulunmayan, başka bir âlemde gerçekleşecek göksel bir devre değildir. Bu devlet yeryüzünde, Tanrı'nın güdümüyle ve insanın eliyle kurulacaktır ve işte bu "Tanrı Devleti"nin kuruluşu da Mesih'in gelmesiyle başlayacaktır.

Dini bütün Yahudi her gün şöyle dua eder:

"Kurtuluşumuz için çal büyük boruyu,
Sürgünleri toplamak için aç bayrağını
Önceleri nasılsa öyle getir yargıçlarımızı
Ve öğüt verenlerimizi eskiden olduğu gibi...
Yoldan çıkanların kalmasın ümidi,
Zulmün devletini de yok et çabucak...
Acı Yahve, Tanrı'mız, Yeruşalim'e, kendi şehrine,
Ve Siyon'a, şanının yuvasına,
Ve Davut soyunun krallığına,
Gönder artık adaletinin Mesih'ini."

Tanrı'nın yabancı ulusların boyunduruğu altına soktuğu ve şerefsiz bir duruma düşürdüğü kendi öz ulusunu bir gün tekrar eski – ve masallaştıkça parlaklığı daha artan – ihtişam günlerine kavuşturacağı düşünce ve ümidi Yahudilerde daima canlı kalmıştır. Bunu, nebîlerin kehanetleri kuvvetlendirmiş ve bu ümit, dualar, ilahiler ve dinî edebiyatla beslenegelmiştir. Çekilen eziyetler arttıkça, bunların artık sona ermesi için duyulan özlemle birlikte, ümit de artmıştır. Buna benzer bir durumu, İspanya'daki Emevî devletinin son günlerinde, ellerinde sadece Granada çevreleri kaldığı sırada Müslümanlarda da görüyoruz. O zaman, Mehdi'nin İspanya'da çıkacağı ve tez günde bütün kâfirleri yok ederek eski İslam devletini dirilteceği inancı doğmuştu.

Yahudiler ezildikçe Mesih'i bekleyişleri de artmış ve bu özlemleri onlara, "Ahir Zaman"ın çok yakın olduğu inancını vermişti. Bir duada: "Tanrı, sizin sağlığınızda, sizin günlerinizde ve bütün İsrail Evi'nin yaşadığı sırada, çabuk ve yakın zamanda devletini kursun," denir.

Ama bu ümit boyuna boşa çıkmıştı. Babil tutsaklığından sonra nebî Haggay'la Zekeriya, İranlıların satrap yaptıkları Davut soyundan Zerubabel'in Mesih kral olduğunu söylemişlerdi.

M. S. 66-70'teki birinci isyanın başında Mısır'da çıkan Menahem adında bir sözde Mesih vardı. M. S. 132-135'teki ve Yahudilerin Kudüs'ten bütünüyle sürülmeleriyle sonuçlanan isyanda da bir Mesih beklenmekteydi. Sonra ümitler Bar Kohba'nın üzerinde

toplanmış ve onun Mesih olduğuna inanılmıştı. Yahudilerin yurtsuzluk devirlerinde yavaş yavaş bu "Tanrı'nın Devleti" ülküsü, gerçek bir devleti beklemekten çok, bütün dünyada hüküm sürecek bir "Altın Çağ" bekleyişi haline geldi.

Babil Talmud'unda Mesih üzerine birçok parçalar vardır. Bunlardan birkaçını verelim:

"Rav Şeşet kördü. Herkesin kralı karşılamaya gittiği sırada Rav Şeşet de kalktı ve onlarla birlikte gitti. Karşısına bir mürtet (dinden çıkmış adam) çıktı ve dedi ki: Testi ırmağa gider, ama kırıkların işi ne? Rav Şeşet de: Gel de benim senden çok bildiğimi gör! dedi. İlk tabur geçti ve gürültü oldu. Mürtet ona dedi ki: Kral geliyor! Rav Şeşet dedi ki: Daha gelmiyor! İkinci tabur geçti ve gürültü oldu. Mürtet ona dedi ki: Ama şimdi kral geliyor! Rav Şeşet ona: Kral gene de gelmiyor! dedi. Üçüncü tabur da geçti ve sessizlik oldu. Rav Şeşet dedi ki: Şimdi mutlaka kral geliyor! Mürtet: Nereden biliyorsun? diye sordu. O da: Dünya krallığı gök krallığına benzer de onun için. Çünkü şöyle yazılıdır: Çık ve dağda Rabbin önünde dur. Ve işte, Rab geçiyordu ve büyük kuvvetli yel dağları yarıyordu; ve Rabbin önünde kayalar parçalanıyordu; fakat Rab yelde değildi; ve yelden sonra zelzele; fakat Rab zelzelede değildi; ve zelzeleden sonra ateş; fakat Rab ateşte değildi; ve ateşten sonra sakin ince bir ses." (Brahot: 58a). Burada Tanrısal kral düşüncesini görmekteyiz.

Başka bir parça:

"Şöyle denilmiştir: Rabbi Nehorai dedi: Davut oğlunun geleceği zamanda delikanlılar ihtiyarların yüzlerini sarartacaklar ve ihtiyarlar delikanlılara ayağa kalkacaklar. Kız anasına, gelin kaynanasına karşı gelecek. Ve bu zamanın yüzü köpek yüzü gibidir, ve bir oğul babasından utanmayacak." Yani artık aile bağları tamamiyle çözülecektir.

Bir de Ortaçağın en büyük Yahudi düşünürü Mose ben Maimon'un ne dediğini görelim:

"Meshedilmiş kral bir gün gelecek ve Davut'un krallığını eski kudretiyle yeniden diriltecektir. Kutsal Yeri (Tapınağı) yeniden yapacak ve dağılmış olan İsrail'i toplayacaktır. Bütün adalet hü-

kümleri onun günlerinde yeniden eski yürürlüklerine kavuşacaktır. Ama ona inanmayanlar ya da onun gelmesini beklemeyenler, sadece peygamberleri değil, Tevrat'ı ve öğretmenimiz Musa'yı da inkâr etmiş olurlar, çünkü Tevrat bunu bildirir ve şöyle der: Tanrın Rab seni sürgününden döndürecek ve sana acıyacak ve dönecek ve Tanrı Rabbin aralarına dağıttığı bütün kavimlerden seni toplayacak." İşte Tevrat'ın açıkça söylediği bu sözler, daha sonra bütün peygamberlerin bildirecekleri bütün vaatleri içinde toplamaktadır.

"Sakın ola aklına gelmesin ki, meshedilmiş kralın alametler ve mucizeler yapması, dünyada yeni şeyler meydana getirmesi ya da ölüleri diriltmesi ve bunun gibi işleri yapması gereksin. Asla böyle olmayacaktır. Rabbi Akiba, Mişna bilginleri arasında büyük bir bilgindi ve kral Bar Kohba'nın silahdarıydı. Bar Kohba için: İşte meshedilmiş kral budur! dedi. O da, günündeki bütün öteki bilginler de Bar Kohba'nın Mesih kral olduğunu söylemişlerdi ama, sonradan günah etki yaptı ve o öldürüldü. Ancak Bar Kohba öldürüldükten sora onun Mesih olmadığını anladılar. Ama bilginler hiçbir zaman ondan bir alamet ya da mucize istememişlerdi."

Mose ben Maimon, doğaüstü bir Mesih'i değil, gerçek bir kralı beklemektedir. Onun sadece eski devleti ve şeriatı yerine getireceğini söyler. Bu sözleri aynı zamanda Hıristiyanların İsa'yı Mesih saymalarına karşı bir taşlamadır.

Sözde Mesihler

Istıraplardan faydalanan ve kimi zaman bu dünya, kimi zaman da öteki dünyada cennete kavuşturmak vaatleriyle insan kitlelerini aldatanlar çok olmuştur. Ama böyle kitle hareketlerinin başına geçenleri sadece çıkarcı olarak kabul etmek de haksızlıktır. Bunların çoğu, dediklerine kendileri de en çok inanan hasta ruhlardır. Bunların içinde seve seve işkencelere katlanan, son nefeslerine kadar mucize bekleyenler çok görülmüştür. Yahudilerin Mesih özle-

minin ortaya çıkardığı insanlardan çoğu, hiç şüphesiz bu çeşittendi. Bunları kısaca sayalım ve sonuncusu olan Sabetay Sevi (Sabatay Zvi) üzerinde biraz duralım. Bu kişiye ötekilerden fazla önem verişimizin nedeni, onun başlattığı hareketin, daha öncekilerle kıyaslanamayacak kadar önemli oluşu, bir de Osmanlı İmparatorluğu içinde doğmuş ve orada son bulmuş olmasıdır.

Ortaçağdaki sözde Mesihlerin sayısı oldukça kabarıktır. Bunların çoğu tarihte hiç iz bırakmadan gelip geçmişlerdir, biz burada en önemlilerini saymakla yetineceğiz. Zaten bunlar üzerine fazla söylenecek bir şey yoktur, ve olamaz da; çünkü başarısızlıkla biten hareketlerinden sonra, arkalarında müritleri kalmamıştı ki, onların anıları sürsün. Kendilerine düşman olan şeriat bilginleri de elbette onların anılarını ortadan kaldırmak istemiş, nitekim silmişlerdir. Bunların içinden sadece biri bu akibetten kurtulabilmiştir: Sabetay Sevi. Bunun da nedenini sonradan göreceğiz.

Bilinen sözde Mesihlerden belli başlıları: M. S. 5. yüzyılda Giritli Moşe, 7. yüzyılda Ebu-Musa Isfahani, 8. yüzyılda Şarinî, 12. yüzyılda Yemen'de çıkan adı unutulmuş biri, gene aynı yüzyılda David Alroy, 13. yüzyılda Abraham Abulafya, 14. yüzyılda Aşer Lemmlein, 16. yüzyılda Samuel Molto'dur. Görüldüğü gibi, hemen hemen her yüzyılda böyle Mesihler çıkmıştır, ama dediğimiz gibi, bunlardan hiçbiri yazmaya değecek bir iş başaramamış, hatta, kendilerinin Mesih olduklarını iddia edişlerinden başka, hemen hemen tek bir sözleri bile yazıya dökülmemiştir.

Sabetay Sevi

17. yüzyıl gelmiştir artık: Akıl ve Aydınlanma Çağı derler ona; gerçekten de Galileo Galilei (1564-1642) *Tabiat Kitabını Matematiğin Yardımıyla Okumak* adlı kitabıyla klasik fiziğin yolunu açmış, cisimlerin serbest düşme kanunlarını bulmuş, Johann Kepler (1571-1630) bunu, gezegenlerin hareketleri kanunuyla tamamlamış, Isaac Newton (1643-1727) çekim kanunlarını matematik kesinlikle meydana çıkarmıştı. Ama insan zekâsının bu başarılarının

yanında gene kopkoyu taassup karanlığı sürüp gitmekteydi, gene büyücü diye suçlandırılan zavallılar odun yığınlarında can veriyorlardı, gene kiliselerde Tanrı'dan, "Türkleri ve Yahudileri yok etmesi" yakarılıyordu. İspanya'da, yalnız güneyde, Granada ve dolaylarında kalmış olan Arapların değil günündekilere, çok daha sonrakilere bile örnek olacak devletleri 1492'de tamamiyle ortadan kalkmıştı. Engizisyon, Moriskos (Araplar) ve Maranosları (domuzlar anlamında – Yahudiler) artık tamamiyle yok etmişti. Müslümanlardan kurtulabilenler Kuzey Afrika'ya göçmüşler, Yahudilerden kurtulanlar da bütün Avrupa'ya ve Osmanlı İmparatorluğuna sığınmışlardı. Bunlar, İspanya'da gelişmiş olan Yahudi mistisizmini, Kabala'yı da gittikleri yerlere yaymışlardı. Bunu Kabala bölümümüzde görmüştük. Kabalacıların 13. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen ana kitabı, "Sohar"da (İbranîce "ışık" anlamında) artık kurtuluşun, Mesih'in gelmesinin yakın olduğu kehaneti vardı. Tanrı, sevdiği kavme bundan daha fazla eziyet çektirmeyecekti elbette. Yahudiler, boyuna sürüp giden eziyetlerden Doğu Avrupa'ya, Polonya ve Rusya'ya çekilmişler, oralarda daha fazla güvenlikte olabileceklerini ummuşlardı. Ama 1648-1649 yıllarında Polonya'da Kazaklar ayaklandı; bunların başında Boğdan Chmielnicki adında biri vardı. Aslında toprak ağalarına karşı olan bu isyan, çiftlik kâhyası, meyhaneci, esnaf Yahudilerden başlayarak, bir Yahudi katliamı şeklini aldı; bu facianın hikâyeleri, buna benzer olaylara âdeta alışmış olan, günümüz insanlarının bile tüylerini ürpertir. Polonya'dan kaçabilen ya da esir olarak satılan pek az sayıdaki Yahudi bu olan bitenleri her tarafa duyurmuşlardı. Bu da Yahudilerin imanını sarsmadı, aksine onlara yeni ümitler verdi: artık Mesih mutlaka gelecekti. Hatta Kazak elebaşının adının İbranî harfleriyle yazılış şekli olan "H-M-Y-L"den mânâ çıkarıldı ve bunlara "Hevle Meşiah Yabo Le'olam", yani "Mesih'in doğum sancıları dünyaya geliyor" kelimelerinin baş harfleri olarak anlam verildi. Kabala ile harf mistiğine kapılmış olan Yahudiler için bu bir müjdeydi. İşte tam bu bekleyişin en yüksek dereceye eriştiği sırada İzmir'de çıkan yeni Mesih de birdenbire Avrupa ve Yakın Doğu Yahudilerinin bekledikleri kahraman oluverdi.

Sabetay Sevi ve onun mezhebi hakkında, yakın zamanlara kadar pek az bilgi vardı. Osmanlı tarihlerinden sadece Fındıklılı Silâhdar Ağa'nınkinde, "Zuhur-u Haham" başlığı altında, onun Müslüman oluşunun hikâyesi vardır. Başka hiçbir yerde adı geçmez. Ama 1948 yılından beri, aile yadigârları olarak daima gizli tutulmuş yazmalar özellikle İsrail bilim kurumlarının eline geçti. Onun için artık oldukça kesin bilgilere sahibiz.

Sabetay Sevi (1626-1676) Kabalacı bir din bilginiydi! Onu sadece itizal yoluna sapmış biri olarak değil, biraz da ilk siyonist olarak düşünebiliriz: Çünkü dağılmış olan İsrail oğullarının yeniden kutsal yurtlarına dönmelerini telkin etmekteydi. Belki de bu sırada henüz Mesihlik iddiasında bulunmaya bile pek niyeti yoktu. Ama Kudüs'e gitti, orada Gazzeli teolog Nathan (1644-1680) onun henüz pek çekingenlikle ileri sürdüğü Mesihliğine tanıklık etti. Nathan cezbeye gelen ve hayaller gören, tıpkı İlkçağ nebîleri gibi biriydi. Onun "Tanrı ilhamıyla" Sabetay Sevi'nin Mesihliğini kabul ve ilan edişi, zaten bunu bekleyen Yahudiler arasında büyük bir coşkunluk ve ümit uyandırdı. 1665 yılı Ekim ayından 1666 Kasım'ına kadar süren bu heyecan yıllarında Mesih'in geldiği müjdesi bütün ülkelerdeki Yahudiler arasında yayıldı. Birçokları artık büyük göçe hazırlanıyorlardı, kefaret ayinleri yapılıyor, yüzyıllardır süregelen kıyamet tasarımları tek konuşma konuları haline geliyordu. Din bilginleri elbette bunu hoş görmemekteydiler, ama sayısız katliamlar ve idamlarla seçkin sınıfı hemen hemen ortadan kalkmış olan halk onların uyarmalarına aldırış etmiyordu. İsrail'e dönüş ümidini ve Sabetay'a karşı beslenen güvenin boşa çıkışından duyulan acıyı, o sıralarda tutulmuş bir güncenin şu satırları pek güzel anlatır:

"Bazıları neleri var, neleri yok hepsini; evlerini, dükkân tezgâhlarını sattılar ve her gün artık kurtulacaklarını umdular. Kayınbabam, Tanrı rahmet etsin, Hameln'de otururdu; o da evini barkını, bütün ev eşyasını, bütün mallarını yüz üstü bıraktı, Hildesheim şehrinde oturmaya gitti, Hamburg'a, bizim eve de içi bir sürü çamaşır ve yatak takımları ile yiyecek dolu iki fıçı yolladı; bunlar çeşitli yiyeceklerle, bezelye, fasulye, kuru et, kuru erik gibi dayanabile-

cek şeylerle dolu idi; çünkü, Tanrı canına rahmet etsin, zavallı adam, Hamburg'dan kolayca Kutsal Diyara gidebilir sanıyordu. Bu fıçılar bir yıldan fazla zaman evimde durdu; sonunda, etlerin ve öteki yiyeceklerin bozulacağından korktuğu için bize, fıçıları açmamızı ve bezlerin harap olmaması için yiyecekleri çıkarmamızı yazdı. Bundan sonra da gene bunların hepsi üç yıldan fazla zaman bizde kaldı; hep yola çıkacağını umuyordu, ama Tanrı bundan hoşnut olmadı." (Hamelnli Glückel'in [1646-1724] güncesinden.)

O zamana kadar pek dar bir çevre içinde saygı gören Sabetay Sevi 1665 yılında Yılbaşı bayramında sinagogda "Yaşasın kralımız Mesih" bağırmalarıyla selamlanmıştı. Kudüs'e girişi, özellikle Nathan'ın onun nebîsi oluşu sayesinde, âdeta bir hükümdarın zaferden dönüşüne benzemişti. Gene o yıl Hamburg'daki sinagogda âdet gereğince krala dua edildiği zaman, onunla aynı payedeymiş gibi "Mesih Sabetay Sevi"ye de dua edildi. Kısacası bütün Yahudileri bir delilik nöbeti sarmış gibiydi. Ama Sabetay Sevi şeriatın altını üstüne getiriyordu. Kesin olarak yasak edilmiş bazı şeylerin mübah olduğunu ilan etmekten çekinmiyordu. Yüzyıllar boyunca hahamların sıkı bir disiplin altında tutabildikleri, bütün hayatları şeriatın buyruklarına göre geçen Yahudiler arasında tam bir anarşi tehlikesi baş göstermişti.

Mesih Sabetay Sevi'nin 1666 yılı başında İstanbul'a gidişi, bu heyecanı son derecesine çıkardı. Ona inananlar, Sabetay'ın Padişahtan (IV. Mehmet) Kudüs krallığını alacağını ve artık yeni bir çağın, beklenen devrin başlayacağını sanıyorlardı. O sırada çıkan bazı İbranîce kitaplarda tarih olarak: "Nebî'liğin ve devletin yenilenişinin birinci yılı" cümlesi görülmektedir. Ama, tebaasının din işlerine karşı hoşgörü, hatta kayıtsızlıkla davranan devlete bu kadarı biraz fazla gelmiş olacak ki, Sabetay Sevi tutuklandı, fakat o zamanlarda daha küçük suçlar için bile uygulanan idam cezasına çarptırılmadı, Gelibolu kalesinde hapsedildi. Orada 1666 Eylülüne kadar kaldı ve işin tuhafı, âdeta bir prens gibi yaşadı, uzaktan ve yakından gelen delegeleri kabul etti. Bunlar kendisine cemaatlerinin güven ve bağlılıklarını bildiriyorlardı. Yüzlerce yıl önce ölmüş birini kınamak gibi olmasın ama, insanın aklına, kale dizda-

rının bu işten ne kadar akçe kazanmış olduğu sorusu da gelmektedir. Bu durum da Sabetaycılar arasında, onun kerametine verilmekteydi. Yahudilerin 9 Ab'daki, Kudüs Tapınağının yıkılışı anısı olan oruç günlerini Sabetay buradan, Gelibolu kalesinden yayınladığı bir fermanla resmen, Mesih'in doğum günü ve bir sevinç bayramı haline getirdi. Osmanlı İmparatorluğu içindeki Yahudilerin coşkunlukları artık sınır tanımıyordu ve onları uyarmak isteyen "kâfir"lerin bütün uğraşmaları boşa çıkıyordu. İşte tam bu sırada Padişahın fermanıyla Sabetay Edirne'ye getirildi ve sorguya çekildi. Bunu Fındıklılı Silahdar Mehmet Ağa'dan dinleyelim:

Zuhur-u Haham

Bundan akdem İzmir'den bir haham çıfıd zuhur edip taife-i yahud ziyade meyl-ü rağbet etmeleriyle def'i fitne için Boğaz Hisarına nefi' olunmuştu, ol cânibe dahi Yahudiler tecemmü edüb itikad-ı bâtılları üzere bu bizim peygamberimizdir deyû bais-i fesad ve ihtilâl olacak mertebe ahvalleri şâyi' olmağla haham- mezbur emr-i padişahîle Edirne'ye ihzar ve mah-ı Rebiülevvel'in on altıncı Perşembe gün(ü) Has Oda Köşkünde nazargâh-ı Hümayûnda akd-i meclis olunup Kaymakam Paşa ve Şeyhülislâm Efendi ve Vanî Efendi Haham-ı mezburu söylettiler, Padişah Hazretleri pencereden muhtefi seyr ve istisma' buyurup ba'dehu küll-i kelâm mezbûr haham ol kendu hakkında söylenen türrühatı inkâr eyledi ve teklif-i İslam olup bu meclisten sonra hâlâsa mecal yok, şayet Müslüman olursan inayetlû Padişahımızdan seni sefaat edelim deyû kat'i kelâm eylediklerinde Haham-ı mezbûr bitevfikullahu el-melik-ül-gaffur ol saat mazhar-ı hidayet-i aliyye-i hüsrevâneden mezbûre yevmî yüz elli akçe kapu ortası tekaüdü erzan buyrulup ol hinde İçoğlan Hamamına konulup tecdid-i libas ettirilip bir kürk ve üzerine hil-at-i fâhire giydirilüb bir kise nakd ihsan olundu ve bu mahalde kendileriyle bile İslama gelen refikîne dahi atiyye-i aliyye ile çavuşluk sadaka buyruldu.

• • •

Sabetay'ın, o güne kadar söylediklerini inkâr edip Müslüman oluşu haberi Yahudiler üzerinde, beklenmedik bir anda düşen bir yıldırım etkisi yaptı. Mesih'e o kadar bağlanmış olan bu zavallılar birdenbire inançlarından vazgeçemezlerdi. İçlerinden çoğu ona gene de inanmakta devam etti. Din kitaplarını çok iyi bilen Gazzeli Nathan, onların kıyısında bucağında karanlık bazı sözler bulup çıkardı ve bunları dilediği gibi tefsir ederek, yeni bir tez ortaya attı: Mesih'in Yahudiler dışındaki milletlerin arasına girmesi ve onlarda da saklı olan kutsallık kıvılcımlarını tutuşturması ve – kendileri de bundan habersiz olan – kutsal kişileri, velileri uyarması gerekti. Mesih'in bu davranışı, gene Tanrı'nın amacının yerine gelmesi içindi. Bununla Mesih de bilerek ve isteyerek, kutsal kökünden kendini koparıyor ve İsrail'in sürgünlüğünü bir kere de kendi nefsinde tekrarlıyordu. Sabetay'ın dinden çıkması mistik, aynı zamanda tarihsel olan görevinin zorunlu bir parçasıydı. Bundan sonra o, yeniden ve Mesihliğinin bütün ihtişamıyla dönünceye kadar, iki ayrı kişilik olarak yaşayacaktı: İç kişiliği ve dış kişiliği... Ve o mutlu sonuca kadar da bunlar birbirinden apayrı olarak kalacaktı.

Bu tefsir pek hoş değil mi? Ama buna da inananlar oldu. Sözde Mesih de, görünüşte Müslüman olarak uzun yıllar yaşadı. Ondan belki bazı şeyler uman devletten maaşını aldı, el altından cemaatiyle ilişkilerini sürdürdü. İnançlı Sabetaycılar şimdi Edirne'ye geliyor, gizlice onu ziyaret ediyor, imanlarını daha kuvvetlendirmiş olarak dönüyorlardı. Bu sırada, yukarıda kısaca açıkladığımız yeni tezi daha da geliştiren kitaplar yazıldı. Bütün bunlar gizlilik perdesi altında olup bitiyordu ama hahamlar bunu biliyor ve bundan dolayı çok üzülüyorlardı. Sabetay'ın bu davranışları devletin de gözünden kaçmamıştı. Onu Arnavutluk'ta Ülgün'e (Dolcigno) sürdüler. 1676 yılı güzünde orada öldü. Ama bu ölüm de Sabetaycılık hareketini kösteklemedi. Ona inananlara göre Sabetay ölmemiş, sadece "dünyadan çekilmiş"ti. Kabalacıların inandıklarını söylemiş olduğumuz tenasüh, yani ruhların beden değiştirmesi inancına göre Mesih, Âdem'den bu yana birçok bedenlerden geçmişti ve buna devam edecekti. Sabetaycılar Âdem'den 19. yüzyıla kadar Mesih'in ruhunun böyle 18 kalıp değiştirmiş olduğunu kabul ediyorlardı.

Sabetay'ın Müslüman olması karşısında cemaati iki yoldan birini seçmek zorundaydı: Yahudi kalmak ve şeriatın bütün hükümlerini harfi harfine yerine getirmekle birlikte, gizliden gizliye, kendi inançlarını sürdürmek, ya da üstatları gibi Müslüman olmak, görünüşte bu dinin gereklerini yerine getirmek, ama gizlice ötekini bırakmamak. Sabetaycıların çoğu, ikinci yolu tuttu. Her iki gruptakiler de bir zaman bu tutumu sürdürdüler. Sabetay Sevi de kimi zaman, üzerine bir çeşit cezbe geldiği sıralarda, bütün İsrail'in Müslüman olmasını tavsiye etmiş, sonra, normal zamanlarında bundan vazgeçmişti. Bu da onun iki kişilikli, hasta biri olduğunu açıkça gösterir. Öte yandan Padişaha bütün Yahudileri Müslüman yapacağına dair söz vermiş olduğu da anlaşılmaktadır. Edirne'de Yahudi din bilginleriyle sık sık görüşmesine izin verilmesi bunu gösterir. Onlarla uzun tartışmalara girişmiş, ama sözünü yerine getirememiştir. Sürgün edilmesinin nedeni de belki buydu.

Avrupa Yahudileri arasında üç dört kuşak boyunca Sabetaycılık hareketi sürdü; eski Osmanlı İmparatorluğunda bu biraz daha uzun oldu, tıpkı İspanya'daki Maran'lar (zorla Katolik edilen ama gizlice dinlerini sürdüren Yahudiler) gibi, ama onların aksine zorla değil, kendi istekleriyle gizli inançlarını, Müslümanlıkla birlikte, sürdüren bir grup, 19. yüzyıla kadar yaşadı. Sonunda onlar da eridi gitti. Bunlar hakkında bilgi vermek kitabımızın sınırları dışında kalır. Ama Sabetay Sevi'nin ölümünden sonra olup bitenleri anlatmamız da herhalde faydalı olacaktır kanısındayız.

Müslüman adıyla Mehmet Aziz efendi diye tanınan Sabetay Sevi'nin ölümünden sonra onun taraftarları – ki bunlar 200-300 aile idi – Selânik'te toplanmışlardı. Avrupa'nın çeşitli yerlerinden gelenler de bunların arasına katıldı. Bir süre sonra Sabetay'ın Ülgün'de aldığı son karısı Ayşe (Asıl adı Yohebed) de ailesiyle birlikte oraya geldi. Yohebed'in babası Yusuf Filosof, Selânik'teki ünlü bir haham ailesindendi. Sabetay'ın dul karısı ve erkek kardeşi Yakup Kerido'nun, Sabetay'ın ruhunu saklayan mistik kap olduğunu ilan etti. Bu sıralarda olup bitenler üzerine ele hiçbir belge geçmemiştir. Belki de bunlar bir yangında yanmış ya da ortadan kaldırılmıştır. Bilinen sadece, Yusuf Filosof, aynı aileden Salomo Flo-

rentin ve Mesih'in kalıbı sayılan Kerido'nun önderliğinde, bütün Sabetaycıların Müslüman olduklarıdır (1683).

Bundan sonra, yani bu küçük cemaatin tamamiyle erimesine kadar olup bitenler artık, Yahudilik dini ve dolayısıyla tarihi üzerine yazılan bir kitap içinde yer almaya değmez. Buraya yalnız, Sabetay Sevi'nin Yahudi inancında yaptığı, daha doğrusu yapmak istediği değişiklikleri alıyoruz. Bunlar, Yahudilik gibi yüzyıllar boyunca her fırtınaya göğüs germiş, disiplinli bir dinin mensupları arasında bile, bir yarı delinin fikirlerinin, az da olsa taraftar bulabildiğini göstermesi bakımından ibret alınacak şeylerdir.

Sabetaycılar, önceleri İbranîce dua ederlerken; Yahudi cemaatinden ayrılmış olmak yüzünden bu dili unuttular ve dua kitaplarını fonetik olarak yazmaya başladılar. Artık bu dualar okunuyor, ama anlaşılmıyordu. Dua kitapları, tıpkı İspanya'daki Marran' larda olduğu gibi küçük boyutlarda ve yazma idi. Bunlardan bir kısmı 1935 yılında Kudüs'teki İsrail Üniversitesi kitaplığı tarafından satın alındı. Bunlarda bulunan Sabetaycıların "amentü"sünü veriyoruz. Bu amentü, Yahudilerin her sabah duasında tekrarladıkları, Mose ben Maimon'un 13 inanç cümlesi yerine geçiyordu:

* Tam ve kesin inanışla, gerçek Tanrı'ya, İsrail'in Tanrı'sına inanırım. O Tanrı'ya ki "Tiphereth"te (Kabalacılarda Tanrı'nın ışımalarının çıktığı gök katı) İsrail'in haşmetinde oturur; bu, bir olan üç iman düğümüdür.
* Tam ve kesin inançla, Sabetay Sevi'nin gerçek kral Mesih olduğuna inanırım.
* Tam ve kesin inançla üstadımız Musa'nın aracılığıyla verilmiş olan Tevrat'ın, kitapta yazılı olduğu gibi gerçekler Tevrat'ı olduğuna inanırım. Bu, Musa'nın İsrail'e, Tanrı'nın emriyle Musa aracılığıyla sunduğu Tervat'tır. O, kendisine tutunanlar için hayat ağacıdır, ona dayananlar mutludur. (Burada Tevrat'ı öven ve Kutsal Kitaptan alınma birkaç cümle vardır.)
* Tam ve kesin inançla inanırım ki, bu Tevrat değiştirilmez ve başka hiçbir Tevrat olamaz. Tevrat önsüz-sonsuz yürürlüktedir.

* Tam ve kesin inançla inanırım ki: Sabetay Sevi gerçek Mesih'tir ve dünyanın dört bucağına dağılmış olan İsrail oğullarını bir araya toplayacaktır.
* Tam ve kesin inançla inanırım ki, ölüler dirilecektir, ölüler yaşamaktadır ve yerin tozlarından kalkacaklardır.
* Tam ve kesin olarak inanırım ki, hakikatin Tanrısı, İsrail'in Tanrısı, Kutsal yeri (yani Kudüs Tapınağını) bizim için, yukarıdan aşağıya bina edilmiş olarak gönderecektir, nitekim şöyle denmiştir: Tanrı, evi yapmazsa, yapıcılar boşuna uğraşırlar. Dileriz gözlerimiz onu görsün, yüreklerimiz sevinsin ve ruhlarımız şenlensin, çok geçmeden, günlerimizde! Amin!
* Tam ve kesin inançla inanırım ki: Hakikatin Tanrısı, İsrail'in Tanrısı bu (maddî) dünyada – ki ona Tebel denir – cemalini gösterecektir. Çünkü şöyle denmiştir: Göz göze görecekler-dir ki Tanrı Siyon'a dönmüştür; ve gene denmiştir ki: Tanrı'nın haşmeti tecelli edecektir ve bütün etten olanlar onu görecektir, çünkü Tanrı'nın ağzı böyle vaat etti.
* Hakikatin Tanrısı, İsrail'in haşmetinde sakin olan, İsrail'in Tanrısı! – O haşmet ki inancın üç düğümü içinde birdir – gerçek Mesih'i, kurtarıcımız Sabetay Sevi'yi, çok geçmeden, günlerimizde gönder bize! Amin!

Burada geçen üç düğümü Hıristiyanların üçlemesinden alınma sanmamalıdır; bununla Yahudi mistisizminin "sudur" âleminden Tanrı'nın üç tezahürü anlatılmaktadır. "Yezira" Kitabı der ki: Otuz iki esrarlı yoldan (22 harf ve 10 sayı) Hikmet Yah, Yahve, Zabaoth, hayy olan Tanrı, kaadir, yüce olan o, dünyayı çizmiş ve üç kitapla yaratmıştır: Kutsal Kitabın kendisi, sayı ve söz.

Sabetay Sevi olayı Yahudilerin büyük bir kısmı için yeni bir ümit kırıklığı oldu. Mesih gene gelmemişti, kurtuluş daha uzaktı. Gerçekten de en büyük suçları inançları olan bu din mensuplarının, içinden geçmeleri gereken daha birçok "Gehenna"lar vardı.

SÖZLÜK

A

Abarim dağı: 116.

Abd ül Melik: 685-705 yılları arasında Halife: s. 274.

Abdon: İsrail'in küçük hâkimlerinden. s. 160.

Abel-mistraim: Mısır'da bir yer. s. 61.

Abimelek: Hâkimlerde Gideon'dan sonra kral olmak isteyen, sonunda bir kadının attığı taşla ölen adam. s. 160.

Abimelek: (İbranîce: Babam kraldır anlamına) Eski Ahit'te, İbrahim'in ya da İshak'ın günlerinde Gerar kralı. s. 50, 51, 53.

Abner: Saul'ün komutanı. s. 178.

Abraham Abulaf: Sahte mesihlerden. s. 362.

Abşalom: Davut'un âsi oğlu. s. 183, 184.

Adad (ya da Hadad): Aramîlerde fırtına tanrısı. s. 26, 27.

Âdem: İlk insan. 31, 38, 39.

Aden (Adn): Önce, Tanrı'nın bahçesi, sonra Cennet anlamında (Eski Babil'de Edinu, "bahçe" demekti). s. 38, 39, 289.

Adoniram: Süleyman'ın kâhyası. s. 186, 208.

Adonis: Bereket tanrısı. Yunanlılarda Aphrodite'in sevgilisi şekline girmiştir. s. 21.

Adoniya: Davut'un veliahtı. Süleyman onu öldürtmüştür. s. 184.

Aelia Capitolina: Romalıların Yerusalim'in yerine kurdukları şehir. s. 262, 263.

Ahab: İsrail kralı (M. Ö. 875-854) s. 25, 208.

Ahas: Yahuda kralı (M. Ö. 735-720'ye doğru) Asur'un egemenliği altına girer. s. 215.

Ahimelek: Davut'un resmî kâhini. s. 179.

Ahit Sandığı: Yahve'nin boş tahtı olarak İsrail oğullarının birlikte götürdükleri akasya ağacından sandık. s. 16, 93, 155, 160, 169, 172, 173, 175, 193, 195, 196, 199, 209.

Ahriman: Bkz. Angra Mainyu.

Ahura Mazda: (Hürmüz) Eski İranlılarda iyilikler tanrısı. s. 284, 355, 356.

Ai: Kudüs'ün 20 km. kadar kuzeyinde eski bir şehir. s. 234.

Akenaton: (Ekhnaton) (Eski Mısır dilinde Aton'un, yani tanrı Güneş'in sevdiği anlamına) Firavun IV. Amenophis'in dinde reform yapıp tektanrıcılığa yöneldiği zaman aldığı ad. s. 153.

Akiba ben Yosef: Bar Kohba isyanına katılan ve Romalılar tarafından idam edilen Yahudi din bilgini. s. 262.

Aleksandria (İskenderiye): İskender' in Mısır'da kurduğu liman şehri. s. 248, 249.

Ali: s. 283.

Allenby: Birinci Dünya Savaşında İngiliz generali. s. 215.

Amalek, Amalekîler: Eski Araplar olması gereken göçebe bir halk. s. 88, 163.

Ammon: Davut'un oğlu. Süleyman onu öldürtür. s. 183.

Ammon oğulları: İsrail oğullarıyla yakın soydan bir halk. Ammon oğulları Şeria ırmağının doğusunda otururlardı. s. 50, 92, 111, 112, 121, 158, 181, 207, 214, 234.

Ammud ("yer" anlamında): Sinagoglarda kantor'un yeri. s. 335.

Amorîler: Kenan ilinde İsrail oğullarından önce oturan bir halk. s. 13, 19, 111, 113.

Amos: İsrail nebîlerinden. s. 30, 225, 227-229.

Anak oğulları (Enak oğulları): Eski Ahit'e göre bir dev halkı. s. 112.

An'at (Anat): Kenanîlerde tanrıça. s. 22, 23, 40, 53.

Angra Mainyu (Ahriman, Ehrimen): Eski İranlılarda kötülükler tanrısı. s. 284, 298, 355, 356.

Antiokhos(us): Seleukuslarda kralların adları.

Antiokhos II. Epiphanes Seleukuslardan kral. s. 248, 250-252.

Antiokhos V. Eupator: Seleukuslardan, kral. s. 252.

Antipas: Galilea'yı kuran. s. 264.

Antiokhia: Günümüzde Antakya. s. 248, 250.

Antonius: Romalı devlet adamı (M. Ö. 143-87). s. 248.

Antonius Pius: M. S. 138-161 yılları arasında Roma İmparatoru. s. 264.

Apollo: (Apollon) Eski Yunanlılarda ışık ve müzik tanrısı. s. 92, 226, 243, 250.

Ar: Moab'da bir şehir. s. 113.

Aramîler: Batı Samî dillerinin bir dalı olan, Aramî dilini konuşan halk gruplarının toptan adı. M. S. 7. yüzyılda Filistin'de de Aramîce halk dili oldu. s. 11, 26, 92, 115, 214.

Arba kanfot: Dua atkısı yerine geçen kumaş parçası. s. 338.

Aristoteles (Aristo): Ünlü Yunan filozofu. s. 276.

Arnon: Lût gölüne dökülen bir ırmak. s. 111.

Artakserkses I.: (Eski Ahit'te Artahşaşta) İran imparatoru. s. 243, 244.

Asenat: Yusuf'a Firavunun verdiği eş. s. 59.

Astarte: (İştar) Kenanîlerde üreme tanrıçası. s. 115, 169, 173, 191.

Asur: s. 9, 10, 213-216.

Aşdod: Kudüs'ün batısında, denize yakın bir şehir. s. 22.

Aşer: İsrail oğullarının on iki kabilesinden biri. s. 56, 165, 177.

Aşer Lemmlein: Sahte mesihlerden biri. s. 362.

Aşera: Eski Ahit'te sık sık geçen kutsal direk. Bunun eskiden ağaç ya da fallus kültüne ait bir sembol olması mümkündür. s. 22, 165, 210.

Aşkalon: (ya da Askalon, Tevrat'ta Eskelin diye geçer) Filistîlerin liman şehri. s. 217, 218, 232.

Aşkenaziler: Doğu Avrupa Yahudilerine verilen ad. s. 335.

Atargatis: Tanrıça. s. 26, 27.

Athena: Eski Yunanlılarda akıl ve hikmet tanrıçası. Kutsal hayvanı baykuş idi. Onun için Atina paralarının bir yüzünde baykuş resmi bulunurdu. s. 245.

Azazel: İsrail oğullarında çöl şeytanı. s. 347.

B

Ba'al (Bel): (Kenan dillerinde Efendi anlamında) Batı Samîlerinde gök, dağ, şehir, döl bereketi tanrısı. s. 20-25, 27, 49, 52, 53, 70, 84, 115,

116, 126, 164, 165, 169, 173, 209, 210, 212-214, 216, 226, 246.

Baalbek: Lübnan'da. Klâsik çağdan kalma muhteşem tapınak harabeleri vardır. Yunanca adı Heliopolis idi. s. 26.

Babil, Babilliler: s. 9, 10, 31, 32, 35, 43, 65, 70, 74, 87, 98, 99, 107, 113, 137, 150.

Babil Kulesi: s. 31, 35, 43, 107.

Balak: Moab kralı. s. 112, 113, 115.

Balam: (Neor oğlu), Babilli sihirbaz. s. 113-116.

Bama (Bema): Yüksek yer anlamında. Önceleri üzerinde kurban sunulan tepeler. s. 25. Sonradan sinagoglarda ortadaki sekiye verilen ad: s. 335, 336, 348.

Barak: İsrail'in büyük hâkimlerinden. s. 160.

Barak (Abinoam oğul) İssakar kabilesinden. s. 162.

Başan: Taberiye gölünün doğu tarafları. s. 111, 112.

Batşeba: Uriya'nın dulu, Süleyman'ın anası. s. 181, 183, 185.

Belkıs: Saba kraliçesi. s. 189.

Beyt-El: Yeruşalim'in kuzeyinde yer. s. 36, 101, 102.

Beyt-Peor: (Peor'un evi) Tanrı Peor'un tapınağı. s. 117.

Bilha: Rahel'in cariyesi: s. 55, 58.

Boğdan Chmielnicki: Polonyalı Kazakların elebaşısı. s. 363.

Britannia: İngiltere. s. 254.

Bünyamin: Yakup'un son oğlu. s. 56, 158, 159, 162, 169, 175, 176, 208.

Byblos: Fenike şehirlerinden. s. 167.

C

Caesar (Sezar): Gaius Julius. Romalı büyük komutan ve devlet adamı. s. 248.

Cafer (İmam Cafer-i Sâdık): s. 283.

Cemaat Çadırı (Toplanma Çadırı): İsrail oğullarının göçebelik devrinde çadır-tapınak. s. 103, 105, 107, 109, 115, 133 ve özelikle "Musa Şeriatı" bölümünde birçok yerde.

Cestios Gallus: Roma'nın Suriye valisi. s. 254.

D

Dagobert I.: 628'de Fransa kralı olmuştur, ölümü 638. s. 281.

Dagon: Batı Samîlerinde, Babil'de, Asur'da ve Filistin'de tapılan bir tanrı, Fenike'de sembolü bir başak, Asur'da belden aşağısı balık şeklinde bir tanrı tasviri idi. Filistîler bunu ulusal tanrı edinmişlerdir. s. 22, 169, 172.

Dan: Yakup'un, Lea'nın cariyesi Bilha'dan olma oğlu. s. 55.

Dan: Bir yer adı: s. 116.

Danyal: Babil sürgünlüğü nebîlerinin sonuncusu. s. 300, 329.

Dareios I.: (M. Ö. 522-486) Doğuda Dârâ denir. s. 242, 243.

Dareios II.: II. Dârâ (M. Ö. 423-404) s. 244.

David Alroy: Sahte mesihlerden biri. s. 362.

Davut: İsrail'in büyük kralı. s. 24, 119, 137, 147, 169, 176, 177 ve daha sonra birçok yerlerde.

Debir (Dehbir): Süleyman Tapınağının en kutsal yeri. Ahit Sandığı, yani Yahve'nin boş tahtı burada dururdu. s. 24, 195, 196, 199.

Debora: (Kadın peygamber) s. 30, 33, 160, 162, 163, 226.

Delphi: Yunanca Delphoi. Parnassos dağının eteğinde, Apollo'nun kutsal yeri. Pythia denen kâhineler, trans halinde, olacak şeyleri haber verirlerdi. s. 92, 226.

Demon'lar: Yunanca Daimon. Mitologyada insanla tanrı arası varlıklar, cinler. s. 73, 298.

Deniz Halkları: M. Ö. 1200'e doğru Mısır'a denizden ve karadan saldıran halklar. Filistîler bunların kalıntılarıydı. s. 154, 167, 177, 178, 245.

Domitianus: Roma İmparatoru. (M. S. 81-96). s. 261, 262.

Dorlar: M. Ö. 2. binde kuzeyden Yunanistan'a giren bir kavim. s. 83.

Dura-Europos: Eski bir şehir. s. 334.

E

Ea: Babil'de bilgelik tanrısı. Krallara akıl verdiği, şehrin tanrısı Marduk'un babası olduğu kabul edilirdi. s. 41.

Eben-ezer: Filistîlerin eline düşmeden önce Ahit Sandığının durduğu şehir. s. 22, 172.

Ebu-Musa Isfahani: Sahte mesihlerden biri. s. 362.

Edom: Krallık. s. 92, 111, 112, 158.

Edrei: Bir şehir. s. 112.

Efod: Başkâhinin değerli taşlarla süslü ayin göğüslüğü. Asıl anlamı İsrail oğullarının aile putları. s. 165.

Efraim: Yakup'un oğullarından. Onun kabilesi. s. 31, 117, 155, 158, 159, 160, 183, 229.

Ehud: İsrail'in büyük hâkimlerinden. s. 160.

Ekron: Yeruşalim'in batısında bir şehir. s. 232.

El: Kenan tanrılarının en büyüğü. s. 14, 20-24, 27, 49, 57, 61.

Eleazar: Kâhin. s. 115.

Elefantine: (Elephantine) Asuan kasabasının karşısında, Nil içindeki kayalık adalar. Burada birçok tapınak vardı. s. 244.

Eli: Samuel'in yanına verildiği baş kâhin. s. 171, 172.

Eliezer: (Şamlı) Abraham'ın kâhyası. s. 45.

Elişa (Nebî): s. 211-213.

Elkana: Davut'un babası. s. 171.

Elon: İsrail'in küçük hâkimlerinden s. 160.

Erden ırmağı: (Şeria ırmağı) s. 61 ve başka yerlerde.

Eriha: Şeria vadisinde bir şehir. s. 16, 17, 19, 116, 117, 155.

Erusin: Yahudilerde nikâh. s. 314, 316.

Esav: Yakup'un kardeşi. s. 35, 53-55.

Eşkol: Musa'nın yolladığı casusların üzüm ve başka meyveler getirdikleri yerdeki dere. s. 108.

Etsyon-geber: Akabe körfezinde liman. s. 188.

Euklides: M. Ö. 300'e doğru yaşamış Yunan matematikçisi. s. 276.

Eyub (Eyüp): Tanrı'nın sabırlı kulu. s. 236-239, 295, 301, 352.

Ezra: (*Ezra* İbranîce: yardım) Yahudi kâhini ve din bilgini. M. Ö. 458'de Yahudileri Babil'den Yeruşalim'e getirmiştir. s. 32, 33, 241-244.

F

Farizîler: Yahudi uleması arasından, Musa Şeriatını harfi harfine uygulamak taraflısı parti. Yahudilik, günümüzde hâlâ yaşayabilmesini Farizîlere borçludur. s. 259, 260, 262, 264, 265.

Fenike: Kenan kıyı şehir devletleri. s. 9, 13, 19, 21, 24, 52, 56.

Filistîler: İsrail oğullarına komşu bir halk, Deniz Halkları'nın adı. s. 22, 53, 82, 83, 92, 166, 168, 169, 170, 172, 173, 175-177 ve daha birçok yerlerde.

Filistin: s. 9, 13, 15, 16, 19.

Finehas: (Eleazar'ın oğlu) Cemaat Çadırı'nda zina eden çifti öldüren. s. 115.

Flavius Josephus (Yosef): Yahudi tarihçi. s. 246, 254.

Florus: Neron zamanında Kudüs valisi. s. 254.

G

Gabaon: Kudüs'ün on iki kilometre kuzeyinde eski bir şehir. Yahve'nin en önemli kutsal yeri. s. 193.

Gabriel (Cebrail): Büyük meleklerden. s. 298.

Gad: Yakup'un oğullarından. s. 56.

Gadata: Dareios'un İyonya satrapı. s. 243.

Galilea: Taberiye gölünün batısı ile Fenike toprakları arasında, dağlık bir bölge. s. 162, 254, 254-256, 264-266.

Gamliel II.: (Gamaliel II) M. S. 90-110 arasında en büyük Yahudi din bilgini. s. 328.

Gazze: Akdeniz kıyısında Filistîlerin şehri. s. 53, 154, 163, 169, 232, 245.

Gehenna: Cehennem. s. 301, 370.

Gerar: Gazze'nin güneyinde ve yakınında bir şehir. 50, 53.

Gibeon tepesi: Kudüs'ün kuzeyinde bir tepe. s. 185.

Gideon: İsrail'in büyük hâkimlerinden. s. 160, 164, 165.

Gilead: Yabbok deresi kenarında, Doğu Ürdün'de bir yer ve şehir. s. 112, 117, 159.

Gilgal: Lût gölünün kuzeyinde, Eriha'ya yakın bir şehir. s. 158.

Gilgul: Kabalacılarda ruhun bedenden bedene geçişi. s. 331.

Girgaşîler: Tevrat'ın saydığı halklardan biri. s. 46.

Golem: Yahudi efsanelerinde sihirle can verilen yapma adam. s. 288.

Gomore: Tanrı'nın gazabına uğrayarak yere batan şehir. s. 45, 48, 49.

Granikos: Biga çayı. İskender'in İranlıları ilk yendiği yer. s. 245.

H

Habakkuk: İsrail'in on iki küçük nebîsinden biri. s. 232, 233, 247.

Habil: (Abel: İbranîcede nefes, soluk anlamında), Âdem'in oğlu. Kabil onu öldürür. s. 39, 54.

Habor (Habur) ırmağı: Silopi kazasının güneyinde sınırı çizen ve Dicle'ye dökülen ırmak. s. 214.

Hacer: Sara'nın halayığı, İsmail'in annesi. s. 46, 51, 53.

Hadrian (Adrianus): Roma İmparatoru (M. S. 117-188). s. 261-265.

Haggay: M. Ö. 520'ye doğru, İran hükümdarı Darius zamanında Yeruşalim Tapınağının yeniden yapılması için uğraşan nebî. s. 242, 358.

Hâkimler (Yargıçlar): İbranîce Şofetim. Eski Ahit'te İsrail'in önderleri. Bunların yaptığı işler Eski Ahit'te ayrı bir bölümde toplanmıştır. Birçok yerlerde.

Halles: Şabbat gününde yenen ekmek.

Hammurabi: M. Ö. 1728-1686 arasında Babil kralı. s. 13, 119, 137-139, 142, 144-150, 152.

Hanan ben David: Karaim mezhebinin kurucusu. s. 274.

Hananya: II. Dareios zamanında Mısır'da Yahudilerin işlerine bakan memur. s. 244.

Hanna: Samuel'in anası. s. 171.

Hanuka: Makkabeler isyanının anısı olan bayram. s. 349, 350.

Haran: Abraham'ın kardeşi ve Lût'un babası. Ur'da ölür. s. 43.

Harun: Musa'nın kardeşi. s. 20, 21, 68, 73-76, 85, 88, 89, 99, 100, 102, 105-107, 109, 115, 116, 226.

Hasidim: Yahudilerde bir tarikat. s. 291-294.

Havva: İlk kadın. s. 39, 71, 123, 307.

Hebra Kaddişa: Kutsal birlik anlamına gelir. s. 327.

Hebron: Güney Filistin'de bir şehir. s. 108, 112.

Heder: Yahudilerde medrese. s. 310.

Hekal (Hikal): Süleyman Tapınağında altından sungu masası, altın sunak ve gene altından on şamdanın durduğu ön kısım (Beyt). s. 25, 195, 196, 198.
Hekataios: Miletli coğrafyacı. (M. Ö. 500'e doğru).
Hellas: Eski Yunanistan. s. 244, 247, 248,253.
Hellenler: Hellaslılar. s. 247, 270.
Hermon dağı: Şam'ın batısında, şimdi Cebel-eş-Şeyh denen dağ (2759 m.). s. 111.
Herodes (Büyük): Roma himayesi altında Yahuda kralı (M. Ö. 40-4). s. 214, 253.
Herodot: Ünlü Yunan tarihçisi. (M. Ö. 484-420)'ye doğru. s. 124, 125, 130, 247.
Heşbon: (Hesbon) Lût gölünün kuzey doğusunda, Ammon toprakları içinde bir şehir. s. 113, 234.
Hezekiel: (İbranîcede "Tanrı güçlüdür" anlamında). Kral Yoahim'le birlikte Babil'e götürülen Yahudi nebîsi s. 121, 218.
Hızır (Müslümanlarda): s. 212.
Hierapolis: Birçok eski şehirlerin adı. Buradaki, Suriye'de, Fırat kıyısında. s. 26.
Hiksoslar: Mısır'ı istila etmiş olan Asyalı yabancılar. s. 63, 154.
Hiram: Tyros (Sur) kralı. s. 188, 189.
Hiram: Dökümcü ve mimar. s. 188, 190, 194.
Hititler: (Tevrat'ta Hittî) s. 46, 52, 102, 242.
Hizkiya: Yahuda kralı (M. Ö. 725-697). s. 202, 214-216, 357.
Horeb dağı: Sina dağı (Tur-u Sina) ile aynı olması muhtemel bir dağ. Musa burada Yahve ile konuşur. s. 67, 211, 212.
Hoşea: (İbranîce kurtuluş, yardım anlamına gelir.) M. Ö. 8. yüzyılda İsrail nebîsi. s. 214, 227-230
Huppa: Dua atkısı. s. 316, 317.

İ

İbrahim (Abraham; önceleri Abram) İsrail oğullarının dedeleri saydıkları kabile reisi. s. 9, 24, 31, 35, 43-53, 61, 103 ve daha birçok yerlerde.
İbzan: İsrail'in küçük hâkimlerinden. s. 160.
İlyas: İsrail nebîlerinden. s. 210-213, 302, 308, 326, 344.
İranlılar: s. 242, 245, 259.
İshak: İbrahim'in oğlu. s. 35, 43, 47, 51-55, 61, 66-68, 103, 117.
İskender (Büyük): Makedonyalı hükümdar ve büyük komutan. s. 245-248, 250.
İsrail: Yakup'un unvanı. Birçok yerlerde.
İsrail Baal Şemtob: Hasidim tarikatının pîri. s. 292.
İsrail oğulları: Birçok yerlerde.
İssakar: Yakup'un Lea'dan olma oğlu ve bu addaki İsrail kabilesi. s. 56, 162, 177.
İssos: Dörtyol civarında, İskender'in İran ordusunu yendiği yer. s. 245.
İşaya: Yeruşalim'de M. Ö. 740-699 yıllarına doğru yaşamış bir nebî. s. 71, 81, 215, 216, 230, 231, 358.
İş-boşet: Kral Saul'ün oğlu. s. 178.
İştar (Astarte) Tanrıça. s. 14.
İzabel (İsabel) Sidonlu prenses. İsrail kralı Ahab'ın karısı. İsrail'e Ba'al kültünü yayar. s. 210.

J

Jason: Makkabeler Kitabında adı geçen baş kâhin. s. 250.
Josephus (Flavius): Yahudi tarihçi. Önce âsilerin komutanı idi. s. 246, 254, 258, 260, 261.
Julius Severus: Adrianus'un komutanlarından. s. 263.
Jupiter: Romalılarda göklerin kralı tanrı. Kutsal yeri Roma'da Capitol tepesindeydi. s. 26, 197, 262.

K

Kadeş vahası: İsrail oğullarının Mısır'dan çıkışta uzun zaman kaldığı anlaşılan vaha. Bunu Mısırlılarla Hititlerin ünlü savaş alanıyla karıştırmamalıdır. Öteki Kadeş, Halep'in güneyinde ve yakınındadır. s. 109-111, 116.

Kabil: Âdem'in katil oğlu. s. 39, 55.

Kambyses II: M. Ö. 529-522 arasında İran İmparatoru. s. 242.

Kaos: (Khaos) Yunanca "uçurum" anlamında. Yaratılıştan önceki durum. s. 24, 27, 70.

Kapores (Kaparot): Günah keçisinin yerine kurban edilen horoz ya da tavuk. s. 348.

Karaimlik: Yahudi mezhebi. s. 274, 275.

Karmel dağı: Lût gölünün batısında. s. 210.

Kefernaum (Kapernaum): İbranîcede Naum'un köyü anlamında. Taberiye gölünün kuzey-batı kıyısında. s. 334.

Kemoş (Kamoş): Moablıların tanrısı. Süleyman zamanında Yeruşalim'de bir yer bulmuştu. s. 113, 210.

Kenan ili (diyarı): Tevrat'ta Şeria ırmağından Akdeniz'e kadar olan bölgeye verilen ad. Mısırlılarca Suriye'nin güney kısmı. Bu ad İbranîcede "Alçak Ülke" anlamındadır. s. 43-45, 58-60, 83, 108, 116, 153.

Kenanîler: Filistin'in İsrail'den önceki Samî halkı. s. 19, 23-25, 40, 43-46, 61, 70, 81, 92, 115, 155, 156, 158, 161-163, 167, 169.

Kenîler (Kenitler): Tevrat'ta Midyanîlere bazen verilen ad. Bu ismin "bakırcılar" anlamına geldiği anlaşılmaktadır. s. 46, 94.

Kerublar (Kherub): Tanrı'nın yanında bulunan büyük melekler. s. 195, 199.

Ketura: İbrahim'in Sara'nın ölümünden sonra aldığı kadın. Ondan olan oğullarından birinin adı Midyan'dır. s. 53.

Keyhüsrev (Kyros): Tevrat'ın Koreş adını verdiği büyük İran imparatoru. s. 74, 222, 242, 245.

Kleopatra: Ptolemeler soyunun sonuncusu olan kraliçe. s. 248.

Kidduşin: Yahudilerde evlenmenin ikinci bölümü; zifaf. s. 314.

Kildanîler: Babilonya'nın güney-batısında yaşayan Aramî halk. M. Ö. 626'da devleti ellerine geçirdiler. s. 43, 232.

Kişon vadisi: İlyas'ın Ba'al rahiplerini boğazladığı yer. s. 210.

Kol Nidre: Yahudilerde kefaret gününde toptan günah itirafı. s. 348.

Konstantin (Büyük): Roma İmparatoru (M. S. 306-337) Hıristiyanlığı devlet dini olarak kabul etmiştir. s. 280.

Korah Klanı: Yahve'nin öldürdüğü günahkâr klan. s. 109.

Ksenophon: Sokrates'in öğrencisi. On binlerin seferine katılan ve onu yazan. S: 247.

Ktesias: Knidoslu hekim ve tarihçi. s. 247.

Kudüs (Yeruşalim): Birçok yerlerde.

L

Laban: Yakup'un kayınbabası, Lea ve Rahel'in babaları. s. 35, 52, 55-58.

Lea: İbrahim'in karısı. s. 9, 55.

Levi, Levi Evi: Yakup'un Lea'dan olma oğlu ve ondan türedikleri iddia edilen kabile. 55, 64, 68, 101, 107, 109, 158.

Levi Yizhak: Hasidim tarikatından din bilgini. s. 238.

Leviatan (Leviathan): İbranîce Lavah, yani "kıvrımlı" kelimesinden gelme. Dünyanın yaratılma-

sından önce onu saran ilk denizin sembolü olan yılan ya da timsah. s. 70.

Lil'ith: Âdem'le birlikte yaratıldığı iddia edilen kadın. Sonradan dişi şeytan. s. 38, 307, 308.

Löw: Praglı haham. Bir Golem, yani yapma adam yarattığı hikâye edilir. s. 288, 289.

Lucius Quinetus: Trajan'ın süvari komutanı, sonra Yahuda valisi. s. 261.

Lût: İbrahim'in yeğeni. s. 43-45, 49, 50, 116.

Lût Gölü: s. 15, 45, 111.

Luther, Martin: Protestanlığın kurucusu. s. 236.

M

Mahabarata: Hintlilerin büyük destanı. M. Ö. 4. yüzyılla M. S. 4. yüzyıl arasında meydana gelmiştir. s. 9.

Makedonlar (Makedonyalılar): sayfa: 246, 247.

Makkabeler: Seleukuslar devletine isyan eden kardeşler. s. 246, 248, 250-252.

Malkam (Milkom): Ammon oğullarının tanrısı. s. 21, 234.

Manasse: Yusuf'un oğlu ve İsrail'in Manasse kabilesinin dedesi. s. 116.

Manasse: Yahuda kralı (M. Ö. 696-642). s. 216, 217.

Maranos (Maran): İspanya'da Yahudilere verilen kötüleyici ad. s. 363, 368.

Maraton: Yunanistan'da ünlü savaş yeri. s. 245.

Marduk: Babil şehrinin tanrısı. s. 70, 107.

Mari: Suriye'de son zamanlarda bulunan eski bir şehir. s. 179.

Massot: Mayasız ekmek, hamursuz.

Maşşeba: Dikilitaş. s. 25.

Mattathias: Kâhin, Makkabelerin babası. s. 252.

Medinet Habu: Mısır'da Thebes ölüler şehrinin (Mezarlık) yakınındaki harabeler. s. 167, 168.

Mefi-boşet (Meribaal): Saul'ün oğlu Yonatan'ın sakat oğlu. s. 178.

Mehdî: Sudan'da çıkan sahte mehdî. s. 355.

Mehdî (İslamlıkta): s. 355, 359.

Melkart: Ba'al'in bir adı. Kenan tanrılarından. s. 21.

Melkisedek: Salem kralı ve başkâhini. s. 25.

Merenptah: M. Ö. 1234 yılında tahta çıkan Mısır Firavunu. s. 83, 218.

Meryem: Musa'nın üvey kız kardeşi, kadın peygamber. s. 85, 105, 106.

Mesih: Yahudilerce dünyayı kurtaracağına inanılan hükümdar. Birçok yerlerde geçer.

Mısır: Birçok yerlerde.

Midyan: Midyanîlerin oturduğu bölge. Sina bölgesi. s. 66, 67, 73, 87, 88, 109, 113, 116, 163.

Midyanîler: Sınırları tam bilinmeyen, ama Sina bölgesine kadar varan Samî bir halk, Tevrat bunlara sık sık Kenîler der. s. 66, 87, 109, 116, 163, 165.

Mihael: Büyük meleklerden biri. s. 298.

Mika: Eski Ahit'te geçen nebîlerden biri. M. Ö. 700'e doğru. s. 225, 357.

Mitspa: Bünyamin'le savaş için yemin edilen yer. s. 159.

Moab: Lût gölünün doğusunda bir krallık. s. 50, 92, 111-117, 158, 209, 210, 218.

Mobad: Sasanîler devrinde Zerdüşt dini rahiplerine verilen ad. s. 273.

Modin: Makkabelerin doğdukları kasaba. s. 252.

Mohel: Yahudilerde sünnetçi. s. 303.

Moloh: (İbr. melek, kral anlamında). Tevrat çevirilerinde insan kurban edilen tanrılar. Belki de insan kurbanının adı. s. 121, 122.

Moritanya: İlkçağda, Afrika'nın kuzey-batısında Fas ve Cezayir'e verilen ad. s. 261.

Mose ben Maimon (Maimonides): Ortaçağda ünlü Yahudi din bilgini. s. 277-279, 360, 361, 369.

Moşe (Giritli): Sahte mesihlerden biri. s. 362.

Mot: Batı Samîlerinde bir tanrı. s. 22, 23.

Musa: Yahudi peygamberi. Birçok yerlerde adı geçer.

N

Nadab: s. 99.

Naftali: Yakup'un, Rahel'in cariyesi Bilha'dan olan oğlu ve onun kabilesi. s. 55, 165.

Nahor: İbrahim'in kardeşi. s. 43, 52, 55.

Nasi: Yahudilerde prens anlamına gelen unvan. s. 260, 262.

Nathan: (Gazzeli) Sabetay Sevi'nin nebîsi. s. 364, 365, 367.

Nebo dağı: Lût gölünün doğusunda. Musa'nın, Vaat Edilmiş Topraklar'a son defa baktığı dağ. s. 116.

Nebukadnezar: Babil hükümdarı. M. Ö. 605-562, s. 217, 218, 247.

Nehemya I.: Artakserkses'in Yahuda' ya satrapyaptığı Yahudi. s. 243.

Neho: (Nekho II.) M. Ö. 609-597 arasında Mısır Firavunu. s. 217.

Neron: M. S. 54-68 arasında Roma İmparatoru. s. 254, 255.

Nerva: M. S. 96-98 arasında Roma İmparatoru. s. 261.

Ninova: Asur devletinin başşehri. s. 232, 234-236.

Nofa: s. 113.

Nohemya (Nehamia): Babil sürgünlüğünden sonra Ezra ile birlikte Yahudiliği dirilten kişi. s. 33.

Nuh: İnsanların ikinci dedesi. s. 40-42.

O

Ofir: Afrika'da olduğu anlaşılan, bol altın çıkan bir yer. s. 188, 189.

Ofra: Bir şehir. s. 165.

Og: Dev kral. s. 112.

Olympias: İskender'in anası. s. 248.

Omri: M. Ö. 882-871 arasında İsrail kralı.

Osiris: Eski Mısırlılarda bereket tanrısı. İsis'in kocası. s. 95.

Oteniel: İsrail'in büyük hâkimlerinden biri. s. 160.

P

Palmira (Tadmur): Suriye'de bir vaha ve harabeler. s. 27.

Paran çölü: Arabistan çölü olması muhtemel. s. 51.

Paroket: Tevrat dolabının perdesi. s. 335.

Parthlar: M. Ö. 3. yüzyılın ortasında büyük bir imparatorluk kuran İranlı süvari halk. s. 261, 265.

Pella: Makedonya devletinin başkenti. 248.

Peninna: Samuel'in üvey anası. s. 171.

Penthor: Tevrat'a göre Babil'in sihirbazlarıyla ünlü şehri. s. 113.

Perizzîler: Adı yalnız Tevrat'ta geçen bir kavim. s. 46, 67, 103, 104.

Pesah: (Tek ayak üzerinde sekme anlamında) İsrail oğullarında ve Yahudilerde bayram. Musa şeriatı kısmında. s. 349, 352, 353.

Philipp Arrhidaios: İskender'in üvey kardeşi. s. 248.

Philon (Bybloslu): Tarihçi. s. 24.

Pidyon Ha-Ben: Yahudilerde çocukların doğumundan 31 gün sonra yapılan tören s. 305.

Pisga (Pisgah) tepesi: Nebo dağının öteki adı. s. 117.
Platon: Yunan filozofu. s. 265, 276.
Plotin: Platon'un felsefesine mistik ve dinsel bir yön veren Yunan filozofu. s. 276.
Pniel: Bir yer adı. s. 57.
Pompeius: Makkabelerle savaşan Roma komutanı. s. 253.
Potifar: Yusuf'un Mısır'da satıldığı yüksek memur. s. 59.
Poti-fora: Yusuf'un Mısırlı kâhin kayınbabası. s. 59.
Priamos: *İlyada*'da Truva kralı. s. 153.
Provence: Güney Fransa. s. 286.
Psametih II.: M. Ö. 595-589 arasında Mısır Firavunu. s. 247.
Ptolemaios II.: (Philadelphus) M. Ö. 284-246 arasında Mısır hükümdarı. s. 249.
Ptolemeler: (Batlamyuslar) İskenderden sonra Mısır'ı idare eden soy. s. 248.
Purim: Yahudileri katliamdan kurtaran Ester ve Hama'nın anısına kutlanan bayram. s. 350, 351.
Pythagoras: Ünlü Yunan filozofu. s. 276.
Pythia: Delphoi (Delfi)'deki kâhin kadın. s. 226.

R

Rafael: Büyük meleklerden biri. s. 298.
Rahel: Laban'ın ikinci kızı, Yakup'un karısı. s. 55-58.
Ramses: Mısır'da bir yer. s. 77.
Ramses III: M. Ö. 1198-1166 arasında Mısır Firavunu. s. 167, 168.
Ras-Şamra: Eski Ugarit şehrinin höyüğü. s. 14, 19, 70.
Rebeka: İshak'ın karısı. s. 52, 53.
Refalar: Tevrat'a göre devlerden oluşan bir halk. s. 46.
Rehoboam: Süleyman'ın kral olan oğlu. s. 207, 208.
Reş Galutha: "Tutsaklık Başı" anlamında bir sözcük. Babil Yahudi cemaati başkanına verilen unvan. s. 265.
Reşef: Kenanîlerde şimşek, belki de veba tanrısı. s. 21, 22.
Rimmon: Kenanîlerde fırtına tanrısı. s. 26.
Roksane: İran İmparatorunun kızı, İskender'in karısı. s. 248.
Romalılar: s. 252-257, 259, 260, 262, 263, 270, 271.
Roş Aşana: Yahudilerin yılbaşı. s. 346.
Ruben: Yakup'un Lea'dan olma ilk oğlu. s. 55, 58.

S

Sabetay Sevi: Sahte mesihlerden. s. 362-370.
Salamis: İran'la Yunanistan arasındaki deniz savaşı. s. 245.
Salome Aleksandra: Kocası Aleksander'in ölümünden sonra Yahuda kraliçesi olmuştur (M. Ö. 78-69). s. 317.
Salomo Florentin: Sabetay'ın karısının akrabası ve ilk Sabetaycılardan. s. 368.
Sameriler: M. Ö. 400 yılına doğru Yahudilerden ayrılarak ayrı bir mezhep kuran, karışık bir halk. s. 214, 243.
Samiriye (Sameriye): Orta Filistin'de İsrail devletinin başşehri olarak M. Ö. 880 yılında kurulan şehir. Sonradan, Herodes tarafından buraya, İmparator Augustus'un şerefine, Augusta adı verildi. s. 209, 213, 214, 246, 263.
Samgar: İsrail'in küçük hâkimlerinden. s. 160.
Sammael: Yahudilerde Şeytan'ın adı. s. 299.
Samuel: İsrail'in büyük nebîlerinden. s. 170-176.

Samuel Molto: Sahte mesihlerden. s. 362.

Sandek: Sünnet sırasında çocuğu kucağında tutan: kirve. s. 302, 303.

Sandeket: Sünnet edilecek çocuğu odaya getiren kadın. s. 303.

Sara (Saray): İbrahim'in karısı. s. 31, 43, 44, 46-48, 50-53.

Sargon: M. Ö. 2600'e doğru Babil'de Samîlerin egemenliğini kuran. s. 64.

Saul: İsrail'de ilk kral. s. 170, 176-178, 226.

Seder: Hamursuz bayramının ilk akşamı. "Düzen" anlamına gelir.

Sekine Tabutu: Ahit Sandığı. s. 158.

Seleka: Dev kral Og'un şehri. s. 112.

Seleukuslar devleti: İskender'den sonra kurulan devletlerden biri. s. 248, 250-252, 350.

Seraya: Davut'un kâtibi. s. 179.

Sidon (Sayda): Fenike şehirlerinden. s. 167, 218.

Sihon (Amorî): İsrail oğullarına yol vermeyen Amorî kralı. s. 111, 113.

Simeon bar Kohba: Aslında adı Simon bar Koseba, yani Kosebalı (Yahuda'da bir şehir) iken, mesih olarak ilanından sonra, "Yıldız Oğlu" anlamına gelen bu unvanı aldı. Romalılara isyan edip kısa bir süre başarı kazanmıştır. s. 262-265, 332.

Simon bar Giora: Titus'a karşı Yeruşalim'i koruyanların komutanlarından. s. 255.

Sina dağı (Horeb): Musa'nın Tanrı ile konuştuğu dağ. s. 66, 69, 81, 82, 89, 90, 103, 110.

Sisera: Kenan krallarından. s. 162, 163.

Siyon (Sion): Kudüs'ün (Yeruşalim) bir tepesinin adı; çoğu zaman Kudüs adı yerine kullanılır. s. 220, 259, 263, 359, 370.

Soashyant: Zerdüşt dininde mehdî, mesih.

Sodom: Tanrı'nın yok ettiği şehir. s. 44, 48, 49.

Sukot: Çardak bayramı. s. 349.

Sukkot (Sukkota): Taberiye ve Lût gölleri arasında bir şehir. s. 77, 82.

Sur (Tyros): Fenike şehirlerinden. s. 46, 50.

Süleyman (Salomo, Şelmoh): Büyük İsrail hükümdarı. s. 10, 102, 105, 137, 183.

Sümerler: s. 95, 97.

Ş

Şam: Suriye'de bir şehir. s. 188, 215.

Şamaş: Eski Babil güneş tanrısı. s. 14.

Şekem: Şimdiki Nablus'un güney doğusunda bir şehir. s. 157.

Şeol: Kenanîlerde yeraltı tanrıçası. Yahudilerde önceleri bütün ölülerin gittikleri yer. s. 301.

Şeria ırmağı (Erden): s. 157 ve birçok yerlerde.

Şeytan: s. 71, 237.

Şilo: Şeria ırmağının batısında dağlık arazide bir şehir. s. 159, 171, 172, 175.

Şimeon: Yakup'un Lea'dan olma oğlu. s. 55.

Şimon bar Yohai: Ortaçağda Kabalacılardan; keramet sahibi olduğuna inanılır. s. 309.

Şimşon (Samson): İsrail hâkimlerinden. İnsanüstü gücü saçının kesilmemesine bağlı kahraman. s. 22, 160, 170, 175.

Şittim: Lût gölünün kuzeyinde bir vadi. s. 115.

Şohet: Hahamlıktan izinli kurban kesici. s. 322.

Şoşenk I.: Mısır'da XXII. sülalenin kurucusu Firavun. s. 187.

T

Tallit: Yahudilerde dua örtüsü. s. 338.

Tame: En mundar nesneler. s. 326.

Tarşiş: Güney İspanya'da şimdi yeri bilinmeyen bir şehir. s. 189, 234.

Terah: İbrahim'in babası. s. 43.

Terefa: (Turfa): Yenmesi caiz olmayan şeyler. s. 322.

Thebes (Teb): Eski Mısır'da Yeni Krallık devrinde başşehir. s. 167.

Tiamat: Babil'in tanrısı Marduk'un ejderi. s. 70.

Tiberius Aleksander: Titus'un kurmay başkanı olan Yahudi. s. 258.

Tiphereth: Tanrı'nın nurunun çıktığı gök katı. s. 369.

Tola: İsrail'in küçük hâkimlerinden s. 160.

Trajan: M. S. 98-117 arasında Roma imparatoru.

Transeuphrates: İran satraplarından. s. 242.

Troya (Truva): Çanakkale yakınında. s. 153.

Tsadok: Davut'un kâhini. s. 179.

Tsefanya: M. Ö. 7. yüzyıla doğru yaşamış, İsrail'in küçük nebîlerinden. s. 231, 232.

Tsippora: Musa'nın karısı, Midyan başkâhini ve reisi Yetro'nun kızı. s. 66, 72, 73, 88.

Tsoar: Lût'un, Tanrı'nın gazabından korunmak için sığındığı şehir. s. 49.

Tur dağı (Turu Sina): Horeb'e bakınız.

Tuthalya: Hitit İmparatoru. s. 153.

Tyros (Sur): Fenike şehirlerinden. s. 167, 188, 190, 193, 218, 245.

U

Ugarit: Suriye'de, Lazkiye'nin kuzeyinde eski bir Kenanî kıyı şehri. Şimdiki adı Ras-Şamra. s. 19, 20, 22-25, 40.

Uria(Uriya): Davut'un karısına âşık olduğu Hitit subayı. s. 137, 147, 181-183, 185.

Uriel: Büyük meleklerden. s. 298.

Urim ve Tumim: Eski Ahit'te, kura şeklinde bir fal. Önemli durumlarda bunu kâhinler – sonradan baş kâhin – uygulamaktaydı. s. 193.

Ur-Napişti: Sümerlerde Nuh. s. 41, 42.

Usahor: Firavun'un memuru, hekim. s. 243.

V

Vaiz: Süleyman'ın takma adı olduğu iddia edilir. s. 201, 203.

Vespasianus (Titus Flavius): M. S. 69-79 yılları arasında Roma İmparatoru. s. 254.

Y

Yafet: Nuh'un oğullarından. s. 40.

Yah: Tanrı Yahve. s. 370.

Yahuda (Yehuda): Yakup'un Lea'dan olan dördüncü oğlu, onun kabilesi ve sonunda aynı adda devlet. Birçok yerlerde.

Yahudiler: Birçok yerlerde.

Yahve (YHVH, Yehova): Önce İsrail'in ulusal tanrısı, sonradan tek Tanrı. Birçok yerlerde geçer.

Yakup: İshak'ın oğlu ve İsrail oğullarının dedesi. s. 9, 31, 35, 36, 43, 53-61, 66-68, 73, 83, 88, 93, 103, 117, 157, 158, 162, 229.

Yakup Kerido: Sabetay Sevi'nin ruhunun geçtiği iddia edilen, onun kayınbiraderi. s. 368, 369.

Yamnia (Yabne): Taberiye gölü yakınında bir şehir. s. 260.

Yav: Ugarit tanrılarından s. 70.

Yeftah: İsrail'in hâkimlerinden. Kızını Yahve'ye kurban eder. s. 121, 175.

Yehoşafat: Davut'un veziri ve vakanüvisi. s. 179.

Yehoyakim: M. Ö. 608-598 yılları arasında yaşamış Yahuda kralı. s. 217.

Yehu: İsrail kralı Yoram'ın komutanı, onun öldürülmesinden sonra kral. (M. Ö. 845-818). 211, 213, 227.

Yehuda Makkabeus: Makkabe kardeşlerden. s. 252.

Yeremya: M. Ö. 7. yüzyılda yaşamış bir nebî. s. 151, 217-221, 233, 234, 352, 356.

Yeroboam: Süleyman'dan sonra krallığın bölünmesinde İsrail kralı. s. 100, 102, 208, 228.

Yeruşalim (Kudüs): s. 20, 26 ve birçok yerlerde.

Yeşu (Yosua): İbranice "Yahve kurtuluştur" anlamında. Musa'dan sonra İsrail oğullarını yöneten ve Vaat Edilmiş Topraklara getiren önder. s. 16, 19, 88, 100, 103, 109, 155-157.

Yetro: Musa'nın kayınbabası. s. 67, 70, 88, 89.

Yishak Lurya: Kabalacı haham. s. 331.

Yizrael ovası: Taberiye gölü ile deniz arasında bir ova. s. 177.

Yoab: Davut'un ordu komutanı. s. 179, 181-183.

Yoahim: M. Ö. 698-508 yılları arasında Yahuda kralı. s. 121.

Yohannan ben Sakai: Ünlü din bilgini. s. 264.

Yom Kipur: Yahudilerde kefaret günü. s. 346, 347.

Yonatan: Saul'ün oğlu. s. 170, 176, 178.

Yoppe: Yafa. s. 154.

Yoşiya: Yahuda kralı (M. Ö. 640-609). Firavun Nekho'ya karşı Megiddo'da yaptığı savaşta ölmüştür. s. 217, 218, 221.

Yuda (Nasi): M. S. 125-217. İlk defa gelenekleri yazıya döken, din bilgini. s. 266, 267.

Yuda-ha-Khassid: Almanyalı Kabalacı. s. 291.

Yuhannes (Gişalalı): Titus'a karşı savaşan Zelot'ların başkanı. s. 255.

Yusuf: Yakup'un Rahel'den olan oğlu, onun kabilesi. s. 31, 56, 58-61, 63, 65, 77, 82, 83, 88, 93, 157, 158, 175, 176, 178.

Yusuf Filosof: Sabetay Sevi'nin havarisi ve kayınbabası. s. 368.

Z

Zabaoth (Sabaoth): İbranîcede "Ordular tanrısı" anlamındadır. Yahve ya da Elohim adlarına sıfat olarakeklenir: s. 370.

Zebulun: Yakup'un Lea'dan olma oğlu ve onun kabilesi. s. 56, 177.

Zafenat-Peneah: Yusuf'un Mısırlı adı. s. 59, 63.

Zekeriya (Zekarya): İbranîce "Tanrı'nın şanı" demektir. Küçük nebîlerden M. Ö. 500'e doğru Süleyman Tapınağının yeniden kurulmasına çalışanlardan. s. 357, 359.

Zelot'lar: Gayretliler, tutucular anlamında. s. 254, 255, 257, 260-262, 264, 265.

Zerubabel: Davut soyundan prens. Kyros'un emriyle Yahudileri Yeruşalim'e getirir. s. 359.

Zeus: Eski Yunan tanrılarının en büyüğü. s. 27, 245, 251.

Zeytun dağı: Kudüs'ün doğusunda, bir zamanlar zeytin ağaçlarıyla ünlü bir tepe. s. 257.

Ziggurat: Mezopotamya'da basamaklı piramit şeklinde yapılan tapınaklar (Babil Kulesi). s. 15, 107.

Zilpa: Lea'nın cariyesi ve Yakup'un iki oğlunun anası. s 56, 58.

KAYNAKLAR

Kitabı Mukaddes, yani Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid, 1886.
Kitabı Mukaddes. Eski ve Yeni Ahit, 1958.
Die Heilige Schrift (İncil ve Tevrat'ın Almanca Çev.), 1961.
Moses (Yazan: Martin Buber), 1952.
Aus Drei Jahrtausenden (Yaz. Leo Baeck), 1958.
Von Unbekannten Judentum (Yaz. R. Raphael Greis), 1961.
Der Babylonische Talmud (Çev. Reinhold Mayer), 1963.
Symbolik der Jüdischen Religion (Yazan: Jacob Soetendorp), 1963.
Geschichte des Judentums im Orient (Yazan: Edmund Schopen), 1960.
Zur Kabbala und Ihrer Symbolik (Yazan: Gerchom Scholem), 1960.
Kleine Chronik des Volkes Israel (Yazanlar: Angelika Probst ve Eckarte Peterich), 1952.
Die Religionen der Völker (Yazanlar: Helmer Ringgren ve Ake V. Ström), 1959.
Jüdische Glaube (Yayınlayan: Kurt Wilhelm), 1961
Kulturgeschichte Aegyptens und des Alten Orients (Yazan: Egon Friedell), 1963.
Wörterbuch der Religionen (Yazan: Wilfried Nölle), 1960.
Judenfeindschaft (Yayınlayan: Karl Thieme), 1963.
Das Urchristentum (Yazan: Rudolf Bultmann), 1962.
Und die Bibel hat doch Recht (Yazan: Werner Keller), 1964.
Le Jüdaisme (Yazan: L. Epstein), 1959.
Die Nichtchristlichen Religionen (Y. H. Von Glasenapp), 1964.